

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Tobias Heinzelmann

ÇEVİRİ

Türkis Noyan

CİHADDA VATAN SAVUNMASINA

*Osmanlı İmparatorluğu'nda
Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*



KitapYAYINEVİ

KİTAP YAYINEVİ – 177
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 59

CİHADDAN VATAN SAVUNMASINA: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
GENEL ASKERLİK YÜKÜMLÜLÜĞÜ 1826-1856 / TOBIAS HEINZELMANN

ÖZGÜN ADI
HEILIGER KAMPF ODER LANDESVERTEIDIGUNG?
DIE DISKUSSION UM DIE EINFÜHRUNG DER ALLGEMEINEN MILITÄRPFLICHT IM OSMANISCHEN REICH 1826-1856
© 2008, TOBIAS HEINZELMANN
© 2008, KİTAP YAYINEVİ LTD.
TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

ÇEVİRİ
TÜRKİS NOYAN

YAYINA HAZIRLAYAN
NERMIN KETENCİ

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇİT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂÇİTHANE
SERTİFİKA NO. 12055
T: 0212 294 10 00 F: 0212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
MART 2009, İSTANBUL

ISBN 978 975 6051-95-5

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇİT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂÇİTHANE, İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12348
T: 0212 294 65 55 F: 0212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

Cihaddan Vatan Savunmasına

*Osmanlı İmparatorluğu'nda
Genel Askerlik Yükümlülüğü 1826-1856*

TOBIAS HEINZELMANN

ÇEVİRİ
TÜRKİS NOYAN



KitapYAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

ÇİZELGE LİSTESİ 6

KISALTMALAR 7

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ 9

TEŞEKKÜR 10

I- Giriş 13

GENEL ÇERÇEVE 13

KAYNAKLAR 17

II- TARİHSEL ARKA PLAN 23

1826'DAN ÖNCEKİ ASKERE ALMA YÖNTEMLERİ 23

ASKERİ REFORMLAR VE UYGULAMALARI 1700-1826 30

III- KANUNNAMEYE GÖRE EĞİTİM: 1826-1843 YILLARINDAKİ ASKERİ REFORMLAR 39

DÖNEMİN OLAYI - YENİÇERİ OCAKLARININ LAÇVEDİLMESİ 39

1828-1839 SAVAŞININ İDEOLOJİSİ 54

1826-1839 YILLARINDA ASKER CELBİ STRATEJİLERİ 61

ASAKİR-i REDİFE - YEDEK BİRLİKLER Mİ MİLİS KUVVETLERİ Mİ? 74

IV- 1846 KUR'A KANUNNAMESİ VE ASKERLİK YÜKÜMLÜLÜĞÜ 91

TANZİMAT-I HAYRİYENİN İLANI - GÜLHANE FERMANI 91

REDİF BİRLİKLERİNİN MUVAZZAF (NİZAMİ) ORDUYA YERLEŞTİRİLMESİ 114

KUR'A USULÜNE BAŞLANMASI VE 1840'LI YILLARDAKİ ASKERİ REFORMLAR 131

GEÇİŞ DÖNEMİ ÇÖZÜMLERİ - İSTANBUL VE ARNAVUTLUK'TA ASKER CELBİ 160

YENİ ASKER CELBİ UYGULAMASINDA İLK DENEYİMLER 177

V- GAYRİMÜSLİMLERİN ASKERE ALINMASI VE OSMANLI VATANSEVERLİĞİNİN YARATILMASI 206

DEVAMLILIK VE DEĞİŞKENLİK - GAYRİMÜSLİMLERİN OSMANLI BAHRİYESİNE ALINMASI 206

MİLLİYET Mİ DİN Mİ? 214

CELBİN KAPSAMINI GENİŞLETMEK İÇİN GAYRİMÜSLİMLERİN "HOŞNUT" EDİLMESİ 231

EŞİT HAKLAR, EŞİT YÜKÜMLÜLÜKLER - 1856 İSLAHAT FERMANI 244

VI- SONUÇ 262

ÇİZELGELER 269

NOTLAR 285

KAYNAKÇA 351

DİZİN 365

HARİTA: ASKERE ALMA BÖLGELERİ 375

ÇİZELGE LİSTESİ

7.1 1843 Yılında Osmanlı Ordusunda Yapısal Değişiklikler	269
7.2 1843 Yılında Asker Toplama Bölgelerinin Ayrılması	275
7.3 1847-1856 Yıllarında Nüfus Sayısı ve Yeni Asker Adedi	278
7.4 1846-1863 Yıllarının Asker Celbi İstatistikleri	280
7.5 Bahriye İçin Gayrimüslimlerin Celbi	281

KISALTMALAR

A. MKT.	Bab-ı Âsâfî, Sadaret Mektubî Kalemi
Ayniyat	Babîâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri
B	Receb
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
BEO	Babîâli Evrak Odası
C	Cumadelâhire
CA	Cumadelûlâ
DBİA	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DŞA	Dar-ı Şura-yı Askerî
EI ²	Encyclopaedia of Islam. New Edition
FO	Foreign Office Papers
H.H.	Hatt-ı Hümayun Tasnifi
İA	İslâm Ansiklopedisi
İ. DH	İrade-i Dahiliye
İ. HR	İrade-i Hariciye
İ. Mes. Müh.	İrade-i Mesail-i Mühimme
İ. MMA	İrade-i Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ
İ. MVL	İrade-i Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-i Adliye
L	Şevval
M	Muharrem
Müh. Asakir	Mühimme-i Asakir Defterleri
MVL	Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye
N	Ramazan
PRO	Public Record Office, London
R	Rebiülâhir
RA	Rebiülevvel
S	Safer
Ş	Şaban
SO ²	Sicill-i Osmanî. 1996 baskısı.

TCTA	Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
TV	<i>Takvim-i Vekayi</i>
vk.	Varak, yaprak
Z	Zilhicce
ZA	Zilkade

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Ikinci' kitabımın da Kitap Yayınevi tarafından basılmasından dolayı kıvanç duyuyorum ve yayınevine gösterdiği ilgi için teşekkür borçluyum. Elinizdeki kitap 2004 yılında Almanca olarak Heidelberger Studien zur Geschichte und Kultur des modernen Vorderen Orients No. 32 (Heidelberg Üniversitesi Çağdaş Ön Asya Tarihi ve Kültürü Araştırmaları) dizisi kapsamında yayınlanan doktora tezimin Türkçe basımıdır.

Kitapta kullandığım özel terimler veya kaynaklardan alıntılar genellikle doğrudan doğruya Osmanlıca olarak, sadeleştirilmeden (örneğin: kur'a kanunnamesi, ferik v.b.) kullanılmıştır. Bu eski Osmanlıca terimler belki çağdaş Türk okuruna zaman zaman ve yer yer biraz zor gelecektir. Ancak böylelikle tezlerimin daha iyi anlaşılacağını zannediyorum. Osmanlıca terimlerin açıklaması metin içinde ilk kullanıldıkları yerde ve dizin bulunmaktadır.

Çevirmen Türkis Noyan'a gösterdiği titizlikten dolayı şükran borçluyum. Çeviriye ilişkin çeşitli sorularım ve sorunlarım için fikirlerine başvurduğum Veysel Şimşek (Ankara), Perin Tanrıöven (Zürih) ve Prof. Semih Teczan'a da (Bamberg) candan teşekkür ederim. Lic. phil. Patric O. Schaerer orijinalinde olduğu gibi Türkçe çeviride de ekteki haritanın yapılmasını üstlendi. Kendisine çok teşekkür ediyorum.

Çevirinin ilk taslağı elime geçtiğinde, Virginia Aksan'ın yeni kitabının (*Ottoman Wars 1700-1870 - An Empire Besieged*) yayınlandığını öğrendim. Aksan'ın kitabı benim tezimde işlenen konu açısından gerçekten önem taşımaktadır. Ne yazık ki bu eseri çeviriye dahil etmek için vakit çok geçti. İngilizceye hâkim okurlara içtenlikle öneririm.

BAMBERG VE ZÜRİH, AĞUSTOS 2007

TOBIAS HEINZELMANN

TEŞEKKÜR

Sunduğum doktora tezimi, bulduğum ve yararlandığım çeşitli kurumların katkısına borçluyum. İlk kez böyle bir çalışma yapma fikri, Freiburg i. Br. Üniversitesindeki öğrenciliğim sırasında, Freiburg Üniversitesi Şarkiyat Bölümünün, Strasbourg Üniversitesi Türkoloji Bölümünün ve Heidelberg Üniversitesi Ön Asya Dilleri ve Kùltürleri Enstitüsünün 1995 yılı Aralık ayında Freiburg yakınlarında Schauinsland Dağında birlikte düzenledikleri bir toplantı sırasında aklıma geldi. Toplantının konusu *L'Armée et la guerre*/Ordu ve savaş idi ve bu vesileyle Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat döneminin ilk evrelerinde gerçekleştirilen askeri reformlar, araştırmayı gerektiren bir konu olarak ilgimi çekti.

Bundan yaklaşık bir yıl sonra, doktora öğrenimimi Almanya'nın Heidelberg kentinde, Osmanlı tarihi araştırmalarının yürütüldüğü enstitülerden birinde yapmaya karar verdim. Böylece aynı ilgi alanını paylaştığım kişilerle araştırmamın konuları ve sorunları üzerinde fikir alışverişinde bulunma olanağına kavuştum.

1997 yılında araştırmalarım nedeniyle İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivinde geçirmiş olduğum zamanı, dünyanın her köşesinden gelmiş araştırmacılarla öğle yemeği sofrasında yaptığım hararetli bilimsel tartışmaları zevkle anımsıyorum.

1997-1999 yıllarında beni doktora bursuyla desteklemiş olan Studienstiftung des Deutschen Volkes'e (Alman Halkı Eğitim Vakfı) en içten duygularla teşekkür borçluyum.

1999 Eylülünden beri Zùrih Üniversitesi Şarkiyat Bölümünde asistanlık görevindeyim. Buradaki meslektaşlarımların çalışma alanlarının farklılık göstermesi, benim için çok yararlı oldu; çünkü bu suretle konumla uzaktan ilgili sandığım, ama aslında o kadar da uzak olmayan meseleler hakkında bilgi edinebildim.

Bulduğum tüm bu şehirlerde, çevremde beni araştırmalarımnda ve çalışmalarımnda destekleyen, yaşamıma zenginlik katan insanların bulunması benim için büyük bir mutluluk oldu; her birine ayrı ayrı bütün kalbimle teşekkür ederim.

Özellikle bana verdikleri değerli fikirlerle doktora danışmanım, hocam sayın Prof. Dr. Michael Ursinus'a (Heidelberg) ve sayın hocalarım Prof. Dr. Raif Georges Khoury'ye (Heidelberg) ve Prof. Dr. Ulrich Rudolph'a (Zürih) yardımları için teşekkür borçluyum. Ayrıca önemli ipuçları vererek beni yönlendiren Dr. Jun Akiba (Tokyo), Prof. Dr. Virginia Aksan (McMaster Üniversitesi), Dr. Meropi Anastasiadou (Paris), Prof. Dr. Gottfried Hagen (Michigan), Prof. Dr. Colin Imber (Manchester), Prof. Dr. Mihai Maxim (Bükreş), Dr. Astrid Meier (Zürih), Prof. Dr. Raoul Motika (Hamburg), Prof. Dr. Maurus Reinkowski (Freiburg i. Br.), Dr. Nicole van Os (İstanbul), Prof. Dr. Erik Zürchner (Leiden) adlarını minnet duygularıyla andığım kişilerdir.

Ayrıca kitabımın müsveddelerini dikkatli ve eleştirel bir bakışla gözden geçiren Dr. Regula Forster (Zürih) ve Dr. Christoph Herzog'a (İstanbul); çalışmamın zor dönemlerinde dertlerimi Marko Paşadan daha büyük bir sabırla dinleyen lic. phil. Nadine Velten (Zürih) ve kitabıma eklediğim haritayı elden geçirerek amaca uygun halde hazırlayan lic. phil. Patric O. Schaerer'e (Zürih) teşekkür borçluyum.

TOBIAS HEINZELMAN

Zürih, Mart 2004

GİRİŞ

1.1 GENEL ÇERÇEVE

Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki reformları bağlamında adı en sık anılan ve en çok tanınan belgelerden biri, 1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayundur ve bu belgede en çok üzerinde durulan konuların başında ordu teşkilatı gelir. Buna sebep olarak, devletin ülke topraklarını (memleketlerini) koruma görevini yerine getirebilmesi için öncelikle bir orduya gereksinimi olduğu gerçeği ileri sürülür.¹ Gülhane fermanında aynı zamanda vergi gelirlerinin büyük bir kısmının orduya tahsis edileceği de vurgulanmaktadır. Sonuç olarak denebilir ki, müelliflerine göre Gülhane fermanının en önemli amacı, ordunun ve vergi sisteminin yeniden düzenlenmesidir.

Gülhane fermanında orduda yapılacak reformlar, önemli konulardan biri olmasına karşın, görevlerinden sadece kısaca söz edilen ordunun, devlet yönetimindeki yeri hakkında kuramsal düşünceler bulunmamaktadır. Fermanında ileri sürülenlere içerik ve biçim yönünden esin kaynağı olduğu düşünülen çeşitli etkenler söz konusudur. En azından ana fikir bakımından Müslüman doğu ülkelerinde çok yaygın olan ve İbn Haldun aracılığıyla Osmanlı devlet kuramlarına giren bir düşünce burada öne çıkmaktadır. Bu düşünce, yanlışlıkla Aristoteles'e atfedilen *Sirr al-Asrar* adlı yapıtta sözü edilen daire-i adalet ya da Arapça *surat al-adâla* düzeninde gerçekleşir.² Şöyle ki: Hükümdar ülkedeki huzur ve adaletin güvencesidir. Ordu, huzur ve adaletin sağlanmasında hükümdara yardımcıdır. Ordunun harcamaları devlet hazinesi tarafından karşılanır. Devlet hazinesi tebaanın ödedikleri vergilerle beslenir. Vergilerin ödenebilmesi için tebaanın refah düzeyinin yüksek olması gerekir. Yüksek refah düzeyinin önkoşulu, ülkede huzur ve adaletin egemen olmasıdır.

Bu adalet dairesi modeline göre ordu, hem toplumun merkez noktasıdır hem de üreten ve vergi ödeyen halktan ayrı bir topluluk durumun-

dadır. Fakat bu iki topluluğu ayıran sınır çizgisi Gülhane fermanında belirtilmemiştir.

Şeriat kavramlarından olan cihad (din için dünyevi ve uhrevi mücadele), ordunun işlevine farklı bir bakış açısı getirmektedir. “İslamın yayılma mücadelesi” anlamına gelen cihad, kolektif bir yükümlülük (farz-ı kifaye) sayılmakta ve katılım, bireyin özgür istencine bırakılmaktadır.³ Fakat eğer Müslüman toplum savunma durumundaysa, cihada katılmak kişisel yükümlülük (farz-ı ayn) haline gelir. Her erişkin ve sağlıklı Müslüman bu savaşa katılmak zorundadır. Dolayısıyla Müslüman topluma ait olma ve askerlik hizmetini yerine getirme yükümlülüğü arasında doğrudan bir bağ vardır.

18. yüzyıl sonunda gerçekleşen Fransız devrimi, vatandaşlık haklarını askerlik göreviyle birleştirerek Avrupa için bir model oluşturmuştu. Fakat aslında bu yeni bir buluş değildi. Daha Roma İmparatorluğu döneminde eyaletlerde yaşayanlar, askerlik görevini yerine getirmekle Roma vatandaşı olma hakkını ve buna bağlı ayrıcalıkları elde edebiliyorlardı.⁴ Ama Fransa’da askerlik görevinin ayrıcalıklı haklarla bağlantılı olması amaçlanmıyordu. Ana fikir, eşitlik ilkesiydi. Nitekim 1789 yılının Aralık ayında Milletvekili Edmond Dubois-Crancé, millet meclisinin oturumu sırasında kürsüye çıkarak şu istekte bulundu: “Askerlik görevini yerine getirmek, bütün Fransızların hakkıdır, asker olmak bir onurdur. Ben, şu beliti (aksiyom) ortaya atıyorum: Fransa’da her vatandaş asker ve her asker vatandaş olmalıdır.”⁵

Gülhane fermanıyla bu üç model arasındaki bağlantı bazen az bazen de çok belirgin olarak ortaya çıkar. Fermanın başında, ordunun ve vergi ödeyen tebaanın rolüyle ilgili hükümdar tarafından yapılan açıklamalar, genel anlamda şeriata atıflar ve vatan kavramının sık sık kullanılması buna örnek gösterilebilir. Gülhane fermanı hakkında çıkan yazılarda çoğunlukla vatan kavramı, Fransızcadaki *patrie* kavramıyla eş anlamlı sayılır.⁶ Gülhane fermanı ve genel olarak 19. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı reform politikasından bahseden ikincil kaynaklarda da birbirinden çok farklı yorumlara rastlanır. Bu yorumlar, yazarların üzerinde durdukları kanıtlara göre değişir. Ancak hangi kanıtların ve görüşlerin ferman metninde açıkça belirtildiğini, hangilerinin ise yazarın yorumuna dayandığını ayırt etmek zordur.⁷

Ordudaki reformların, yalnız Gülhane fermanında değil, genel olarak Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki reform politikasının gelişiminde de önemli bir yeri vardır. Bundan dolayı ordudaki reformların ideolojik temellerinin analizi, 19. yüzyılda Osmanlı devletinin düşünsel oluşumu hakkında önemli açıklamalar getirir. Araştırmanın amacı, Osmanlı devletinde 1826-1856 yılları arasında askerlik görevinin genel bir yükümlülük haline getirilmesi konusundaki tartışmaları gözler önüne sermektir. Bu çalışmada ayrıca, merkezi yönetimin bakış açısından yönetim stratejileri ve ideolojik gelişmeler arasındaki bağlantılar da analiz edilmektedir. Bu arada, ideolojik bir tartışma sonucunda varılan kararların, doğrudan doğruya yönetim alanında uygulanmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir. İdeolojiyle pragmatik uygulama sırasında varılan kararlar arasındaki etkileşim, Osmanlı devletinin karakteri hakkında bilgi verir. Söz konusu dönemden sonra, geriye dönük yorumları bu araştırmanın kapsamı dışında bırakmak amacıyla, çalışmalarım sırasında merkezi yönetim ve yakın çevresinin belli bir dönemine ait kaynakların sağladığı bilgilerin dışına çıkmadım.

Araştırmanın yoğunlaştığı zaman dilimi, 1826 ile 1856 yılları arasındaki dönemdir. 1826 yılında yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra, orduda geniş çapta reform hareketleri mümkün olmuştu. 1856 yılındaki Islahat fermanı da Osmanlı devletinin 19. yüzyıldaki reform politikasında önemli bir ayırım çizgisi oluşturdu. 1856 fermanı –en azından teori-de– hangi dinden olursa olsun, tüm tebaaya askerlik yükümlülüğü getirmişti. Bu ferman, Avrupa devletlerinin Osmanlı devletinin iç politikasını doğrudan doğruya etkileme girişimlerini de belgeler.

Araştırmamın konusu, 1826 ile 1856 yılları arasındaki askeri reform tartışmalarına egemen olan üç büyük sorudur: 1) Yeniçerilerin lağvedilmesinin meşrulaştırılması ve sürekli hazır bulundurulana, belli esaslara uygun biçimde eğitilmiş (maaşlı) ordunun oluşturulması. 2) Teorik olarak gönüllü paralı askerlerden oluşan bir ordunun, zorunlu askerlik yükümlülüğünü yerine getiren erlerden oluşan bir orduya dönüştürülmesi. Bu gelişme sırasında atılan en önemli adımlar, başlangıçta yedek birlikler olarak tasarlanan Redif birliklerinin kurulması ve Müslüman tebaa arasından seçilecek erlerin kur'a usulüyle belirlenmesidir. 3) Osmanlı ordusunda gayri-

müslimlerin oynadığı rol konusundaki tartışmalarda görüşler çeşitlidir. Bazı Osmanlı yazarları, Hristiyanların silahsız erler olarak orduya alınmasının meşruiyetini kanıtlamayı denemişler, diğerleri ise Hristiyanların askerlik görevlerini silahlı birliklerde yerine getirmelerini daha uygun bulmuşlardır.

Merkezi yönetimin aldığı kararlara, ilgili kişilerin gösterdikleri tepkilerin karşılıklı etkileşimleri, yaptığım araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Zira o konuların araştırılabilmesi, vilayet yönetiminin arşivlerinin incelenmesini gerektirecek ve bu da zaten çok zengin olan kaynak malzemesini birkaç katına çıkaracaktı. Değerlendirdiğim belgelerden edindiğim izlenime göre, asker toplanması konusunda bilgilenmemiz, ancak taşradaki tepkilerin merkezi yönetimin dikkatini çekecek kadar şiddetli olması (isyan veya askerden toplu firar) halinde, yönetimin strateji değiştirmeye mecbur kaldığı olayları izlemekle mümkündür. Böyle durumlarda eyaletlerde çıkan olaylar, merkezi yönetimde de tartışma konusu olmuştur.

Hangi kaynakların çağdaş sayılabileceğiyle ilgili bazı ödünler vermem gerekti. Bazı yöneticiler veya tanıklar, söz konusu olaylar hakkındaki görüşlerini uzun yıllar geçtikten sonra kâğıda dökmüşlerdi. Bu tür kaynakları, sonraki bölümde kaynakçadan söz ederken daha ayrıntılı olarak açıklayacağım.

Yapmış olduğum araştırmaların konusu, 1826 yılında kurulan ve Asakir-i Mansure adı verilen, 1844 yılından itibaren de Asakir-i Nizamiye olarak adlandırılan muvazzaf ordudaki ve Asakir-i Redife denilen yedek ordudaki askerlerin hizmet yükümlülüğü tartışmalarıdır. Osmanlı devletinde askerlik yükümlülüğü tartışmaları zaten sadece bu iki orduyla ilgilidir.⁸ 1840'lı yıllarda orduda gerçekleştirilen reformlardan bu yana, genel askerlik yükümlülüğü fikri (Almancada *Linientruppen* olarak da adlandırılan) nizami orduda görev yapmakla bağlantılıdır. Genel askerlik yükümlülüğü fikrinin gelişmesinde, daha önceki Asakir-i Redife sistemi önemli bir rol oynar. Bu birlikler, başlangıçta Asakir-i Mansure için yedek kuvvet olarak tasarlanmışsa da, kuruluş tarihi olan 1834 yılıyla Kur'a Kanunnamesinin (asker celbi hakkında geniş kapsamlı bir kanunname) çıkarıldığı 1846 yılı arasında, birkaç kez köklü değişiklik geçirmişlerdi. Osmanlı askeri yöneti-

mi, gerek Asakir-i Mansure ya da diğer adıyla Asakir-i Nizamiye için, gerekse Asakir-i Redife için asker celbi ve askeri eğitim konusunda gayet açık ve kesin bir kanunname oluşturmayı amaçlamaktaydı.

Osmanlı askeri yönetimi, nizami orduyla başıbozuk askerler adı verilen nizami olmayan birlikler arasında bir ayrım yapmakta ve başıbozukları ancak sıkışık durumda başvurulacak bir yedek güç olarak görmekteydi.⁹ Nizami olmayan ordularda, askere alma yöntemleri, kumanda düzeni ya da eğitim tarzı konusunda hiçbir temel koşul yoktu. Bu nedenle merkezi ordu yönetimi, başıbozuk askerleri denetim altına alamadığı birliklerin timsali gibi görmekteydi.

Silah altında hazır bulunan (muavazzaf) bir ordunun eğitilmiş birlikleriyle ihtiyaç halinde silah altına alınmış eğitimsiz askerler arasındaki dualizm (ikicilik), 19. yüzyıl başında *Hülâset el-Kelâm fi redd el-Avam* (Basit halkın iddialarını çürüten söylevin özeti) adlı risalede belirtilmiştir. Bu metinde “eğitilmiş” anlamında “talimli” ya da “muallem” ve “düzenli” anlamında “nizamlı” sözcükleri eşanlamlı kullanılır. Buna karşın “eğitimsiz” anlamında “talimsiz”, “düzensiz” ve “nizamsız” sözcükleri de eşanlamlı sayılır.¹⁰ Bu araştırmada üzerinde durulan tartışmalarda, askeri yönetim daima nizami olmayan birliklere atıf yapmakta ve bunları hep kötü örnek olarak göstermektedir. Ulaştığım kaynaklar, bu birlikler üzerinde gerektiği kadar araştırma yapma olanağını sağlamamaktadır.

1.2 KAYNAKLAR

19. yüzyılda Osmanlı reformlarına –özellikle askeri alanda yapılan reformlara– ait tarihi kaynaklar çok geniş kapsamlıdır ve bunları araştırma amacıyla değerlendirmek zordur. Zira Osmanlı merkezi hükümetinin İstanbul’daki arşivlerinin birkaç bölümü (tasnif) hâlâ açılmamıştır ve belgeler –bazı istisnalar dışında– yayınlanmamıştır. Ayrıca Osmanlı yönetiminin ayrılıp bağımsızlaşan tüm devletlerde de yerel Osmanlı yönetimine ait arşivler bulunmaktadır.

İstanbul’daki Başbakanlık Arşivinde” deneme mahiyetinde yaptığım araştırmaların sonucu olarak, çoğunlukla 1720-1839 dönemi belgelerini içeren Hatt-ı Hümayun Tasnifinin ve 1839-1892 dönemine ait bel-

geler içeren İradeler Tasnifinin amacına uygun, yararlı kaynaklar olduğunu saptadım.¹² Her iki gruptaki belgeler, bir zamanlar padişaha sunulmuş olup, üzerine ek olarak bizzat padişah ya da mabeyin başkâtibi tarafından bir açıklama ya da karar (irade) yazılmıştır. O dönemde, önemli meselelerde alınan her türlü kararda böyle bir işlem uygulanırdı ve askeri reformlar da kuşkusuz önemli meselelerden sayılmaktaydı. İradeler Tasnifi belgeleri, karar sürecindeki işlevleri bakımından, 1840'lı yıllarda yönetimde gerçekleştirilen yapısal değişikliklerden sonra Hatt-ı Hümayun Tasnifinin bir devamı olarak kabul edilmelidir. Arşiv sisteminde bazı düzenlemeleri de beraberinde getiren yapısal değişikliklerin sonucu olarak, 1839 sonrası döneme ait belgeler, yani İradeler Tasnifinde bulunan belli bir konu hakkındaki yazışmalar, kısmen kalın dosyalarda ve ilk hazırlandığı zamanki düzende korunmuştu.¹³ Hatt-ı Hümayun Tasnifindeki bazı belgeleri, yazışmaların orijinalinde sözü edilen konunun çerçevesine yerleştirmek, uzun uğraşlara rağmen mümkün olmadı. Hatt-ı Hümayun Tasnifinin 31 katalogu, kronoloji ya da konu bakımından bir düzene sokulmuş değildir. Belgeler arasından rastgele bazı örnekler seçtikten sonra, araştırmalarımı İradeler Tasnifi üzerinde yoğunlaştırmaya karar verdim. Araştırmalarım sırasında değerlendirmiş olduğum Hatt-ı Hümayun Tasnifine ait arşiv malzemesini sistemli olarak kullanmış değilim, bazıları hakkındaki bilgileri de ikincil kaynaklardan edindim. Zira 1826-1839 arası dönem, Levy'nin doktora tezinde bütün ayrıntılarıyla açıklanmış bulunuyor.¹⁴

İkinci tür önemli arşiv malzemesi de defterlerdir. Bunlarda, tanzim edilen fermanlar, gelen yazışma ve diğer evrak kayıtlıdır; hatta defterlerin bazılarında evrakın tam metni de yazılıdır. Defterlerin aslına uygun kopyaları, Mühimme-i Asakir Defterlerinde (padişahın askeri meselelerde vermiş olduğu önemli fermanların kayıtları) ya da Babiâli Evrak Odası Ayniyat Defterlerinde (sadrzamanın taşrayla yaptığı yazışmaların kopyaları) bulunmaktadır.¹⁵ Bu iki deftere geçirilen kayıtlar, her ne kadar karar aşamasındaki tartışma süreci hakkında bilgi vermiyorsa da, en azından sonucu belirtmektedir. Ayrıca kararların meşrulaştırılması üzerine kısa açıklamalara sık sık yer verilmiştir.

Babîâlî Evrak Odası Vilâyet Gelen Giden Kayıt Defterlerinde, belgelerin konusuyla ilgili sadece kısa bir bilgi verilir. Osmanlı devleti yönetiminde yapılan reformlar üzerinde çalışan en önemli kurul olan Meclis-i Âli-yi Tanzimat'a ait tüm belgeler henüz katalog haline getirilmediğinden, bu belgelerden faydalanamadım. Bu sebeple bazı durumlarda sözünü ettiğim o kısa, özet halindeki bilgiler bile çok yararlı oldu.

1826-1839 arasındaki dönem için Kanunname-i Asakir Defterlerinden yararlandım. Bunlarda orduya ait nizamnamelerin birer kopyası muhafaza edilmekteydi. Kanunname kavramı hakkında şunu da belirtmem gerekir: 1839 yılına kadar bu kavram daha çok asker celbiyle ilgili nizamname (tüzük) anlamında kullanılmakta olup, sadece belli bir birlikle (tertip veya alay) ilgiliydi ve o çerçevede geçerliydi.¹⁶ Bu tür kanunnamelerin o dönemde basılmış nüshalarına rastlamadım. Oysa Gülhane fermanından sonra, üzerinde çalışılan ve çıkarılan Kur'a Kanunnamesi, bütün imparatorlukta geçerli olan askerlik yasasının niteliği hakkındaydı ve yürürlüğe girdiği 1846 yılında basıldı.¹⁷ Araştırmalarımda kaynak olarak Kur'a Kanunnamesinin hem bu baskısından hem de daha sonraki baskılarından faydalandım. Ancak bu metinlerin arşivdeki el yazması orijinallerine ulaşamadım.

Araştırmalarım için arşivlerden temin ettiğim kaynak malzemesinin dışında hükümetin ve hükümet çevresindeki kuruluşların yaptıkları yayınlar da önemli bir rol oynadı. Araştırma konusu olan dönemde iki türlü yayın olanağı vardı. Bir yapıt, ya el yazması kopyalarla ya da matbaada bastırılarak çoğaltılmaktaydı.

Hükümete ait basılı yayınların başında, Osmanlı devletinin resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi* gelmektedir, ancak pek az ilgi gördüğüne ve bu bakımdan başarısız olduğuna dair deliller göstermek mümkündür. Nitekim memurların, devletin bu yayınına abone olmaya zaman zaman zorlanması, gazetenin pek cazip görünmediğinin işaretidir.¹⁸ Römer'in görüşüne göre, gazetede yazıların edebi üslubu ve seci (uyaklı bir düzyazı) biçiminde yazılmaları, topluluk önünde –özellikle kuraathanelerde– okunmak üzere kaleme alındıkları izlenimini uyandırır.¹⁹ Ama *Takvim-i Vekayi* gazetesi-nin kamu önünde okunup okunmadığı belgelenememektedir.²⁰ Görüşüme göre, gazetenin yayın kavramıyla ilişkisini, 150 yıl sonraki “basın”ın ko-

numuyla kıyas etmemek gerekir; o zamanki okur çevresi büyük bir olasılıkla çok dardır. Gene de bu resmi gazete, Osmanlı hükümetinin argüman ve propaganda stratejilerinin analizi için vazgeçilemez bir kaynak teşkil etmektedir.

Takvim-i Vekayi gazetesi, ilk sayısındaki önsözde, kendisini vak'anüvis denen resmi tarih yazarlarının çağdaş bir devamı olarak tanımlar.²¹ Nitekim bu resmi gazetenin ilk yayıncısı da vak'anüvis Mehmed Esad'dır (1790-1847). Mehmed Esad, Sultan II. Mahmud döneminin Osmanlı devleti doktrinini tanıtan kişiler arasında önemli ve ilginç bir yazar olarak öne çıkar. *Üss-i Zafer* (Zaferin Temeli) başlıklı risalesi, 19. yüzyılın ilk yarısında cereyan eden olayların bir vak'anüvis tarafından anlatıldığı ve sözü geçen döneme çok yakın bir zamanda basılan tek eserdir. Nitekim bu eser, yeniçeri ocağının lağvedildiği 1826 yılından sadece iki yıl sonra basılmıştır.

Mehmed Esad'ın ve ardılları olan Ahmed Cevdet (1822-1885) ve Ahmed Lütfi'nin (1816-1907) yazılarını, özellikle olaylardan bizzat tanık olmuş ya da katılmış gibi söz ettikleri zaman daha da faydalı buldum.²² Örneğin Mehmed Esad, yeniçeri ocağının lağvedilmesine dair fermanı kürsüden okuduğunu; Ahmed Lütfi, genç bir kâtip olarak askere alma işlemlerinde görev aldığını; Ahmed Cevdet, bakanlar meclisi önünde, kesin bir ifadeyle Ermenilerin askere alınmasına karşı görüşlerini bildirdiğini anlatır.²³ Oysa Ahmed Lütfi ve Ahmed Cevdet, anlattıkları ve yorumladıkları olayların geçtiği döneme tanıklık etseler de, kaynak olarak kullandığım yapıtları –*Tarih-i Lütfi* ve Ahmed Cevdet'in *Ma'ruzat* ve *Tezâkir* adlı eserleri– bu olaylardan onlarca yıl sonra kaleme alınmıştır. Bu durumda yazılanların retrospektif yorumlar olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca *Tarih-i Lütfi* adlı yapıtın başından beri yayınlanmak amacıyla hazırlandığını da dikkate almak yerinde olur. Buna karşın Ahmed Cevdet'in *Ma'ruzat* ve *Tezâkir* adlı yapıtlarının muhatabı belli kişilerdi: *Tezâkir*, yazarın ardılı olan vak'anüvis Ahmed Lütfi için ve *Ma'ruzat*, Sultan II. Abdülhamid için hazırlanmıştı.

Araştırmam sırasında faydalandığım bazı yazarlar, merkezi yönetimin mensupları olmakla beraber, sözünü ettikleri konularla ilgili belgeler arasında onların yazılan bulunmuyordu. Örneğin Keçecizade Mehmet İzzet Efendinin ve Akif Paşanın, 1828 yılında Rusya'ya savaş açılmasıyla ilgi-

li yazdıkları layihalar *Tarih-i Lütfi*'nin birinci cildine ek olarak 1873'te basılmıştır. Bu iki layihanın da el yazma nüshalarını inceleme olanağını buldum. Bunlar *Tarih-i Lütfi*'de bulunan metinlerden çok farklı olmakla beraber, 1828 yılında tartışılan meselelerle bağlantıları açıktır.²⁴

El yazması kopyalar, bu metinlerin 1873'te basılmadan önce, doğrudan hitap ettikleri yöneticiler dışında, daha kaç kişi tarafından okunduğu sorusunu akla getirir. 1850'lerin sonundan itibaren, Mehmed İzzet'in yazılarına giderek artan ilginin nedenlerinden biri, büyük bir olasılıkla oğlu Fuad Paşa'nın siyasi nüfuzudur.²⁵

Araştırma konusu dönemin adını verdiğim yazarların metinlerinde sözü edilen 1826 öncesi yazarlarını da kaynak olarak kullandım. Gönderme yapılan iki eski yazardan biri İbrahim Müteferrika'dır. Aslen Macar olup, *unitarianist* Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçen bu yazar, 1731 yılında kendi kaleminden çıkan eseri gene kendisi basmıştır: *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem* (Milletlerin Düzeni İçin Hikmet İlkeler).²⁶ İbrahim Müteferrika, bu eseri bastığı tarihten kısa süre önce, 1726 yılında İstanbul'da ilk matbaayı kurmuştu ve burada muharrik Arap harfleriyle metinler basılmaktaydı. 1803 yılında yazılan *Hülâset el-Kelâm fi Redd ed-Avam* başlıklı yazının bilinmeyen yazarı ve 1828'de çıkan *Üss-i Zafer*'in yazarı Mehmed Esad, savlarını ispatlamak için bu *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem* eserine gönderme yapmışlardır. Daha sonra Ahmed Cevdet de tarih kitabında Müteferrika'nın eserinden söz etmiştir. *Hülâset el-Kelâm fi Redd el-Avam* yazısı Mehmed Esad tarafından da kullanılmış ve Ahmed Cevdet de *Tarih-i Cevdet* adlı eserinde bu yazının ayrıntılı bir özetini vermiştir. Bu metin ancak 1913'te (ya da 1915'te) basılmıştır.²⁷ Bunun dışında el yazması olarak şaşılaçak kadar çok sayıda nüshası mevcuttur.²⁸ Demek ki, *Hülâset el-Kelâm fi Redd el-Avam*, 19. yüzyılın ilk yarısında oldukça geniş bir yaygınlığa ulaşmıştı. Bu nedenle tıpkı İbrahim Müteferrika'nın risalesi gibi, o metni de araştırmalarıma dahil etmeyi gerekli gördüm.

Çalışmalarım sırasında karşılaştığım cizye, cihad ve nefir-i amm gibi terimleri anlayabilmem için 1826 yılından önceki yazılara başvurmam gerekti. O dönem (1826-56) yazarları bu terimlerin bilindiğini varsaymaktaydılar. Günümüz okurları da bu terimleri tanıdıklarını sanırlar. Oysa ge-

nelde bilindiği sanılan terimlerin 19. yüzyılda ne anlamda kullanıldıklarını belirtmek çok önemlidir.²⁹ Bu noktada, araştırılan dönemde şeriat ve fıkıh konusunda hangi eserlerin okunduğu ve kabul gördüğü sorusu ortaya çıkar. Söz konusu özel terimleri açıklayabilmek için 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar olan dönemin Osmanlı fıkıh literatürüne başvururdum. Araştırma konusu dönemde bu eserler en çok basılan kitaplar arasındaydı. Bu tür klasik eserlerin, örneğin İbrahim al-Halabî'nin *Multaka l-Abhur* (Denizlerin Kavuştuğu Yer) adlı yapıtının ve Türkçe şerhi *Mevkufat* adlı kitabın sık sık basılmalarının yapılması, kanımca bu tarzda eserler için bir piyasa bulunduğu nun ve bunlara sürekli talep olduğunun delilidir.³⁰

Söz konusu zamana ait Avrupalı yazarların eserlerini, Osmanlı'daki tartışmayla doğrudan ilintili oldukları durumlarda değerlendirdim. Başta askeri danışman olarak Osmanlı devletinin hizmetine giren ve konumu dolayısıyla Osmanlı ordusunun çeşitli sorunlarıyla ilgili görüşlerini belirten Helmuth von Moltke'nin yazılarını ele aldım. Büyük Britanya, Kırım savaşı sırasında Osmanlı devletinin müttefiki olarak Rusya'ya karşı harbe katıldığı sırada, bazı İngiliz subayları ve diplomatları da aynı konumdaydılar. Onların görüşleri, kısmen Osmanlı yönetiminin iç meselelerine ait doğrudan tartışmalara yönelikti.

Selanik'teki Britanya İmparatorluğu konsolosu Charles Blunt'ın raporları ise farklı niteliktedir. Bunlar Osmanlıların yaptıkları tartışmaların bir parçası olarak değerlendirilemezler. Ancak Charles Blunt'ın raporları, tartışmaların yer aldığı ortamın gerçeklerini yeniden kurgulamak açısından büyük değer taşımaktadır.

TARİHSEL ARKA PLAN

2.1 1826'DAN ÖNCEKİ ASKERE ALMA YÖNTEMLERİ

O smanlı ordusunun klasik yapısı iki temel kısımdan oluşur: atlı sipahi birlikleri ve kapıkulu ocakları (yeniçeriler).¹ Sipahi birliklerine mensup olanlar, askerlik hizmetlerine karşılık, tımar² adı verilen ve belli bir bölgeden devlete ödenen verginin kullanım hakkını elde ederlerdi. Bu sistem ilk bakışta Avrupa ülkelerinde uygulanan feodal sisteme benzer. Aradaki fark şudur: Tımar sahibi bölgesindeki halkın ödediği vergiyi toplama hakkına sahip olmakla beraber, yönetime ve yargıya karışmaz. Tımarlı sipahiler sürekli hazır durumda olan bir ordu değildir; ancak savaş kararı alındığında seferber edilirler. Tımar sahibi, kendisine verilen tımarın büyüklüğü oranında belli bir sayıda atlı askeri, yani cebelii de beraberinde getirmek zorundadır. Finkel, tımar sahibinin, cebelileri nasıl silah altına aldığına dair bugüne kadar açıklayıcı bir bilgi bulunamadığına dikkat çeker.³ Finkel'in tahminine göre, 1600'lerde, vergi ödemek zorunda olan halktan asker toplanacak yerde, tımar sahibinin evinde çalışanların askere alınması tercih edilirdi. Yine de tımar sahiplerinin hanesi (ev ortamı) hakkındaki bilgimiz yeterli değildir.

Kafadar'ın görüşüne göre, padişah 14. yüzyılın son çeyreğinde kurulan yeniçeri ocağının, sipahi birlikleri karşısında bir denge unsuru oluşturacağı düşüncesindeydi.⁴ Yeniçeri birlikleri, sipahilerden farklı olarak, padişaha sadakatle bağlı kölelerden (kullar) oluşan birlikler şeklinde düşünülmüştü. Yeniçeri birlikleri, devşirme adı verilen yöntemle ailelerden toplanan erkek çocukların askeri eğitime tabi tutulmasıyla oluşturuluyordu. Anadolu'da ve özellikle Balkanlar'da Hıristiyan ailelerin erkek çocukları toplanır, eğitilir ve İslam dininin esasları öğretildikten sonra ya yeniçeri birliklerine ya da sivil hizmet alanlarındaki görevlere yerleştirilirdi.⁵ Aslında Müslüman çocukların devşirilmesi kurallara uygun olmasa da, Balkanlar'ın bazı yörelerinde uygulanmaktaydı ve özellikle Bosna'da normal sayıl-

maktaydı.⁶ Devşirme yöntemi, ister Müslümanlara ister gayrimüslimlere uygulansın, İslam hukukuna aykırıydı; çünkü padişahın tebaasından olan –Müslüman ya da gayrimüslim– hiç kimse köleleştirilemezdi. Osmanlı yönetimi kuşkusuz bunun bilincindeydi. Bazı Osmanlı yazarları devşirme usulünün meşruluğunu kanıtlama çabasına girmişlerse de⁷ yasal sorunlar uygulamayı genelde etkilememiştir. Devşirme yönteminden, ancak 18. yüzyıl başlarında Osmanlı ordusundaki büyük değişiklikler sonucunda, artık zaman aşımına uğradığı kanaatiyle vazgeçilmiştir.⁸ Yeniçerilik, kâğıt üstünde varlığını sürdürmüş, fakat esame adı verilen maaş belgeleri sadece spekülasyon metaı haline gelmiştir; bunları ellerinde bulunduranların çok azı savaşa giden kişilerdir.⁹ Yeniçerilerin yerine, kısa veya uzun süreyle silah altına alınmış paralı askerlerden oluşan birlikler geçirilmiştir.

Sipahi ve yeniçeri birliklerinin önemi, bu konuda yayınlanan ikinci kaynaklarda belirtilmiştir. Başta Koçi Bey olmak üzere, 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı yazarları bu birliklerden övgüyle söz ederler.¹⁰ Koçi Beyin görüşüne göre, Osmanlı devleti, gelişmesini kesin olarak kapıkulu ocakları ve tımarlı sipahi birliklerinin iyi organize edilmelerine borçludur ve Osmanlı devletinin gerilemesi de bu iki kuruluşun ortadan kalkması yüzündendir. 18. yüzyıl sonlarında sipahiler ve kapıkulu ocakları artık önemlerini yitirmişlerse de,¹¹ orduda yapılacak reform tartışmalarında belli bir rol oynamışlardır: III. Selim 1790'lı yıllarda Ormanlı ordusuna yeni bir düzenleme getirme girişiminde bulunduğunda, kendisine sunulan layihalardan birinde, zaman aşımına uğrayan devşirme yöntemini yeniden hayata geçirme önerisi getirilmiştir.¹² 1826'da yeniçeri birliklerinin lağvedilmesinden ve Asakir-i Mansurenin kurulmasından sonra, tımar sahipleri yeni ordunun atlı birliklerine alınacaklardı.¹³ Bu uygulamanın başarısız olacağı anlaşıncaya, 1844 yılında tımar sahiplerinin jandarma olarak değerlendirilmesi kararlaştırıldı ve bunlara örneğin hac kervanlarının gözetimi gibi görevler verildi.¹⁴ *Netayic el-Vukuat*'a göre, tımar sahipleri bundan üç yıl sonra emekliye ayrıldılar ve sipahi birlikleri tamamen lağvedildi.¹⁵

Gerçekte tımar sisteminin kalıntıları uzun zaman varlığını sürdürdü: Arnavutluk'ta 20. yüzyıl başlarına kadar tımar sisteminin devam ettiğine dair deliller mevcuttur.¹⁶

Gerek kapıkulu ocakları gerekse sipahilere ödenen maaşlar devlet gelirlerinden karşılanır, askerler vergiden muaf tutulurlardı. Asker sınıfının en önemli iki ayrıcalığı bunlardı.¹⁷ Bu birliklerin dışında, vergi ödeyen halktan, yani reayadan oluşturulan birlikler de vardı. İkincil kaynaklarda bunlar çoğu kez yedek birlikler ya da nizami olmayan birlikler olarak nitelendirilirler. Reayayla asker arasındaki sınırın ne ölçüde kesin olduğu, daha doğrusu olması gerektiği sorusu, gerek Osmanlı yazarlarını gerekse daha sonraki araştırmacıları meşgul eden bir konudur. Kısa süre önce Fodor, 16 yüzyılda reaya sınıfından asker sınıfına terfi olanaklarını incelemiştir.¹⁸ Tımar sahiplerinin veya tımarları ellerinden alınan eski tımar sahiplerinin oğulları ve reaya, masrafi kendilerine ait olmak üzere, sefere gönüllü ya da garip yiğitler sıfatıyla katılarak gösterdikleri yararlıklar sayesinde tımar sahibi olabiliyorlardı. Kişilerin bu yolla toplum içerisinde yükselme olanağının Osmanlı yönetimi tarafından ikircikli bir değerlendirmeye tabi tutulduğu dikkati çekmektedir.

Zira bir yandan da bu gibi çabalar hiç dikkate alınmıyor veya konuyla ilgili kanunnamelerin yorumlanmasında kısıtlayıcı davranılıyordu. Bunda her şeyden önce üst askeri sınıfın, kendi ayrıcalıklı koşullarının belli bir zümre dışındakilere tanınmamasına çok dikkat etmesi rol oynamaktaydı. Oysa diğer yanda ordu yönetimi, yedek birliklerde terfi etme ve toplumda yükselme amacının çok önemli bir heveslendirme unsuru olduğunu göz ardı etmemek zorundaydı.¹⁹

Devletin düzenlediği seferler dışında, güneydoğu Avrupa'nın Hıristiyan devletlerine veya Habsburg hanedanına ait toprakların sınırındaki yörelerde, sürekli kendi hesaplarına çatışmalara girişen akıncılar da büyük bir olasılıkla aynı motivasyonla hareket etmekteydiler.²⁰ Akıncılar hem ganimet peşindeydiler hem de –tıpkı garip yiğitler gibi– büyük yararlıklar gösterdikleri zaman, sosyal konumlarını yükselteceklerini ummaktaydılar. Osmanlı devletinin özellikle Balkanlar'daki yayılması sona erince, akıncılar varoluş temellerini yitirmiş oldular.²¹

Milis kuvvetleri tarzında düzenlenmiş birlikler de ordunun yedek güçlerinden sayılmaktaydı, bunlara yaya, müselleme, azep, martaloz vb. adlar verilirdi.²² Belli sayıda “hane”den²³ oluşan toplulukların her biriminin,

sefere katılmak üzere bir erkeğini vermesi zorunluydu. Orduya katılma görevi dönüşümlü olarak bir haneden başka bir haneye devredilmekte, diğer haneler askerlik görevi yapanın masraflarını ve geride bıraktığı hanesinin bakımını üstlenmekteydiler. Bunun karşılığında tüm hane topluluğuna vergi ödeme kolaylığı tanınırdı. Bu tarzdaki askerlik hizmeti daha çok göçebelerde veya göçebelikten gelme yerleşik topluluklarda (Yörükler ya da Rumeli’de 17. yüzyıldan itibaren evlad-ı fatihan adı verilen topluluklar) uygulanırdı.²⁴ Balkanlar’daki Hristiyan ahali arasında da böyle topluluklar vardı ve bunlara cerehor veya suhrahör denirdi.

Osmanlı ordusunda 16. ve 18. yüzyıl arasındaki belirgin gelişmenin göstergesi, paralı asker birliklerinin giderek önem kazanmasıdır.²⁵ Bu durumla Avrupa’daki gelişmeler arasında bir paralellik göze çarpar. Avrupa’daki Hristiyan devletler ve Osmanlı devleti, gerek savaş teknolojisi bakımından (giderek daha hafif ateşli silah üretimine yönelmekle), gerekse taktik bakımından (kaleleri kuşatmak yerine açık alanlara büyük ordular çıkarmakla) birbirlerini etkilemekteydiler.²⁶ Osmanlı ordusundaki paralı asker sayısı 1683 yılında Viyana kuşatmasında 10.000, 1711 yılındaki Prut savaşında 20.000, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında 85.000-90.000 olarak tahmin edilmektedir.²⁷

Giderek daha çok sayıda paralı asker birliklerinin celp edilmesi, toplumda da değişikliklere neden olmuştur ve bu durum ikincil kaynaklarda farklı biçimlerde değerlendirilir. Savaş çıktığında toplanan askerler, savaş süresince orduya katılmak zorundaydılar; sonra terhis edilirler ve Osmanlı eyaletlerine geri gönderilirlerdi. Bunun sonucunda eyaletlerdeki ateşli silahların sayısı çok arttı. İnalıcık’ın görüşüne göre, bu gelişme giderek hukuksuzluğun ve eşkıyalığın yolunu açmıştı. İnalıcık, o dönemde paralı askerlere verilen levend adıyla ilintili olarak, bu durumu levendizasyon diye adlandırmıştır.²⁸ Soygun yapan levendler, çiftçilikle meşgul olan ahali için giderek büyüyen bir tehdit oluşturmaya başladı. Bundan ötürü erkekler başka gelir kaynaklarına yönelerek paralı askerliği yeğlediler. Böylece potansiyel asker sayısı giderek arttı.

Paralı askerlerin çoğalması, devletin orduya yaptığı harcamalarda aşırı bir artışa yol açtı. Bu harcamalar, kısmen imdad-ı seferiye adı altında

özel ödemeler yoluyla vergiye bağlı ahalinin sırtına yüklendi.²⁹ Bu da halk üzerindeki yükün ağırlaşmasına sebep olan faktörlerden biriydi ve dolayısıyla halk arasında paralı asker birliklerine katılmanın cazibesini artırdı. Murphey'in bazı örneklerden hareket ederek kanıtladığına göre, Osmanlı maliye idaresi, özel vergilerin toplanmasında ve vergi indirimlerinde, göz kararını ölçü olarak kabul etmekte ve bölgesel koşulları dikkate almaktaydı.³⁰ Uzun süre uygulanan vergilendirme oranı hakkında bilgi veren veya çeşitli bölgeler arasında kıyas olanağı sağlayan güvenilir ve enflasyondan soyutlanmış rakamlar saptamak eskiden olduğu gibi bugün de çok zordur. Murphey'in görüşüne göre, Osmanlı yönetimi 16.-18. yüzyıl arasında paralı askerlerin celbi ve ilgili harcamalar konusunda büyük ölçüde pragmatist bir tutum ve esneklik göstermiştir.³¹

Barkey ise, Osmanlı'nın 16. yüzyıldan itibaren uyguladığı asker celbi politikasının, ikincil kaynaklarda sözü edildiği gibi, istikrarsızlığa neden olacağından kuşkuludur.³² Ordu yönetimi, Osmanlı merkezi yönetiminin politikasını, eyaletlerde görevli memurların denetlenmesini kolaylaştıran ve aynı zamanda duruma göre gerekli sayıda askerin uygun koşullarla celbini sağlayan bir adım olarak yorumlamaktadır. Osmanlı devletinin sosyal sınıfları yönetmek –burada kastedilenler potansiyel askerler olan levendlerdir– ve eyaletlerdeki valilerin başkaldırma olanaklarını ellerinden almak konusundaki kabiliyeti, Barkey'e göre başarısının önemli etkenlerinden biridir.³³ Merkezi hükümetin çok sayıda paralı asker birliğine gereksinimi vardı, fakat aynı zamanda valilerin kendi inisiyatifleriyle bir ordu oluşturmalarını ve bu suretle merkezi yönetimin gücünü zayıflatmalarını engellemek zorundaydı. Barkey'in görüşüne göre, –en azından 17. yüzyıl bağlamında– Osmanlı merkezi yönetiminin eyaletler üzerindeki denetiminde bir zayıflama olduğundan söz etmek yanlıştır.

Osmanlı merkezi yönetiminin, eyaletlerdeki soyguncu levendleri pragmatik bir amaçla ordu için yedek kuvvet olarak kullandığı kuşkusuzdur. Ama yönetimin levendizasyon olgusunun ekonomik etkilerini ne oranda bile bile göze aldığı bugüne değin aydınlanmış değildir. Merkezi hükümetin paralı askerlere yaptığı büyük harcamaların, kırsal kesim üzerindeki yükün giderek ağırlaşması meselesiyle ne ölçüde bağlantılı olduğu

sorusu –özellikle 17. yüzyıl bağlamında– daha etraflı bir araştırma gerektirir. Kesin olan şudur ki, 17. yüzyıldaki durum, 18. yüzyıl için aynen geçerli değildir. Tam tersine, Aksan, Osmanlı devletinin diplomatik ve askeri stratejilerinde 17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçişte büyük bir değişim saptar. Aksan’ın görüşüne göre, Osmanlılar 1700’lere dek Avrupa devletlerine savaş açmayı yeğlemekteydi.³⁴ Elbette ki büyük seferler, askeri gücün son haddine kadar artırılması için haklı neden oluşturunuyordu ve böylece devletin iç politikayı dengelemesi de kolaylaşıyordu. 1699 yılında gerçekleşen Karlofça anlaşmasından sonra Osmanlı siyaseti bir değişim geçirdi ve savaş siyaseti, barış siyasetine dönüştü.

Aynı zamanda merkezi yönetimin yöresel eşrafın denetiminde ve paralı asker celbinde karşılaştığı güçlükler arttı.³⁵ Gerçi eskiden olduğu gibi, asker celbi sırasında gerekenden kat kat fazla kişi orduya katılmaya talip oluyorsa da, bunların motivasyonları zayıftı ve firar edenlerin oranı çok yüksekti.³⁶ Askerlerin çoğu daha savaş alanına giderken yolda kaçıyorlardı. Bu durumda yenicilerle paralı askerler arasındaki sınır giderek belirginliğini yitirdi. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşından itibaren, merkezi hükümetin belgelerinde yeniceri olarak anılan birlikler aslında paralı asker birlikleriydi.³⁷

19. yüzyılda askerlik hizmetini genel bir yükümlülük haline getirme fikrinin gelişmesinde “genel seferberlik” anlamına gelen nefir-i amm kavramı önemli bir rol oynar.³⁸ Şimdiye kadar bilimsel araştırmalar bu konu üzerinde yoğunlaşmamış, sadece olaya değinmekle yetinmiştir. Nefir-i amm terimi fıkıh literatüründe cihad bağlamında kullanılır. İslamın yayılması veya egemenlik alanının (darülslâm) genişletilmesi amacıyla yapılan savaş (cihad), ilke olarak kolektif bir görev (farz-ı kifaye) sayılmaktadır.³⁹ Eğer yeterli sayıda gönüllü cihada katılırsa, tek tek tüm bireyler için sefere gitmek zorunluğu ortadan kalkar. Buna karşın “gâvurlar”, İslamın egemen olduğu topraklara saldırırlarsa, savaş bireysel yükümlülük (farz-ı ayn) haline gelir. Bu durumda söz konusu bölge halkının tüm erişkin erkekleri savaşa katılmak zorundadır.⁴⁰ Hatta yaşı küçük olanlar ve kadınlar bile vasiyelerinin ya da eşlerinin iznini almadan cihada katılabilirler. Bazı Hanefi âlimler, savunma amacıyla yapılan cihad için seferber olmaya nefir-i amm (ya da Arapça *an-nafir al-‘amm* veya *an-nafir ‘amman*) derler. Bu terimin

Osmanlı döneminden önceki zamanlarda da kullanıldığı saptanmıştır.⁴¹ Osmanlı yazarlarından Molla Hüsrev (ölümü 1480) ve onun eserlerini şerh edenler de bu terimi kullanmışlardır.⁴² Al-Halabî'nin *Multakâ l-Abhur* adlı eserinde ve bu eserin şerhi olan *Mevkufat*'ta kanıtlar aynı olmakla beraber, nefir-i amm terimi geçmemektedir.⁴³

Osmanlı devletinde nefir-i amm, bir askeri düzenleme olarak 1680'den itibaren belgelenebilmektedir.⁴⁴ O tarihte merkezi yönetim nefir-i amm birlikleri vasıtasıyla sarıca ve sekban birliklerini denetim altına almayı amaçlamıştı. Söz konusu birlikler de yeniçeri birliklerine bir karşı kutup oluşturmaları için silah altına alınmışlar, ancak kısa süre sonra Vali Yeğen Osman Paşanın elinde tehlikeli bir güç haline gelmişlerdi.⁴⁵ Şeyhülislamın fetvasıyla padişahın tanzim ettiği bir fermanda, yöresel eşrafın kendi emirleri altında askeri birlik bulundurması yasaklanmış ve kurulmuş olan birliklerin dağıtılması zorunluluğu getirilmiştir.⁴⁶

Bu fermanın yayınlanmasından sonra sekban birliklerinin lağvedilmesi, daha doğrusu zor kullanılarak yok edilmesi sırasında, nefir-i amm savaşıları devreye girmişlerdi. İnalıcık, bu girişimden önce Anadolu'nun bazı bölgelerinde yerli halkın, sekban saldırılarından korunabilmek için silaha sarıldığı ve bu durumun sonradan nefir-i amm birliklerinin yasal temelini oluşturduğu görüşündedir.⁴⁷

Osmanlı yönetimi, 18. yüzyıl boyunca, başkaldıran paralı askerleri (sekban veya levend) denetim altına alabilmek için nefir-i amm birliklerini devreye sokmuştur.⁴⁸ Fakat 18. yüzyıldaki nefir-i amm birliklerinin tarihi, 1680'li ve 1690'lı yıllarda oynadıkları rol kadar araştırılmamıştır. Murphey, nefir-i amm birliklerinden sadece kısaca söz ederken bu birliklerin –en azından Anadolu için– pek önem taşımadığını öne sürer.⁴⁹ Buna karşın Osmanlı yönetiminin, 1768-1792 yılları arasında Rusya'ya karşı giriştiği savaşlarda nefir-i amm birliklerini devreye sokmasının Balkanlar'daki halkın toplumsal yapısında bir “değişim etkisi” (*transformatory effect*) yarattığı görüşündedir.⁵⁰ Ancak şimdilik bu konuda fazla bilgimiz bulunmamaktadır.

19. yüzyıl başında nefir-i amm örgütünün, askerlik görevinin genel bir yükümlülük haline getirilmesi fikriyle bağlantılı olduğuna dair bazı deliller vardır. Mühimme-i Asakir Defterlerinde 1824⁵¹ ile 1827 tarihleri ara-

sında belli bir bölgeden toplanacak belli sayıdaki asker yerine, bir miktar para tahsil edildiğinden söz edilir. Bu olaylarla ilgili fermanların metni her seferinde aynı olmasa da, hepsinde ileri sürülen neden, nefir-i amm askerlerinin işe yaramaması yüzünden paralı askerlerden oluşan birliklerin (mahiyeli asker veya ulûfeli süvari) hizmete alınacağı ve bu harcamaların karşılanması için halktan para toplanmasının gerekeceğidir.³³ Görüşüme göre, aslında söz konusu yörelerdeki halkın (daha doğrusu Müslüman erkeklerin) en azından teoride, savaş halinde nefir-i amm askerleri olarak görev yapacakları varsayılmaktadır.

Askerlik görevini yerine getirmek yerine para ödemek usulü, 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyıl başında muvazzaf birliklere yapılan harcamaların karşılanmasında önemli bir rol oynar. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşından itibaren, tımar sahiplerinin, savaş halinde tımarlarının bütüklüğü oranında asker sağlama yükümlülüğünden kurtulmak için ödedikleri cebeli bedeliyesinin, savaş harcamalarının karşılanmasında önemli bir yer tuttuğunu Cezar kanıtlamaktadır.³⁴ Cebeli bedeliyesi olarak toplanan paranın nasıl kullanıldığı hakkında bugüne kadar bilgi edinilememiştir. Fakat Aksan'ın belirttiğine göre, bu savaş sırasında çok sayıda paralı asker birliği devreye sokulduğundan, cebeli bedeliyesinin doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak bu birliklerin finansmanında değerlendirildiği akla yakın gelmektedir.³⁴ Demek oluyor ki, 18. yüzyıl ortasıyla 1826 yılı arasındaki dönemde, çıkarılan özel vergilere yasal dayanak sağlamak için, teorik olarak askerlik görevi yapma yükümlülüğünden yararlanma, bu yolla toplanan parayı profesyonel (muvazzaf) birliklerin yetiştirilmesine harcama eğilimi göze çarpmaktadır. Bu duruma göre, nefir-i amm askerleri karşılığında talep edilen bedelin de aslında cebeli bedeliyesine benzer bir fonksiyonu vardı.

2.2 ASKERİ REFORMLAR VE UYGULAMALARI 1700-1826

16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başından itibaren, bazı Osmanlı yazarları devlette askeri alanda bir kriz yaşandığını saptamışlar ve reformların gerekli olduğunu öne sürmüşlerdi. Onların görüşüne göre en önemli sakınca, tebaanın üç ayrı sınıfı –askeriye, ilmiye ve vergi mükellefi olan reaya sınıfları– arasındaki sınırların giderek belirsiz hale gelmesiydi. Devletin aske-

ri bakımdan zayıflamasına ve ziraatın gerilemesine neden olarak, vergi ödeyen ahaliden giderek daha çok sayıda kişinin askere alınması gösteriliyordu. Bu tezi ilk savunulanlardan biri, Osmanlı devlet adamı ve yazar Mustafa Âli'dir (ölümü 1600).⁵⁵ En ünlü yazarlardan biri olan Koçi Bey de 1630 yılında Sultan IV. Murad'a sunduğu bir risalede aynı görüşü savunmuştur.⁵⁶ Bu yazarların ortak yanı, ideal toplum tasavvurlarını geçmiş zamana yansıtmaları ve Osmanlı toplumunu tamamen durağan bir toplum olarak tarif etmeleridir. Oysa aslında askeriye ve reaya sınıfları arasındaki sınır hiçbir zaman onların anlattıkları kadar aşılmaz olmamıştır.⁵⁷ Abou-El-Ha'ın görüşüne göre, Mustafa Âli ve Koçi Beyin yazıları, kenara itilmelerine çaresizce katlanmak zorunda kalan ve Osmanlı yönetimi içerisinde, savundukları fikirler açısından bir azınlık oluşturan kişilerin şahsi polemikleridir.⁵⁸

Bundan yaklaşık 100 yıl sonra, 19. yüzyıla kadar önemini koruyan başka bir bakış açısı da tartışma konusu olmuştur: İbrahim Müteferrika'nın 1731 yılında basılan *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem* (Milletlerin Düzeni İçin Hikmet İlkeler) adlı eserinde, Koçi Bey tarafından anlatılan durağan devlet ve toplum modelinden söz edilmişse de, Osmanlı devletinin askeri bakımdan zayıf yönlerinin analizi, Koçi Beyinkinden çok daha geniş kapsamlıdır.⁵⁹ Onun görüşüne göre, Osmanlı devletinin hasmı olan Hıristiyan devletler, Müslüman halkların ordularından korktukları için, geçmiş zamanda savaş teknolojilerini, özellikle de ateşli silahlarını sürekli geliştirmişlerdi.⁶⁰ Oysa Müslümanlar (Osmanlılar) bunu, kendi üstünlüklerinden ötürü uzun süre ihmal etmişlerdi. Halbuki yetersizliklerini aşmak için, düşmanların tutumundan ders almak ve onların teknolojilerini ve eğitim yöntemlerini devralarak uygulamak gerekmekteydi.⁶¹ Müslümanların üstünlüğünün önemli etkeni olan cihad fikri, ancak bu koşullarda yeniden işlevini yerine getirebilecekti.

İbrahim Müteferrika, *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem* adlı eserinde, Sultan III. Ahmed hükümeti sırasında (1703-1730) başlayan reform hareketlerinin teorik altyapısını ortaya koymuştur. 1720 yılında III. Ahmed tarafından yetkilendirilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Versailles sarayına gönderilmişti. Büyük bir olasılıkla kendisine verilen görev, Habsburg hanedanına karşı Fransa'yla birleşmeyi sağlamanın dışında, askeri eğitim

yöntemleri hakkında bilgi toplamaktı.⁶² Fakat onun elçilik görevine ilişkin hazırladığı sefaretnamede, sadece askeri bir resmi geçit, askeri bir hastane ve Fransız sınır istihkâmlarının haritasının bir incelemesi yer almakta, fazla ayrıntıya girilmemektedir.⁶³ III. Ahmed hükümetinin sonuna doğru, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa, Osmanlı ordusunda Avrupa'daki eğitim yöntemlerinin örnek alınmasını istemiş, bu konudaki düşüncelerini açıklamak için, bir Osmanlı subayıyla Avrupalı bir subay arasında geçen bir muhavereyi kaleme alıp padişaha sunmuştur. Bu muhavereyi metnini vak'anüvis Mehmed Esad Efendi, 1826 yılının olayları bağlamında tam olarak kaydetmiş ve böylece III. Ahmed ile II. Mahmud'un reform çabaları arasında bir köprü kurmuştur.⁶⁴

Nevşehirli İbrahim Paşanın ve Sultan III. Ahmed'in yenilik gayretleri, 1730 yılında –Aksan'ın söz ettiği gibi levendlikten yeniçeriliğe yükselen– Patrona Halil adındaki bir Arnavutun başını çektiği isyanla son buldu.⁶⁵ Gene de sonraki 100 yıl süresince orduda Avrupalı eğitim yöntemlerinin kabul edilmesi, Osmanlı reformcularının üzerinde durdukları en önemli konu olmuştur ve özellikle 19. yüzyıl başlarına ait yazılardaki reform önerilerinde, İbrahim Müteferrika'nın *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem* adlı eserine gönderme yapıldığı dikkati çekmektedir.⁶⁶

18. yüzyıl süresince birkaç kez Avrupa'dan eğitimciler getirtip hizmete almak ve Avrupa tarzında eğitilmiş ordular kurmak çaresine başvuruldu. Özellikle teknik bilgilere sahip olmaları gereken birliklerde, en başta topçularda bu yol denendi.⁶⁷ 1730'lu yıllarda Müslümanlığı kabul eden Fransız (Hugenotte) asıllı Kont Bonneval –Humbaracı Ahmed Paşa– çeşitli humbaracı birliklerinin organizasyonunu yeniledi. Bunların arasında gerek tımar sahiplerinden gerekse paralı askerlerden oluşan birlikler bulunuyordu. 1734 yılında Humbaracı Ahmed Paşanın önerisiyle mühendis yetiştiren bir okul (hendesehane) açıldı, fakat 1747'de, paşanın ölümünden kısa süre sonra okul kapatıldı.⁶⁸ 1770'li yıllarda Macar asıllı Tott'un yönetiminde topçu birliklerinde yeniden bir reform girişiminde bulunuldu.⁶⁹ Böylece Osmanlı devleti, 1787 yılında Rusya'ya ve Habsburglara karşı sefere çıktığında, küçük de olsa iyi eğitilmiş bir topçu ordusuna sahipti; ancak ordunun büyük kısmı reformlardan nasibini alamamıştı.

1792'deki Rus savaşının ardından, Sultan III. Selim (1789-1807), reform konusunda geniş çapta muvaffakat sağlamak amacıyla büyük bir çabaya girdi. Bu yılda hazırlanmış çok sayıda layihada Osmanlı devletinin güçlü bir orduya sahip olması için alınması gereken tedbirler tartışılmaktaydı.⁷⁰ Fakat bu layihaların çoğu askerlik konusunda deneyimsiz kişiler tarafından hazırlanmıştı.⁷¹ Bazıları geçmiş yıllara ait çözüm yollarını gündeme getirip, Avrupa'da uygulanan yöntemlerle eğitilmiş bir orduyu sürekli hazır durumda tutmayı önermekteydi. Bazı layihalarda ise gerçekleştirilebilme olanağı çok az olan, şaşırtıcı tekliflerde bulunulmaktaydı –örneğin devşirme usulünü yeniden getirmek gibi.⁷² Bu layihalar hemen uygulamaya geçirilmedi. Ancak 1794 yılında III. Selim, Nizam-ı Cedid adı altında Avrupalı eğitimciler tarafından yetiştirilmiş bir piyade birliği kurdu.

III. Selim dönemindeki askerî reformlarla ilgili en ilginç yazı, sekban birliklerinin⁷³ kumandanlarından adı bilinmeyen ve “Koca Sekbanbaşı” diye adlandırılan kişinin kaleminden çıkmış olan *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam* (Basit halkın iddialarını çürüten söylevin özeti) adlı yapıttır.⁷⁴ Ahmed Cevdet'in belirttiğine göre bu yazı 1803 yılında Osmanlı veliahdı Mustafa'nın isteği üzerine hazırlanmıştır.⁷⁵ Daha sonra padişah olan IV. Mustafa (1807-1808), 87 yaşındaki yazarın III. Selim'in askerî reformlarına karşı keskin bir eleştiri yazacağını ummuş olması muhtemeldir. Oysa bunun tam tersine, kendisine bu reformları savunan bir yazı sunulmuştur.⁷⁶ Bu metni ilerde daha ayrıntılı olarak ele alacağım, çünkü 19. yüzyıl başında Osmanlı ordusunun, reformlara olumlu bakan seçkin bir zümre tarafından nasıl değerlendirildiğini çok açık olarak göstermektedir.

Koca Sekbanbaşı, hazırladığı inceleme yazısında belli ölçüde bilimsel bir ifade kullanmaya çalışmıştır, zaman zaman Arapça atasözlerini zikretmiş veya İslamiyetin ilk dönemlerine ait tarih bilgilerine gönderme yapmıştır. Yazısının girişinde, halkların mutluluk ve refah içinde yaşayabilmelerinin ancak hanedanların ya da devletlerin uzun süre varlıklarını korumalarıyla mümkün olabileceğini, huzur ve barışın ancak bu şekilde sağlanabileceğini belirtirken, Mustafa Âli'nin *Fusul-i Hall-ü Akd ve Usul-i Harc-ü Nakd* adlı yapıtını referans göstermiştir.⁷⁷ *Hülâset el-Kelâm fî Redd*

el-Avam'ın dili ise çok sadedir ve askerlerin, özellikle yeniçerilerin arasında geçerli olan argo tabirlere geniş yer verilmiştir. Bu nedenle Ahmed Cevdet, Koca Sekbanbaşı'nın kullandığı bu "tabirat-ı amiyane"ye (basit halkın ifade tarzı) karşı uyarıda bulunur.⁷⁸ Eserin büyük bir kısmı fıkralardan, yazarın bizzat yaşadığı deneyimlerden oluşmaktadır ve yazar, savlarını ve beklentilerini bunlarla desteklemektedir.

Koca Sekbanbaşı'nın ileri sürdüğü en önemli tez, Osmanlı devletinin, ancak "hazır-u amade askerler", yani her an hazır durumda olan ve iyi eğitilmiş askerlerden oluşan bir orduyla düşmanlarına karşı koyabileceği iddiasıydı.⁷⁹ Yazar, hep durum gerektirdiğinde toplanan "derme çatma" askerlerin beceriksizliklerini her fırsatta vurgulamıştır. Örneğin iyi eğitilmiş bir askerin tüfeğini doldururken, önce mermiyi, sonra barutu yerleştirmesinin ne kadar sakıncalı olabileceğini veya kılıç kullanmasını bilmeyen bir süvarinin bindiği atı yaralayabileceğini anlatır.⁸⁰ Koca Sekbanbaşı yalnız kendi deneyimlerinden söz etmekle kalmaz, Müteferrika'nın yazısındaki somut reform önerilerinden alıntılar yapar; örneğin nöbet değişimi sırasında parola kullanılmasını, askerlere üniforma giydirilmek suretiyle kaçakların engellenmesini ve yabancı casusların veya kışkırtıcıların birliklere sızmasının önlenmesini önerir.⁸¹

Koca Sekbanbaşı, ayrıntılı bir biçimde Avrupalıların savaş düzenlerini anlatmakta ve sürekli yeniden doldurulması gereken 1000 adet tüfekle donatılmış bir ordunun, gayrimüslimlerin aynı anda ateşledikleri 80.000 adet "salkım güllesi" karşısında aciz duruma düşeceğini ileri sürmektedir.⁸² Koca Sekbanbaşı'nın görüşüne göre, Müslümanların mukabele bilmissil ilkesine (eşit araçlarla –silahlarla– karşı koymasına) izin verilmedikçe, bu durum değişmeyecektir. Yazar bu açıklamasıyla aynı zamanda önerilen tedbirlerin meşruluğunu da telkin eder. *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam* yazarı böylece 1803 yılında, bu tarihten takriben 20 yıl sonra, Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediyenin (Muhammed'in eğitimli muzaffer askerleri) kurulmasında çok önemli rol oynayan bir kavrama işaret etmiş olur. 1826 yılında mukabele bilmissil ilkesi dini bir çerçevede, fıkıh literatürüne başvurularak meşrulaştırılır. *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam*'da kanıtların ayrıntılarına girilmediyse de Şanizade Ataullah'ın yaz-

dığı *Tarih-i Şanizade*'nin bir bölümünde, 1807-1808 döneminde Osmanlı ulemasının askeri reformlar bağlamında mukabele bilmişil konusu üzerinde durduğuna değinilmektedir.⁸³

Koca Sekbanbaşı, Osmanlı birliklerinin askeri eğitim yetersizliğinin dışında, askerlerin genel bilgidenden de yoksun olduklarından yakınır. Öykü bunu gözler önüne seriyor:

Moskoflunun cümle-i hilelerinden bir garib-ü acip hilesi ki zikri muris-i hüzn-ü elemidir (hüzün ve üzüntü vericidir). Lâkin kendi kendimizi ne tarikiyle harap ettiğimizi beyan ile kendimizi kendimize bildirmek için zikrolunur. Sefer-i merhum esnasında⁸⁴ (1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında) yeniçeri zümresinden üç nefer adam ittifak edip Moskoftan bir dil almağa çıkmışlar.⁸⁵ Kazaen ahşamdan sonra Moskof hududunda otlukçu gâvurların birisini tutup dil aldık diye orduya getirirken mesfûr Eflak ahalisinden Türkçe bilir bir hilekâr oğlan olmakla bunlara cevabında “yoldaşlar, eğer beni halâs ederse-niz, babam bir zengin adamdır, sizlere çok ikram edip yohsulluğa tövbe edersiz” diye bunları inandırıp bunlar dahi mesfûru Moskof hududuna isal ve yalandan babam dediği pezevengi buldurup teslim eylediklerinde o dahi bir hilekâr ve mekkâr (çok hilekâr) kıranta kâfir olduğundan işbu üç nefer keş ağızlı Türklere “benim oğlumu öldürmemişsiniz ve esir dahi etmemişsiniz” diyerek yoldaşların ayaklarına düşüp bunlara beş yüz adet Macar altını i'tasından (vermesinden) sonra “sizlere bir şey dahi göstereyim bu dahi size büyük ikramım olsun” diye bunları tebdil-i kıyafet ile kendi ordularında kurulmuş bir büyük çadır kenarına alıp gitti. Bu yoldaşlar görürler ki çadırın önünde kalabalık ve izdiham var ve çadırın içinde bir büyük te-razi ile beyaz akçe ve altın tartılıp bu akçeleri ve altınları varillere doldurmaktadırlar. Çadırda paşalı kavuklu ve çorbacı⁸⁶ kalafathı ve baratalı ve tatar kalpaklı türlü türlü kıyafetler ile adamlar var. Doldurdukları varilleri bu Müslümanlara taksim edip dururlar.

Hilekâr-i mersum bunları uzaktan gösterdikten sonra bunları yani yoldaşları yine hanesine getirdi cevabında “işte yoldaşlar, sizlere bu

maddeyi göstermek dahi bir ikramım olsun ki bunca akçenin ve altının bir takımı devletinize ve birazı vezirinize ve birazı yeniçeri ağanza ve birazı Tatarhane (Tatar Hanına) ve sair yerlere gidecektir. Bizler sizin vilayetlerinizi satın aldık. Hatta şimdi verilecek bu akçeler İstanbul bahasıdır (pahasıdır). İstanbul'u dahi satın aldık. Hemen bizler yakında İstanbul'a gideceğiz. Bunu sizlere söylemekten muradım budur ki sakınıp bundan sonra ordunuzda durmayasınız. Hemen vilayetinize gidesiz ki İstanbul'da iken sizler esir olmayasınız. Lâkin bu sırnı sakın kimesneye söylemeyasınız" diye hile-i şeytaniye ve hud'a-ı vesvesiye ile kelamına hitamla bunları Osmanlı sınırına bıraktı gitti.

Gelelim bu yoldaşlar dahi ordumuza geldiklerine çünkü merhumlar kendi vilayetlerinde çift sürmeğe me'luf ve hile-i düşmandan ve belki kendinden gafil sadedil (temiz yürekli ve hile bilmez) ahmaklardan olduklarına mebni hemen bu hileye itimatla bu akçe maddesini tamamına sayıp rast geldikleri yâran ve yoldaşlarına ve sair bilip görüştüklerine buluştuklarında "bre himmet dayı bizler buraya niçin geldik Osmanlı bizim vilayetleri maslak keferesine satmış ve akçesini alıyorlar hatta İstanbul pahasını sayılırken gözümüzle gördük" diye Allaha ve resulüne yemin ederek hemen rast geldiklerine "bunda ne duralım işler hep Şam işi olmuş"⁸⁷ diye kendileri nice nice bin sadedil ahmakları vehme düşürüp taife-i merhum ise fil-asıl beyni soğuk⁸⁸ tabir olunurlar. Vakıa rüş ve kıyasetten (akıllılıktan) bi-behre (hissersiz) olmalarıyla birbirleriyle söze başlayıp "bizim Hüseyin dayı ve Kabakçıoğlu İrhab Baş ve Kocabaş Himmet abi İstanbul bahası sayılırken gözleriyle görmüşler ve dokuz talağa yemin ederek söylediler, gerçektir"⁸⁹ diye orduya bir gulgule ile âleme velvele saldılar. Halkın ise gözleri kefereden yılmış hemen bir bahane ile geri dönmeğe bir vesile aradıkları vakit olmakla dağarcıklarını arkalarına ve tüfeklerini omuzlarına urup (vurup) çadırları bekleyecek asıl ocaklılardan beşer onar zabıtları kalıp kusur derme çatma mahut askerler çil yavrusu gibi dağıldılar gittiler. Moskof hınzırı bu fırsatı ganimet bilip ve yaz kış bir tutup orduya ve badehu kışlak yerine yürüdü geldi.

Hulasası budur ki işte bu macerayı Moskoflular kendi cemiyet yerlerinde gülüşerek birbirlerine nakl-u hikâye edip “Türke külli galebe için bir çadır kurup sahteden Müslüman kıyafetinde biraz adam peyda ve akçe tartıp anlara i’tamızı (vermemizi) üç nefer Türklere gösterdik kendi ve ordularını kendi milletlerine⁹⁰ perişan ettirdik ve külli galebemize üç Türk sebep oldu” dediler.⁹¹

Dikkati çeken şudur ki, alıntı yaptığımız bölümün başında üç yeniçeriden söz edilmektedir, öykünün devamında ise “derme çatma ma’hud askerler” (aceleyle toplanan askerler) ifadesi kullanılıyor. Demek ki yeniçerilerle bu “derme çatma askerler” arasında bir ayrım yapılmamaktadır. Bu da, Aksan tarafından açıklandığı gibi, 18. yüzyılın son çeyreğinde yeniçerilerle paralı askerleri belirgin biçimde ayırt etmenin mümkün olmadığını göstermektedir.⁹² Koca Sekbanbaşı’nın dile getirdiği bu eleştiri –yeni kurulan Nizam-ı Cedid birlikleri dışında– tüm Osmanlı askerlerini kapsamaktadır.

Eserdeki “Türk” ve “Osmanlı” kavramlarının kullanım biçimi de dikkat çekicidir. Yazar, “Türk” deyince saf, anlayışı kıt bir adamı kasteder ve bunu da sırası geldikçe bu anlamdaki sıfatlarla belirginleştirir.⁹³ “Osmanlı” sözcüğünü ise sadece sıfat olarak kullanmıştır ve bu sözcükle devleti mi yoksa hanedanı mı kastettiği her zaman tam olarak anlaşılamamaktadır. Yazar, büyük bir olasılıkla devlet ve hanedan arasında ayrım yapma gereği duymamıştır –zaten Osmanlıcada devlet sözcüğü her ikisi için de kullanılmaktadır. Koca Sekbanbaşı Osmanlı birliklerinden söz ederken “Devlet-i Âliye askeri”, “Osmanlı askeri” ve hatta “İslam askeri” ifadelerini eşanlamlı kullanmıştır.⁹⁴

Kanımcı yazarın, eserinde sözünü ettiği kişilere “Türk” ve “Osmanlı” kavramlarını nasıl kullandığına da bir göz atmaya değer. Yeniçeriler, “Osmanlı bizim vilayetleri maslak keferesine satmış” diye yakındıklarında, “Osmanlı” sözcüğüyle padişahı ya da hükümetini kastediyorlar. Koca Sekbanbaşı’nın bu ifadeyi kullanmakla, muhtemelen yeniçerilere özgü veya halk arasında yaygın olan konuşma biçimini taklit etmek istediğini göz ardı etmemek gerek. Bu, Rusların Türklere ve Türk “millet”inden

söz ettikleri bölümler için de geçerlidir. Gerçi bu bölümlerde Türk sözcüğü “saf, budala” anlamında kullanılmaktaysa da, “Türk” kavramıyla aynı zamanda Osmanlı devleti, hatta tüm Müslümanlar kastedilmektedir. Koca Sekbanbaşı besbelli bu söylemleriyle Rusların ve duruma göre de tüm Avrupalıların bakış açısını göz önüne sermek istemiştir.⁹⁵

1807 yılı Mayıs ayında, Sultan III. Selim bir yeniçeri isyanı sonucu tahttan indirildi. Yerine daha önce de adı geçen yeğeni IV. Mustafa padişah oldu ve Nizam-ı Cedid birliklerini lağvetti.⁹⁶ Bir yıl sonra, 1808 Temmuzunda Silistre Valisi Alemdar Mustafa Paşa ordusuyla İstanbul’a girdi ve IV. Mustafa’yı tahttan indirdi.⁹⁷ IV. Mustafa yaklaşan tehlikeyi fark ederek, III. Selim’i öldürttüğünden, IV. Mustafa’nın üvey kardeşi II. Mahmud padişah oldu.

Alemdar Mustafa Paşanın, III. Selim’den yana olması, padişahın kendi reform politikasını desteklemesinden ileri gelmiyordu. Onun asıl amacı, eyaletlerin ayanlarına tanınan geniş kapsamlı bağımsızlık haklarının, 1807 yılındaki hükümet değişikliğinden sonra kısıtlanmasına karşı önlem almaktı.⁹⁸ Yeni padişah II. Mahmud, taşra eyaletleri ileri gelenlerinin taleplerini büyük ölçüde yerine getirmeyi bir sened-i ittifakla kabul ettiğini bildirmek suretiyle Alemdar Mustafa Paşayı tasarladığı reform politikasına taraftar olarak kazanmayı başardı. II. Mahmud, amcasının kurmuş olduğu Nizam-ı Cedid projesini Sekban-ı Cedid adı altında yeniden hayata geçirmeyi düşünmekteydi.⁹⁹ 1808 Kasımında çıkan bir yeniçeri isyanında Alemdar Mustafa Paşa öldürülünce, bu proje gerçekleştirilemedi.¹⁰⁰

II. Mahmud ancak 1826 yılı Haziran ayı ortalarında Avrupa modeline göre eğitilmiş muvazzaf bir ordu kurma denemesine girişebildi. Her yeniçeri alayından seçilen en yetenekli 150 kişiden oluşacak bu yeni seçkin birlik Eşkiniciyan adını alacaktı. Birkaç gün sonra, zaten her an beklenen yeniçeri isyanı çıktı,¹⁰¹ fakat bu sefer kanlı sokak çarpışmalarından sonra yeniçeriler yenilmişti.

KANUNNAMEYE GÖRE EĞİTİM: 1826-1843 YILLARINDAKİ ASKERİ REFORMLAR

3.1 DÖNEMİN OLAYI - YENİÇERİ OCAKLARININ LAĞVEDİLMESİ

3.1.1 Yeniçeri birliklerinin lağvedilmesine dair ferman

Sultan II. Mahmud, 15 Haziran 1826 tarihinde, zamanla politik bir etken haline gelen yeniçeri ocaklarını ortadan kaldırdı. Padişahın yeneden askeri reform girişiminde bulunmasına bir tepki olarak yeniçerilerin çıkardıkları isyan, kanlı bir çatışmayla bastırıldı. 17 Haziran 1826'da çıkarılan bir fermanla yeniçeri birliklerinin lağvı ilan edildi ve Vak'a-yı Hayriye' diye adlandırılan bu olayın resmi değerlendirmesi hakkında bilgi verildi.² Bundan iki yıl sonra vak'anüvis Mehmed Esad'ın, *Üss-i Zafer* adıyla yayınlanan ayrıntılı savunu yazısında, bu ferman bütünüyle sunulmuş ve ayrıca yazar, fermanı kürsüden okuyanın da kendisi olduğunu belirtmiştir.³ Mehmed Esad'ın savunu yazısı şöyle başlar:

Cümle Ümmet-i Muhammed'e malumdur ki bu din-i mübin ve devlet-i Muhammediye-i feyz-karının bidayet-i zuhuru ve badehu şark-u garbı ihata etmesini (kuşatmasını) mutlaka şeriat-i mutahhara ve seyf-i cihad sayesinde olup cemi zamanında a'da-yı dine (din düşmanlarına) mukabil olacak asakir-i Müslimin ve guzat-ı muvahhidin'in vücudundan lâbüd olduğundan velinimetimiz⁴ olan bu devlet-i âliye-i ebediyü d-devamda mukaddema yeniçeri ocağı tanzim olunup ezman-ı sabıkada (geçmişte) geçen yeniçeri askerleri vardıkları cihad ve gazada düşmana göğüs vererek gösterdikleri sebat ve metanet ve ulu l-emre inkıyat ve itaatleri sebebiyle yüzlerinden bunca fütuhât zuhura gelmiş ise de giderek içlerine uygunsuz adamlar ve türlü türlü fesat karışıp ve eski itaat-

leri itaatsizliğe mübeddel olup yüz seneden beri gittikleri seferlerde aslı yoktur türlü eracı peydasıyla teşettüt ve adem-i itaatleri sebebiyle firar an ez-zahf arını irtikap ederek bunca kılâ ve memalikin eydey-i küffarda kalmasına sebep olduklarından ve a'da-yı din dahi bu halimizi gördükçe millet-i İslamiyenin bütün bütün aczü teşettütüne hamliyle maazallahü taala beyza-i münevvere-i İslamiyeyi külliye şikest etmek daiyesiyle refte refte matalib-ü iddialarını artarak günden güne fenalaşıp dört tarafımızı kefare-i a'da kuşatmak derecesine vardığından bu halde bizler dahi gayret-i İslamiyeyi⁵ ele alıp dinimiz uğrunda düşmanlarımızın hakkından gelecek suretle çaresini bulmak farz derecesine varmış ve şimdiye kadar vaki olan seferlerde bid-def'at müşahede ve tecrübe olunduğu vecihle küffarın kolaylıkla nail olduğu galebe sureti mücerret muallim asker imalinden neşet eylediği tebeyyün eylemiş olduğuna binaen iki yüz iki seferi hitamından sonra⁶ ve gerek muahharen iki defa muallim asakir tertibine zaruri teşebbüs olunmuş iken yeniçeri tائفesi hem kendileri işe yaramayıp ve hem bunları istemeyerek ictisar eyledikleri kıyam ve hareketleri sebebiyle ol tertipleri tatil ve ilga ettirmiş olduklarından başka şimdiye kadar bid-def'at mütecasir oldukları vak'a-i şenieler sebebiyle ruhü l-âlem mesabesinde birkaç padişah-i merhumun telefine dahi bais olmuştur. Hal böyle iken bunlara yine kadim ocak nazarı ile bakılarak bekaları hakkında bir şey denilemeyip bu ana değin canları ister ise itaat ister ise fesat ve şekavet etmekteği âdet ettiklerinden her ne kadar kendi aramızda tahammül oluna gelmiş ise de ne fayda dinimiz düşmanları tek durmayıp bizim bu halimizi gördükçe fırsat addiyle etrafımızı alarak Allah hafzeylesin külliye mağlubiyetimize çalışmakta olduklarına binaen geçende bu keyfiyetler bab-ı fetvapenahide akdolunan meclis-i şurada⁷ cümle vüzera-yi kiram ve ulema-yi a'lâm ve rical ve yine ocağ-ı mezkûrun mecmu zabitanı hazır oldukları halde cümleye beyan ve inba ve taraf-ı şer'-i şeriften isticvap ve istifta olunarak nihayet ül-emir kabl-i şer'-i enverden verilen fetva-yi şerife ve umumen hatm-ü

imza olunan hüccet-i şer'îye mucibince mücerret ihya-yi kelimet ül-ulya niyet-i halisasıyla küffarın medar-ı galebesi olan hiyel ve hud'asına mukabil asakir-i İslamiye dahi evvelâ iltizam-ı diyanet ve itaat ve saniyen talim ve taallüm ile kesb-i maharet etmekten gayrı çare olmadığı zahir olmak cihetiyle vaki olan ittifak-ı umum ve icma-ı ümmet veçhiyle yeniçeri ocağından kadim usul ve kanunlarının hiç birisine halel gelmemek üzere fakat beher ortadan yüz ellişer nefer ulufeli muallem Eşkinici⁸ neferatı tahrir olunmasına karar verilmiş(tir).⁹

Metinde bundan sonra Haziran 1826 başlarında cereyan eden olaylar anlatılmaktadır. Yeni birliklerin oluşturulmasında devlet hazinesinden (beytülmal-i Müslimin) bu iş için çok para sarf edildiği, ancak yeniçerilerin esamesine (ücret hakkının belgesi) hiç dokunulmadığı bildirilmektedir. Fetvaya, yani "ittifak-ı umum ve icma-ı ümmet"e itiraz edenlere ağır cezalar verileceği de ihtar edilmektedir.¹⁰

17 Haziran 1826 fermanındaki açıklamaların devamı şöyledir: Bir hafta önce yeni birliklerin eğitimine başlanmış, birliğe alınanlara silah ve giysi –üniforma– dağıtılmıştır. Fakat yapılan uyanların bir yararı olmamış ve yeniçeriler isyan çıkarmışlardır. Önce Ağa Kapısını (yeniçeri ağasının resmi dairesi), daha sonra da Babıâli'yi kuşatmışlar, oraya buraya saldırarak yağmalamışlardır. Fermana söz edilen en kötü olaylardan biri de, isyancıların ellerine geçirdikleri Kur'anları kamalarıyla parçalamalarıdır.¹¹ Yeniçeriler "Talim-ü taallüm istemeyiz" (Eğitim istemiyoruz) sözleriyle başkaldırılarını ilan etmişler ve devletin kendilerine "şeriata uygun eğitim" için teslim etmiş olduğu silahlarını hiç tereddüt etmeden Devlet-i Âliye-i Muhammediyeye karşı çevirip hak ve hukuk gereği hükümdarları olan padişaha karşı gelmek cüretini göstermişlerdir.¹²

Bunların bu hareketleri din ve mezhepten hariç bir keyfiyet olduğundan derhal sabık ve lâhik (önceki ve şimdiki) semahatlı şeyhülislamlar ve sudur-ı kiram ve bilcümle ulema-i a'lâm kesserehüm Allahü ilâ yevmi l-kıyam ve rical ve hademe-i devlet ve sair ümmet-i

Muhammed saray-ı hümayuna vürud ve içtima ederek livâ-i saadet-iltivâ-yı hazret-i sultanü l-enbiyâ aleyhi efdalü s-salat ve t-tahiyatı alıp Sultan Ahmet cami-i şerifine ihraç ve cümlesi oraya cem' ile ümmet-i Muhammed'den ve ehl-i iman olanlar sancak-ı resulüallah altına gel(miştir).¹³

Demek ki isyancılara karşı, metinde “livâ-i saadet-iltivâ” ve yerine göre “sancak-ı resulüallah” diye anılan kutsal emanetlerden biri, menkıbe-yeye göre Mısır'ı fethini takiben son Abbâsî halifesi tarafından Osmanlı padişahına devredilen Muhammed'in sancağı, yani sancak-ı şerif devreye sokulmuştur.¹⁴ Fermana bundan sonra kısaca isyancı yeniçerilerle sancak-ı şerif etrafında toplananlar arasında geçen çarpışma anlatılır. Sonunda sancak-ı şerif savunucuları üstün gelir ve yeniçeriler hak ettikleri cezayı bulurlar.

Ferman nihayet esas konuya gelir: Yeniçeri birliklerinin tamamen lağvedilmesi ve “yeniçeri” adının yasaklanması. Bu kararlar ulema ve vezirler tarafından söz birliğiyle (ittifak-ı ârâ) alınmıştır. Yeniçerilerin yerine Muallim Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı altında yeni bir ordu kurulacaktır. Kumandanlığına, şimdiye dek Hüdavendigâr valisi olan Hüseyin Paşa¹⁵ atanacak ve kendisine verilen rütbenin yeni adı da “askerlerin başı” anlamına gelen serasker olacaktır.

17 Haziran 1826 fermanının ifade biçimi, ilk bakışta anlaşıldığı üzere, dinle bağlantılıdır. Başlangıçtaki genel bakışta Osmanlı tarihinin, Müslümanların dinsizlere karşı giriştikleri savaşlardan ibaret olduğu anlatılmakta ve yeniçerilerin bu savaştaki işlevleri belirtilmektedir. Osmanlı bu mücadelede tüm Müslümanların çıkarlarını koruyan devlet konumundadır. “Muhammedi” sıfatı Osmanlı padişahlarının aynı zamanda halife olduklarına, yani Muhammed peygamberin halefi ve vekili olduklarına işaret eder.¹⁶ Yeniçeriler, hükümdarlarına itaat ettikleri sürece, tüm seferler muzaferiyetle sonuçlanmış ve İslam dini yayılmıştır. Fakat onlar itaatsiz olmaya başlayınca, Osmanlı devleti ve dolayısıyla İslamiyet bir bunalım dönemine girmiştir. Fermana göre, yeniçerilerin en büyük hataları eğitime karşı koymalarıdır.

Fermanın en önemli görevi, askeri reformları, yenicilerle karşı açılan savaşı ve bu birliklerin ortadan kaldırılmasını meşru temellere dayandırmak olmuştur. Verilen kararda, sorumlu olarak ulemanın ve hukuki yolu bulmakta icmanın, yani ulema ile ümmet adı verilen İslami toplumun fikir birliği etmesinin çok büyük etkisi olmuştur.¹⁷ Metinde, olayın doruk noktasında, yani sancağı şerifin saraydan çıkarıldığı anda, ümmetin itici güç olarak ortaya çıktığı telkin edilmektedir. Ulemanın dahi davet edilmeyip, isyan çıktığının duyulması üzerine, kendi kararlarıyla olaya katıldıkları belirtilmektedir. Metinde padişah geri planda kalır. Fermanın başlangıcında Müslümanlarla isyancıların savaşmaları anlatılmaktadır. İsyancılar, davranışlarıyla İslam hukukuna karşı gelmiş olduklarından, artık dinsiz yerine konmaktadırlar.¹⁸ Bu durum ayrıca yenicilerin Kur'anları parçaladıkları veya ayaklar altına aldıkları iddiasıyla da etkili bir biçimde desteklenir. Aslında bu iddianın doğruluğu kesin değildir.¹⁹

İkincil literatürde, III. Selim ve II. Mahmud yönetimi sırasında toplanan bir meşveret meclisinin, olayı meşrulaştırma etkisinin daha güçlü olduğundan söz edilir.²⁰ Heyd ve Levy ayrıca, II. Mahmud'un reform politikasının başarısının, kısmen ulemayı dahil etmesine ve bundan nemalanmalarını sağlamasına dayandığına işaret ederler.²¹

Nitekim kısa süre varlığını sürdüren eşkinici birliklerinde ve Asakir-i Mansurede, askerlerin dini eğitim almalarına çok önem verilmiş, alay ve taburlara sürekli görev yapan maaşlı imamlar tayin edilmiştir. Bu sadece ideolojik tutumu belli etmekle kalmıyor, aynı zamanda dini eğitim veren medreselerden mezun olan gençlerin sağlam bir iş bulmalarına da olanak sağlıyordu.²² Asakir-i Mansureye, kuruluşundan hemen sonra yüz imam atandı ve maaşları Ekim 1828'de 30 kuruştan 60 kuruşa, yani iki katına çıkarıldı.²³

Böylece Haziran 1826'daki yeniçeri isyanının bastırılmasını yalnız üst düzey din adamları desteklememiş, din okullarında okuyan 3.000'den fazla talebe-i ulûm da sokaklarda isyancılara karşı savaşmıştır. Mehmed Esad bu hususu önemle vurgular.²⁴

Şunu da belirtmek gerekir ki, anlatılan olaylar, hep galip gelenlerin, yani Sultan II. Mahmud'un ve girdiği reform hareketlerinin taraftarlarının bakış açısından aktarılmaktadır. Haziran 1826 olaylarına fark-

lı bir açıdan bakmak ve olup bitenleri yeniden kurgulamak mümkün değildir. Vak'a-yı hayriye diye anılan olay hakkında daha sonraki tarihlerde yazılanlar da büyük ölçüde Osmanlı tarihçisi Mehmed Esad'ın *Üss-i Zafer* adlı yapıtına dayanır.²⁵ Bu nedenle bu eseri daha yakından incelemek yararlı olacaktır.

3.1.2 Mehmed Esad'ın *Üss-i Zafer*'i

17 Haziran 1826 fermanı, Vak'a-yı hayriyeyi İslami bir çerçeve içinde sunduktan sonra, vak'anüvis Mehmed Esad da *Üss-i Zafer* adlı eserinde bu sunuşu daha ince bir zekâyla işleyerek ve ilmi bir üsluba büründürerek yineler. Bu eser, olaydan yaklaşık iki yıl sonra Mayıs 1828'de Osmanlı devlet matbaası tarafından yayınlanmıştır.²⁶

Üss-i Zafer'in kısa giriş bölümünde kitabın özeti verilir. Önce Sultan II. Mahmud, dinin ve devletin yenileyicisi (müceddid-i din-ü devlet) ve İslam hukukunun destekleyicisi (müeyyid-i kanun-ı şeriat), huzur ve barışın başışıcısı (bais-i asayiş-ü rahat) olarak övülmektedir. Yazarın ifadesine göre padişah, hükümdarlığının 19. yılında barış yolundan sapmak ve daha önemli bir amaca yönelmek zorunda kalmıştır ve bu amaç da²⁷ Allahın sözlerini yüceltmek yani ilâ-yı kelimetullah'tır.

Demek ki Mehmed Esad'a göre bir hükümdarın iki önemli görevi vardır: tebaasının rahat ve huzur içinde yaşamasını sağlamak; gerçek dini korumak ve İslamın yayılmasının yolunu açmak (ilâ-yı kelimetullah kastedilen budur).

Mehmed Esad'ın padişahın görevleri hakkındaki bakış açısı, hükümdarı, tebaasını güden bir çoban ve tebaayı da güdülen bir sürü rolünde gösteren ra'yya'nın (raiyyet) anlayışına genelde uygundur.²⁸ Buna benzer bir kanıtlama tarzına İslami siyasetnamelerde de rastlanır.²⁹ Sultan II. Mahmud, saray tarihçisi tarafından en az bir noktada, diğer birçok hükümdar arasından sıvrılan bir hükümdar olarak tanımlanmaktadır. Mehmed Esad, yazısının sonuna doğru "dinin ve devletin yenileyicisi" tanımlamasını, ayrıntılı biçimde kanıtlayarak bu niteliğin önemli bir özellik olduğunu açıklar.³⁰

Yazının giriş bölümü, Sultan I. Mahmud döneminden itibaren yapılan yenilik girişimlerine genel bir bakışla sona erer. Mehmed Esad'ın belirt-

tiğine göre I. Mahmud yönetiminde olduğu dönemde eğitilmiş birlikler (asker-i mualllem) kurmayı tasarlamış, fakat bu tasarımlarını gerçekleştirmeye fırsat bulamamıştır.³¹ Fakat I. Mahmud'un *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem* adlı yapıtı bastırması, reform sürecinde önemli bir adım olarak dikkat çeker.³² Mehmed Esad, bunun dışında Sultan I. Abdülhamid döneminde levend birliklerinin dağıtılmasının ve III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid birliklerinin kurulmasının da bu yolda kaydedilen önemli gelişmeler olduğunu belirtir.

Mehmed Esad bundan sonra 1826 olaylarına döner ve 28 Mayıs 1826 (21 L 1241)³³ tarihinde şeyhülislamın resmi dairesinde yapılan meşveret-i umum toplantısından ayrıntılı bir biçimde söz eder. Bu toplantıda, Avrupalı yöntemlere göre eğitim görmüş seçkin birliklerin –daha önce adı geçen eşkıncıyan birliklerinin– kurulmasının şeriata uygun, hatta zorunlu olup olmadığı tartışılmıştır.³⁴ Mehmed Esad bu konuya çok önem vermektedir, çünkü daha önce 17 Haziran 1826 fermanıyla ortaya konduğu gibi, genel fikir birliğiyle kabul edilen bir projeye yeniçerilerin karşı çıkması, ortadan kaldırılmalarını haklı göstermektedir. Aynı oranda önemli olan diğer mesele ise, Avrupa'daki eğitim yöntemlerini örnek almak konusunda ileri sürülen kanıtların, bundan sonraki projeye, yani Mualllem Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun kurulmasına, sorun çıkmadan aktarılabilmesidir. Mehmed Esad'ın bu açıklamaları her ne kadar eşkıncıyanla ilgiliyse de, aslında hedeflenen Asakir-i Mansuredir.

Meşveret-i umum toplantısını anlatan bölüm 26 sayfadır ve karşıt fikirlerin çatıştığı bir tartışmayı tarif etmekten çok, genel bir fikir birliğini belelemeyi amaçlar. Önce hemen hemen bir buçuk sayfa boyunca toplantıya katılan devlet memurlarının, ulemanın ve yeniçeri subaylarının ayrıntılı dokümü verilir. Resmi belgelerin, örneğin söz konusu tartışmaya zemin oluşturan Eşkinci Layihası ve iki fetvanın aslına uygun olarak tekrarı oldukça geniş bir yer tutar.³⁵ Ayrıca sadrazamın bir söylevi de aynen aktarılmıştır.³⁶

Toplantının sonunda, sözünü ettiğimiz fermanın anlaşıldığı üzere, gerek eşkıncıyanın tahririnin (celbinin) gerekse Avrupa örneğine göre eğitimin, yani talim-i taallümün meşru olduğu, padişahın şeriata uygun bir buyruğuna karşı çıkanların ölüm cezasına çarptırılacağı kararına varılmıştır.³⁷ İleri sürülen kanıtların ağırlık noktası, Avrupa örneğine göre eği-

tim tarzıdır.³⁸ Aslında tahririn genelde kabul gördüğü farz edilerek, sadece tahrirle cihad fikri arasındaki bağlantıyı kurmak gerekmektedir. Nitekim layihada, cihad için gereken becerinin (sanat-ı cihadiye) kazanılması- nın kişisel yükümlülük (farz-ı ayn) olduğuna işaret edilmektedir.³⁹ Böylece İslam hukukunda çok önemli bir yer tutan farz-ı ayn kavramı devreye girer. Cihadın farz-ı ayn olduğu söylemine 1820 yılına ait başka belgeler- de de rastlanır fakat –metinde kısaca değinildiği üzere– bu söylem, zama- nın koşullarına bağlıdır.⁴⁰

Bu kanıtlara zemin oluşturan şerî hükümlerden, gerek toplantı sı- rasında gerekse Mehmed Esad'ın yazısının başka bir yerinde söz edilme- mekte, cihad kavramının betimlenmesine de rastlanmamaktadır. Büyük bir olasılıkla Mehmed Esad, okurlarının bu konularda zaten bilgi sahibi ol- duklarını varsaymaktadır.

19. yüzyılın ilk yarısında basılan Hanefî mezhebinin fıkıh kitapları- na göre, cihadın farklı kurallara tâbi iki şekli vardır. Osmanlı devletinde Ha- nefî fıkıhı konularında en çok başvurulan eser olan İbrahim el-Halebî'nin (ölümü 1549) *Multakâ l-Abhur* adlı yapıtında saldırı cihadıyla savunma cihadı arasında kesin bir ayrım yapılmaktadır.⁴¹ *Multakâ l-Abhur*'da da cihad kavra- mının açıklaması bulunmamaktadır, fakat bu eser hakkında yazılan şerhler- in ikisinde de bu kavram açıklanmaktadır. 1640 yılı dolaylarında yayınla- nan bir şerhde şu sözlerle rastlıyoruz:⁴²

Cihad, din-i hakk'a davettir, ol daveti kabulden imtina edenler ile kı- taldır (silahla savaşmaktır).⁴³

Fıkıh bilgini Şeyhzâde Abdurrahmân b. Muhammad b. Sulaymân (ölümü 1667), yazmış olduğu *Macma al-Anhur fi Şarh Multakâ l-Abhur* ad- lı eserinde cihad kavramını şöyle açıklıyor:⁴⁴

Cihad, lügat bakımından söz ve hareketten mümkün olanın yapıl- masıdır. Şeriat bakımından kâfirlerin kıtâlidir ve saire, meselâ on- ları dövmesi, emvallerini yağma etmesi ve mabetlerini (tapınakları- nı) ve sanemlerini (heykellerini) tahrip etmesidir.⁴⁵

Her iki fıkıh bilgisini için de cihad, her şeyden önce dini yayma amaçlı silahlı bir savaştır.⁴⁶ Şeyhzade Abdurrahman, ayrıca bu kavramın dil ve daha dar olarak hukuk bağlamında taşıdığı iki anlam arasında bir ayrım yapar.⁴⁷ Bundan sonraki açıklamalarında da konuyu sadece hukuk açısından irdeler.

Gerek İbrahim el-Halebî, gerekse eserinin yorumcuları açıkça belirtmektedirler ki, dini yaymak amacıyla saldırı biçimindeki cihad, farz-ı kifiye yani toplumsal yükümlülüktür ve bu savaşa yeteri kadar Müslüman katılırsa, amaç yerine getirilmiş olur.⁴⁸ Eğer gayrimüslimler saldırır ve Müslümanlar savunma durumunda kalırlarsa cihad, farz-ı ayn yani kişisel yükümlülük sayılır. Yazarlar her iki türlü cihad biçimine de talimat ve nizamnamelerle bir düzen saptamışlar, koşulları belirlemişlerdir. Örneğin daha önce *Mevkufat*'ın tanımlama bölümünde açıklandığı üzere, silahlı savaşa geçmeden evvel İslama davet şarttır. Burada fıkıh yapıtlarında yazılan ayrıntılardan söz edemeyeceğiz. Önemli olan husus şudur: İslamı yaymak amacıyla girişilen saldırı biçimindeki cihaddan amaç, gayrimüslimlere İslamı zorla kabul ettirmek değildir, hatta bu yasaklanmıştır. Asıl amaç, tek tanrılı bir vahiy dinine mensup gayrimüslimlere, bir Müslüman hükümdarın egemenliğini kabul ettirmektir. Fıkıh kitapları tüm dünyayı, bir yanda Müslümanların ülkesi (darülslâm) ve öbür yanda gayrimüslimlerin egemen olduğu savaş ülkesi (darülharb) olmak üzere ikiye ayırır. Bu bakış açısına göre, barışın sürekliliğini sadece İslamın egemenliği sağlayabilir. Gayrimüslimler cizye denilen özel bir vergi ödemek zorundadırlar ve Müslüman devletin koruması altına alınmış, yani zımmî durumundadırlar.⁴⁹

Mehmed Esad daha sonra savaşları sınıflandırmaya çalıştıysa da, diğer yazarlara kıyasla cihad kavramını kullanırken farklı anlamlarını belirtmemiştir.⁵⁰ Cihadı saldırı anlamında mı, yoksa savunma anlamında mı kullandığı ancak sıfatlardan ve konuyla ilişkisinden anlaşılır. İlâ-yı kelimetullah söylemi, cihadın İslamı yayma amacı güttüğüne; cihadın kişisel bir yükümlülük olduğuna işaret edilmesi ise, savunma savaşı olduğuna delalet eder. Bu bakımdan argümanlar bazı yerlerde çok belirgin değildir ve *Üss-i Zafer* adlı eserde, Mehmed Esad'ın bilimsel üslubuna rağmen, cihad kavramı sadece metnin dini içeriğine işaret eden bir sözcük olmaktan ileri gitmez.

Ordunun Avrupalı örneklere göre eğitilmesinin meşru olduğu, Kur'an'daki şu ayetle kanıtlanmaktadır: “Fakat müşrikler sizinle topyekûn savaştığı gibi, siz de onlarla topyekûn savaşın.”⁵¹ (*Va-kâtîlû l-müşrikîna kâffatan kamâ yukâtîlûnakum kâffatan*).⁵² Bu ayete dayanarak, Eşkinici Layihası'nda, daha sonra şeyhülislâmın mütalaasında ve nihayet Mehmed Esad'ın açıklamalarında Müslümanların, gayrimüslimlerle savaşırken aynı araçları kullanmalarının (mukabele bilmisli'nin) şeriata aykırı olmadığına hükmedilir.⁵³ Heyd, “kâffatan” sözcüğünün burada “düşmanın kullandığı bütün araçları kullanarak” şeklinde yorumunun, aslında geleneksel yorumdan farklı olduğuna işaret etmektedir.⁵⁴ Bu ayet, metnin aslıyla bağlantısına göre, Müslümanların, dört kutsal ay olan recep, zilka'de, zilhicce ve muharrem aylarında bile gayrimüslimlere karşı savaşmalarının yasaklanmadığını anlatır. Nitekim Mehmed Esad'dan önce vak'anüvis görevine atanan Ahmed Asım, 18. yüzyılda yazılan ve Muhammed peygamberin yaşamını anlatan *Siyer el-Halebi* başlıklı şiirin açıklamasında bu ayeti böyle yorumlamıştır.⁵⁵

Mehmed Esad bunu izleyen arasözde, İbn Haldun'un *Mukaddima* adlı eserinden, savaşların sınıflandırılması konusunu içeren bir bölümün açıklamasına geçer.⁵⁶ İbn Haldun'a göre, dünyanın kuruluşundan günümüze kadar savaşlar hep olmuştur ve savaş yaşamayan hiçbir kuşak, hiçbir halk yoktur. Savaş dört nedene dayanır: 1) Kendini üstün, başkalarını aşağı görmek ve iktidar hırsı, 2) haydutluk, eşkıyalık ve isyan, 3) Allahın sözünü yüceltmek (*ilâ-yı kelimetüllah*) ve 4) isyancılara, özellikle halifeye başkaldıranlara karşı çıkmak. İlk iki şıktaki savaş, fitne olarak nitelendirilir, yani amacı kargaşa çıkarmaktır ve kınanmalıdır; üçüncü ve dördüncü şıktaki savaş ise yerinde ve haklı bir mücadeledir (harb-ı adil) ve ona cihad adı verilir.

Mehmed Esad, İbn Haldun'un fikirlerini açıklamaya devamla iki çeşit savaş biçimi tarif eder: Vaktiyle Perslerde ve Yunanlılarda (tevaif-i Rum ve Acem), yürüyüş formasyonunda ve saflar halinde (zahf-u saf) savaşılmış, Araplar ve Berberiler (taife-i Arap ile ehl-i garptan Berberiyeye kavmi) ise ansızın kısa saldırılarda bulunup hemen geri çekilme yöntemini (kerr-ü ferr) tercih ederlermiş. Ama Arapların bu kerr-ü ferr tarzındaki savaş biçimi İslamiyetten önceki devirlerde, yani “zaman-ı küfr-ü cahiliye”de kalmış. Formasyonlar halinde savaşma yönteminin Müslüman orduları ta-

rafından devralınmasının iki nedeni varmış: Bizanslılar ve Persler (taife-i Tersi ve Furs), formasyonlar halinde savaşmaya başlayınca, Müslümanlar da zorunlu olarak bu yöntemi benimsemişler. Formasyonlar halinde savaşma yöntemi sayesinde, şehadeti bütün kalpleriyle özleyen inançlı Müslümanların bu mutluluğa ermeleri daha kesinmiş, çünkü bu tarzda savaşırken kaçma olasılığı yokmuş.⁵⁷ Yazar ayrıca formasyonlar halinde savaşın, Allahın emri olduğuna da işaret eder. Bunu kanıtlamak için de Kur'an'dan şu ayeti hatırlatır: "Allah kendisi için sıra sıra dizilip savaşanları ve sağlam bir yapı gibi yıkılmadan yerlerinde duranları sever." (*İnna İläha yuhibbu ilazına yukâtılûna fi sabilihi saffan ka-annahum bunyânun marsûsun.*)⁵⁸

Mehmed Esad, hemen arkasından İbrahim Müteferrika'nın *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem* adlı yapıtından bir bölümün incelemesine geçer.⁵⁹ Mehmed Esad, Müteferrika'nın metninin büyük bir kısmını hemen hemen aynen aktarmıştır. Bundan ötürüdür ki, eskiden gayrimüslimlerin Müslüman, yani Osmanlı ordularından çok korktukları için ateşli silahları icat ettiklerine dair Müteferrika'nın ileri sürdüğü sava *Üss-i Zafer*'de de rastlamaktayız.⁶⁰ Mehmed Esad'a göre, şimdi de Müslüman orduları, Hristiyanların teknolojiye ve ordu düzeninde kaydettikleri ilerleme sebebiyle oluşan açığı kapatmak zorundadırlar. Mehmed Esad bu tezi, gene Müteferrika'nın yapıtından devraldığı örneklerle açıklar.⁶¹

Mehmed Esad, bu teorik arasözden sonra 1826 yılında gelişen olayları anlatmaya geçer.⁶² Önce yeniçerilerin 16. yüzyıldan itibaren çıkardıkları isyanlara tarih açısından bir genel bakışla hikâyesine başlar ve Osmanlı padişahlarının yeniçeri isyanları yüzünden mülhitlere, yani tanrıtanımazlara karşı savaşmak gibi en önemli görevlerini yerine getiremediklerini vurgular. Bunu Şii mezhebinden olan Safavilere karşı girişilen seferlerden söz ederek açıklar.⁶³ Mehmed Esad bu şekilde yeniçerileri de mülhitlere yakın bir konuma getirir; bu konuya daha ilerde, Bektaşî tarikatının yasaklanmasından ve pek çok yeniçerinin bu tarikatın müritlerinden olduğundan söz ederken tekrar değinir.

Mehmed Esad, uzun bir bölüm boyunca yeniçerilerin yanlışlarını ve kötü davranışlarını saymaya devam eder.⁶⁴ Bunlar çoğunlukla kaynağını bildirmedigi fıkralardan ibarettir ve bu durum, Mehmed Esad'ın kanıtları-

nı dayandırdığı fıkıh yapıtlarının yazarlarını bildirmekte gösterdiği titizlikle bir tezat oluşturmaz. Bu anlattıklarında zaman zaman daha önceden bilinen olaylara da rastlanır. Örneğin Mehmed Esad, *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam* adlı yapıtta anlatılan, silahına önce mermiyi sonra barutu yerleştiren bilgisiz ve deneyimsiz askerin ve kılıç kullanmasını bilmediği için bindiği atı yaralayan süvarinin öyküsünü kendi eserine almıştır.⁶⁵ Bundan Mehmed Esad'ın bu bölümde açıkladığı bilgileri, kısmen daha önce yazılmış yapıtlardan edindiği anlaşılır. Ama bazen de kadılığı sırasındaki deneyimlerinden söz eder. Sivil yaşamlarında kahve ticareti yapan yeniçerilerin, sattıkları kahveye hile kattıklarını ve saf kahve satan tüccarlara baskı uyguladıklarını anlatması buna bir örnek teşkil eder.⁶⁶

Mehmed Esad, eserinin sonuna doğru, başlangıçta ileri sürdüğü savları tamamlayıcı bir dizi delil sıralayarak, II. Mahmud tarafından girilen reformların gerekliliğini ispatlamaya çalışır: II. Mahmud'u Allah tarafından gönderilmiş bir "müceddid" yani yenileyici olarak tanımlarken⁶⁷ peygamberin bir hadisini anımsatır: "Tanrı bu cemaate her yüzyılın başında cemaatin dinine yenilik getiren birini gönderecektir." (*İnna İlâha yab'â-su li-hâzihi l-ummati alâ ra'si kulli mi'ati sanatın man yucaddidu la-hâ dînahâ*).⁶⁸ Mehmed Esad, sözü birbirinden devralarak nakledenler hakkında bilgi verdiği gibi, bu cümleyi yorumlayan çeşitli yazarların adlarını da bildirir. Örneğin Şafî mezhebinden âlim Abdurraûf al-Munâvî'nin (1545-1621) sözlerine şu açıklamayı getirir:⁶⁹ Dinin yenileyicisi kötü yenilikle (bid'at) peygamber geleneği (sünnet) arasındaki farkı göstermeli, bilgiyi artırmalı, halkına destek olmalı ve kötü yeniliklere taraftar olanları yere devirmelidir.

Mehmed Esad, müceddidin bir âlim olabileceğini, ama aslında çoğunlukla bu görevin hükümdara yüklendiğini, çünkü zaten şeriata göre davranılmasını güvenceye alma görevinin hükümdara ait olduğunu vurgular. Bu iddiasını kanıtlamak için de Şafî mezhebinden Muceddin İbnüle-sir'e (544-606/1149-1210) atıf yapar.⁷⁰ Bu yazarın ayrıca ilk halifelerin sırasıyla Emevilerden Ömer b. Abdülaziz ve Abbasilerden el-Memun olduklarını; diğer halifeler el-Muktedir-Billah, el-Kadir-Billah ve el-Mustazir-Billah'ın da ilk müceccidlerden olduklarını bildirdiğini aktarır.⁷¹ Mehmed Esad, iki sayfa sonra kendi görüşüne göre daha ilkeri yüzyıllarda bu görevi

kimlerin üstlendiğini açıklar: 8. yüzyıla girişte Sultan Osman Gazi, bundan yüz yıl sonra Sultan II. Mehmed ve nihayet Sultan I. Süleyman.⁷²

Mehmed Esad'a göre, yeni bir yüzyılın başladığının en belirgin göstergesi, bir önceki yüzyıl sonunda huzursuzlukların, isyanların ve çeşitli üzücü durumların başgöstermesidir. Yazar, ileri sürdüğü bu fikrin, es-Suyûtî'nin (ölümü 911/1505) öğrencisi olan Şamsaddin al-Alkamî (ölümü 969/1561) tarafından da savunulduğunu açıklar ve bunu kanıtlamak için geçmiş yüzyıllarda huzursuzluğa ve insanların sınanmasına neden olan olayları hatırlatır.⁷³ Birinci yüzyılda Iraklı zalim vali al-Haccâc, ikinci yüzyılda Kur'an'ın ezeli olduğu ya da yaratılmış olduğuyula ilgili sorgulamalar (mesele-i halk-ı Kur'an), üçüncüde Karmatiler, dördüncüde kâfir Fatımi Halifesi el-Hakim, beşincide Suriye ve Kudüs'e saldıran Haçlı şövalyeleri, altıncıda Moğol hükümdarı Cengiz Han. Mehmed Esad yanlışlıkla Timurlenk'in 100 yıl önce, yani 7. yüzyıl sonunda (miladi 1300) yaşadığını ve Müslüman Endülüs'ün 8. yüzyılda (miladi 1400) Venedikliler tarafından fethedildiğini bildirmektedir.⁷⁴ Bu açıklamaların ve tarihleri yanlış bildirilen son iki olayın gerçekten al-Alkamî'den alıntı olup olmadığını saptama imkânını bulamadım.

Mehmed Esad bundan sonra, yüzyılların başlangıcını neye göre hesaplamak ve saptamak gerektiği sorunu üzerinde durur.⁷⁵ Tarihi Muhammed peygamberin doğumu, ilk Kur'an suresinin indirilmesi, Muhammed'in Medine'ye hicret etmesi, göğ'e çıkması ya da dünyanın yaratılışıyla başlatmanın mümkün olabileceğini ileri sürer. Burada Mehmed Esad'ın kanıtlarını ayrıntılı bir biçimde incelemeye gerek yoktur. Her ne kadar Mehmed Esad, tarihin başlangıç noktası olarak kabul edilecek olaylar konusunda getirdiği önerileri ünlü âlimlerin eserlerine dayandırıyor da, bunlar pek ikna edici değildir. Sonuç olarak yüzyılın başlangıcını yenilikçinin doğumuna göre hesaplama fikri de bir esasa dayandırılmamıştır. I. Süleyman (doğumu 900 h.) dışında adı anılan kişilerin hiçbiri hicri tarihe göre bir yüzyıldan bir sonrakine geçiş döneminde doğmamıştır. Gene de Mehmed Esad, II. Mahmud'un hicri 1199 yılında dünyaya geldiğine işaret eder. II. Mahmud'un yenilik getirme görevi için seçilmiş olduğuna en güvenilir belirti ülkedeki huzursuzluklardır: Örneğin Müslümanların hac yolunun Vahabiler

tarafından kesilmesi, yeniçerilerin isyanı ve özellikle Bektaşilerin dine aykırı davranışları. Kısacası, II. Mahmud'un dine yenilik getiren kişi olduğu, Mehmed Esad'ın söylemiyle "öğle vakti gökyüzünde ışyan güneş kadar belirgindir" (keş-sems fi hevaci s-sema zahir-ü hüveyda).⁷⁶

Metnin burasında Bektaşî tarikatının yasaklanması hakkında bilgi verilir; ama ben bu konu üzerinde fazla durmayacağım. Genel hatlarıyla bu olayın anlatım biçimi de, yeniçeri birliklerinin lağvedilmesi konusunun anlatımına benzemektedir. Burada üzerinde en çok durulan olay bir meşve-ret toplantısıdır ki, buna sadrazam, şeyhülislam, Bektaşiler dışında en önemli tarikatların şeyhleri ve diğer ulema katılmışlardır. Mehmed Esad'ın anlattığına göre, toplantıya katılanlar, Bektaşilerin mühlit olduklarına ve bu tarikatın yasaklanması gerektiğine karar verirler. Mehmed Esad bu olayı anlatırken içine birçok fıkra da katarak Bektaşî tarikatının yeniçerilerle bağlantısını kanıtlamaya çalışmıştır.⁷⁷

Mehmed Esad'ın yapıtı, yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından ötürü düzenlenen şenlikler ve padişahın vefalı tebaasına ve bu arada Mehmed Esad'a da ödül verilmesiyle sona erer.⁷⁸ Bu eserde ilgi çekici olan husus, Mehmed Esad'ın, Sultan II. Mahmud ile Rus Çarı Büyük Petro arasında bağlantı kurma biçimidir. Mehmed Esad, Avrupalıların da II. Mahmud'un üstünlüğünü ve önemini açıkça fark ettiklerini belirtir. Elçilerin Babıâli'ye tebrik mektupları yolladıklarını ve gazetelerde Çar Büyük Petro'nun, "Streltsy" adı verilen eski Rus hassa birliğini ortadan kaldırmasıyla kıyaslamalar yapıldığını anlatır. Mehmed Esad sözlerini şu cümleyle bitirir: "Her ne kadar bizim Müslüman olmayanların tanıklığına gerek duymadığımız apaçık ortada ise de, 'düşmanın bile takdirini kazanan şey iyidir' (Arap) atasözüne uyarak bunu da satırlarımıza ekledik." (Her çend onların şهادetlerine ihtiyacımız olmadığı bedihi ise de "*al-fadlu ma şahadat bihi al-a'da*" daiyesince bu fıkra dahı hilal-i sutura testir olundu.)⁷⁹

Sonradan tahta geçen Rus veliahtı, Avrupa'da yaptığı yolculuklar sırasında yeni teknolojileri öğrenip ülkesine aktarmak için büyük çaba sarfetmiş ve Osmanlı yenilikçileri üzerinde büyüleyici bir etki yapmıştı. Müteferrika *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem* adlı eserinde ve daha sonra hem

Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam kitabının yazarı hem de Ahmed Cevdet Paşa ondan söz ederler⁸⁰. Mehmed Esad, II. Mahmud ve Büyük Petro kıyaslamasını Avrupa gazetelerinde çıkan yazılara gönderme yaparak belirtmeyi tercih etmiştir ve böylece bu değerlendirmelerle kendisi arasına belli bir mesafe koyarak, görüşlerini Osmanlı okurlarına sunmuştur.

Mehmed Esad, *Üss-i Zafer* adlı yapıtında birbirine bağlı iki olayı, yeniçeri birliklerinin lağvedilmesini ve Avrupa'daki örneklerle göre eğitilmiş kalıcı bir ordunun oluşturulmasını meşrulaştırmaktadır. Mehmed Esad'ın ileri sürdüğü kanıtların çoğu 18. ve 19. yüzyıl başlarına ait literatürde, ayrıca 17 Haziran 1826 fermanında mevcuttur. Bu pek şaşırtıcı değildir, çünkü *Üss-i Zafer*, çok okumuş bir bilim adamının, peygamberin sünnetinden başlayıp İbn Haldun üzerinden kendi çağına kadar olan zaman içindeki durum ve olaylar hakkında yaptığı analizi ve çıkardığı özeti ortaya koymaktadır. *Üss-i Zafer*'de, yeniçeri birliklerinin lağvedilmesi olayı, 17 Haziran 1826 fermanından daha açık bir biçimde dinsel geçmişin çizdiği çerçeveye oturtulabilmiştir. Mehmed Esad'ın ileri sürdüğü kanıtların doruk noktası, II. Mahmud'un Allah tarafından İslam dinine yenilik getirmesi amacıyla gönderildiği iddiasıdır. Bu açıklama, 1826 yılındaki reform önlemlerini haklı göstermekle kalmayıp, aynı zamanda Sultan II. Mahmud'un ileriye dönük reform tasarılarının şeriata uygunluğu için de sağlam bir temel oluşturmaktadır. Ne var ki Mehmed Esad'ın burada bir devlet doktrinini mi ortaya attığı, yoksa saray tarihçisi olarak bu düşüncenin yaratıcısı mı olduğu sorusuna yanıt verilememektedir. Dikkat çeken husus, II. Mahmud'un Allah tarafından gönderilmiş bir yenilikçi olduğu fikrine, aynı dönemde yaşayan başka bir yazar olan Şirvanlı Fatih Efendide de rastlanmasıdır.⁸¹ Bu yazarın yeniçeri birliklerinin lağvedilmesi hakkında yazdığı *Gülzâr-ı Fütûhât* adlı eserin mevcut en eski elyazması Şubat 1827 (Ş 1242) tarihini taşır.⁸² Demek ki bu eser, *Üss-i Zafer*'in basımından daha önce yazılmıştır. Fakat Şirvanlı Fatih Efendinin açıklamaları, Mehmed Esad'ın *Üss-i Zafer*'i kadar geniş bir bilgi hazinesine dayanmaz. Bu nedenle bu iki eser üzerinde çok titiz bir inceleme yapmadan, her iki yazarın birbirinden –veya bir üçüncü kaynaktan– ne oranda etkilendiklerini söylemek güçtür.

3.2 1828-1839 SAVAŞININ İDEOLOJİSİ

Uzun süren diplomatik çabalardan sonra Rusya, 1827 yılının yaz aylarında Büyük Britanya'yı ve Fransa'yı Yunanistan meselesinde müttefik olarak yanına almayı başarmıştı. 6 Temmuz 1827'de üç devlet Londra'da bir anlaşma imzalayarak Osmanlı devletinden, hayata geçirilecek Yunanistan prensliğine bağımsızlık tanınmasını istedi. Ayrıca anlaşmada imzası bulunan bu devletlerden biri Osmanlı devletiyle savaşacak olursa, tarafsız kalma güvencesi verdiler. Rusya, Büyük Britanya ve Fransa'nın filoları, Mısır valisi Mehmed Ali'nin filosunu kısıp alıp Mora'dan çekilmeye zorladı. 10 Ekim 1827'de Navarin körfezinde yapılan deniz savaşında tüm Osmanlı ve Mısır filosu tahrip edildi. Bu olay, söz konusu devletler arasındaki gerginliğin giderek büyüyeceğinin habercisiydi.⁸³

Bunun üzerine İstanbul'da, Osmanlı devletinin savaşı göze alıp almayacağı konusunda şiddetli bir fikir çatışması başladı. Bir bilim adamı, şair ve devlet adamı olan Keçecizade Mehmed İzzet Efendi (1785-1829), bir meclis toplantısında Mora'daki Yunan devletine bağımsızlık tanınmasını ve böylece savaşın önüne geçilmesini talep etmişti. Sebep olarak da, vak'ayı hayriyenin üzerinden sadece iki yıl geçtiğinden dolayı, Osmanlı devletinin henüz kendisinden güçlü bir düşmanın karşısına çıkacak durumda olmadığını ileri sürmüştü.⁸⁴ Fakat Mehmed İzzet'in bu görüşüne katılan olmadı ve sonunda savaş taraftarları galip çıktı.

Bu meclis toplantısıyla ilgili üç metin bulabildim. Bunlarda savaşa karşıtları ve savaş taraftarlarının kanıtları bütün ayrıntılarıyla tartışılmaktadır. Birinci metin, beylikçi⁸⁵ Akif Mehmet Paşanın, tarihi belli olmayan bir layihasıdır.⁸⁶ Metnin içeriği söz konusu meseleyle ilişkili olmakla beraber, gerek meclis toplantısından, gerekse Mehmed İzzet'in bakış açısından söz etmez, bu sebeple meclis toplantısından önce kaleme alındığı izlenimini uyandırmaktadır. Mehmed İzzet meclis toplantısından sonra kanıtlarını bir layihada özetlemiştir ve Ahmed Lütfi de bu layihayı tarih kitabına ek olarak yayınlamıştır.⁸⁷ Mehmed İzzet'in karşıtlarının verdikleri cevap da Akif Mehmet Paşanın bir yazısında açıklanmış ve reisülküttab Pertev Paşa bu yazıya bazı ilaveler yapmıştır.⁸⁸ Her üç metnin tarihlerini kesin olarak saptamak zordur.⁸⁹

Mehmed İzzet, görüşlerinden dolayı II. Mahmud tarafından ölüm cezasına mahkûm edilmiş, fakat idam hükmü infaz edilmeyip sürgün cezasına dönüştürülmüştü. Mehmed İzzet'in, padişaha ihanet ve halkı yanlış yollara saptıran kötü davranışla (hıyanet ve ıdlâl-i âlemi mucib olacak feza-hat) suçlandığı açıktır.⁹⁰ Savaş tartışmalarının bize bu biçimde nakledilmesinin nedeni, muhtemelen Mehmed İzzet'in 1860 ve 70'li yıllarda "Genç Osmanlılar" hareketinde bir vatanperver olarak kabul edilmesi ve kendisine verilen idam cezasının sonradan sürgüne dönüştürülmesinin ünlü ve çok tartışılmış bir dava (*cause célèbre*) olmasıdır.⁹¹ Ayrıca Genç Osmanlıların önde gelenlerinden biri olan, 1850'li ve 60'lı yıllarda birkaç kez sadrazamlıkta ve Hariciye nazırlığında bulunan Fuad Mehmed Paşa, Mehmed İzzet'in en büyük oğludur.⁹²

İkincil kaynaklarda Mehmed İzzet'in 1828 yılında Rusya'ya savaş ilan edilmesine karşı oluşundan sık sık söz edilirse de, bu konuya sadece değinilmekte ve ayrıntılarına girilmemektedir. Örneğin Mardin, söz konusu tartışmayı kısaca özetleyerek, savaş taraftarlarıyla Mehmed İzzet arasındaki karşıt fikirlerin, bir yanda şeriata uymayı ve tevekkül göstermeyi tavsiye edenlerle öte yanda akılcı (rasyonel) davranmak isteyenlerin görüş ayrılıklarından kaynaklandığını belirtir.⁹³ Gerçekten iki taraf da çok farklı argümanlar ileri sürmektedirler. Mehmed İzzet yalnız burada değil, devlet ekonomisini yeniden bir düzene sokmak hakkındaki bir layihasında da sürekli aklın önemini vurgulamıştır. Nitekim Kutsal Roma-Cermen devletinin (Nemçe devleti) iki bin yıllık geçmişi sırasında birkaç kez batma durumuna yaklaşmışken, "akıl sahiplerinin önlemleri" (tedabir-i ashab-ı akıl) sayesinde kendini kurtarmış olması, besbelli Mehmed İzzet'in sık sık hatırlatmaktan hoşlandığı bir örnektir.⁹⁴ Mehmed İzzet'in Rusya'yla olan çatışmayla ilgili görüşleri, aynı zamanda meclis toplantısına katılan bazı kişilere karşı polemikler ve Muhammed peygamberin sünnetine göndermeler de içermektedir. Akif Paşanın ve Pertev Paşanın yanıtları da aynı kanıtlama stratejilerine uyar.

Mehmed İzzet'e göre, bu savaşta askeri bir başarıya ulaşma şansı çok düşüktür. Bu iddiasına emsal olarak, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Kırım'ın yitirilmesini gösterir ve bugünkü durumla kıyaslama ya-

parak, o zaman Rusya'nın müttefiklerinin bile olmadığını hatırlatır. O halde büyük bir belaya uğramaktansa küçük bir ödünü tercih etmek ve Mora'da bağımsız bir Yunan devletini tanımaya rıza göstermek gerektiğini, yoksa kayıpların çok daha büyük olabileceğini açıklar.⁹⁵ Mehmed İzzet'in görüşüne göre, barışın bedeli olarak Mora'ya bağımsızlık vermek, bir ek-mek parçasını (nanpare) feda etmekten farksızdır. Fetvalarında, Müslümanların barış anlaşması karşılığında maddi bir bedel ödemelerinin şeriatı göre caiz olmadığını ileri sürenlere de, kısa süre önce Akkerman anlaşmasında Rusya'ya bol bol ödün verdiklerini hatırlatır.⁹⁶ Osmanlı devleti 1826 yılının Ekim ayında imzalanan Akkerman anlaşmasında Kafkasya'daki toprakların Ruslara ait olduğunu kabul etmiş ve Rus ticaret gemilerinin Osmanlı sularına girmesine izin vermiştir. Ayrıca Eflâk ve Boğdan'a bağımsız bir yönetim güvencesi sağlayarak, buna benzer özel hakları Sırbistan'a da tanıyacağına söz vermiştir.⁹⁷ Mehmed İzzet bu olayları öne sürerek, savaş taraftarlarını duruma göre farklı ölçüler kullanmakla suçlar. Osmanlı devletinin, 200 yıldan beri barış yapabilmek için düşmana oldukça önemli ödümler vermek zorunda kaldığını hatırlatır.

Mehmed İzzet, açıklamalarının bu safhasında –Mardin'in belirttiği gibi– hasımlarının “bizim devletimiz akıl devleti değil şer’ (şeriat) devletidir” sözü üzerine kendi fikrini açıklamak suretiyle tepkisini gösterir.⁹⁸ Mardin’e göre böylece, Mehmed İzzet hasımlarının karşısına yatıştırıcı bir yorumla çıkmış olmaktadır. Oysa bence bu tutumuyla savaşı savunanların tutarsız bir davranış içinde olduklarını yeniden vurgulamıştır. “Gâh şer’ devleti gâh akıl devleti olmak tenakuzdur (çelişkidir)” sözleriyle de Akkerman anlaşmasında verilen ödümlere gönderme yapar. Mehmed İzzet, şeriat hükümleriyle aklın temelde çelişkili olup olmadığı sorusunu ortaya atmaz ve dolayısıyla buna bir yanıt vermesi gerekmez.

Mehmed İzzet, hasımlarının Allaha güven anlayışlarını eleştirmekte ve şöyle demektedir: “Bazı kesianın kendini denize atıp sahil-i selamete çıktığı gibidir.” (Bazıları, kendini denize atan ve bir kıyıya ulaşıp kurtulmayı ümit eden insanlar gibi davranıyorlar.)⁹⁹ Mehmed İzzet’e göre o günün koşullarında Rusya'ya karşı savaşmak o kadar umutsuz bir girişimdir ki, yardımına güvenmekten çok, adeta Allahın gücünü denemek anlamına gelir.

Belirtildiği gibi, Mehmed İzzet'in layihasında kişisel polemikler çok belirgindir. Örneğin devlet bakanlarının (vükela-yı Devlet-i Âliye) çoğuyla yapılan özel sohbetlerde, Rusya'yla savaşmanın, o günün koşullarında olumlu sonuç vermeyeceğini ve bunu düşünmenin bile bir "hıyanet"e denk olduğunu itiraf ettiklerini; ancak meclis toplantısı sırasında oportünist bir davranış içinde sustuklarını veya savaş taraftarlarının yanında yer aldıklarını açıklar.¹⁰⁰

Akif Paşa, Mehmed İzzet'in savunduğu tezi çürütmek için yazdığı layihada akla dayanan hükümlerin önemini hiç inkâr etmemektedir. Onun iddiasına göre, Mora'nın terk edilmesi, ne şeriat hükümlerine ne de akla uygundur.¹⁰¹ Akif Paşa, şeriatın ilkesini yorumlamaya girişmez. Herhalde darülslâma ait toprakların Müslüman olmayan bir devlete savaşmadan terk edilemeyeceğini herkesin bildiğini varsaymaktadır. Akif'in, bağımsız bir Mora devletinin kurulmasına karşı akılcı bir sebep olarak *irredantizmi* ileri sürmesi ilgi çekicidir.¹⁰² Onun görüşüne göre, bir milletin bir bölümüne serbestiyet verilir, diğer bölümünün Osmanlı egemenliği altında tutulması olanaksızdır. Böyle bir durumda, ilerde sorunların çıkmasına zemin hazırlanmış olur, çünkü Mora dışında yaşayan Yunanlılar, bağımsız Mora devletine bağlanmak için çaba sarfedeceklerdir.¹⁰³

Akif Paşanın düşünceleri ulus-devlet fikriyle o kadar kaynaşmıştır ki, burada kullandığı "millet" sözcüğünün İngilizcedeki "nation" kavramıyla eşdeğer sayıldığı izlenimi uyanmaktadır. Akif Paşanın Mora meselesi bağlamında milletten söz ederken, bunu geniş ölçüde Osmanlı devleti yönetimindeki Rum-Ortodoks milleti olarak tanımlanan dini toplulukla aynı anlamda kullanmış olması pekâlâ mümkündür.¹⁰⁴

Daha sonra anlaşıldığı üzere Mehmed İzzet, İslamiyetin erken dönemine ait tarihi bir olaya değinmekle pek de yerinde olmayan bir argüman ileri sürmektedir. Mehmed İzzet, Muhammed peygamberin Bizans İmparatoru Herakleios'a İslam dinini kabul etmesi için yazdığı mektubu, *ba's* zamanında¹⁰⁵ değil, İslamın egemenliğindeki bölgeyi genişletip güç kazandıktan sonra yolladığına işaret etmektedir. Mehmed İzzet'e göre "her zamanın bir muamelesi vardır."¹⁰⁶ Osmanlı devleti, içinde bulunduğu du-

rumda bir savaşı göze alamayacaktır, ancak askeri reformlar ilk sonuçlarını vermeye başladıkları zaman savaşa hazır olabilir.

Akif Paşa bu ifadeyi yanlış bir karşılaştırma (kıyas-ı vehmi) olarak nitelendirir, çünkü Osmanlı devleti, yeniçeri ocaklarının ortadan kaldırılmasından sonra, çarın ülkesine İslamiyeti yayma amacıyla saldırmak niyetinde değildir; aksine Rusya, Müslümanların topraklarını işgal etmeye çalışmaktadır.¹⁰⁷ Akif Paşa, İslamı yaymak ve sahip olunan toprakları savunmak arasındaki ayrım üzerinde titizlikle durur, İslam tarihinin erken dönemlerine gönderme yaparak, karşısındaki düşman sayıca üstün olduğu için savaştan kaçmanın Müslümanlara yasaklanmış olduğunu belirtir.¹⁰⁸ Akif'e göre, eğer kıyaslamadan hareketle hükme varılacaksa, doğru kıyaslama, peygamberin "gazve-i Ahzab"da (Ahzab savaşı) 3.000 Müslüman ile 12.000 düşman putperestin saldırısına karşı koyabilmesidir.¹⁰⁹ Bundan dolayı Osmanlı devleti de Rus ordusu sayıca Osmanlı ordusunun iki katı olsa bile savaşmak zorundadır.¹¹⁰ Bu durumda Akif Paşanın tavsiyesi tevekkül yani Allaha güvendir.

Bu birkaç örnek, 1828'deki savaş öncesi tartışmaların çok yönlülüğünü ve sorunun sadece akılcılıkla Allaha güven çatışmasından ibaret olmadığını gösterir. Her ne kadar Mehmed İzzet için akılcı düşünme fikri tartışmanın odak noktasını oluşturuyor ve kendisi hasımlarını akıldışı bir tutum içinde olmakla suçluyorsa da, bundan savaş taraftarlarının akılcı kanıtları ikinci derecede değerlendirdikleri sonucu çıkarılmamalıdır. Akif Paşa, aklın önemini kesinlikle inkâr etmez. Ana noktalarda Mehmed İzzet ve Akif, birbirlerinin fikirlerini dikkate almaksızın, kendi fikirlerini öne sürmektedir. Mehmed İzzet'in Osmanlı devletinin askeri gücünün yetersizliğini ileri sürmesine karşılık, Akif sadece tevekkül tavsiye eder. Öte yandan Mehmed İzzet, irredantizm tehlikesini hiç irdelememektedir. Daha doğrusu bu sorunun üzerine gitmesine fırsat olmamıştır, çünkü sürgüne gönderilmiş ve son sözü söylemek de Akif Paşaya kalmıştır.

Rusya'yla savaşma kararı verildikten sonra, Müslüman tebaa önünde savaşı meşru bir zemine oturtmak nispeten kolay olmuştur. 1828 yılının askere alma veya seferberlik fermanlarında, Rusya ve müttefiklerinin, bugüne kadar padişahın cizyegüzar (cizye ödeyen) tebaasından olan Rumlara

bağımsızlık tanınmasını istedikleri öne sürülmektedir.¹³ Fakat fermana göre bunun kabul edilmesi mümkün değildir, çünkü bu “ehl-i İslâmı reaya ve reayayı ehl-i islâm yerine komak” anlamına gelmektedir.¹⁴ Durumun bu şekilde açıklanması, gayrimüslimlerin (zimmi) ve Müslümanların egemen dini cemaat (millet-i hâkime) olduğuna işaret ederse de, bunu ifade eden terimler kullanılmamıştır. Sonuç olarak Rusya’nın talebi, “darülişlâm” sınırlarının ihlali sayılacağından saldırganlık olarak gösterilmiş, dolayısıyla Rusya’ya karşı savaşın cihad ve buna katılmanın tüm Müslümanların kişisel yükümlülüğü olduğu ileri sürülmüştür.¹⁵

Bu kanıtlama 1821 yılının Ocak ayında yayınlanan ve Trabzon ile çevresinden Kafkasya’daki Anapa kalesinin korunması için gereken 500 askerin celbini buyuran bir fermanla,¹⁶ ayrıca aynı zamanda yayınlanıp, Bosna’da çok sayıda Müslüman askerinin seferber edilmesini emreden başka bir fermanla kayıtlıdır.¹⁷ Her iki halde de Asakir-i Mansurenin silah altına alınması söz konusu değildir.

Sürekli yaşanan yenilgilerden sonra ve üstelik tüm lojistik meselelerde çıkan güçlükler karşısında, askerlerin ileri sürülen bu argümanlarla savaşa heveslendirilebildiği kuşkuludur. Levy, Osmanlı askerlerinin, düşmanlarına kıyasla daha az motive oldukları görüşündedir.¹⁸ Fakat Levy’nin bu sonucu tamamen Avrupalı gözlemcilerin hükümlerine dayanır.

Osmanlı devletinin 1826 ile 1839 yılları arasında sürüklendiği ikinci büyük silahlı çatışma, Mısır Valisi Mehmed Ali’ye karşı girilen savaştır; ama bu aslında bir iç çatışmadır. Bu defa düşman Müslüman olduğundan, Mehmed Ali’ye karşı seferi meşrulaştırma sorunu ortaya çıkmıştır. Mehmed Esad bu konuda, Müslüman gaspçılara karşı girilen savaşın da cihad sınıfına girdiğini belirtir.¹⁹ Zaten 1826 yılında yeniçeri isyanının kanlı bir çatışmayla bastırılmasının temelinde de bu fikir yatar. Bu durumda 1832 Mayısı başında Şeyhülislam Şeyhzade Abdülvahab Efendi, Mehmed Ali Paşanın ve oğlu İbrahim Paşanın hükümdara karşı başkaldırmaları sebebiyle “mürted” (dininden dönmüş) olduklarını açıklamış²⁰ ve bu açıklama Osmanlı resmi gazetesinde yayınlanmıştır.²¹

Bunu izleyen yıllarda, çatışma halindeki tarafların hareketli bir propaganda faaliyetine giriştiğine dair belgeler vardır.²² Bunların içeriklerini

yeniden kurgulamak zor olmakla beraber, bazı açıklamalarda dine dayalı argümanların önemli bir rol oynadığı fark edilmektedir. 1832 Ağustosunda Mehmed Ali'nin bir ajanı olan Abbas Paşanın Anadolu'da birtakım "kâğıtlar" dağıtarak yerel aşiretleri İstanbul hükümetine karşı faaliyetlerde bulunmak üzere kıskırttığına dair bir rapor İstanbul'a gönderilmiştir.¹²¹ Ne yazık ki bu raporda, dağıtılan "kâğıtlar"da nelerden bahsedildiği bilgisi verilmemektedir. Büyük bir olasılıkla söz konusu "kâğıtlar", 1830'larda ve 1840'larda giderek daha çok ilgi gören propaganda ilanları ve yaftalardır; zira o dönemin medya araçları bunlardı.¹²² Bu belgede ayrıca Abbas Paşanın Gâvur, Kozan ve Kürt dağlarında yaşayan aşiret beylerine yüksek miktarda para (külliyyetlice akçe) vaat ettiğinden de söz edilir.

Selanik'teki Britanya konsolosu Charles Blunt'ın Temmuz 1840 tarihli bir raporunda Mehmed Ali'nin propaganda yazılarının içeriği hakkında fikir verebilecek bazı ipuçlarına rastlanmaktadır.¹²³

Lord cenaplarına şu bilgileri sunmakla onur duymaktayım: Burada şaşırtıcı bir olay yaşandı. Bu ayın 28'inde Alaca Caminin açılışında duvara yapıştırılmış olan bir kâğıt dikkati çekti. Bu kâğıttaki yazıların içeriğinden, Mehmed Ali'nin ajanlarından biri tarafından oraya yerleştirildiği anlaşıyordu. Bu belgede "tüm inançlı Müslümanların, dine bağlılıklarını kanıtlamak için silahlarına sarılmaya hazır olmaları" yazılıydı. Yazı aynı zamanda Dürzilerin isyanından ve onların hak ettikleri biçimde cezalandırılmış olduklarından da söz etmekteydi. Ayrıca padişah tarafından Lamid'e¹²⁴ ordu gönderildiğine de değinilmekteydi. Bu durum pek de iyi sonuçlanmayacaktır. Söz konusu ilanın bir kopyasını çıkarıp size gönderebilmek için oraya birini yolladım, fakat ilan ortadan kaybolmuştu.¹²⁵

Blunt'ın notları pek açık bir bilgi vermemektedir, çünkü propaganda malzemesi çok kısa süre sonra –büyük bir olasılıkla padişahın memurları tarafından– ortadan kaldırılmıştır. Gene de bu yazılardan anlaşıldığı üzere, bazı dini argümanlara dayanarak padişahı gözden düşürmek amaçlanmaktaydı. Bu olayın ilginç yanı, propaganda malzemesi olan ilanın bir

camii duvarına asılmasıydı. Böyle bir eylem için caminin seçilmesinin iki nedeni olabilirdi: her şeyden evvel cami genel bir toplanma mekânı olduğundan, ilanın birçok kişi tarafından görülmesini sağlamak; olayı dini bir çerçeveye yerleştirmek.

Mehmed İzzet ve Akif Paşanın yazıları, bize Rusya'ya karşı girilen savaşı onaylayan ve onaylamayan kişilere ait görüşler hakkında bilgi verir. Bu tartışmalar, Osmanlı devletinde savaşa girme ya da girmeme kararı verme yetkisine sahip kişiler tarafından farklı düzeylerde yürütülmüştür. Her iki yazar tarafından pragmatik ve ideolojik argümanlar ileri sürülmüş ve kişisel polemiklere yer verilmiştir; bu da yadırganacak bir durum değildir. Fakat 1828 tarihindeki tartışmalarda, Mehmed İzzet'in rasyonel düşünceleri karşısında hasımlarının irrasyonel, ideolojik ve beylik iddialarda bulunduklarına dair ikincil kaynaklardaki açıklamalar bu sayede kısmen düzeltilmelidir.

O dönemde savaşların ya da genel olarak silahlı çatışmaların halkın gözünde haklı ve meşru gösterilmesinin kolay olması pek şaşırtıcı değildir. 1820'lerin ve 1830'ların propaganda yöntemlerinde –saptanabildiği kadarıyla– daima dine dayanan kanıtlar kullanıldığı söylenebilir.

3.3 1826-1839 YILLARINDA ASKER CELBİ STRATEJİLERİ

3.3.1 Kanunname ve tarih kitabı – İdeal örnekler ve klişeler

Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediyenin celbi ve organizasyonu konusunda düzenlenen 7 Temmuz 1826 tarihli kanunnamenin giriş bölümünde, yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması hakkındaki 17 Haziran 1826 tarihli fermanda sözü edilen argümanlara gönderme yapılmaktadır.¹²⁶ Fermanda, yeniçerilerin ihmalkârlıklarından ve itaatsizliklerinden söz edilmekte ve cihad yükümlülüğü nedeniyle onların yerine oluşturulacak yeni birlikler için asker toplanması gerektiği açıklanmaktadır.

Girişi izleyen metnin içeriği incelendiğinde, Asakir-i Mansurenin, askerlik yükümlülüğünü yerine getiren kişilerden oluşan bir ordudan çok, para karşılığında askerlik hizmeti yapan, meslekten kişilerden ibaret bir ordu olduğu anlaşılır. Asakir-i Mansure erleri gönüllü asker olup görev süreleri belirli değildir.¹²⁷ En az 12 yıl hizmet ettikten sonra dilekçeyle terhisle-

rini isteme olanağına sahiptirler; fakat bu durumda iyi bir emekli maaşı alma hakkını kaybetmektedirler.¹²⁸

Subaylar, eğer yaşlılık, hastalık veya sakatlık yüzünden ordudan ayrılırlarsa, o güne kadar aldıkları maaşın yarısı kadar bir emekli maaşı alırlar. Eğer savaşta sakatlanmışlarsa, ödenen emeklilik o güne kadarki maaşın üçte ikisi kadar olup, bazı özel durumlarda bu miktarın da üzerine çıkılabilir. Vasıfsız erler (neferler), yaşlılık, hastalık veya sakatlık nedeniyle askerden ayrıldıklarında, o güne kadar aldıkları maaş kadar emeklilik alırlar. Savaş sırasında sakatlanan askerlerin emeklilikleri bunun da üstünde olabilir.¹²⁹ Bu düzenlemelerden anlaşıldığı üzere, askeri yönetim, askerlerin 12 yıl sonunda terhis edilmelerini tercih etmemektedir.

Erlere 60 akçe gündelikle (yevmiye), ayda bir kez (15 kuruş) ödenirdi. Rütbeliler aylık (maaş) alırlardı ve bu ödeme (onbaşı için) 30 kuruşla (binbaşı için) 750 kuruş arasında değişirdi.¹³⁰

Kanunname, 15-30 yaş aralığını şart koşuyordu. Yürekli ve kahramansa (dilâver ve bahadır), kırk yaşına kadar olanlar da kabul edilmekteydi.¹³¹ Kökeni belirsizler (soysuz), kötü aile ortamından gelenler, sonradan Müslüman olanlar (mühtediler) askere alınmazdı; kısaca asker olabilmek için Müslüman bir aileden gelmek gerekiyordu.¹³²

Askerlik hizmetinin dini açıdan nasıl değerlendirildiği, askerlerin dini eğitim düzenlemelerinden anlaşılabılır. Her kışlada bir mektebin bulunması ve askerlerin günde bir kez Kur'an okunan ve temel İslam bilgileri (*mesail-i diniye ve ilm-i hal*) öğretilen bir derse katılması zorunluydu.¹³³ Bu derste ilerleyenler, İslam dininin temelleri hakkında 16. yüzyılda yazılan *Risale-i Birgevi*'den ders görecektlerdi.¹³⁴ Dersler birliklerin imamları tarafından verilecekti.

Dört ay sonra, Kasım 1826'da Asakir-i Mansurenin birinci süvari alayı için hazırlanan kanunname, askerlerin mensup oldukları dinle ilgili özel bir düzenleme yapıldı.¹³⁵ Süvari alayının askerleri Silistre eyaletinden celp edilecek ve bir kısmı Hristiyan Kazaklardan seçilecekti. Alay, kanunnameye göre etnik bakımdan homojen yüzer kişilik birliklerden oluşuracaktı. Tatarlardan meydana gelen yüzer kişilik birlikler "sağkol"u, Türklerin ve Kazakların birlikleri de "solkol"u oluşturacaktı.¹³⁶ Hristiyan Kazak-

lar için bir rahip görevlendirildi ve imamlar gibi devlet tarafından maaş bağlandı. Dikkati çeken husus, kanunname askerlere yönelik ifadelerde, aynı birlikte gayrimüslim askerlerin bulunduğu hesapta katılmamasıdır. Askerlerin din düşmanlarına (ada-yı din) karşı savaşmak ve Allah kelâmını yüceltmek (ilâ-yı kelimetullah) için eğitilmelerinin, birliklerin en önemli görevi olduğu telkin edilmektedir.¹³⁷

Süvari birliklerinin celbine ait kurallar, iki istisna dışında, piyade askerleri için geçerli olan kuralların aynıydı. Kanunname şartlarına göre, adaylar 15-30 yaş arasında, “genç, tüvana (güçlü) ve bekâr” olmalı, kesinlikle “mechulühal ve ihtiyar ve amelmande (iş göremez)” olmamalıydılar. Ama burada ilk kez istisnai bir durum ortaya çıkmaktadır. 661 Tatar askerinin 150’sinin evli (müteehhil) olmasına izin verilmiştir.¹³⁸ Bu koşul, temsilcileriyle yapılan müzakereler sonucunda, Tatar halkına verilen bir ödün sayılabilir. İkinci istisna, askere alınanların mühtedi olmaması koşulunun kaldırılmasıdır –zira bu birlikler için gayrimüslimler bile askere alınmaktadır.

Askere alma yöntemlerinde uygulamaya konan ilginç bir farklılık daha dikkati çeker: Kazaklar ve Tatarlar hizmet anlaşmasını birey ve gönüllü sıfatıyla yapıyorlardı.¹³⁹ Bunun dışında atlarını da beraberlerinde getirmek zorundaydılar; ama Kazaklara, at için adam başına 150 kuruş ödeme yapılmaktaydı.¹⁴⁰ Bu durumdan, kanunname şartlarının büyük bir olasılıkla askere alınacakların mensup oldukları topluluklarla yapılan müzakereler sonucunda saptandığı anlaşılmaktadır. Kesin bir şey varsa, o da Tatarlardan ve Kazaklardan toplanan paralı askerlerin gönüllü olduklarıydı. Kazaklardan ve Tatarlardan farklı olarak, Türk askerlerinin Silistre valisi tarafından çeşitli kazalardan ve köylerden “tahammülüne göre” (kaldırılabilir ölçüde) toplanması öngörülmüştü. Askerlik hizmeti bir köyün erkekleri tarafından dönüşümlü olarak (münavebe ile) yerine getirilecekti. Atlara yapılan harcamalar tüm köy halkına bölüştürülecekti. Bu düzenleme gösteriyor ki, söz konusu asker adayları Tatarların ve Kazakların aksine, askerlik yükümlülüğü olan sınıfa dahil edilmekteydiler. Türklerin dönüşümlü askerliği, daha önce de varolan milis kuvvetlerini ve 1834 yılında kurulan Redif birliklerini hatırlatır.¹⁴¹ Kısaca kanunname düzenlemeleri hiç homojen değildir. Asker adayları, ait oldukları

topluma göre farklı koşullarla hizmete alınırken, ücretleri değişmez; rüt-besiz süvari erinin maaşı ayda 15 kuruştur.¹⁴²

Levy, Hristiyanların nizami kara birlikleri için askere alınmalarını, münferit bir durum olarak değerlendirir ve bunun açıkça geçmişten kopuşu simgelediğini ileri sürer.¹⁴³ Bu değerlendirme, II. Mahmud'un reformlarından önce "nizami kara kuvvetleri" ifadesinin ne anlama geldiği sorusunu akla getiriyor. 1826 tarihinden sonra Kazakların Asakir-i Mansure birliklerine alınması kuşkusuz istisnai bir durumdu ve daha sonra tekrarına rastlanmadı. Belki de bunun sebeplerinden biri, *Tarih-i Lütfi*'ye göre, 1828-1829 yıllarında, Osmanlı-Rus savaşı sırasında pek çok Kazak süvarisinin kaçmış ya da Ruslara iltica etmiş olmasıydı.¹⁴⁴ Bu yüzden herhalde Hristiyan devletlerin ordularına karşı savaşırken, onlara güvenilemeyeceğine hükmedilmmişti. Daha evvel hizmete alınan birlikler önce İstanbul'a, daha sonra da Anadolu'ya nakledildiler. Gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğü tartışmaları kapsamında, Silistre'deki Hristiyan Kazakların askere alınmasının nasıl yorumlanması gerektiği ayrıntılı olarak incelenecektir.¹⁴⁵

1827 yılı Şubatında İstanbul'da Asakir-i Mansureye ait yeni bir süvari alayına asker toplanmıştı. Şubat 1827'deki celp kanunnamesinin kriterleri gene çok kısıtlıydı ve 1826 Temmuzunda piyade askerleri için düzenlenen kanunnameye benziyordu, hatta özellikle bu kanunnameye atf yapılmaktaydı.¹⁴⁶ Buradaki açıklamalar, daha önce bilinen koşullardır: Askere alınacakların genç ve işe yarar durumda olmaları, bilinmeyen bir çevreden gelmemeleri ve at binmeyi bilmeleri. Adayların kim tarafından seçileceği kanunnamede belirtilmemektedir. Büyük bir olasılıkla ayrıntılı bilgi verilmemesinin sebebi, seçim yönteminin –Silistre'deki süvari seçiminin aksine– şimdiye kadar uygulanandan farklı olmaması ve bu yüzden fazla açıklamaya gerek duyulmamasıdır. Başka bir fark da, İstanbul'daki alayın atlarını devletin temin etmesidir. Daha doğrusu, 1581 erden oluşan bir alay için eğitim amacıyla 200 at temin edilmiştir. Savaşa gidilirken her süvariye bir at verilecektir.¹⁴⁷ Levy, süvari birliklerinin devlet bütçesine büyük bir yük oluşturduğuna işaret eder.¹⁴⁸ Askeri yönetim, 200 atla yetinmek suretiyle, süvari alayı başına yılda yaklaşık 400.000 kuruş tasarruf edebilmeyi

umut etmekteydi. Bir at için yapılan yaklaşık 300 kuruşluk yıllık harcama, bir askerin bir yılda aldığı parayı bile aşıyordu.¹⁴⁹

Asker celbi işlemlerinin nasıl gerçekleştirildiği hakkındaki bilgiler çok azdır. Levy, Avrupalı gözlemcilerin raporlarından edindiği bilgiye göre, asker celbinin başlangıçta sorunsuz yürütüldüğünü ve bir direnişle karşılaşmadığını bildirir.¹⁵⁰ Ayrıca 1826 yılındaki yeni asker celbi stratejilerinin başarılı olduğuna dair bir Osmanlı kaynağı da gösterir.¹⁵¹ 25 Ağustos 1826 tarihli bir fermanda, Erzurum valisinin, talep üzerine Asakir-i Mansureye bir alay oluşturacak kadar asker toplamakla kalmayıp, altı alay daha oluşturmak için başvuruda bulunduğu dair bilgi verilmektedir.¹⁵² Bu başvuruya olumlu cevap verilmemiştir, çünkü devlet o dönemde bu kadar çok sayıda alayın harcamalarını karşılayacak maddi güce sahip değildir. Acaba söz konusu ferman, çok sayıda gönüllünün Erzurum valisinin emrinde olduğuna dair bir delil sayılabilir mi? Bu durum Aksan tarafından anlatılan, 18. yüzyılın ikinci yarısında istenilenden kat kat fazla kişinin askere alınmak üzere başvurması olayını anımsatır.¹⁵³

1826 Eylülünde Karaman (Konya) valisi Seyyid Ali Paşaya, yönetimi altındaki vilayetten Asakir-i Mansure için bir alay asker toplama emri verilmiştir.¹⁵⁴ Muhimme-i Asakir Defterlerinde bu celp fermanı dışında, ahalinin bu olayla ilgili memnuniyetlerini ve teşekkürlerini açıklayan bir mahzar ve Konya naibi (kadı vekili) Şeyhzade Ahmed Reşid'in bir ilam gönderdiğinden söz eden bir kayıt bulunmaktadır.¹⁵⁵ Bu yazışmaların asılları elimе geçmediyse de, bu tarz diğer belgelerle yaptığım kıyaslamalardan anladığım kadarıyla, bunlar basmakalıp yazılardır ve yerel halkın gerçek tutumu hakkında kesin fikir vermeleri mümkün değildir.¹⁵⁶ Gene de İstanbul'daki hükümetin ya da merkezi askeri yönetimin olayı algılayışı hakkında bu belgelerin verdiği izlenime göre, 1826 yılının yaz ve sonbaharında Asakir-i Mansure alayları için vilayetlerde uygulanan asker celbi işlemleri sorunsuz gerçekleşmiştir.

Askerlik hizmetinin çekiciliği, zamanla sınırlandırılmamış bir meslek olarak, maaşın yüksekliğiyle doğrudan ilgilidir. Bu bakımdan 1826 Ağustosunda başkentte askere alınan Asakir-i Mansure erlerine ödenen yevmiyenin ayda 20 kuruşa yükseltilmesi dikkat çekicidir.¹⁵⁷ Ancak vilayet-

lerdeki birlikler bu uygulamanın dışında bırakılmıştır. Levy, bu ücret artırımını kararından, gerektiği kadar gönüllü asker toplamak için 15 kuruş yevmiyenin yeterli olmadığı sonucunu çıkarmıştır. Aynı zamanda ayda 20 kuruş maaşın, eşkinici birliklerinin ödeme seviyesine (ayda 22,5 kuruş) erişmediğine de işaret etmektedir.¹⁵⁸

Mevcut kaynaklar, hükümetin asker maaşını yükselterek hizmeti çekici hale getirme savı hakkında birkaç ipucu vermekten ileriye gitmemektedir. Her şeyden evvel, yerel ücret seviyesinin veya geçim harcamalarının, yerel asker ücretlerini ne oranda etkilediği sorusunun yanıtı verilememektedir. Gene de Ağustos 1826'daki maaş artırımının sadece İstanbul'daki birlikler için geçerli olması dikkat çekicidir.

Asker maaşlarının devlet bütçesine aşırı yük oluşturmaları üzerine, Keçecizade Mehmed İzzet, Asakir-i Mansureye yeni düzenleme getirilmesi konusunda düşünmeye başlamıştı. 1827 yılında devlet bütçesinde yapılacak reformlar hakkında hazırladığı bir layihada Asakir-i Mansureye, 1834 yılında kurulan Redif birliklerine benzer bir milis sisteminin getirilmesini önerdi.¹⁵⁹ Bu layihaya göre, barış zamanında askerler yılda altı ay orduda hizmet edecekler, sonraki altı ay memleketlerine dönebileceklerdi. Bu durumda ayda 15 kuruş –veya daha düşük– maaşla yeterli sayıda gönüllü bulmanın kolay olacağını tahmin etmekteydi. Mehmed İzzet'in tasarısı henüz olgunlaşmış değildi ve bir taslaktan ileri gitmedi. Örneğin askerlerin altı ay dönüşümlü olarak mı hizmet edecekleri, yoksa kış veya yaz aylarında tüm ordunun terhis mi edileceği meselesine açıklık getirilmemişti. Her iki uygulamanın da beraberinde büyük sorunlar getireceği kuşkusuzdu. Birinci şıkta milis askerlerinin bir kısmının ordudaki hizmetlerinin yanı sıra çiftçilik yapmaları mümkün olamazdı. İkinci şıkta ise savaş çıktığı anda seferberlik için çok zaman harcanacağını ve lojistik konusunda büyük zorlukların çıkacağını hesaba katmak gerekiyordu.¹⁶⁰

Burada dikkati çeken husus, 1839'dan sonraki tartışmalarda gönüllü asker toplamak için, maaşı çekici bir unsur olarak değerlendirme seçeneğinin artık hiçbir rol oynamamasıdır.¹⁶¹ Osmanlı hükümeti bu tarihte, Asakir-i Mansure konusunda, gönüllülerden oluşan paralı bir ordu yerine zorunlu askerlik görevini yerine getiren ordu modeline yönelmiş olmalı.

1839'dan önceki döneme rastlayan asker celbi işlemleri ise gönüllü toplamak tarzında değil, zorunlu bir görevi yerine getirecek kişileri toplamak şeklinde algılanır. Nitekim vak'anüvis Ahmed Lütfi'nin 1888'de yayınlanan tarih kitaplarının yedinci cildinde şöyle yazılıdır:

Elli dokuz tarihine kadar Asakir-i Muntazama icat olunalı neferat-ı askeriye hizmetleri bir müddet-i muayyene tahsis olunamadığından ve alınan neferat ise kur'a ile alınmayıp her tarafta askerliğe elveren ve kimî kimsesi olmayan ve aceze ve fukaradan olan gençler memurin-i mülkiye ve zabıtân-ı askeriye marifetiyle haydut tutar gibi ahz-u girift ile kışlalara getirilirler idi.¹⁶²

Ahmed Lütfi'nin burada sadece herkesin diline doladığı bir olayı mı tekrar ettiğini, yoksa tarif ettiği askere alma olayının kendi deneyimlerine mi dayandığını saptamak olanaksızdır. Aslında kendisi 1826 yılında henüz on yaşındaydı, ama 1843'te birkaç yıllık devlet memuruydu, hatta 1844'te İstanbul'da bir askere alma işlemine kâtip olarak katılmıştı.¹⁶³ Bu durum, Ahmed Lütfi'nin bizzat işin içinde olduğunu gösteriyor.

1838'den 1839'a kadar Osmanlı ordusunun askeri danışmanı olarak Doğu Anadolu'da bulunan Helmuth von Moltke, 15 Haziran 1838 tarihli mektubunda –tıpkı Ahmed Lütfi gibi– insanların zorla askere alındıklarını anlatır.¹⁶⁴

Şimdi dikkatinizi ikinci noktaya, asker toplama işine çekmemme müsaade ediniz: Bugünkü haliyle askerlik mükellefiyeti az sayıda omuza yüklenmiş ağır bir yükür. Bu mükellefiyetin bazı bölgelere, buralarda da yine sadece bazı fertlere nasıl ağır bir şekilde uygulandığına Siirt şehri misal gösterilebilir. Reşit Paşa tarafından zaptından hemen sonraki sayım, bu şehirde 600 Müslüman ve 200 reaya ailesi bulunduğunu göstermiştir. Birinci gruptan ilk defa 200 asker, yani % 5-6'sı silah altına alınmıştır.¹⁶⁵ Üç sene içinde Müslüman halk 400 haneye kadar inmiştir. Tam bu kasabayı gördüğüm sıralarda askere yeniden 200 kişi istenmektedir. Bunun üzerine bütün

erkek nüfus dağlara kaçmıştır ve sokaklarda sadece çocuklarla ihtiyarlar görülmektedir.

Buradaki hata, yükün eşitsiz bir şekilde dağıtılması ve uzun askerlik süresidir. 15 yıl askerlik süresi, sadece “ömür boyunca”nın başka türlü söylenişidir. Kürtler erken evlenirler, karıları, çocukları ve yurtlarından ebedi olarak ayrılmak onların kaçma ya da silahla karşı koyma suretiyle kurtulmaya çalıştıkları bir kara alinyazısı olmaktadır. Şimdi mukadderat, yarı yarıya Kürtlerden mürekkep askeri kıtaları, Kürt memleketlerinin dağlarına sevk ettiğinden, kadınlar ve erkekler, çoktan ümitlerini kesmiş oldukları evlatlarını, akrabalarını yahut dostlarını bir kere daha kucaklamak için her yandan akın akın geliyorlar. Fakat yarın yine yola çıkılacak ve bu yine ebedi bir veda olacak.

Şu halde eğer ordugâhın etrafına, yüzleri düşmana değil, kendi kıtalarına dönük, bir nöbetçi kordonu çevriliyorsa, şaşmamak lazım. Bir kaçağı yakalayana 250 kuruş vaat edilmesine rağmen, her gün birçok asker kaçıyor, buna da şaşmamalıdır. Bu orduda bulunduğum sırada kaçmak dışında bir sebeple tek bir değnek vurulduğunu görmedim; kaçak sessiz bir teslimiyetle 200 değneği yiyor ve yeniden kaçma fırsatını bekliyor. Eğer daha çok insan, daha kısa askerlik süresi için toplanmış olsaydı, bu halin önüne geçilirdi. Gerçi İstanbul’da askerlik süresini beş yıla indiren bir irade çıktığını biliyorum, fakat köylüler terhis edilmiş askerlerin yurtlarına döndüklerini gözleriyle görmeden bunun hiçbir tesiri yok ve Nizamiye kıtalarının kurulduğu günden bugüne henüz hiçbir asker terhis edilmiş değil.

Gerçi harp haline benzeyen statüko devam ettiği sürece, Babıâli’nin yeni teşkilattan faydalanması pek kabil değil, çünkü Redifleri terhis etmesi imkânsızdır. Tüm tarafların düşüncesi, uzun bir barış dönemine ihtiyaç duyulduğunda ve silahlı kuvvetlerin sadece devletin ülkedeki mevcudiyetinin canlı tutulmasında kullanılması gerektiğinde birleşmektedir. Fakat şimdiki savaşla barış arası durum hakiki bir felakettir ve her yerde her şeyi engellemektedir. Her iki tarafın, padişahla Mısır valisinin, Avrupa devletlerinin aracılığı ve garantileriyle silahsızlanmaya gitmelerinin mümkün olup olamayacağını sizin takdirinize bırakırım.¹⁶⁶

Moltke, alıntı yaptığımız bölümde kısa ve özlü olarak pek çok soruna değinmektedir ki, bunlar daha sonra ayrıntılı olarak irdelenecektir. Onun değerlendirmesine göre, asker celpleri zorla uygulanıyor ve askere alınacakların sayısı –en azından söz konusu dönemde– eski nüfus sayımlarına göre saptanıyordu. Moltke’nin tahminine göre, işlemlerin uygulanış biçimi ve hizmet süresinin uzunluğu nedeniyle kimse göreve hevesli değildi ve pek çok kişi askerden kaçılıyordu.

Moltke, Doğu Anadolu’daki askere alma işlemlerini anlatırken, bu olayı Osmanlı İmparatorluğunun iç ve dış politikasının ana hatlarını belirten bir çerçeveye yerleştirir. Bir yandan askeri teşkilata bazı reformlar getirilmesinin İstanbul’da kararlaştırılmış olduğunu, hizmet süresinin kısaltıldığını belirtmekte,¹⁶⁷ öte yandan Mısır valisi Mehmed Ali Paşa’yla olan savaşın reformları zorlaştıracığına işaret etmektedir.

7 Temmuz 1826 tarihli kanunnamenin tarif ettiği askere alma yöntemi, Moltke’nin 1838 yılında Doğu Anadolu’da tanık olduğu ve 1880’li yıllarda Ahmed Lütfi’nin 1826 ile 1843 yıllarının karakteristik yöntemi olduğunu ileri sürdüğü işlemlerden çok farklıdır. Bu çelişkiyi yorumlamak zordur, çünkü pek çok faktörü hesaba katmak gerekir. Her üç metin birbirinden farklı karakterdedir ve farklı zamanlarda kaleme alınmıştır. 1826 tarihli kanunname, Asakir-i Mansure için asker celplerinin idealde nasıl olması gerektiğini açıklar. Moltke, 1838 yılında Doğu Anadolu’da yaşadığı asker celplerini anlatmaktadır. Bu iki dönem arasında tam 12 çalkantılı yıl geçmiştir. Moltke’nin ayrıcalık gösteren bir olayı değil, o dönemde uygulanan yöntemleri anlattığı, bundan yarım yüzyıl sonra yayınlanan *Tarih-i Lütfi*’de anlatılanlarla doğrulanmaktadır. Çok sayıda asker alınmasının nedeni, kısa süre önce kanlı bir savaşla Osmanlı egemenliğine kazandırılan bu bölgenin disiplin altına alınması amacı olabilir.¹⁶⁸

1826 ile 1839 yılları arasındaki dönemde merkezi hükümetin çeşitli askere alma yöntemleri konusundaki açıklama ve tartışmalarını içeren resmi belgelere henüz ulaşamamıştır. Bu nedenle takip eden bölümde, merkezi hükümetin taşradaki asker alımlarını nasıl yönetmeye ve denetlemeye çalıştığını, asker celbi fermanlarını inceleyerek göreceğiz.

3.3.2 Fermanlara yansıyan şekilde asker toplama stratejileri

Muallem Asakir-i Mansure için asker celplerine dair fermanlar, şekil bakımından ilk bakışta 1826'dan önceki ulûfelü süvarî veya mahiyelü asakir yani paralı asker toplama fermanlarından çok farklı değildir. 1826 öncesi dönemde paralı askerlerin “güzide ve tüvana yiğitler” (seçkin, güçlü, genç ve yürekli erkekler) olması isteniyordu. Kısım de önceden silahlanmış (tammüssilâh) ve yetenekli bir kumandanın yönetimi altına girmiş olmaları bekleniyordu.¹⁶⁹

Vak'a-yı Hayriyeden sonraki asker toplama fermanlarında da, silah altına alınacak kişilerin “güzide ve tüvana yiğitler” olmaları gerektiği yazılıdır.¹⁷⁰ Buna ayrıca asker adaylarının bekâr olmaları ve soyu belli bir aileden gelmeleri koşulu eklenmiştir. Yeni olan madde, yaş sınırlamasının konmasıydı ki, bu yaş haddi, farklı fermanlarda birbirinden biraz ayrılıyordu. Bazılarında askere alınacak kişilerin 15 ile 30 yaş, bazılarında ise 15 ile 25 yaş arasında olmaları isteniyordu.¹⁷¹ Bazılarında, 7 Temmuz 1826 tarihli Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye için asker celbi ve organizasyonu kanunnamesinden bilinen, asker adaylarının mühtedi olmaması koşuluna da rastlanır.¹⁷² Büyük bir olasılıkla askere alınan kimselerin “matrud güruhundan” (askerlikten ayrılmış) olmamaları gerektiği kaydından da, lağvedilen yeniçeri birliklerine mensup olmamaları kastedilmiştir.¹⁷³ Buna karşın, 1826'dan önce silah altına alınmış olan çeşitli birlik türlerinin, pekâlâ Asakir-i Mansureye alındığını daha ilerde göreceğiz.

Çok önemli bir sorun da, İstanbul'dan üstünkörü denetlenebilen askere alma işlemlerinin, kriz durumunda başvurulabilecek geçici bir çözüm olup olmadığıdır. Daha önce sözü edildiği gibi, Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesi, Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediyenin kuruluşundan sonra uluslararası bir çatışma konusu haline gelmiş ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına zemin hazırlamıştı.¹⁷⁴ Osmanlı merkezi yönetiminin asker alma yöntemlerinin denetlenmesi meselesine karşı tamamen ilgisiz kalmadığına dair bir delil de, Osmanlı-Rus savaşından sonra, ülkenin büyük bir kısmını kapsayan nüfus sayımının tasarlanmasıdır. Ahmed Lütfi'ye göre, bu nüfus sayımı daha 1826 yılında planlanmış ama savaş yüzünden ertelenmiştir.¹⁷⁵ İstanbul'da demografik verilerin saptanmasına gerçekten 1826'da başlanmıştı. Savaşın sonra, 1830 yılında proje yeniden gündeme alındı.¹⁷⁶

Osmanlı hükümetinin yaptırdığı nüfus sayımı sonucunda elde edilen veriler, sadece maliye açısından değil, askerlikle ilgili işlemler bakımından da işe yaramıştır, çünkü ilerde yapılacak celplere temel oluşturmıştır.

Karpat, II. Mahmud'un ahalinin yaş durumu hakkında ayrıntılı bilgi edinmeye çok önem verdiğine işaret eder.¹⁷⁷ Bütün erkekler beş ayrı yaş grubuna ayrılıyordu: En küçükler "asgar" (sekiz yaşına kadar olan grup); daha büyükler "sağır" (8-15 yaş arası); henüz sakal ve bıyığı çıkmamış delikanlılar "şab-ı emred" (15-40 yaş arası); orta yaşlılar "sinn-i vusta" (40-60 yaş arası); yaşlılar "pir" (yaşı altmışın üstünde olanlar). Bu sınıflandırma kabataslaktı ve uzun bir zaman süresince verilerin tekrar güncelleştirilmesi için pek uygun değildi.¹⁷⁸ Çünkü kişinin başka bir yaş grubuna bir sene sonra mı, yoksa beş sene sonra mı geçeceği bu kayıtlardan anlaşılmıyordu. Özet olarak denebilir ki, 1840'ların başındaki reformlar için 1830/1831 dönemi nüfus sayımı verileri –özellikle doğum yılının kesin belirtilmemesi yüzünden– yeterli değildi. Ayrıca 1830/1831 döneminde henüz birçok bölgede nüfus araştırması yapılmamış olması da önemli bir eksiklikti.¹⁷⁹ Bu nedenle 1840'ların ortasından itibaren yeni ve daha ayrıntılı bir nüfus sayımı uygulanmış, yine de askere alma bölgelerinin bölümlere ayrılmasında 1830/1831 dönemi nüfus sayımı verilerinden faydalanılmıştır.

Gerçekten de 1830/1831 dönemindeki nüfus sayımının, hemen ardından uygulanan asker celbi yöntemleri üzerinde etkileri olmuştur. 1832'den itibaren asker toplama fermanlarında, silah altına alınacakların sayısı tek tek kazalara bölüştürülmüştür.¹⁸⁰ Bu kotalara göre merkezi hükümet nereden, kaç kişinin askere alınacağını, eskisine kıyasla çok daha kesin şekilde saptayabilmiştir. Asker toplama fermanlarında açıkça belirtildiği üzere, silah altına alma işlemlerinde bölgelerdeki nüfus sayısının dikkate alınması vurgulanmaktaydı. Bazı fermanlarda, daha sonra Gülhane fermanında da kullanılan ifadelerle rastlamak mümkündür. Örneğin 1832 yılı fermanlarında askere alınacak kişilerin "rûnasib kazalardan tahammüllerine göre tertib olunmak" gereğinden söz edilmektedir.¹⁸¹ Buna karşın Gülhane fermanı, o güne kadar yani 1839'dan önce yapılan asker alımlarının birçok yerde "rûtbe-i tahammül" sözüyle ifade edilen "dayanma" sınırlarını aştığını belirtmektedir.¹⁸² Bu duruma göre, merkezi hükümetin hakka-

niyetli –en azından eskisine kıyasla daha hakkaniyetli– bir asker toplama yöntemi getirmek için harcadığı çabaların, 1832 yılından sonra yoğunlaştığı saptanmaktadır. Gülhane fermmanı, bunun 1830’lu yıllarda henüz istenen ölçüde başarılamadığını açıklamaktadır.

Askere alınacakların ayrıntılı olarak kotalandırılmasının en ideal durumda nasıl bir etki yaratabileceği sorusuna bir yanıt vermek zordur. Dikkati çeken nokta, celp fermanlarındaki kriterlerin eskiden beri bilinenlerden farklı olmamasıdır: Askere alınan kişiler “genç, tüvana ve tammüla-za (uzuvları eksiksiz)” olmalıdır.¹⁸³ Demek oluyor ki, asker toplayan görevlilere bundan sonra da kararlarında bolca serbestlik tanınmaktadır. Kanımca, fermanlardaki ifadeye göre, karar yetkisi sadece sancak yönetiminden alınıp kaza yönetimine devredilmiştir. 1830/1831 dönemi nüfus sayımı verileri, askere alınacakların sayısının tek tek kazalara göre daha hakkaniyetli olarak bölüştürülmesine olanak sağlamıştır. Fakat öyle görünüyor ki, 1830’lu yıllarda asker toplamanın kişisel düzeyde de hakkaniyetli bir biçimde yapılması, henüz üzerinde durulan bir konu değildir.

Şimdiye kadar, askerlerin öncelikle sivil halktan toplandığı varsayımına dayanılmaktaydı. Levy, ayrıca önceden varolan farklı nitelikteki ordu birliklerinin de Asakir-i Mansure bünyesine yerleştirildiğine işaret etmektedir.¹⁸⁴ Levy’nin düşüncesine göre, bundan amaçlanan bütün askeri birlikleri büyük tekdüzen bir organizasyon haline getirmektir.¹⁸⁵ Bu eğilim –Levy’ye göre– Navarin deniz savaşından (10 Ekim 1827) sonra Rusya ve müttefikleriyle savaşın giderek kaçınılmaz olduğu anlaşıncaya, kendini göstermişti.¹⁸⁶ Nitekim bu dönemde örneğin tımarlı süvarilerden oluşan birlikler ya da evlad-ı fatihanın oluşturduğu milis kuvvetleri Asakir-i Mansureye dahil edildiler.¹⁸⁷ Tımarlı süvarilerin Asakir-i Mansureye alınması sırasında sivil halktan asker toplanırken yapılabilecek bir seçim uygulandı: Asakir-i Mansureye alınan tımarlılar “genç ve tüvana” olmak zorundaydı.¹⁸⁸

Sivas vali vekiline (mütesellim)¹⁸⁹ Mart 1832’de gönderilen bir fermandan, vaktiyle Sivas’ta silah altına alınan ve Şam’a gönderilen 1600 askerın İstanbul’da Asakir-i Mansureye dahil edileceği anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ Yazıda, 788 askerın yerlerine vardıkları belirtilmekte ve geri kalan 812 aske-

rin de mümkün olduğu kadar çabuk gönderilmesi istenmektedir. Erlerden özel nitelikleri belirtilmeden, doğrudan doğruya “asker” diye söz edilmektedir. Bunlar büyük bir olasılıkla Asakir-i Mansureden olmayıp 1826’dan önce silah altına alınan paralı birliklerdendi. Gene de erler Asakir-i Mansureye alınırken bir seçime tâbi tutulmuşlardır, zira fermanında sadece “güzide ve tüvana yiğitler”in gönderilmesi istenmektedir. Bu da her tür asker alma fermanında belli bir ifade kullanıldığını gösterir. Anlaşılan o dur ki, eski birlikler Asakir-i Mansureye bütün halinde alınmamış, daha çok yedekte tutulan bir kaynak olarak düşünülmüştür.

Büyük kayıplar nedeniyle barış zamanlarında bile, düzenli aralıklarla yapılan asker celbi kampanyaları gerekmektedir. Serasker Halil Rifat Paşanın bir yıldan biraz fazla süren görevi sırasında, 1837 Şubatında hazırlanan bir liste bunu kanıtlamaktadır.¹⁹¹ Ordunun kurulmasından yaklaşık on yıl sonra Asakir-i Mansure ve Asakir-i Nizamiye için celp olunan 161.036 kişiden geriye sadece mevcudun % 44’ü kadar asker kalmıştır.¹⁹² Kayıplar aşağıda gösterilmektedir:

Barış dönemindeki kayıplar:

Hastalık veya kaza nedeniyle ölümler	45.496
Firari (kaçak)	20.117
Emeklilikten vazgeçerek ayrılanlar	15.297
Emekliye ayrılanlar	1.834

Savaş dönemindeki kayıplar:

Ne oldukları meçhul	21.298
Ölenler	1.269
Tutsak olanlar	1.055
Toplam	106.366

Bu çizelgeye göre, 1837 Şubatında sahra ordusu 47.139 kişiden oluşmaktaydı. Bunların dışında 5.478 kişi izne gönderilmişti ve 1.553 kişi hastaydı. Barış döneminde ölenlerin sayısının yüksekliği dikkati çekmektedir. Fakat bu, Osmanlı ordusuna özgü bir durum değildir –Britanya ordu-

sunda da aynı sorunlarla karşılaşmaktadır.¹⁹³ Barış dönemindeki bu yüksek ölüm oranının nedeni büyük bir olasılıkla askerlerin kışlalarda barındırılmalarıdır. Bu gibi kapalı mekânlarda bulaşıcı hastalıklar daha kolay yayılmaktadır. Barış dönemlerindeki asker kaçağı sayısının yüksek oluşu da dikkat çekicidir. Oysa savaşta ölenlerin sayısı nispeten düşüktür. Savaştaki kayıpların büyük bir kısmının ne olduğu bilinmemektedir. Bundan ötürü savaş sırasındaki kayıp sayısını belirlemek güçleşmektedir.

Bu çizelgeden de anlaşıldığı üzere, özet olarak denebilir ki, Osmanlı devletinde askerlik hizmeti pek çekici değildi. Askerlikten resmen terhis edilme –emeklilik hakkı olsun ya da olmasın– ve memleketine geri dönebilme olasılığı ancak % 10 oranındaydı.

3.4 ASAKİR-İ REDİFE – YEDEK BİRLİKLER Mİ MİLİS KUVVETLERİ Mİ?

3.4.1 1834 yılında Redif projesinin ilanı

Tophane müşiri (ordu komutanı) Halil Rifat Paşanın, II. Mahmud'un kızlarından Sâliha Sultan'la 24 Mayıs 1834'te evlenmesi vesilesiyle vezirler, ulema ve ülkenin her yöresinden çok sayıda eşraf İstanbul'a davet edilmişti.¹⁹⁴ Bu nedenle bir araya gelen kişiler, düğünden sonra 26 Mart 1834 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de sözü edilen projeyi tartışmak üzere bir meclis-i meşveret yani danışma kurulunda toplandılar.¹⁹⁵ Projenin konusu, Redif-i Asakir-i Mansure adında bir güç oluşturmaktı.¹⁹⁶ *Takvim-i Vekayi*'nin 26 Mart 1834 tarihli nüshasında bu tasarının nedenleri ayrıntılı olarak açıklanmıştır: Her ne kadar padişahın yeni kurulan muvazzaf ordusuna ait Asakir-i Hassa, Asakir-i Mansure birlikleri, deniz kuvvetleri ve topçu birlikleri mükemmel hizmet vermekte ve sayıları her gün artmakta ise de, bu birliklerin gücü geniş İslami memleketlerin yönetimi (idare-i memalik-i vasia-ı İslâmiye) ve yüce hakanın ülkesinin sınırlarını korumak (hıfz-ı sugur-u serhaddat-ı hakaniye) için yeterli değildir. Buna karşın çok sayıda muvazzaf birliği kışlalarda silah altında bulundurmak, tarımda çalışacak çok sayıda erkeği, işini yapmaktan alıkoyacaktır. İşte bu sorun, sadece savaş çıktığında silah altına alınan ve sair zamanda mesleğinde çalışarak geçimini (kâr-ü kesb) sağlayan yeni Redif-i Asakir-i Mansure birlikleriyle çözülecektir. Elbette bu

askerlerin, tüm ümmet-i Muhammed'in vatanını, ailelerini, çocuklarını ve mallarını savunabilme yetisini kazanmak amacıyla ve cihad için düzenli olarak askeri eğitime katılmaları çok önemlidir ve mümin olarak da başlıca görevleridir.¹⁹⁷ Ancak askerlerin işlerinden geri kalmamaları için eğitimlerini kendi memleketlerinde yapmaları uygun görülmektedir.

Askeri eğitimin büyük önemi son paragrafta daha çok vurgulanmaktadır: Eskiden beri savaş halinde, Anadolu ve Rumeli'de yeterli muvazaf asker bulunmadığında, icap eden yerlerde gerekli sayıda "kaza askeri" ile savaş birlikleri oluşturulur ve askerlerin yaşı, savaşma ve silah kullanma yetisi hiç dikkate alınmazdı. Dolayısıyla bu askerlerin faydası çok azdı; çünkü yaşlıların savaşacak gücü yoktu ve hayatlarında ellerine silah almamış gençler, kaza veya sancak tarafından dağıtılan silahları kullanamıyorlardı. İşte 26 Mart 1834 tarihli makalede bunlar açıklanmaktaydı.

Takvim-i Vekayi'nin 5 Ağustos 1834 tarihli nüshasında çıkan bir makale, düşündünden sonraki günlerde Redif organizasyonu hakkında yapılan müzakerelerden söz eder.¹⁹⁸ Kurulun ilk oturumlarından birinde hükümetin tasarıları açıklanmış ve müzakerelerden sonra, toplantıya katılanlardan yazılı layihalar hazırlamaları istenmiştir. Bunlar sonraki oturumlarda okunmuştur.

Sözü edilen layihalar bugüne kadar ne yazık ki bulunamamıştır. Bu nedenle meclis-i meşveret adı verilen bu toplantının, iki ay önce *Takvim-i Vekayi*'de haberi çıkan ve dolayısıyla 1834 Mayısı sonunda büyük bir olasılıkla oldukça ilerlemiş bulunan bir projenin tasarımı üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu saptamak çok zordur. *Takvim-i Vekayi*'de sunulan projeyle müzakerelerden sonra çıkan ferman arasında o kadar büyük benzerlikler vardır ki, bu meclis toplantılarının sadece projeyi meşrulaştırmak ve onaylatıp kabul ettirmek için düzenlendiği izlenimi uyanmaktadır.¹⁹⁹

Takvim-i Vekayi'nin 5 Ağustos 1834 tarihli nüshasında, meclis-i meşveretin müzakereleri hakkındaki habere ek olarak, Redif birlikleri oluşturmak için asker celpelerini öngören fermanın tüm metni de bulunmaktadır.²⁰⁰ Daha önce belirtildiği gibi, proje esas olarak değişmemekle beraber, 26 Mart ve 5 Ağustos tarihli metinlerde ileri sürülen argümanlarda bazı farklar göze çarpar. Redif birliklerinin meşrulaştırmasında şeriat ve İslamın büyük rol

oynadığı dikkati çeker. 26 Mart tarihli makalede de olduğu gibi ferman, Allahın yardımı ve peygamberin manevi desteği sayesinde silah altına alınarak teşkilatlandırılan Asakir-i Mansurenin mükemmel hizmetlerine işaret etmektedir. 5 Ağustos tarihli fermana göre, bu birliklerin görevi artık sadece ülkeyi ve halkı savunmaktan (muhafaza-ı bilâd-ü ibad) ibaret değildir, ayrıca cihad tekniklerini öğrenmeleri (talim-i fûnun-i gaza-ü cihad) gerekmektedir. Bu tarz ifadeler, Asakir-i Mansurenin kuruluşundan beri düzenli olarak kullanıldığından, şaşırtıcı değildir. 26 Mart tarihli metinde de cihad kavramı eksik değildir, fakat fazla göze batmaz.²⁰¹ Buraya kadar saptanan farklar çok şey ifade etmemektedir. Fakat cihad fikrinin daha belirgin vurgulanması, sonraki argümanlarla bağlantısı bakımından ilgi çekicidir.

26 Mart tarihli metnin içeriğine uygun olarak, 5 Ağustos tarihli fermanında Osmanlı devletinin genişliği ve Müslüman halkın sayıca çokluğu nedeniyle şimdiye kadar olduğundan çok daha fazla askere gereksinim duyulduğuna işaret edilmektedir. “Genç ve tüvana ehl-i İslâmın cümlesi” Asakir-i Mansure bünyesinde hizmet vermelidir; fakat insan yaşamının temel ihtiyaçlarını karşılayan tarım işleri de ihmale gelmemelidir. Bu nedenle şimdiye dek padişah sefere çıktığında belli sayıda nefir-i amm askeri toplanmıştır; ancak savaş sanatı hakkında bilgi sahibi olmadıkları gibi, disiplin de alışık değildirler ve hiçbir yarar gösterememektedirler. Bunların yerine ilerde Redif-i Asakir-i Mansure geçirilecektir. Bu askerler barış döneminde tarım, ticaret veya başka bir meslekte çalışarak geçimlerini sağlayacaklar, ama bir yandan da askeri eğitim görerek savaş halinde göstermeleri gereken becerileri edineceklerdir.

Bu metinle önceki arasındaki tek fark, kaza askerleri yerine dini bir anlam içeren nefir-i amm kavramının kullanılmasıdır. Bu kavram değişikliği ilk bakışta önemsiz gibi görünse de, savunma anlamındaki cihada katılmanın herkesin kişisel yükümlülüğü olduğuna işaret eder.²⁰² Redif sisteminin devreye sokulması, İslami bir kuruluşun reformu olarak tanımlanmaktadır. Bu, *Takvim-i Vekayi*’de yayınlanan iki metin arasındaki önemli farkın, meclis-i meşveret müzakerelerinin sonucu olduğu anlamına gelse de, bu tez ancak meclis-i meşveret vesilesiyle sunulan layihaların bulunmasıyla gerçeklik kazanabilir.

Nefir-i amm teriminin, Osmanlı tarih kitaplarında ve daha sonra ikincil literatürde de Redif sisteminin kurulması bağlamında bir daha kullanılmaması dikkat çekicidir. Ahmed Lütfi de tarih kitabında Redif sistemini anlatırken bu terimi kullanmaz ve argümanlarında tamamen 26 Mart 1834 tarihli *Takvim-i Vekayi*'deki makaleyi esas aldığı izlenimini uyandırır.²⁰³ Aynı şey Çadırcı ve Kütükoğlu'nun yazıları için de geçerlidir.²⁰⁴ Onlar da nefir-i amm ile bir kıyaslamaya girişmemektedirler, oysa hiç kuşku yok ki bununla ilgili belge (*Takvim-i Vekayi*'de basılı olan ferman) ellerinde bulunmaktadır.²⁰⁵

Kütükoğlu ve Çadırcı, 1834 yılındaki tartışmada hiç söz konusu olmayan bir duruma işaret ederler. Büyük bir olasılıkla Osmanlı devletinin parasal kaynakları, insan kaynaklarından çok daha sınırlıydı.²⁰⁶ Bundan yedi yıl önce Keçecizade Mehmed İzzet, devlet ekonomisini daha sağlıklı ve çağdaş bir duruma getirmek amacıyla hazırladığı layihasında, Redif projesiyle benzerlikleri olan bir milis gücü organizasyonu kurmak için gerekçe olarak finansal argümanlar ileri sürmüştü.²⁰⁷ Gerçekten de kışlada devamlı tutulan ordunun masrafları, sadece gerektiği zaman silah altına alınan ve ancak bu dönem boyunca maaşları ödenen birliklere yapılan harcamadan çok daha yüksektir. Vak'ayı hayriyeden sonraki ilk yılda, Mansure birliklerinin oluşturulması sırasında, parasal sıkışıklık yüzünden askere alınanların sayısının çok azaltıldığını Levy de ispatlar.²⁰⁸ Demek ki Redif birliklerinin oluşturulmasında büyük bir olasılıkla finansal kaygılar önemli bir etkidir. Osmanlı yönetiminde bulunanlar, konu hakkındaki düşüncelerini belirttikleri yazılarda, Redif askerlerinin devamlı hazır tutulan orduya kıyasla daha az masraflı olduğunu savunmuşlarsa da, bu ancak 1840'ların başında, Seraskerlik, Nizamiye birliklerinde oluşan boşlukları Redif askerleriyle doldurmak istediğinde, Maliye nezaretinin buna karşı çıkması sonucu kesin olarak belgelenebilmiştir.²⁰⁹

Takvim-i Vekayi'de basılan ferman, Redif birliklerinin başlangıçta nasıl tasarlandığına dair çok ayrıntılı bilgi vermektedir. İlerde bu konuyu daha derinlemesine açıklayacağım.²¹⁰ Bundan sonraki 10-12 yıl süresince birliklerin görevleri, celp ve askeri eğitim yöntemlerinde büyük değişiklikler yapılmıştır ve bu da ikincil literatürde bazen tarih aykırılıklarına neden

olmuştur. Örneğin 1830'larda kur'a usulü henüz başlamamıştı, bundan dolayı 1846'dan önce Redif askerlerinin toplanmasında kur'a yöntemi bir rol oynamadı.²¹¹

1834 yılında yayınlanan ferman uyarınca, 23-32 yaşları arasındaki gönüllüler toplanacaktır. Her sancaktan –subaylar dahil– 1400 kişilik bir tabur celp olunacak ve o güne kadarki uygulamaya karşın, bazı kazaların ayrıcalıklı ve özel hakları gözetilmeyecektir.²¹² Bu sayıda asker çıkaramayan küçük sancaklar, istenen sayıdaki taburu, başka bir sancakla birlikte oluşturacaktır. Yalnız deniz kıyısındaki yerlerde Redif birlikleri için asker celbi uygulanmayacaktır, çünkü buralardan deniz kuvvetlerine asker toplanmaktadır. Redif birliklerinin oluşturulmasına Anadolu ve Rumeli'deki uygun yerlerde başlanacaktır.

İlginç olan, emekliye ayrılmış (tekaüden çıkmış) Asakir-i Mansure mensuplarının, istekleri üzerine Redif birliklerine katılmalarında bir engel görülmediğinin, hatta eğitimleri (tefennün) nedeniyle faydalı olabileceklerinin ifade edilmesidir. Bu duruma göre, bundan on yıl sonra bağlayıcı bir kural olarak uygulanan, askerlerin hizmet dönemlerini bitirdikten sonra yedek kuvvetleri oluşturan Redif birliklerine alınmaları yöntemi, 1834 yılında henüz askere tanınan bir olanak sayılmaktaydı. Bu imkân en az 12 yıl süren uzun hizmet döneminden²¹³ sonra ve çok genç yaşta silah altına alınan askerler için geçerli olabilirdi. Fakat Asakir-i Mansuredeki hizmet süresi sorunu gündeme geldiğinden kısa süre sonra, başka reformların da gerçekleştirilmesi ve bu arada hizmet sürelerinin belirgin bir oranda kısaltılması programa alınmıştı. Zira Asakir-i Mansureye ilk asker celbine başlanılan 1826 yılıyla Gülhane fermanının ilanı arasında sadece 13 yıllık bir süre vardı. 1834 fermanına göre, Asakir-i Mansureye alınanlardan, hizmet dönemlerinin bitiminden sonra Redif birliklerine geçenlerin sayısı herhalde çok azdır. Değerlendirdiğim kaynaklara göre, 1839 yılından önce emekliye ayrılan bir askerın gönüllü olarak Redif teşkilatına girdiği belgelenmiş değildir.

Redif birliklerindeki subayların, eşraftan olan veya yüksek mevki-lerde bulunan saygın kişilerin genç, savaşılabılır durumda ve böyle bir görev ve layık oğullarının arasından seçilmesi tasarlanmıştı. Ama onların da kendilerini sadece askeri görevlerine adanmaları ve sivil yönetim işlerine karış-

mamaları gerekiyordu.²¹⁴ Ancak geçerli gerekçelerle, padişah'tan özel izin alınması mümkündü. Subay atamalarında, sancak valisi tarafından, subay olacak kişinin yeteneklerine ve itibarına en uygun rütbe saptanır ve bu karar deftere kaydedilerek söz konusu kişiye devletin darphanesinde basılmış, rütbesine uygun bir “nişan-ı âli” verilirdi.

5 Ağustos 1834 tarihli fermanda, Redif birliklerinin görevleri ayrıntılarıyla verilmektedir. Daha önce 26 Mart 1834 tarihli makalede ve meclis-i meşveret tutanağında sözü edildiği gibi, Redif birlikleri savaş çıktığında devreye girecekler; barış döneminde ise askerler haftanın bazı günlerinde veya başka işleri olmadığı zamanlarda da her gün, köylerinde eğitim göreceklidir. Redif askerleri, söz konusu bölgede konuşlandırılmış Asakir-i Nizamiye tarafından eğitilecekler, eğer bu mümkün değilse, Asakir-i Nizamiye mensuplarından iznini memleketinde geçirenler bu görevi üstleneceklerdir. Hatta eğitimciler özellikle memleketlerine izinli olarak gönderileceklerdir. Metinde açık olarak belirtilmemiş aralıklarla, özel “muallimler” yönetiminde bölgenin merkez ilçesinde, yani nahiye veya kaza merkezinde talimler düzenlenecektir. Ulaşım zorluklarını herkese mümkün mertebe eşit bölüştürmek amacıyla, bu talimler dönüşümlü olarak farklı yerlerde düzenlenecektir.

Ayrıca sancak veya eyalet başkentinde yılda iki kez 15-20 gün sürecek bir “büyük talim” gerçekleştirilecektir. Tarih saptanırken tarım işlerinin yoğun olmadığı bir döneme denk getirilmesine dikkat edilecektir. Örneğin “ruz-ı hızır” denilen yaz başlangıcının (5 Mayıs) veya eylül ayının, bu amaca en uygun zaman olduğu düşünülmektedir.²¹⁵ Talimlerden ve Redif birliklerinin organizasyonundan sancak valisi sorumlu olacaktır; ayrıca gerektiğinde vali, birlikleri herhangi bir anda bulundukları yerde teftiş etmekle görevlidir.

Redif subayları başlangıçta memleketlerinde öğrenim ve eğitim görecekti, daha sonra İstanbul'daki “büyük talimlere” katılacaklardı. Bunun dışında zaman zaman gönderilecek Asakir-i Mansure ve Asakir-i Hassa subayları²¹⁶ Redif subaylarına yerinde eğitim uygulayacaklardı. Söz konusu subayların atanmasını Asakir-i Mansurenin seraskeri Hüsrev Mehmed Paşa üstlenecekti.²¹⁷

Bunun dışında, Redif askerlerinin barış zamanında muvazzaf Asakir-i Mansure mensupları gibi orada burada dönüşümlü olarak (münavebeyle) nöbet hizmetiyle görevlendirilemeyecekleri ve muvazzaf birliklere alınamayacakları özellikle vurgulanmaktadır.²¹⁸ Belki de bu şart, parasal olanakların yanı sıra Redif birliklerine girmeyi cazip kılan koşullardan biriydi. Bu düzenlemeye göre, hiç değilse barış dönemlerinde Redif askerlerine düşen hizmet bir dereceye kadar belirlenmişti: Haftanın birkaç gününde yerinde eğitim ve yılda iki kez sancağın ya da eyaletin başkentinde “büyük talim”. Üstelik bu hizmet –Asakir-i Mansure mensuplarına ödenen maaşla kıyaslanınca– oldukça uygun bir ücretle karşılanıyordu. Dahası bir kişinin Redif askeri olarak hizmet etmesi, muvazzaf orduya alınmayacağını ve böylece belirsiz bir zaman (en az 12 yıl) için sosyal ortamından uzaklaştırılmayacağını garanti ediyordu.²¹⁹ Bundan dolayı askeri yönetimin bu iki koşulu resmen değiştirerek uygulaması veya üzerinde durmayıp çiğnemesi önemli sorunlara yol açmıştı. Münavebeli nöbet görevine dair yeni düzenleme iki yıl sonra yürürlüğe girmiştir.²²⁰ Redif askerlerinin muvazzaf birliklerine alınmaması gerektiğine dair madde 1842/43 yıllarındaki askeri reformlarla ihlal edilmiştir.²²¹

Ferman, maaş ve donanım konusunda şu bilgileri vermektedir: Vasıfsız erler ayda 5 kuruş maaş alacaklardır, subaylara ise, henüz saptanmamış uygun bir meblağ ödenecektir. Redif birlikleri için yapılan harcamalar, sancak valisi tarafından bütün ayrıntılarıyla kayda geçirilecek ve altı ayda bir İstanbul’a hesap verilecektir. Yöre halkından at, yük eşiği veya buna benzer malzemenin ödeme yapılmadan istenmemesi, bütün masrafların seraskerliğe bildirilerek karşılanması üzerinde önemle durulmaktadır.

Redif askerlerine, askere alındıklarında bir üniforma teslim edilir, fakat fazla yıpranmaması için sadece talim esnasında giyilmesine izin verilmiştir. Buna karşın askerlerin devamlı olarak başlarına fes geçirmeleri gerekmektedir. Sadece subaylar, rütbesiz erlerden ve sair halktan ayırt edilebilmeleri için, üniformalarını (elbise-i nizamiye) sürekli giymek zorundadırlar. Vasıfsız Redif erleri de, kendi paralarıyla yaptırmak şartıyla sürekli üniforma giyme iznini alabileceklerdir. Redif erlerine silahları yalnız talim

sırasında verilecek, talimden sonra teslim alınacaktır. Silahlar, sair zamanlarda sancak valisi tarafından güvenli bir yerde saklanacaktır. Savaş halinde Redif askerlerine devlet tarafından üniforma, silah ve Asakir-i Mansure mensuplarının aldığı kadar maaş verilecektir. 1834 tarihli ferman, sonunda daha ayrıntılı bilgiler içeren bir “talimatname” yayınlanacağını bildirmektedir. Fakat bu konuyla ilgili olarak bulabildiğim belge çok ilerdeki bir tarihe, 1849/50 (1266 h.) yılına aittir.

3.4.2 Redif birliklerinin hizmet kapsamının genişletilmesine temel oluşturan 1836 Redif reformu

1836 yılı yazında Redif kanunnamesinin önemli bir maddesi değiştirildi: Bundan sonra Redif birlikleri münavebeli olarak nöbet görevi yapacaklardı.²²² Bu, iki yıl öncesinde onlara yüklenmeyen bir görev üstlenecekleri anlamına gelmekteydi.

Redif askerlerinin haftada bir veya iki kez kaza merkezinde talimlerle ve yılda bir kez –yani o güne kadar olduğu gibi iki kez değil– sancak merkezi olan kentte “tabur talimi”ne²²³ katılmaları kuralı ise değiştirilmemiştir. Fakat gelecekte bazı güçlüklerin önlenmesi için, talimlerin hasat zamanına rastlamamasında ısrar edilmiştir. Ayrıca Redif birlikleri bundan böyle barış dönemlerinde de ülkenin ve halkın korunmasıyla (muhafaza-ı bilâd-ü ibad) görevlendirileceklerdir. Redif alayının dört taburundan biri büyük şehirde konuşlandırılacaktır. Üç ay sonra bu taburun yerine başka bir tabur gelecektir, böylece yıl boyunca 4 taburun her biri üç aylığına hizmete çağrılacaktır. Bu dönüşümlü hizmet sırasında Redif askerleri sadece talimlere katılmakla kalmayacak, aynı zamanda kendilerine hal ve gidiş (adab-ı insaniye), İslami gelenekler (şaa-yir-i islâmiye) ve Kur’an incelemesi ve dinin temelleri (tahsil-i Kur’an-ı Kerim ve ilm-i hal) dersleri verilecektir. Askerler bu üç ay zarfında tam maaş alacaklar ve ayrıca ya günlük yiyecekleri verilecek ya da bunun yerine tayın bedeli (tayinat) ödenecektir.²²⁴ Askerlerin barınabilmeleri için belli kentlerde kışlalar inşa edilecektir.²²⁵

Dönüşümlü nöbet hizmeti ekin veya hasat dönemine rastlarsa, askerlerin zarara uğramamaları için, onların işlerini memleketlerindeki hemşehrileri üstleneceklerdir. Tahmin edileceği gibi bu kural, Redif askerleriyle

hemşehrileri arasındaki ilişkileri bozmaktaydı. Fakat bu konuda gerek *Takvim-i Vekayi'deki* makalede gerekse daha sonraki belgelerde ayrıntılara giren düzenlemelere rastlanmamaktadır. Bu ilave işlerin karşılığının nasıl ve kim tarafından ödeneceği sorusuna da bir yanıt bulunamamaktadır.

1838 yılı sonbaharında Osmanlı deniz kuvvetleri için de Redif birlikleri oluşturulmasına karar verilmiş ve Trabzon valisine gönderilmek üzere bu konuyla ilgili bir ferman düzenlenmiştir.²²⁶ Deniz kuvvetlerindeki hizmetin, daha önce uzunca bir eğitimden geçmeden yerine getirilememesi sorun yaratmaktaydı. Bu nedenle denizcilerin hizmet süresi münavebe olarak belirtilen iki yıllık bir öğrenim dönemiyle başlamaktaydı. Dikkati çeken durum, çok daha küçük yaştaki (12-25 yaş arası) gençlerin askere alınmalarıdır. Uzun öğrenim devresi ve küçük yaş arasında muhtemelen bağlantı olsa da, bu, yaş hadleri arasındaki büyük farkı açıklamaya yetmez. Fermanda Bolu, Viranşehir, Kastamonu, Kocaeli ve Gelibolu sancaklarının kıyı kesimlerindeki kazalardan 10 erkek çocuktan veya genç erkekten birinin askere alınması öngörülmekteydi. Bunlar toplam 5.000 kişiydi ve iki yıllık münavebeden sonra memleketlerine döneceklerdi.

İkincil literatürde deniz kuvvetlerinin Redif organizasyonlarından söz edilmemektedir.²²⁷ Bu düzenlemelerin ne oranda gerçekleştirilebildiğini bilebilmek şimdilik güçtür. Redif süvari birlikleri hakkında şimdiye kadar edinilebilen bilgiler de çok belirsizdir.²²⁸ Örneğin atların kim tarafından temin edileceği sorusuna bir yanıt bulunamamıştır.

İkincil literatürde Redif organizasyonu genelde “yedek” olarak adlandırılmaktadır.²²⁹ 1834 tarihli fermana veya 1836 yılındaki kanunname değişikliğinde saptanan projeye göre bu adlandırmanın yerinde olup olmadığı gözden geçirmek gerekir. Öncelikle Redif-i Asakir-i Mansure adını ele alalım: 17. yüzyılda Osmanlıcada “redif” sözcüğünün, “arkadan gelen, birinin yerine geçen” anlamında kullanıldığı belgelenebilmektedir.²³⁰ Buna uygun bir açıklama 19. yüzyıl sonunda Şemseddin Sami'nin *Kamus-i Türkî* sözlüğünde de bulunmaktadır.²³¹ İsminden anlaşıldığı üzere, Redif birlikleri, muvazzaf birliklerin zor duruma düştükleri zamanlarda, destek olmaları düşünülmüş kurulumdur. Nitekim 1834 tarihli fermana Redif birliklerinin sadece savaş halinde devreye sokulacağı vurgulanmaktadır. Barış

zamanında ise düzenli talim yapmaları gerekmektedir. 1836'da kanunnamenin değiştirilmesiyle, durum farklı bir görünüm kazanmıştır. Bundan böyle yabancı bir devletle silahlı çatışmaya girilirse bile, Redif askerleri yılda üç ay göreve çağrılacaktır. En azından iç güvenliği sağlama sorumluluğu onlara yüklenmektedir. Nitekim Redif birliklerinin, gerilimli bölgelerde görevlendirildiklerine dair belgeler vardır.²³² Bu nedenle 1843/1846'dan önceki Redif birlikleri için daha geniş kapsamlı "milis" sözcüğünün kullanılmasının daha doğru olup olmadığı sorusu akla gelir.²³³

Bu bağlamda başka bir sorun ortaya çıkıyor: Birçok yazar, Redif organizasyonunun Prusya'daki "Landwehr" ordusu örneğine göre kurulduğunu ileri sürmektedir.²³⁴ Bu tez, iki sistemin karşılaştırılmasına, Moltke'nin mektuplarındaki kısa bir bölüme ve 19. yüzyılın son yarısındaki ikincil batı literatürüne dayandırılmaktadır. Ancak 1830'lu yıllardaki tartışmaların yeniden kurgulanmasında (rekonstrüksiyon) bu literatürün fazla katkısı olamaz, çünkü genelde faydalanılan kaynaklara dair bilgi verilmektedir.²³⁵ Ancak Moltke'nin ifadeleri çok ilgi çekicidir. 24 Aralık 1835 tarihli mektupta, 15 Aralık 1835'te Serasker Hüsrev Mehmed Paşaya yaptığı bir ziyaretten söz eder:

Serasker bir tercüman aracılığıyla teklifsiz ve şakacı bir tarzda konuşuyordu. Bana da Prusya "Landwehr" (Redif teşkilatı) sistemi hakkında birkaç soru sordu. Bunlardan, kendisinin herhalde bu konuyla meşgul olduğu anlaşılıyordu. Bizim askeri teşkilatımızın mükemmeliğini de övdü.²³⁶

Metnin bu bölümünden anlaşıldığına göre serasker, Redif birliklerinin kurulmasından bir yılı aşkın bir süre sonra, Prusya'daki "Landwehr" organizasyonu hakkında bilgi sahibi olmuştur. Elbette ki seraskerin, diğer Avrupa devletlerinin milis sistemlerini araştırma ihtimali kuvvetlidir. Prusyalı bir subayla Prusya'daki sistemle ilgili konuşması da gayet doğaldır.

Bunun dışında Haberer ve Kütükoğlu, Redif organizasyonunda 1836 yılında yapılan değişikliklerde Moltke'nin katkısını da tartışmaktadırlar.²³⁷ Kesin olan bir şey varsa, o da Moltke'nin 1836 yılında Osmanlı-

ca-Türkçeye çevrilen bir layiha kaleme aldığıdır.²³⁸ Fakat şimdiye kadar değişikliklerde içerik bakımından Moltke'nin etkisi kesinlikle saptanamamıştır.²³⁹ Redif ordusundaki yeniliğin sonucu olarak dönüşümlü hizmetin (münavebe) devreye sokulmasının Prusya'daki "Landwehr" organizasyonu ile bağlantısı sınırlıdır.²⁴⁰ İki sistem arasındaki paralellik, sık sık tekrarlanan, fakat kesin bir kurala bağlanmayan talimlerden, merkezden organize edilen, yılda bir veya iki kez uygulanan talimlere geçiş olayından ibarettir. Fakat farklar da vardır; Haberer'in daha önce yazdığı gibi, farklılık Redif birliklerinin münavebe sırasında aldıkları maaştır.²⁴¹ Kanımca en önemli fark, yıllık eğitim dönemi süresinde göze çarpar. Prusya'da bu süre üç hafta veya sekiz gün olduğu halde, Osmanlı'da üç aydır. Böylece Redif birliklerini barış dönemlerinde, daha doğrusu resmen savaş ilan edilmediği dönemlerde de devreye sokmak mümkün oluyordu. Nitekim Redif askerlerinin görevlerinden biri de, barış zamanında ülkeyi ve halkı korumaktır (muhafaza-ı bilad-ü ibad).²⁴² Bu bakımdan, Moltke'nin iki yıl sonra Doğu Anadolu'dan yazdığı 4 Haziran 1838 tarihli mektup hiç şaşırtıcı değildir:

Kürtlerin mukavemetinin ana kaynağı, ömür boyu süren Nizamiye askerliği korkusu idi. Hatta Redifleri bile bizim Landwehr'lerle kıyaslayamayız. Bunları, erlerine daha talimlerini bile tamamlamadan üçte bir maaşla belirsiz bir zaman için izin verilmiş bir Nizamiye kıtası olarak nitelendirmek lazımdır. Silah altına alınmayan Rediflerin maaşları devlet açısından önemli, fakat şahıslar için pek azdır ve buna sadece işsizlik durumunda verilen bir prim denebilir.²⁴³

Redif birliklerinin Nizamiye birlikleri olarak nitelendirilmeleri, aslında kabataslak bir tariftir ve Moltke'nin bu değerlendirmesini hangi kriterlere göre yaptığı pek belli değildir. Moltke'nin 1838 ve 1839 yıllarında Osmanlı ordusunun, devlet sınırları içinde birkaç farklı seferine katılması, genel durum hakkında hüküm vermesini zorlaştırmıştır.²⁴⁴ Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ile yaşanan çatışma açık bir savaş olarak değerlendirilebilir. Daha 1832 yılında Mehmed Ali'nin bir fetvayla din dışı ilan (tekfir)

edilmesiyle, savaşın zemini hazırlanmıştı.²⁴⁵ Oysa Doğu Anadolu'daki ve Kuzey Mezopotamya'daki Kürt aşiretlerinin yeniden Osmanlı egemenliğine alınması amacıyla düzenlenen seferler için bu geçerli değildir. Bence bu askeri eylemler, daha çok iç işleri disiplin altına almaktan ibaret girişimler olarak nitelendirilmekteydi. Çünkü Osmanlı padişahı, Kürt aşiretlerini Mısır valisi kadar büyük bir tehdit olarak görmüyordu. Ayrıca Doğu Anadolu'daki çatışmalar, uluslararası siyaset alanında Mehmed Ali Paşa ile olan savaş kadar yankı uyandırmıyordu.

Bu nedenle 1838 ve 1839 yıllarında Redif birliklerinin göreve çağırılmalarının, “savaş durumunda devreye girme” olarak kabul edilip edildiği hakkında hüküm vermek zordur. Buna dair açık bir delil olarak gösterilebilecek bir Osmanlı belgesi de elime geçmedi. Moltke bile 1839 yılı Martında yazdığı bir mektupta, Kürtlere karşı girişilen seferlere rağmen, bir önceki yıldan “barış yılı” olarak söz eder ve gene de ölüm oranının çok yüksek olduğundan yakınır:

Askerlerimiz arasında eşi görülmedik sayıda ölüm var. Olayları kaydedeceğim: 3. Hassa Piyade Alayından, burada geçirdiğim 12 ay zarfında 1026 kişi öldü; yani toplam kuvvetin yarısı. Maschar (Mazhar?) Paşanın Hassa Redif Livası dört ayda 800 askerini kaybetti. Bu da 12 ayda 2.400 kişi, yani mevcut kuvvetin yarısı kadar; en az zayıat veren liva, Kürt Mehmed Paşanın, Garzan Dağına olan küçük seferimizde²⁴⁶ ölen ve yaralananlar dahil bütün zayıatı 200 kişiden ibaret; geri kalan bütün alaylar hastalık yüzünden çok kayıp verdiler. Eğer bir barış yılı içinde kuvvetimizin üçte birini gömdüğümüzü söylersem, muhakkak ki yine hakikati aktarmakta eksik kalmışım.²⁴⁷

Moltke ölüm oranını bildirirken, Nizamiye ve Redif birliklerinden söz etmektedir. Böylece Redif birliklerinin niteliği hakkında sarf edilen sözlerle açıklık getiren somut bir kriter elde etmiş oluyoruz.²⁴⁸

1830'ların sonuna doğru Redif birliklerinde hizmet etmenin, artık Nizamiye birliklerindeki hizmete tercih edilmediğine dair bazı belirtiler saptanmaktadır.²⁴⁹ Redif birliklerinde de asker kaçağı sayısının yüksek olu-

şu bu kanıyı doğrular. Buna dair ipuçları Moltke'nin mektupları dışında çok sayıda Osmanlı belgesinde görülür.²⁵⁰ Birlikler dönüşümlü hizmete çağırıldıkları zaman –bu hizmet ne şekilde olursa olsun– firar olaylarına daha sık rastlanır.²⁵¹

Konuyu kapatmadan önce, Redif birliklerinin Nizamiye birliklerinden farklı olarak hangi hizmetler için kullanıldıkları ve dönüşümlü hizmet sırasında onlara ne gibi görevler yüklendiği sorusuna yanıt bulmaya çalışalım. Bununla ilgili olarak, önce 1838/1839 yıllarında Kürt aşiretlerine karşı girişilen seferlere dönmek gerekir. Gerçekten savaşılacağı zaman Nizamiye birliklerinin tercih edildiğine dair deliller vardır. Moltke, Musul Valisi İnce Bayrakdarzade Mehmed Paşa yönetiminde yapılan iki seferden söz ederken, katılanların çoğunlukla Nizamiye birlikleri olduğunu belirtir.²⁵² Bunlara sipahiler ve nizami olmayan birlikler de katılıyordu. İnce Bayrakdarzade Mehmed, bu olaylardan üç yıl sonra 12 Kasım 1842'de kaleme aldığı bir yazıda benzer bilgiler verir.²⁵³ Bu belgenin konusu, 1839 yılında yazarın kuşatma altına alıp yeniden ele geçirdiği kuzey Irak'taki İmadiye kalesidir.²⁵⁴ Bu olay Kürt aşiretlerine karşı düzenlenen seferin bir bölümüdür, ama Moltke'nin o bölgeyi terk etmesinden kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir.

İnce Bayrakdarzade Mehmed Paşa kuşatmaya katılan birlikler hakkında bilgi vermemektedir. Fakat metinden gayet açık olarak anlaşıldığı kadarıyla, fetihten sonra İmadiye'de yetenekli subayların komutası altında, Asakir-i Muntazama-ı Şahane birlikleri (nizami birlikler) konuşlandırılmıştır. Bunlar 1842'de İmadiye'den Musul'a gönderilip, Musul'da İran ile çıkan gerginlikler nedeniyle (İranlı meselesinden dolayı)²⁵⁵ Bağdat'a nakledilen birliklerin yerine geçeceklerdir. Mehmed Paşa bu talimatı eleştirmektedir, çünkü kendi ifadesiyle bundan böyle İmadiye savunmasında sadece Harput ve Maadin-i Hümayun kazalarından gelme Redif askerleriyle yetinmek zorundadır. Oysa Musul valisinin dediğine göre, Redif birlikleri henüz hiçbir sefere katılmadıkları için, herkesin bildiği gibi hem deneyimsiz hem beceriksizdirler. Gerek erler, gerekse subaylar firardan başka şey düşünmemektedirler.²⁵⁶ Nitekim 200'den fazla er ve subay daha memleketlerinden Musul'a gelirken yolda kaçmışlardır. Birlikler, iki alayın askerlerin-

den “derip çatma” oluşturulmuşlardı ve subaylar o güne kadar muvazzaf orduda hizmet etmedikleri için, askerlik sanatından haberleri bile yoktur. Mehmed Paşanın görüşüne göre, bu nedenle onları şimdilik bir operasyonda kullanmak olanaksızdır.

İnce Bayrakdarzade Mehmed Paşanın bu değerlendirmelerinden nasıl bir sonuca varılabilir? Kuşkusuz İmadiye’nin kuşatılması ve fethi, Asakir-i Muntazama-ı Şahane birlikleri sayesinde başarılmış ve daha sonra bu birlikler orada konuşlandırılmıştır. Birliklerin nakli masraflı ve çok zordu, özellikle de bu, Musul’un kuzeyindeki dağlık bölgede daha büyük sorunlar yaratmaktaydı. Bu nedenle askeri yönetim bundan mümkün olduğu kadar kaçınmanın yollarını arardı. İmadiye’yi fetheden birliklerin sonradan başka yerlere nakledilmeleri ve yerlerine muvazzaf birliklerin getirilmiş olması pek akla yakın görünmüyor. Gerek Moltke’nin bildirdiklerinden, gerekse Musul valisinin mektubundan anlaşılıyor ki, Kürt aşiretlerine karşı girilen seferde ve bölgenin işgali gibi önemli görevlerde Redif birlikleri değil, muvazzaf birlikler kullanılmıştır.

1842 yılında İstanbul’daki askeri yönetimiyle Musul valisi arasında bir fikir ayrılığı meydana gelmiştir. İstanbul, İmadiye’deki muvazzaf birlikleri çekmek ve yerine Redif birliklerini getirmek istiyordu. Demek ki bu görevin üstesinden gelebileceklerine güvenilmekteydi. Fakat söz konusu bölgede bulunan ve kararın uygulayıcısı olan Mehmed Paşanın görüşü farklıydı. Mehmed Paşa, Redif askerlerine pek güvenmiyor, hele subaylarını hiç tutmuyordu. Ancak Mehmed Paşanın, bu düşüncelerini genelleştirmeye ne oranda eğilimli olduğu pek anlaşılmıyor. Mehmed Paşanın açıklamaları öncelikle Harput ve Maadin-i Hümayun kökenli Redif askerleriyle ilgiliyse de, ifadelerinde zaman zaman genellemeye rastlanır.

Musul valisi, bu sorunun çözümü için mektubunda subaylar üzerinde odaklanan bazı öneriler getirmektedir.²⁵⁷ İnce Bayrakdarzade Mehmed Paşanın önerileri –kendi ifadesine göre– kısmen Bağdat valisi Hacı Mehmed Necip Paşanın Musul ziyareti sırasında kendisiyle yaptığı bir konuşmaya dayanmaktadır.²⁵⁸ Mehmed Necip, Redif birliklerini Bağdat’a götürmeyi, subaylarını değiştirmeyi ve daha sonra birlikleri muvazzaf birlikler haline getirmeyi teklif etmişti. Buna karşı diğer seçeneklerden biri de

Redif birliklerini Musul'da bırakmak, subaylarının yerine Bağdat'daki deneyimli subayları getirmekti. Bunun dışında Musul valisi İstanbul'dan bir muvazzaf alay gönderilmesini talep etmekteydi.

Bu konudaki sorunlar, 1843 ilkbaharında Dar-ı Şura-yı Askeride (DŞA) tüm yönleriyle tartışıldı.²⁵⁹ DŞA'nın tutanağında bazı ayrıntılara işaret edilmektedir. Örneğin Musul'daki Redif erlerinin eğitilmesiyle görevli Bağdat'taki subayların, Musul'dan hizmete alınan ve Bağdat'ta konuşlandırılan Redif birliklerine mensup oldukları belirtilmektedir. Bu nedenle, planlanan uygulamaya karşı iki argüman ileri sürülmektedir: Musul eşrafından olan ailelere mensup subayların kendi memleketlerinde görevlendirilmeleri ve Redif subaylarının mutat olarak kendi birliklerinden alınıp terfi ettirilmeleri. Zaten Musul'dan gelen subayların Harput ve Maadin-i Hümayunlu Redif askerleri tarafından kabul edilecekleri kuşkuludur. Buna karşılık DŞA, İstanbul'daki "açıkta bulunan zabitan"ı (görevden ayrılmış subayları) Musul'a göndermeyi teklif etmiştir. DŞA'ye göre, o güne kadar subayların görevden ayrılmaları halinde, bazı ön koşulların dikkate alınması zorunluğuydu: Bu subayların eşraf ailelerine mensup olmalarından ötürü, bazı itirazlarla karşılaşılabilirdiği hesaba katılmalıydı. Bu nedenle sadece suç işlemiş subaylar görevden alınabiliyordu. Bağdat valisinin, Redif birliklerini muvazzaf birlikler haline getirme önerisine de, kanunnamelere uygun olmadığı için itiraz edilmişti. Bu cümle özellikle dikkate değer, çünkü aynı dönemde askeri reform çerçevesinde, Redif birliklerinin muvazzaf orduya dahil edilmeleri planı giderek somut bir biçim kazanmaya başlamıştı.²⁶⁰

DŞA tarafından ileri sürülen argümanlar, Redif birliklerinin devreye sokulması meselesinde yerel çevreyle ilişkilerin gözetilmesi gerektiğini çok açık bir biçimde gösteriyor. Demek ki erlerin, askere alındıkları bölgenin dışında bir yerde görevlendirilmeleri rastlantı değildi; böylece kontrol edecekleri yerin halkıyla birlik olmaları önlenmekteydi. Musul'da Harput ve Maadin-i Hümayunlu Redif askerlerinin görevlendirilmesi gerekiyordu ve DŞA'nın görüşüne göre, başlarına getirilecek subayın Musul eşrafından olması sakınca doğurabilirdi. Zira bu subaylar yerel halka karşı vefa borçları yüzünden, vali tarafından pek hoş karşılanmayacak bir biçimde etki altında kalabilirlerdi; ayrıca emirleri altındaki astlarının bağlılıklarına da ye-

terince güven duyamayacaklardı. Askeri yönetimin görüşüne göre, Redif birliklerinin emir-kumanda yapısında yerel bağılılık duyguları bazı koşullarda olumlu etki yapabiliyordu. Örneğin bu koşullardan biri, birliklerin memleketlerinden uzakta veya dışardaki bir düşmana karşı savaşmaları durumudur. Bu bakımdan 1843/46 tarihlerindeki askeri reformdan önceki Redif birlikleri, nizami olmayan (başbozruk) birliklere çok benzer. Bundan ötürü bu döneme ait Redif birliklerini yedek birlikler olarak değil, milis kuvvetleri olarak görmek daha uygundur.²⁶¹

Redif subaylarını yerel eşraftan seçerek merkezi hükümete bağlama stratejisi çok zor ve hassas bir konu olmasına karşın, Kürt emiri Bedirhan meselesinde uygulanmıştır.²⁶² Bedirhan, 1838'de Osmanlı hükümetinin Kürtlere karşı seferi sırasında, bir ay süren kuşatma sonucunda teslim olmuştur. Kısa süre sonra Bedirhan, miralay (albay) rütbesiyle Osmanlı ordusundaki bir Redif alayına atanmış ve diğer Kürt emirlerine ve Mehmed Ali'ye karşı girişilen seferlerde görev almıştır. Bu seferlerden sonra 1840'lı yıllarda tekrar Cizre/Buhtan'daki beyliğine döndüğünde, yeniden yönetimde önemli bir konuma getirilir. Bazı Osmanlı devlet memurları bu durumu kabul etmeye hazır değildiler. Özellikle Musul valisi İnce Bayrakdarzade Mehmed Paşa ile Bedirhan arasındaki ilişkiler çok gergindi. Mehmed Paşa, İstanbul'daki merkezi hükümeti, Bedirhan'ı siyasetin dışında tutması gerektiği konusunda uyardı. Fakat Babıâli bu adımı atmaya ancak 1847 yılında –Mehmed Paşanın ölümünden üç yıl sonra– karar verdi.²⁶³

Musul ya da İmadiye'deki Redif birlikleri meselesinde, sonuçta Musul kökenli subayların memleketlerinde görevlendirilmesine karar verilmişti.²⁶⁴ İstanbul'dan bir muvazzaf alayı veya sadece subayların nakil masraflarının hesaplandığına bakılırsa, bu meselede lojistik veya parasal koşulların daha ağır bastığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak İstanbul'daki hükümetin, Redif birliklerine yerel eşraftan subay atanması konusunda, İnce Bayrakdarzade Mehmed Paşaya kıyasla ödün vermeye daha yatkın olduğu bellidir.

1840'ların başında, Redif birliklerini memleketlerinden uzak yerlerde görevlendirmek kural haline gelmişti. Nizamiye ve Redif birliklerinin konuşlandırıldıkları yerlerin 1843 yılına ait ayrıntılı bir listesi bulunmamaktadır.²⁶⁵ Bu belgeler, eski Redif organizasyonlarını iptal etme ve erleri Niza-

miye birliklerine yerleştirme hazırlığı amacıyla düzenlenmişti. Teke sancağından toplanan dört Redif taburundan biri Şam'da, Bursa kökenli dört Redif taburundan biri Kudüs'te bulunuyordu. Ankara, Kengiri, Konya, Hamid, Niğde ve Kayseriye'den birer tabur Edirne'de; Karası, Bolu, Kastamonu, Viranşehir, Çorum, Kırşehir, Akşehir ve Bozok'tan birer tabur da İstanbul'da bulunuyordu. Ayrıca Kütahya'dan bir tabur Konya'ya ve İzmir'ten bir tabur Aydın'a yerleştirilmişti.²⁶⁶ Sadece İstanbul, Konya ve Aydın'da konuşlandırılan taburların, münavebe gereğı gönderildikleri önemle belirtilmektedir. Ancak dört Redif taburundan birinin kendi memleketinde bulundurulmaması gösteriyor ki, bu durum büyük bir olasılıkla münavebe hizmeti olarak meşrulaştırılmıştı. Dikkat çeken husus, taburlardan hiçbirinin memleketleri olan vilayetin merkezinde konuşlandırılmamasıdır –bu, 1836'da düzenlenen kanunnamenin tam aksidir.

Kuşkusuz Osmanlı askeri yönetiminin Redif birliklerini memleketlerinden uzakta konuşlandırmaya karar vermesinde önemli etkenler rol oynamaktadır. Oysa birliklerin nakledilmesi çok masraflı bir olaydı. Bu tedbir, ancak askeri birliklerle denetim altında bulundurulması gereken yerel halk arasında bir anlaşma ve birleşmeyi önlemek için alındıysa, bir anlam ifade edecekti.²⁶⁷

Amaç, Redif askerlerinin, imparatorluk sınırları dahilinde huzur ve düzeni korumak üzere devreye sokulabilmelerini sağlamaktır. Dönüşümlü hizmet (münavebe) sistemi, başlangıçta planlandığı gibi, öncelikle ülke dışındaki düşmana karşı eğitim amaçlı kurulmuş değildi. Osmanlı devletinin dışardaki düşmanla savaş halinde olmadığı zamanlarda da Redif birlikleri, devlet içindeki askeri gücün vazgeçilmez bir organıydı. 1843/1846 askeri reformlarına kadar bu birlikler düzenli olarak milis kuvvetleri halinde devreye girmişlerdi.

1846 KUR'A KANUNNAMESİ VE ASKERLİK YÜKÜMLÜLÜĞÜ

4.1 TANZİMAT-I HAYRİYENİN İLANI - GÜLHANE FERMANI

Gülhane Kasrında 3 Kasım 1839 (26 Ş 1255) tarihinde yapılan resmi bir törenle, Hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan bir “Hatt-ı Şerif” ile “Tanzimat-ı Hayriye” diye adlandırılan, yeni ve “hayırlı” bir düzenin başlatılacağı ilan edildi.¹ Bundan dört ay önce, Sultan II. Mahmud’un ölümünden sonra tahta geçen Sultan Abdülmecid de törendeydi. Davetli vekiller, âlimler, devlet memurları ve yabancı elçiler çağrılara yerleştirilmişlerdi. Onlardan başka binlerce kişi toplanmıştı. Sonradan Osmanlı vak’anüvisliğine atanan Ahmed Lütfi, tanık olduğu bu olaydan ayrıntılarıyla söz eder.²

Gülhane fermanı, tüm Osmanlı tebaasına –hangi dinden olursa olsun– can, mal, ırz ve namus güvencesi vermekteydi. Bundan böyle hiç kimse kamuya açık bir yargılama işleminden geçirilmeden idam cezasına veya herhangi bir cezaya çarptırılmayacaktı. Ayrıca vergi reformu da yapılacak ve bütün tebaa, servetine göre vergilendirilecekti. Bu yeni düzenlemeye göre, iltizam (bir kişinin bedel karşılığında belli bir yerde vergi toplama hakkı) ortadan kaldırılacaktı. Reform sonucunda, askerlik hizmetinin yükü daha adil bir biçimde dağıtılacaktı. Hizmet süresinin dört beş yıla indirilmesi ve her yerde geçerli bir askere alma yönteminin uygulanması tasarlanmaktaydı. Fakat fermanda ayrıntılar henüz açıklanmıyordu.

Hatt-ı Şerifin içeriği, özellikle askeri reformlar hakkındaki bölümler, daha etraflı olarak açıklanacaktır. Önce bu fermanın, çağımızın ikincil kaynaklarındaki çeşitli yorumlarını kısaca gözden geçirmekte fayda vardır. Tarihçilerin büyük çoğunluğu, fermanın yazarlarının –ve dolayısıyla metnin– batı etkisi altında kalmış olduğunu vurgular. Benzer bir açıklamaya Ahmed Lütfi tarihinde de rastlıyoruz ki, bu yapıtın ilk yedi cildi 1870’li ve

1880'li yıllarda ilk kez yayınlanmıştır. Tanzimatın ilanı hakkındaki bölüm şu cümlelerle başlar:

Hariciye nazırnı Reşid Paşa birkaç defa sefaretle Avrupa'ya azimetinde muttali olduğı ahval-i siyasiye-i düveliyeden istinbat eylediğı malumat ve mücerrebat-ı yakiniyesi delaletiyle devlet-i âliyenin eskiden beri Avrupalıların indinde müstehir olan usul-i gayr-i marziyesi (hoşnut edici bir şekilde) devam ettikçe ilerisinin vahim (ağıır, neticesi tehlikeli) olacağı ve o vakte kadar devlet-i âliyenin zayı ettiğı hukuku ve maddi ve manevi giriftar olduğı müşkülât hep o yolsuz gidişten neşet eylediğini kaviyen (güçlü bir şekilde) anlamış ve bunun için hakan-ı mağfurun (merhum padişah) evahir-i saltanatlarında bazı teşebbüsata mübaşeret olunmuş idi.¹

Bu yazılanlardan anlaşıldığı kadarıyla Ahmed Lütfi, Gülhane fermanının hazırlanmasında o dönemin hariciye nazırnı Mustafa Reşid Paşanın başı çektiğı kanısındadır, ayrıca elçi olarak bulunduğı sıralarda paşanın Avrupa'daki siyasi durumla yoğun biçimde ilgilendiğini ve bu nedenle Osmanlı devletinde reform yapılması üzerinde ısrar ettiğini vurgulamaktadır.

4.1.1 İkincil kaynaklarda Gülhane fermanı

Gülhane fermanı hakkındaki bilimsel yazılar, günümüze kadar çoğı kez Ahmed Lütfi'nin izlediğı yoldan ilerlemiştir. Enver Ziya Karal'ın 1964 yılında kaleme aldığı "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi"⁴ adlı yazı da Hatt-ı Şerifin toplum tarafından nasıl kabul edildiğinin anlaşılabilmesi bakımından çok önemlidir ve bu yüzden sık sık alıntı yapılır. Zaten yazının başlığı programını belirtmektedir. Karal yazısının başında gayet etkileyici bir tablo çizer: Mustafa Reşid Paşa, 3 Kasım 1839 sabahı ailesi ve hizmetkârlarıyla "hakkımı helal ederim" sözleriyle vedalaşır. Genelde bu söz, yakınlarıyla bir daha bu dünyada karşılaşmayacakları ihtimalini göze alan insanlar tarafından söylendiğine göre, Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat uğruna canını fedaya hazır bir kahraman olarak gösterilmektedir. Bu sözlerle ayrıca reform politikasının başarısızlık olasılığı da ihsas edilir. Ya-

zara göre bunun sebebi, kamuoyunun hâlâ ulema tarafından belirlenmesi, ulemanın her türlü yeniliğe karşı çıkmasıdır.⁵

Reformlar nasıl karakterize edilmelidir? Karal'ın görüşüne göre, Sultan II. Mahmud, bilinçli bir batılılaşma politikası gütmektedir; daha doğrusu, III. Selim tarafından başlatılan batılılaşmayı devam ettirmektedir.⁶ Ancak Yunan ihtilali, Rus savaşı ve Mehmed Ali Paşa ile olan çatışma göstermişti ki, Osmanlı ordusunda batı modeline göre yapılan reform yeterli değildi. Daha ileri giderek “devlet müesseseleri” ve “cemiyet düzeni” ile bu reforma dahil edilmeliydi. Karal'a göre, Gülhane fermanı reform sürecinde temel nitelikte önemli bir adımdır. Bu adımla “devletin teokratik bütünesinden” uzaklaşıp “dünyevi prensiplere” uyum yoluna gidilmiştir.⁷ Karal, Bu nedenle Gülhane fermanına bir “anayasa mahiyeti” atfeder –ancak bu, 19. yüzyıl tarzında bir anayasadır, en önemli alameti hükümdarın hak ve yetkilerini sınırlandırmasıdır.⁸ Karal, yazısını sona erdirirken, kendi görüşüne göre metnin en önemli noktalarını şöyle sıralar:

- 1) Gülhane fermanı, hükümdarın ve hükümetin kendi takdirine göre davranma ve değerlendirme hakkını sınırlandırmaktadır.
- 2) Halkın “tabii haklarını” ve devlete karşı görevlerini saptamaktadır.
- 3) Halkın “hak ve vazifeler yönünden eşitliğini” tanımaktadır. Karal, birkaç satır ilerde Müslüman ve Hıristiyan tebaanın hukuken eşit olduğunun tanındığını ifade ederek bu maddeyi somutlaştırmıştır.⁹
- 4) Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adı verilen bir komisyon, yasa tasarıları hazırlamakla ve devlet harcamalarını kontrol etmekle görevlendirilmiştir.

Karal, bunun ötesinde padişahın Gülhane fermanının ilkelerine bağlı kalacağına yemin ettiğine ve daha sonra nazırlara ve memurlara da bu esaslara sadık kalacaklarına dair and içirildiğine işaret etmektedir.¹⁰

Gülhane fermanının bir anayasa niteliğinde olduğu ve tüm tebaaya eşit haklar tanıdığı değerlendirilmesi, pek çok ikincil kaynaktan yer alır. Nite-

kim 1996'da Tanör, fermanın "vezirden çobana kadar herkesin eşit olduğunu" ilan ettiğine dair iddiasını Karal'ın verdiği bilgilere dayandırır." Aslında Karal "herkesin kanun önünde eşit olduğu" ifadesini Kaynar'a dayanarak kullanmıştır. Kaynar 1839 tarihli bir fermanı ileri sürer: "(...) vüzerâdan ta çobana kadar sair nasdan dahi kimse kimsenin bigayr-i hakkın fuzûlî can ve malına ve ırz ve namusuna sakınıb el uzatmasın. (...)""¹² Bundan anlaşılan, yasa önünde bütün tebaanın eşit olduğu fikrini kanıtlamak için bu kaynağın yetersiz kaldığıdır. Zira bu kaynak, Gülhane fermanının aynı konuda sarf edilen sözlerinden eksik veya fazla bir şey belirtmez.

Tanör ve diğer bazı yazarların iddialarına göre, II. Mahmud'un söylediği rivayet edilen bir cümle de kanıt olarak yetersizdir:

Ben tebaamın Müslümanını câmide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim aralarında başka gûnâ bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki mahabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakikî evlâdımdır.¹³

Yazarların niyeti bellidir, II. Mahmud'u hoşgörülü ve laiklik prensibine bağlı bir hükümdar olarak göstermek istemektedirler.¹⁴ Bu cümle de, bundan önceki alıntı gibi, Kaynar'ın bir kaynak derlemesi olduğunu özellikle belirttiği yapının önsözünden alınmıştır. Ancak derlenen kaynaklar birbirinden çok farklı karakterdedir. Bu kez 1920'li yıllarda çıkan bir gazete makalesi söz konusudur.¹⁵ Bu kanıtlamaya göre, Sultan Abdülmecid'in 1 Ağustos 1839'da yönetime gelmesiyle önemli politik değişikliklerin olmadığı varsayılmaktadır – ancak ileride gösterileceği gibi, bu görüş hiç de itirazsız kabul edilebilecek bir iddia değildir.

Karal'ın "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi" adlı makalesinden başka, 1964 yılında aynı dergide, Halil İnalcık'ın Gülhane fermanını yorumlayan bir makalesi yayınlanmıştır.¹⁶ İnalcık'a göre bu belgede bir yandan "Osmanlı geleneğine bağlı özellikler", öte yandan "devrimci modern prensipler" bulunmaktadır.¹⁷ İnalcık, fermana şariat hükümlerinin yanında padişahın örflerine dayanan yasaların ve nizamnamelerin bulunmasını, geleneksel karakterdeki bölümlere dahil eder. Gülhane fermanında yapıla-

çağı belirtilen reformlar –İnalcık’a göre– padişahın otoritesi kapsamına giren hususlarla ilgilidir. İnalcık, fermanında Osmanlı siyasetnamelerindeki ana fikrin bulunduğuna işaret etmektedir. Şöyle ki: Hükümdar, tebaasına huzur ve adalet güvencesi sağlar, bunu gerçekleştirmekte kendisine ordu yardımcı olur. Ordu giderleri devlet hazinesinden karşılanır, devlet hazinesi tebaanın ödediği vergilerle beslenir. Vergilerin ödenebilmesi için gerekli önkoşul halkın refahıdır, tebaanın refahının önkoşulu da huzur ve adalettir.¹⁸ Bu fikir daire-i adalet biçiminde hayata geçirilir ve kökeni büyük bir olasılıkla yanlış olarak Aristoteles’e atfedilen *Sırr el-Esrar* adındaki yapıttır.¹⁹ Nitekim Gülhane fermanında sözü edilen vergi ödemeleri ve ordu giderlerinin karşılanması arasındaki etkileşim, daire-i adaleti hatırlatır.²⁰

İnalcık’a göre, Gülhane fermanının devrimci modernliği, –adeta bir anayasa gibi– hükümdarın egemenliğini kısıtlamasından ve tebaanın tümüne yasa önünde eşitlik güvencesi sağlamasından ileri gelmektedir.²¹ Onun görüşüne göre, ferman hazırlanırken Avrupa’nın “meşrutiyetçi fikirleri” örnek alınmıştır. İnalcık’ın bu saptaması, fermanın getirdiği yeniliklerin yorumlanmasında Karal ile aynı fikirde olduğunu gösterir.

İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* başlıklı kitabında, tıpkı İnalcık gibi, Gülhane fermanının en belirgin vasfının, gelenekle keskin yeniliklerin yan yana bulunması olduğunu ileri sürer.²² Ortaylı, Gülhane fermanının Osmanlı geleneğine uygun olduğuna işaret etmektedir, zira padişahlar tahta geçtiklerinde birer adaletname yayınlarlar ve bununla geçmişte yerleşmiş olan yasadışı ya da haksız uygulamaların önünü almayı amaçlarlardı. Bu nedenle yazarın görüşüne göre, Gülhane fermanı, içerdiği yeniliklere rağmen “geleneksel özellikleri” olan bir metindir.²³

Ortaylı, birkaç sayfa sonra yorumunda daha ileri gider ve bu fermanın anayasa ve hukuk devleti yönünde atılmış ilk adım olduğunu ifade eder. Femandaki yeni düzenlemelerin İslami hukuk temeline dayandığı ve bir aykırılığın söz konusu olmadığı vurgulanmaktadır. Fakat Ortaylı’ya göre bu ifadeler “görünüş ve gösteriş”ten başka bir şey değildir.²⁴ Osmanlı devletinde son güne kadar resmen laik ideolojinin bulunmadığını, ama “laik uygulama” yönünde adımlar atıldığını belirtir.²⁵ Bu ifade, esasında Karal’ın görüşlerine yakındır. Ortaylı’ya göre, Gülhane fermanının ağırlık

merkezi –daha sonra, 1856'da çıkarılan Islahat fermanı gibi– Müslüman ve gayrimüslim tebaanın eşitliğini güvenceye alacak olan maddelerdir.²⁶

Abu-Manneh ise 1994 tarihli yazısında bunun tamamen tersi bir bakış açısı ortaya atar. Yazının başlığını oluşturan “The islamic roots of the Gülhane rescript” (Gülhane fermanının İslami Kökenleri) sözleri, metnin programını belirtmektedir.²⁷ Abu-Manneh'in görüşüne göre, ferman Sultan Abdülmecid'in devletin başına geçmesinden sonra olayların gelişmesinde bilinçli bir kesinti oluşturmıştı; öncülü Sultan II. Mahmud zamanında böyle bir ferman hazırlanamazdı. Abu-Manneh, II. Mahmud döneminde yüksek devlet memurlarının, her zamankinden daha çok can ve mal güvencesinden yoksun olduklarına işaret eder.²⁸ 1839 yılında, II. Mahmud'un ölümünden kısa bir süre önce –büyük bir olasılıkla Mustafa Reşid Paşanın önerisi üzerine– Gülhane fermanına benzer içerikte bir ferman yayınlamayı reddettiğine dair ipuçları bulunmuştur.²⁹ O halde Gülhane fermanı, devlet memurlarına hukuki güvence sağlayacak bir belge olarak da kabul edilebilir. Abu-Manneh'in bu açıklamaları yeni bir görüş değildir. Mardin de 1962 yılında aynı kanıtları ileri sürmüştür.³⁰

1826 yılında, Vak'a-yı Hayriyeden kısa süre sonra, memurların mal varlıklarının müsadere edilmesinin meşru sayıldığı durumların prensipte kısıtlanması, bu izlenimi çok az etkilemektedir.³¹ Suç sayılacak durumlarda yapılan araştırmaların sonuçları, bağımsız bir yargı sistemi tarafından onaylanmadıkça, yoruma açık bir durum ortaya çıkmaktaydı. Kuşkusuz 1837 yılında Pertev Paşanın siyasi nedenlere dayanan idamı, iki yılda henüz unutulmamıştı ve özellikle yetiştirdiği Mustafa Reşid Paşa bu olayın etkisi altındaydı.³²

Abu-Manneh, değişik bir bakış açısıyla hareket ederek, veliaht Abdülmecid'in yakın çevresini araştırma gereğini duymuş ve bu vesileyle Nakşibendi-Hâlidî tarikatı müridlerinin oluşturduğu bir teşkilata rastlamıştır. Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem, ilk öğretmeni Mehmed Emin Şehrî Hafız Efendi ve daha sonraları Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi buna dahildir. Bizzat Abdülmecid, 1840'lı yıllarda Şam'da Hâlidîye tarikatının kurucusu olan Şeyh Hâlid'in mezarında bir türbenin ve bir tekkenin yapılmasına katkıda bulunmuştur.³³

Abu-Manneh'e göre, gerek padişah, gerekse Babîâlî, Sünnî İslamın esaslarını benimsemişlerdi –nitekim Nakşibendi tarikatı, ortodoks Sünnî mezhebine en yakın Süfî tarikatı sayılmaktadır.³⁴ Abu-Manneh, Kaynar tarafından daha önce yayınlanan bir belgenin yeniden yorumlanmasını önerir.³⁵ Söz konusu belge, tarihsiz olup, 38 kişi tarafından imzalanmıştır ve Abdülmecid'in kendi el yazısıyla eklediği mütalaasını (hatt-ı hümayun) içermektedir. Abu-Manneh bu belgenin, imzası olan kişilerin arzuhalı olduğu kanısındadır, zira belgede sonradan Gülhane fermanıyla karara bağlanarak uygulanacağı ilan edilen güvencelerin verilmesi ve gereken önlemlerin alınması istenmektedir. Bu duruma göre, Abu-Manneh, belgenin Gülhane fermanından kısa süre önce kaleme alındığı sonucuna varır. Maddelerin ifade biçimleri her iki belgede birbirine çok benzemektedir. İmza sahiplerinin yarısından fazlası ulema olduğundan, Abu-Manneh, fermanın düzenlenmesinde küçümsenmeyecek bir payları olduğu kanısına varmıştır.³⁶

Gerçekte, metinden gayet açık olarak anlaşıldığına göre, güvence ve önlemler hakkındaki katalog zaten hazırды ve padişahın emri üzerine konu tartışılacak, şeriatla bağdaşıp bağdaşmadığı denetlenecekti.³⁷ Kaynar da bu görüştedir.³⁸ Söz konusu belge bir arzuhal değil bir mazbata, yani oturum tutanağıdır ve içeriği, epeyce ilerlemiş olan bir projenin İslami hukuka uygun olup olmadığının denetlenmesinden ibaret, gayet olağan bir meseledir. Çok sayıda ulemanın oturuma katılma nedeni budur. Kanımca, Gülhane fermanının oluşumunda payı olan kişi veya kişiler hakkında bu yoldan yeni bilgiler edinmek mümkün değildir.

Abu-Manneh, Gülhane fermanının içerdiği önemli fikirleri, Koçi Beyin ve el-Gazalî'nin –İslami siyasetname yazarlarının– fikirleriyle kıyaslamakta ve bu vesileyle, fermanın edebiyat tarihi bağlamında daha geniş bir çerçeveye yerleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³⁹ Abu-Manneh, daire-i adalet kavramına da işaret eder.⁴⁰ Bu kıyaslama sayesinde, ferman-da sözü edilen seküler ilkeler hakkındaki belirsiz düşünceler biraz daha somutluk kazanmaktadır. Ancak bu kıyaslamanın 20. yüzyılın yorumuyla yapıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Ferman döneminde, söz konusu yazarlara atfı yapan birinci derecede kaynaklar bulunmamaktadır.

Abu-Manneh, yazısının sonunda, fermanın Osmanlı merkezi hükümetinin Mısır valisi Mehmed Ali ile olan çatışması üzerindeki etkisine işaret eder.⁴¹ Belli ki imparatorlukta “dahilen ve haricen” olumlu bir etki önceden planlanmıştı. Nitekim daha önce sözü edilen oturum tutanağında da böyle bir düşünce açıklanmaktadır.⁴² Hatta metnin bir propaganda niteliğinde olduğundan söz etmek mümkündür. Gerçekten de görünüşe göre Gülhane fermanı, yeni padişahın Suriye’de büyük bir popülerlik kazanmasına katkıda bulunmuş ve merkezi hükümetin Mehmed Ali Paşa karşısındaki pozisyonunu güçlendirmişti. Fermanın şeriata uygun olması muhtemelen Müslüman halkın olumlu tepki göstermesinde önemli bir etkeni.⁴³

Bazı yazarlar, başka bir Tanzimat dönemi siyasetçisinin yazılarıyla Gülhane fermanı arasında ilişki bulunduğunu ileri sürmektedir.⁴⁴ Söz konusu kişi Sadık Rif’at’tır ve *Müntahabat-ı Âsâr* (Seçilmiş Eserler) yapıtı ölümden sonra yayınlanmıştır. Gerçekten de siyasi gözlemlerin, devlet hakkındaki kuramsal düşüncelerin yer aldığı bu eser, Tanzimat döneminin ilk yıllarına ait yegâne kaynaktır.⁴⁵ Mardin’in görüşüne göre, Sadık Rif’at’ın yazılarında Tanzimat dönemi reformlarının temelini oluşturan siyasi teorilerle ilgili ipuçlarına da rastlanmaktadır.⁴⁶ Zürcher, Sadık Rif’at’ın “Avrupa Ahvalına Dair Risale”siyle Gülhane fermanı hükümleri arasında benzerlikler olduğunu belirtir.⁴⁷ Risaleyi yayınlayan Sadık Rif’at Paşanın oğlu Mehmed Rauf Paşanın belirttiğine göre, babası bu eseri ilk kez Viyana’da Osmanlı sefiri olarak bulunduğu sırada, yani Eylül 1837 ile Aralık 1839 arasında yazmıştır.⁴⁸ Bu da, her iki metnin yakın zamanlarda yazıldığını gösterir.

Ercüment Kuran’ın “Osmanlı İmparatorluğu’nda İnsan Hakları ve Sadık Rif’at Paşa (1807-1857)” başlıklı makalesinde, Sadık Rif’at’ın “Avrupa Ahvalına Dair Risale”si ayrıntılı biçimde incelenmektedir.⁴⁹ Bu yazar da Gülhane fermanının “fikir temellerini” aramak üzere yola çıkmıştır.⁵⁰ Nitekim Sadık Rif’at’ın risalesi, Gülhane fermanının metninde önemli yer tutan pek çok fikri içerir. Örneğin Sadık Rif’at, çağdaş Avrupa uygarlığının (Avrupa’nın şimdiki sivilizasyonu), o ülkelerdeki can, mal, ırz ve namus güvencesinin sağlamlığı temeline dayandığı görüşündedir.⁵¹ Sadık Rif’at saf İslam dini (millet-i tahire-i İslâm) tarafından da önemsenen söz konusu güvencenin, Osmanlı devletinde o dönemin hükümdarınca uygulandı-

ğını ilave etmektedir.⁵² Yazıya bu cümlelerin eklenmesi benim görüşüme göre iki biçimde yorumlanabilir: Yazar, darülslâmda, yani Müslüman yönetiminde bulunan bir toplumda can, mal, ırz ve namus güvencesinin esasen verilmiş olduğunu kabul etmektedir.⁵³ Bu varsayım İslami toplum düzeninin genelde diğerlerinden üstün olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Demek ki bu ifade oldukça teoriktir. İkinci yorumda, Sadık Rif'at, somut anlamda bu güvenceyi sağlama bakımından diğerlerinden üstün olan bir Osmanlı hükümdarını kastetmektedir. Eylül 1837 ile Aralık 1839 arasındaki zaman diliminde ancak II. Mahmud ve Abdülmecid söz konusu olabilir. Eğer Abu-Manneh'in açıklamalarını dikkate alırsak, Abdülmecid'in kasdedilme ihtimali daha kuvvetlidir.⁵⁴ Sadık Rif'at'ın metninde can, mal, ırz ve namus güvencesi istenmemektedir; zira yazar, Osmanlı devletinde bu güvencelerin zaten bulunduğunu varsaymaktadır. O halde söz konusu bölümün teorik bir ifadeden ibaret olmadığı, Abdülmecid'den bahsedildiği şeklindeki yoruma göre, Gülhane fermanından önceki bir tarihte yazılması mümkün değildir. Demek ki risalenin Gülhane fermanından kısa süre sonra, yani 1839 yılı Kasım ya da Aralık aylarında –Sadık Rif'at'ın Viyana'dan dönmesinden kısa süre önce ya da sonra– yazılmış olduğunu kabul etmek gerekir.

Sadık Rif'at'ın "Avrupa'nın Ahvalına Dair Risale" adlı yapıtının yazıldığı tarihi, metindeki bir tek bölüme dayanarak saptamak cüretkârlık olur. Zaten tarihinin tam olarak saptanması önemli değildir. Bundan anlaşılan şudur: Sadık Rif'at'ın metniyle Gülhane fermanı arasında nedensel bir ilişki kurmak ve iki metnin bağlantılı olduğunu kanıtlamak çok zordur. Doğrusu, bu metinleri farklı karakterde iki ayrı kaynak olarak kabul etmektir. Gerçi başka noktalarda, örneğin vergilerin saptanması ve askerlik hizmeti gibi konularda⁵⁵ metinler birbirleriyle örtüşürler; Sadık Rif'at'ın risalesi –daha önce Kuran'ın belirlediği üzere⁵⁶– Gülhane fermanına kıyasla tematik bakımdan daha kapsamlı olması dışında, yer yer idealist hatta ütopik bir karakter gösterir.⁵⁷

Sadık Rif'at'ın üzerinde durduğu ilk soru, Avrupa'da savaşın siyasi araç olarak nasıl değerlendirildiğidir.⁵⁸ Yazarın belirttiğine göre, eskiden Avrupa hükümdarları arasında çok sayıda savaş yapılmıştır, tıpkı eskiden beri bütün halklar (kâffe-i akvam) arasında olduğu gibi. Fakat bir süreden

beri hükümdarlar fikir birliğiyle geniş kapsamlı bir anlaşma sistemini hayata geçirmişlerdir ve böylece bütün çatışmalar diplomatik yollarla (kuvve-i kalemiye ile) çözüme kavuşturulmaktadır. Bu durumda savaşı gerektirecek koşulların çıkması yükseltilmiştir.⁵⁹ İnsanlar artık anlamışlardır ki, savaşın maliyeti, galip gelen taraf için bile kazandırdıklarından fazladır.⁶⁰

Sadık Rif'at, birkaç sayfa sonra iç politikayla ilgili konularda bu gözlemin devamı olarak şunları yazar: Halkta, özellikle okumuş ve eğitilmiş kişilerde görülen kötü karakter belirtileri, devletin zor kullanmasıyla (kuvve-i cebriye-i düveliye) değiştirilemez. Doğru olan, insan haklarına (hukuk-ı insaniyeye) uygun ve hoşgörülü önlemler almak ve böylece tebaanın kalbini kazanmaktır. Sadık Rif'at'a göre, Avrupa hükümetlerinin çoğu bu bakımdan yüksek bir bilgelik ortaya koymaktadır.

Günümüz okurları, Sadık Rif'at'ın burada İslamın kadercilik öğretisinden söz etmesini ilk bakışta yadırgayacaklardır. Fakat ne olursa olsun, yazarın fikirlerini anlatış biçimi dikkat çekicidir:

Yüce İslam itikadınca her şeyin Yüce Allahın elinde olduğu ve insanın alacağı önlemlerin Allahın kararını etkilemeyeceği hepimiz için besbelli ve apaçıktır. Fakat onlar (Avrupalı siyasetçiler), ben önemsiz kişinin gösterdiğim gibi önlemleriyle inkâr edilemeyecek surette umûr-ı cüz'îye alanında dünyevi işlerin idaresinde gerekli olan hayat anlayışını (akl-ı maaşî) uygulayarak günümüzde karşılaştıkları sorunların çoğunda akıllı ve faydalı önlemleri almaya dikkat ederler.⁶¹ (Sadeleştirilmiştir.)

Sadık Rif'at burada kadercilik öğretisinden, herkes tarafından kabul edilen bir temel önkoşul olarak söz etmektedir. Oysa Müslümanlarda kadercilik tartışmasız kabul edilen bir kural değildir.⁶² Sadık Rif'at'ın umûr-ı cüz'îye kavramından söz etmesi, bu konuda Hanefî mezhebinin fıkıh biliminde genelde benimsenen el-Mâturîdî'nin öğretisine gönderme yaptığına işaret eder.⁶³ Bu öğretiye göre, Allahın her şeye kadir gücüne inanmak; tüm canlı ve cansız varlıkların ve istisnasız bütün olayların Allah tarafından yaratıldığını ya da "oluşturulduğunu" kabul etmek gerekmektedir. Fakat ay-

nı zamanda umûr-ı cüz'îye ya da irade-i cüz'îye (ufak çaptaki istenç) denilen alanda insana kendi eylemlerini seçmekte (kesb) belli ölçüde bir istenç özgürlüğü (ihtiyar) tanınmaktadır. İşte Allahın istencine boyun eğmek ve ya ona karşı gelmek olanağı bu istenç özgürlüğü kapsamına girmektedir.⁶⁴

Metinden alıntı yaptığım bölüm çok kısa olduğundan, Sadık Rif'at'ın kadercilik konusundaki düşüncelerini ayrıntılı bir biçimde açıklamasa da, buradaki ifadeler başka bakımdan ilgi çekicidir: Sadık Rif'at Avrupalıları İslami inanca göre yorumlayarak, risalesinde belirgin bir biçimde açıklamadığı bazı görüşlerini ima etmektedir. Gene de risalesinde ayrıntılı olarak tarif ettiği ve Avrupa'da uygulandığını belirttiği önlemlerin, Osmanlı siyaseti için bir örnek oluşturabileceği düşüncesini taşımaktadır.

Buna rağmen Sadık Rif'at'ın yazıları, Gülhane fermanıyla batının hukuk ve devlet anlayışının resmen adapte edildiğini ileri süren Kuran'ın tezini kanıtlamak için yeterli değildir.⁶⁵ Sadık Rif'at'ın risalesi daha çok yaratıcı bir sentezdir. Risale, yazarının Avrupa'ya karşı sarsılmaz bir hayranlık duyduğunu belli ediyor ve sokakların temizliğinden hukuk sistemine kadar uzanan çeşitli konuları kapsıyor. Risalede Avrupa homojen bir blok olarak kabul ediliyor, yalnız bir konuda, basın özgürlüğü hususunda bir yanda Fransa ve Büyük Britanya, öte yanda diğer devletler olmak üzere bir ayırım yapılıyor.⁶⁶ Risalede bulunan, İslam dininin insanın can, mal, ırz ve namus güvencesini sağladığını belirten ve kadercilik öğretisinin esaslarını açıklayan iki kısa bölüm, Avrupa örneğine göre yapılacak reformların İslami inanç sistemine ve devlet teorisine nasıl entegre edilebileceğini gösteriyor.

Sadık Rif'at'ın siyasi fikirlerinin, birkaç noktada İslami devlet teorisinden belirgin bir şekilde farklı olduğunu kanıtlamak için Kuran şu alıntıyı yapar: "Hükümetler halk için mevzu olup (kurulup) yoksa halk hükümetler için mahlûk değildir (yaratılmamıştır)."⁶⁷ Bu ifade, hükümetin halka karşı sorumluluğunu çok iyi belirtmektedir. Buna karşın –Kuran'ın yanlış bir biçimde yorumladığı gibi– bu tutum, Allaha karşı sorumluluğu ve şeriata bağlılığı ortadan kaldırmaz. Sadık Rif'at'a göre bir hükümdarın hem Allaha hem de halka karşı yükümlülükleri vardır; hükümdarın din-darlığı iyi bir yönetimin temelini oluşturur. Sadık Rif'at daha ileri giderek açıkça, Allaha itaat etmeyen bir hükümdara, tebaasının da itaat etmesi ge-

rekmediğini ileri sürer.⁶⁸ Bu bakış açısı, genelleştirilmesi halinde, Sünni mezhebine göre tartışılmaz bir konu değildir. Bu bakımdan Sadık Rif'at'ın kaynaklarını bilmek ilginç olurdu. Fıkıh kitaplarında böyle bir koşulun varlığı bilinmektedir.⁶⁹

Sadık Rif'at'ın risalesinde askere alma hakkındaki bölüm, Gülhane fermanında bu konudaki paragraflarla ya da 1840'lı yıllardaki askeri reformlarla içerik bakımından benzerlik gösterir:

Sunuf-ı askeriyeleri dahi pek de çoluk çocuk makulesinden olmayıp yirmi yirmi beş yaşında adamlardan mürettep ve muvazzaf ve muhtazam olarak on beş sene kadar aleddevam hizmet-i askeriyede kıyam edip (devamlı askerlik hizmetinde bulunup) badehu ihraç ve bazen Asakir-i Redifeye idraç (derç, kaydetme) ederler ve ledelhace alaylarının noksanlarının tekmili zımnında alınacak asakir ve neferat dahi nizamları vecihle alayı kangı (hangi) sancağa merbut ise oradan kanun ve kaidesi üzere bilâ-münazaa alınır. Ve bunlara iktizasına göre maaş ve senede bir elbise verilip ve tayinat olarak etmek (ekmek) ita olunup me'kûlat mebzul olduğuna mebni lâhım ve sair me'kûlatlarını kendileri alıp idare etmek üzere bedel verirler. Ve bu sebeple sefer ve hazarda (savaşta ve barışta) gailersizce idare ederler.⁷⁰

Bu metinle Gülhane fermanı arasında askere alma yaşı, hizmet süresinin sınırlandırılması, celp bölgelerinin taksimi ve özellikle “nizam” veya “kanun ve kaide”ye uyulmasına verilen önem konusunda dikkat çeken paralellikler vardır. Burada tek sorun, daha önce belirtildiği gibi, somut reform hareketlerinin Sadık Rif'at'ın yazdıklarından hangi ölçüde ve ne şekilde etkilendiğine dair elimizde hiçbir ipucunun veya kaynağın bulunmamasıdır.

Genelde bugüne kadar Gülhane fermanı konusunda yapılan araştırmaların, fermanın hazırlanmasını sağlayan toplumsal ve ideolojik çevre koşullarına yöneltildiği görülüyor. Gülhane fermanının daha iyi anlaşılabilmesi için, ilgili metinler yorumlanmışsa da, bunlarda oluşum süreciyle doğrudan bağlantılı kaynakların ya da fermanın amaçları hakkında birinci

elden ifadelerin bulunmadığı dikkati çekmektedir.⁷¹ Araştırılacak konunun önemi göz önünde bulundurulursa, bu durum şaşırtıcıdır.

Nitekim Gülhane fermanının anlaşılabilmesi için, ilgili metinlerin yorumlarını dikkate almak şarttır. Vatan ve ahali gibi kavramların yorumlanmasındaki sorunlar bile bu araştırmayı daha en başından engellemektedir. Ayrıca fermanın ideolojisiyle yazarın fermanın oluşmasını etkileyen çevreye dair tasavvurları arasındaki sınırın ihlali tehlikesini gözardı etmemek gerekir. Bu ikilemden sıyrılabilmek için dikkatli davranarak –bu nedenle geleneksel anlamlara bağlı kalarak– Gülhane fermanının bir yorumunu sunacağım. Geleneksel anlamlara bağlı kaldığımı söylemekle, farklı anlamlara gelebilen kelimelerde, örneğin vatan sözcüğünün çevirisinde, daima geleneksel anlamı tercih ettiğimi belirtmek isterim.

4.1.2 Gülhane fermanının metni

Gülhane fermanı, nedenini ve amacını açıklayan bir önsözle başlar.⁷² Osmanlı devletinin gücü ve tebaasının refah ve mutluluğu (saltanat-ı seniyeimizin kuvvet-ü mikneti ve bilcümle tebaasının refah-ü mamuriyeti), Kur'anın ve şeriat hükümlerinin dikkatle uygulanmasından ileri gelmektedir. Son 150 yılda savaşlar ve başka olaylar bu konuda ihmalkâr davranılmasına sebep olmuş ve bu yüzden eski güç ve refah, zayıflık ve yoksulluğa dönüşmüştür. Bu ifade, imparatorluğun içinde bulunduğu kriz döneminin eskiden beri bilinen bir analizidir ve gerek Koçi Beyde, gerekse diğer 18. yüzyıl Osmanlı yazarlarında buna benzer ifadelere sık sık rastlanır.⁷³

Bundan sonra fermanı okuyan kişi –Sultan Abdülmecid kendinden söz ederken 1. şahıs zamiri kullanmaktadır– reform talebi konusunu dile getirir ve yapılan reformların başarısının beş veya on sene sonra kendini göstereceğinden emin olduğunu belirtir. Reformların özellikle yaşamın dokunulmazlığı, mülkiyetin ve namusun güvencesi, vergi ve askerlik yükümlülüğü konularında yapılacağı açıklanır. Bundan sonra maddelerin ayrintılarına geçilir.

Önce herkesin kişisel yapısı (hilkat-i zatiye ve cibillet-i fitriyesi) bakımından ihanet ve sadakatsizliğe eğilimi yoksa bile, yaşam ve namusun tehlikeye düştüğü anda, bunları korumak için önlem alacağı belirtilir. Bu

durumda zor kullanmaktan kaçınmayacağı ima edilir. Fermanın açıklamasına göre, bu durum devlete büyük zarar verir. Oysa insanın, yaşam ve namusunun zedelenmeyeceği güvencesi olursa, devlet ve milletin yararına olacak davranışlarda bulunur.

Millet kavramına gelince, burada metnin yorumlanmasının ne kadar problemli olduğu kendini göstermektedir. Kraelitz-Greifenhorst 1919 yılında millet kelimesini Almancaya önce “Volk” (halk), bir satır sonra ise “Mitbürger” (vatandaş, hemşehri) diye çevirmiştir.⁷⁴ Her iki çevirinin de doğruluğunu kanıtlamak zordur. Ursinus’a göre 17. yüzyıldan 19.yüzyıla kadar millet kavramının çeşitli anlamlarda kullanıldığı saptanmaktadır: Bu kavram, “din”, “din birliği” ve “(Osmanlı İmparatorluğu dışında) egemen ulus” ya da en geç 19. yüzyılda teknik bir terim (*terminus technicus*) olarak “Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yönetim bakımından belli bir bağımsızlık hakkına sahip olan gayrimüslim topluluk” anlamında kullanılmıştır.⁷⁵ Metnin diğer bölümü, bu seçeneklerden hangisinin en doğrusu olduğunu belirleyecek kadar açık seçik değildir. Devlet ve millet kelimelerinin bir *hendiadyoin* oluşturduklarını –vurguyu artırmak amacıyla aynı anlamda kelimelerin bir arada kullanıldığını– varsayarsak, ki seçkin Osmanlıcada bu, sık rastlanan bir üsluptur, çeviride “devlet” ve “ulus” anlamına gelen sözcükleri kullanmak çözüm olabilir. Fakat bu kelimelere dini bir yan anlam (*connotation*) yüklenmesi de muhtemeldir. O zaman devlet-ü millet yerine din-ü devlet ifadesinin geçmiş olması gerekirdi ki, bu iki kavramın birlikte kullanılması, Osmanlı devletinin siyasi yazılarında 19. yüzyıla kadar büyük bir önem taşırdı.⁷⁶ Gülhane fermanını çağımızda okuyanlar açısından, millet kavramının çok çeşitli yorumları söz konusudur.

Gülhane fermanına göre, yaşam güvencesi gibi, mülk güvencesinin de devletin selameti üzerinde olumlu etkisi vardır. Birey, ancak taşınabilir ve taşınmaz servetinin (emval ve emlâk) tam bir güvencede olduğunu bilirse, işine hevesle sarılır ve geçimini sağlayacak maddi olanakları artırmaya gayret eder (kendi işiyle ve tevsi-i daire-i taayyüşiyle uğraşı[r]). Üstelik “devlet-ü millet gayreti ve vatan muhabbeti” artar. Burada vatan sözcüğü gene çok sayıda anlama sahip bir kavram olarak karşımıza çıkıyor. Bu kavram

askerlik yükümlülüğü bağlamında önem taşıdığı için, sıra o konuya gelince, üzerinde durulacaktır.⁷⁷

Bundan sonra vergi reformuyla ilgili bölüm gelir. Bu bölümün başında devletin görevleri hakkında özet bilgi veren bir cümle bulunur:

Bir devlet muhafaza-i memaliki için elbette asker ve leşkere ve sair masarif-i mukteziyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahi tebaanın vergisiyle hâsıl olunacağına binaen bunun dahi bir hüsn-i suretine bakılmak ehem(dir).⁷⁸

Burada vergilerin tek somut kullanım alanı, dolayısıyla devletin en önemli görevi olan ülke savunmasına (muhafaza-i memalik) ve aynı zamanda orduya yapılan harcamalardan söz edilmektedir. Fermanda efektif ve adil bir vergilendirmenin gerçekleştirilebilmesine yönelik iki önlem öngörülmektedir: İltizam denen, vergi toplama işinden pay alma yönteminin kaldırılması ve verginin “her ferdin emlâk ve kudretine göre” saptanması. Bunun dışında, ordu ve devlete yapılacak harcamalara da genel bir sınırlandırma getirilecektir. Daha sonraki bölüm askeri reformlar hakkındadır:

Asker maddesi ber-minval-i muharrer mevadd-i mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-ı vatan için asker vermek ahalinin fariza-ı zimmeti ise de şimdiye kadar cari olduğu vecihle bir memleketin aded-i nüfusi mevcudesine (mevcut nüfusa) bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevadd-ı nafiasının ihlalini mucip olduğu misilli askerliğe gelenlerin ilâ n-nihayeti l-ömür istihdamları dahi füturu ve kat'-i tenasülü müstelzim olmakta olmasıyla her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak neferat-ı askeriye için bazı usul-i hasene ve dört veyahut beş sene müddet-i istihdam zımında dahi bir tarik-i münavebe vaz ve te'sis olunması icab-i haldendir.⁷⁹

Burada askerlik hizmetini meşrulaştırmak için birkaç satır önceki-ne benzer gerekçeler ileri sürülmektedir: Askerlik hizmeti muhafaza-i va-

tan yönünden gereklidir. Ne var ki vatan sözcüğünün yorumu birçok problem ortaya çıkartmaktadır. Kraelitz-Greifenhorst, 1919 tarihli çevirisinde muhafaza-i vatan ifadesini “Schutz der Heimat” (kişinin doğup büyüdüğü yeri koruması) olarak değil “Schutz des Vaterlandes” (anavatanın korunması) şeklinde aktarmıştır.⁸⁰ Demek ki vatan sözcüğünü, 1. Dünya Savaşından sonra kullanılan anlamda, yani bir devletin karakteristik vasfı, simgesi olarak algılamıştır. 1839 yılı için bunun geçerliliği kuşkuludur. Aslında vatan kelimesi Osmanlıca-Türkçede kişinin doğup büyüdüğü ya da yaşadığı yer için kullanılırdı, devlet anlamını içermezdi.⁸¹

Lewis, Gülhane fermanında geçen vatan ve millet sözcüklerinin uğradığı anlam değişikliği üzerinde yaptığı araştırmalar sırasında, bu kavramlarda eski İslamiyete bağlılık duygusuyla yeni, henüz tam olarak yerine oturmamış bir vatanseverlik karışımının varlığını saptar.⁸² Aslında Gülhane fermanındaki vatan sözcüğünden, okurların ne anlaması gerektiğine dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Vatan kavramı, bu metinde anlamına açıklık getirmeye yarayabilecek herhangi bir belirleyici sıfatla kullanılmamakta ve bir olgunun formüleştirilmesinde yer almamaktadır. Fermanla ilgili başka metinlerle yapılan kıyaslamalardan da bir sonuç alınmamaktadır. Lewis bu bağlamda Paris elçisi Morali Ali Efendinin 1790 yılında yazdığı bir yazıyı ve Handjéri'nin 1841 tarihli Fransızca-Osmanlıca sözlüğünü referans gösterir.⁸³ Her iki metin de Osmanlıcadaki kullanım hakkında bir fikir vermemektedir, çünkü bunlarda asıl amaç, okura Fransa'daki vatan modelini sunmaktır.

Avrupa'da ortaya çıkan nasyonalizm (milliyetçilik, ulusçuluk) olgusu, kuşkusuz 1790'lı yıllardan itibaren Osmanlı yazarlarının gözünden kaçmamıştır. Bu bağlamda Morali Ali Efendiden başka Akif Paşanın, Yunanlılarla Sırpların bağımsızlık mücadeleleri üzerine söylediklerini anımsatmanın yeri gelmiştir.⁸⁴ Bu yazarlar, vatan ve millet kavramlarını, Avrupa toplumlarına ait fikir malzemesini Osmanlı okurlarına tanıtmak amacıyla kullanmışlardı. Ama Osmanlıca kavramları tam olarak Fransızca, Almanca ya da Yunanca kavramlarla örtüşmemektedir ve ancak benzeştiklerinden dolayı, sorunu çözmek amacıyla kullanılmışlardır. Fakat bu durum, Osmanlı yazarların, bu kavramları, yeni kazanmış

oldukları anlamlarıyla kendi ideolojilerine entegre etmek istedikleri anlamına gelmez.

Gülhane fermanının yazarı veya yazarları, vatan kavramına er veya geç politik bir anlam kazandırmaya niyetlenseler bile, Osmanlı muhataplarının, ifade biçiminden vatan sözcüğünün devleti de içerdiğini algılamalarını bekleyemezlerdi. Ahmed Cevdet'in belirttiğine göre, Osmanlı ahalisi, 1860'lı yılların ortalarına kadar vatan sözcüğünü daima kişinin doğup büyüdüğü şehir veya köy anlamında kullanmıştı.⁸⁵

Yeni olması bakımından dikkat çeken başka bir husus, Gülhane fermanında askerlik hizmetinin meşruluğunun dinen kanıtlanmasına çalışılmamasıdır. Birinci bölümde üzerinde durulan kaynak eserlerdeyse bunun tersine tanık oluyoruz ve aynı zamanda sonraki yıllarda Gülhane fermanı sonucu gerçekleşen somut yasal düzenlemelerde de bunun tam tersini saptıyoruz. Örneğin 1846 tarihli Kur'a Kanunnamesinde "muhafaza-ı din-ü devletine kıyam ve ianet kâffe-i ehl-i İslâmın üzerine farz" olduğu (Müslüman cemaatin tüm bireyleri için din ve devletin korunmasını üstlenmenin ve desteklemenin yükümlülük olduğu) belirtilmektedir.⁸⁶ Gülhane fermanıyla kıyaslandığında bu ifade biçimi daha gelenekseldir ve anlam bakımından daha kesindir, zira metinde eskiden beri bilinen din-ü devlet ve ehl-i İslâm gibi kategorilere yer verilmiştir.

O halde Gülhane fermanındaki bu konuyla ilgili cümleler nasıl anlaşılmalıdır? Vatanın korunması adına asker verme yükümlülüğü kime aittir? Metinde sadece ahali sözü geçiyor. Gülsoy'a göre, ahali sözcüğüyle Osmanlı topraklarında yaşayan herkes kastedilmektedir.⁸⁷ Nitekim 1839 yılında Hristiyanların da Osmanlı ordusuna alınması konusunun tartışıldığı bir gerçektir. Helmut von Moltke, *Türkiye Mektupları* adlı yapıtında Anadolu'daki Osmanlı ordusunun kumandanı Hafız Paşa ile Hristiyanların askere alınması konusundaki bir konuşmadan söz eder.⁸⁸ Ayrıca 1835 tarihinden beri Osmanlı deniz kuvvetleri için yeniden Hristiyan gemiciler ve tersane işçileri askere alınmaktadır.⁸⁹ Ama aslında bu olaylarla Gülhane fermanı arasında bağlantı yoktur. Hafız Paşa, Nisan 1839'da Hristiyanların askere alınması olasılığını düşündüyse, Gülhane fermanı yazarının ya da yazarlarının da aynı fikirde olması gerekmez. Osmanlı deniz kuvvetlerinde

görevli Hristiyanların 1830'lu yıllarda Müslüman deniz erleriyle aynı statüde olup olmadıkları ise belli değildir.

Buna karşın ahali kavramının bazı sınırlandırmalar içerdiği kanıtlanabilir. Osmanlı topraklarında, başka bir devletin tabiiyetinde olup –Osmanlı ordusunda– askerlik hizmeti yükümlülüğü taşımayan kişiler de yaşamaktaydı. Büyük bir olasılıkla Gülsoy bunları hesaba katmamış ya da pek isabetli olmayan bir ifade kullanmıştır. Ayrıca kadınlar askerlik görevini yerine getirmekle yükümlü değildiler. Bu o kadar doğal karşılanıyor ki, 20. yüzyıl araştırmacıları bile bunun üzerinde durmuyorlar.⁹⁰ Demek ki ahali kavramı aslında bazı sınırlandırmalar içermektedir; daha doğrusu 1839 tarihinde henüz böyle bir sınırlandırma görünmese de, günümüzde bu kelimeye yüklenen anlamdan daha farklı bir algılama vardır. Buna, sonraki yıllarda çıkarılan yasalarda, sözü edilmeden geçirilen ya da resmen açıklanan istisnai haller için bazı düzenlemeler eklenmiştir.⁹¹ Bu durumda ahali kavramı yorumlanırken dikkatli olmakta yarar vardır. Ahali sözcüğünün 1839 yılında kullanılan dilde gayrimüslimleri de kapsayıp kapsamadığı sorusunun yanıtı, büyük bir olasılıkla olumsuzdur. 1855/56 tarihli askerlik yasasında, yirmi günlük memleket izni sırasında sivillere karşı suç işleyen yeni askere alınmış erlerin cezalandırılmaları konusundaki maddelerde siviller için “ahali ve reaya” ifadesi kullanılmıştır.⁹² 19. yüzyılda reaya kelimesiyle “Müslüman olmayan tebaa” veya “vergi ödeyen gayrimüslim tebaa” kastedildiğine göre, bu bölümde geçen ahali sözcüğünü reayanın karşıtı olan Müslüman tebaa şeklinde yorumlamak akla yakın görünmektedir.⁹³

“Muhafaza-ı vatan için asker vermek ahalinin fariza-ı zimmeti” olduğu (vatanın korunması için ahalinin asker verme yükümlülüğü taşıdığı) biçimindeki ifade yakından incelendiğinde, başka bakımdan da dikkat çekicidir. Bireyin değil topluluğun (ahalinin) yükümlülüğünden söz etmekle, kolektif bir askerlik görevi telkin edilmektedir.⁹⁴ Gerçekte 1843 (ya da 1846) yılında kur'a usulünün uygulanması, kişisel askerlik görevi yükümlülüğüne yönelik başlangıcıdır. 1846 tarihli askerlik yasasında kullanılan ifade, daha çok bireyi hedef alır.⁹⁵ Fermanda “her memleketten lüzumu takdirinde talep oluncak neferat-ı askeriye için bazı usul-i hasene”nin uygulanacağından söz edilmesi, daha o zaman bu konuda somut planların bulunduğu, yani kur'a yönteminin uygulanmasının tasarlandığına işaret etmekle beraber, o döneme ait

kaynaklara dayanarak bunu kanıtlamak mümkün değildir. Eğer daha o zaman bu uygulama planlanmışsa, fermanda gelecekteki reform projelerinin neden daha açık ve kesin bir ifadeyle belirtilmediği sorusu akla gelmektedir.

Gülhane fermanındaki dördüncü önemli nokta hukukla ilgilidir. Bundan böyle hiç kimse, şeriat mahkemesince düzenlenen bir araştırma-soruşturma işleminden geçirilip suçu açıkça kanıtlanmadan –kamu önünde veya gizli– idam edilemeyecektir. Eğer idam hükmü ve infaz gerçekleşirse, idam edilenin mirası –suça iştirak etmedikleri takdirde– mirasçılarından esirgenmeyecektir.⁹⁶ Bundan amaçlanan, verilen hükümlerin denetlenebilmesi ve belirtildiği gibi “müsaderе”nin, yani çoğunlukla politik nedenlerden ötürü idam edilen kişinin servetine el konulmasının önlenmesidir.⁹⁷

Son olarak fermanın geçerli olduğu alanlar ve alınacak yasal önlemler hakkında açıklamalar yer almaktadır. Bu bağlamda gayrimüslim tebaadan ilk kez özel olarak söz edilmektedir:

Ve tebaa-ı saltanat-ı seniyemizden olan ehl-i İslam ve mil-i saire bu müsaadat-ı şahanemize bilâ istisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinde hükm-i şer’i iktizasınca kâffe-i memalik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahanemizden emniyet-i kâmile verilmesi ve diğer hususlara dahi ittifağ-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmakla Meclis-i Ahkâm el-Adliye azası daha lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükelâ ve rical-i devlet-i aliyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyamda (belirtmiş günlerde) orada içtima ederek ve cümlesi efkâr ve mütalâatını hiç çekinmeyip serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can-ü mal ve tayin-i vergi hususlarına dair kavanin-i muktaziye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzimat-ı aske-riye maddesi dahi Bab-ı Seraskerî dar-ı şurasında söyleşilip her bir kanun karargîr oldukça ilâ maşaallahü taâlâ düstur ül-amel tutulmak üzere balâsı hatt-ı hümayunumuz ile tasdik ve tevşih olunmak için taraf-ı hümayunumuza arz olunsun.⁹⁸

Bu cümlelerden açıkça anlaşılıyor ki, yaşamın ve namusun dokunulmazlığı, mülkiyet güvencesi, hangi dinden olursa olsun tüm tebaa için

geçerlidir. Hatta tıpkı Sadık Rif'at'ın risalesinde olduğu gibi, burada da şeriatın geniş kapsamlı bir güvence sağladığı iddiasına rastlamaktayız.⁹⁹ Gülhane fermanında tebaa kavramı, “hükümdarın yönetiminde veya devletin uyruğu olan kişiler” anlamında kullanılmaktadır.¹⁰⁰ Burada ayrıca tebaa kavramıyla Müslüman ve gayrimüslimlerin kastedildiğine işaret edilmektedir. 1840'lı ve 50'li yıllarda, Osmanlı yönetimi bu kavramı, her türlü dinden olan tebaasından söz edildiğinde, giderek daha sık kullanır.¹⁰¹

Tüm tebaanın can, namus ve mal dokunulmazlığının sağlanacağından söz edilirken kullanılan açık seçik ifadeye, diğer konulardaki reform bilirimlerinde rastlamıyoruz. Bunun sebebi, belki de bu konulardaki somut yasa metinlerinin henüz ilgili kurullar tarafından tamamen hazırlanmamış olmasıdır. Bu bölümdeki “müsaadat-ı şahane” kavramı pek çok şekilde yorumlanabilir. “Ehl-i İslâm ve milel-i saire bu müsaadat-ı şahanemize bilâ istisna mazhar olmak” imkânına sahip olacakları ifadesinden çeşitli anlamlar çıkarılabilir: Bu sözleri, ayrı milletlerden gruplar, fermanla sözü edilen “müsaadat”ın en az birinden faydalanabilir biçiminde anlamak mümkündür. Daha geniş anlamda bu sözlerle, hangi dinden olursa olsun tüm tebaanın reformlardan aynı biçimde faydalanabileceği kastedilmiş olabilir.

Bu sonuncu tefsir şekli herhalde gerek Karal'da gerekse ikincil literatürde sık rastlanan şu kanının oluşmasına yol açmıştır: Gülhane fermanı, her dinden tüm tebaanın yasa önünde eşit sayıldığını ilan etmiştir.¹⁰² Hatta çoğu yazara göre bu cümle fermanın en önemli maddelerinden biridir. Lewis, yasa önündeki eşitlikten söz etmez; biçimsel bakımdan metnin aslıyla özdeş sayılmasa da, aslına daha yakın bir yorum getirerek, fermanla ele alınan yasaların uygulanmasındaki eşitlikten söz eder ve bu paragrafın İslam geleneğinden tümüyle kopuşu getirdiğini ileri sürer.¹⁰³ Böyle bir yorum, Müslüman halkın fermanı şiddetle protesto edebileceği olasılığının hesaba katılıp katılmadığı sorusunu akla getiriyor. Oysa Abu-Manneh'in değerlendirdiği kaynaklar, Gülhane fermanının –1856 yılındaki Islahat fermanına kıyasla– özellikle Müslüman halk tarafından çok daha olumlu karşılandığını belgelemektedir.¹⁰⁴

Belirtildiği gibi, Gülhane fermanının bazı bölümleri dini içeriği baskın kavramlardan oldukça uzaktır; 1830'lu ve 1840'lı yılların diğer me-

tinleriyle kıyaslandığında bu özelliğiyle dikkat çekmektedir. Bunun en belirgin örneği, askerlik hizmetiyle ilgili bölümdür.¹⁰⁵ Fermanın sonuna doğru, yapılacağı bildirilen düzenlemelerin ve çıkarılacak yasaların şeriata uygun oldukları ya da uygun olmaları gerektiği birkaç kez vurgulanmaktadır. Ayrıca yeni yasaların tek amacının “din-ü devlet” ve “mülk-ü millet”in canlandırılması olduğu bildirilmektedir. Burada millet sözcüğü önceden açıklanan geniş anlam yelpazesini içerir.¹⁰⁶ Burada aliterasyon oluşturmasıyla dikkati çeken geleneksel kavram çiftleri (din-ü devlet, mülk-ü millet), fermanın birinci kısmındaki yeni “devlet-ü millet” çiftinin yerine geçmiştir. Ayrıca okurlara, padişahın saraydaki Hırka-ı Şerif odasında, vekillerin ve ulemanın önünde fermanın üzerine yemin ettiği bildirilmektedir.

O halde dini esaslara dayandırma çabaları, Ortaylı’nın önerdiği gibi, sadece yüzeysel bir görünüm, bir gösteriş olarak mı kabul edilmelidir?¹⁰⁷ Problem, bu görünümün gerisinde, reformların ideolojik desteği olabilecek veya reformları meşru kılacak başka hiçbir dayanağın bulunmamasıdır. Ferman, vatan kavramına, değişik bir anlam kazandırmayı, o güne kadar geçerli olan “bir insanın doğup büyüdüğü köy veya şehir”den farklı bir içerik vermeyi başaramamıştır. Aynı şey millet kavramında da geçerlidir ve zaten o çağın insanları için bu sözcük dinle çok bağlantılıdır. O halde reformları dine dayandırmanın sadece zevahiri kurtarmak amacı güttüğünü sanmak, fermanın yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Kanımca metnin bu kısmını bir gösteriş olarak kabul etmek ve analize dahil etmemek için ortada bir neden yoktur. Buna karşın geleneksel ve dinsel ifadelerle, gelenekselden belirgin biçimde ayrılan ifadelerin bir arada bulunmasının, ideolojinin yeni gereksinimlere uygun hale getirilme çabası biçiminde görülmesi akla daha yakındır. Bu konuda örneğin Sadık Rif’at’ın yapıtlarıyla kıyaslama yapmak yararlı olur. Söz konusu uyum çabası ideolojik zeminden “radikal bir kopuş” sayılmaz. Önemli yenilikler somut reform önlemlerinde kendini göstermektedir.

4.1.3 Gülhane fermanının sonuçları

Konuyu kapatmadan önce, günlük siyasal gelişmeler ve reform politikasıyla ilgili uzun vadeli önlemler bakımından Gülhane fermanının

önemini açıklamakta yarar vardır. Abu-Manneh bu belgenin Mehmed Ali'nin yol açtığı çatışmada propaganda aracı olarak kullanıldığını göstermiştir.¹⁰⁸ Zira ferman, sadece ülke hallına değil, ülke dışından gelişmeleri izleyenlere de hitap etmektedir. Nitekim fermanda, bu metnin sadece imparatorluk hudutları içerisinde yayınlanmakla kalmayıp İstanbul'da bulunan tüm elçilere de dağıtılacağı açıkça belirtilmektedir.¹⁰⁹

Gülhane fermanı aynı zamanda belirgin olarak uzun vadeli bir reform politikasının çizgilerini de taşımaktadır ve bence bu özelliği, etkileri açısından çok önemli bir faktördür. Önde gelen amaçlardan biri, merkezi yönetimle tebaa arasındaki araçları saf dışı bırakmaktır. Quataert bu bağlamda loncaların, aşiretlerin, yeniçerilerin ve dini cemaatlerin elindeki gücün kısıtlanmasını örnek verir.¹¹⁰ Gerçekten bu durum Gülhane fermanının en önemli iki maddesi için geçerlidir: Vergi toplamada iltizam usulünün kaldırılması ve asker seçimindeki denetimin aracısız yapılması.

Bence, gayrimüslim milletlere karşı uygulanan politikada bu merkezleşme eğilimi görülmemektedir. Zira fermanın ilan edilmesinin üzerinden üç ay geçmeden, 1840 yılı Ocak ayında Osmanlı hükümeti cizyeyi, yani devletin gayrimüslimlerden aldığı vergiyi toplama işini patriklere ve hahamlara devretmiştir.¹¹¹ Böylece o güne kadar gayrimüslim tebaanın elinde olmayan, devlet maliyesiyle ilgili önemli bir görev el değiştirmişti. Bu olayla kalınmadı, sonraki yıllarda milletlerin kendi kendilerini yönetme yetkisinin başka alanlarda da güçlendirildiği görüldü.¹¹²

Gülhane fermanında bildirilen yeniliklerin gerçekleştirilebilmesinde en önemli önkoşul, nüfus sayısı, kişilerin yaşı ve gelirleri hakkında güvenilir bilgiler edinmekti. 1830'lu yılların başında yapılan nüfus sayımında elde edilen verilerin, daha ilk saptamalar sırasında çok farklı nitelikte oldukları anlaşılmıştı. Üstelik bütün bölgelerde sayım uygulanamamış ve varolan verilerin düzenli bir biçimde güncellenmesinde her bölgede aynı derecede başarı gösterilememişti.¹¹³ Bu durumda yeni bir nüfus sayımı yapma gereği duyuldu. Fakat buna fermanın ilanından dört yıl sonra, 1843 Kasımında karar verilmesi şaşırtıcıdır.¹¹⁴ 1845 Temmuzunda nüfus kayıtlarının düzenlenmesi ve güncellenmesini –ilerde yılda üç kez gerçekleştirmek üzere– kurumsallaştırmak için yeni bir girişimde bulunulmuştur.¹¹⁵ Bu ta-

rihte imparatorluğun merkez bölgelerinde, Batı Anadolu'da ve Trakya'da bile nüfus sayımı tamamlanmamıştır.¹¹⁶

Tanzimat –Gülhane fermanında açıklanan reformlar– bütün vilayetlerde aynı anda uygulamaya konmadı. Bazı bölgelere öncelik tanındı. Bu bağlamda 1843 yılında ordunun beş bölüme ayrılması ve bu beş ordudan her birine asker toplayacağı belli bir bölgenin tahsis edilmesi çok önemli bir uygulamaydı.¹¹⁷ 1844 yılı Mart ayında zamanlama nedeniyle sayımın önce yalnız Hassa, İstanbul ve Rumeli ordularının asker alma bölgelerinde yapılmasına karar verildi.¹¹⁸ Bu bölgeler Batı ve Orta Anadolu'yu kapsayarak Çorum-Kayseriye hattına kadar uzanıyor ve Avrupa yakasındaki toprakları –Bosna dışında– içine alıyordu.¹¹⁹ Daha sonra diğer eyaletlerde de nüfus sayımı yapılarak arkasından Tanzimat uygulamasına geçilmiştir; örneğin Diyarbakir ve Erzurum.¹²⁰

Merkezileştirme gayretleri Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid'in politikaları arasındaki devamlılık ilişkisinin belirtisi olarak değerlendirilmelidir. Reform politikasının ikinci önemli maddesi olan bürokratizasyon konusunda ise durum farklıdır. II. Mahmud'un yönetim üslubunun genelde otokrasi tarzında olduğunun ileri sürülmesine karşın, 1839 yılından itibaren yönetim erkinin belirgin şekilde bürokrasiye kaydığı saptanmaktadır.¹²¹ Gülhane fermanının bazı bölümlerinin gerçekten II. Mahmud'un hayatta olduğu dönemde hazırlanmış olup olmadığı sorusunu yanıtlamak zordur. Kesin bir şey varsa, o da Tanzimat politikasının en önemli kurulu Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyenin (MVL), 1838 yılı baharında yani II. Mahmud ölmeden önce toplanmış olmasıdır.¹²² Bundan biraz önce, 1837 yılında başka bir danışma meclisi olan Dar-ı Şura-yı Askerî (DŞA) kurulmuştu.¹²³ Bu iki kuruluşun hayata geçirilmesi, meşveret yani danışma fikrinin somut olarak kurumsallaştırılması şeklinde yorumlanabilir.¹²⁴ Her iki meclisin 1840'lı yıllardaki yeni askere alma sistemi konusundaki tartışmalarda önemli bir payı olmuştur.

1839'dan itibaren Bab'ı Âli'nin, yani sadrazam ve emrindeki devlet dairesinin yönetim gücünün belirgin biçimde arttığı saptanır.¹²⁵ Bunun bir göstergesi, bu tarihten itibaren padişahla bakanlıklar ve eyalet yönetimlerinin çeşitli kuruluşları arasındaki yazışmaların sadrazamın kalem odası ka-

nalıyla yapılmasıdır.¹²⁶ Bunun araştırmalarıım üzerinde önemli bir etkisi olmuştur, zira benim için çok değerli bir kaynak olan İradeler Tasnifinin oluşmasına olanak sağlamıştır.

O dönemde belli bir konu hakkındaki tüm yazışmalar sadrazam tarafından dosya halinde toplanır ve başına padişaha hitaben kısa bir arz tezkiresi eklenerek hükümdarın görüşüne sunulurdu. Sadrazamın hemen hemen tamamen yazışmalara dayanarak belirttiği önerileri de içeren bu arz tezkiresi, padişahın kalem odasında padişahın kararı, yani iradesiyle onaylanırdı.¹²⁷ Sonradan bütün belgeler tekrar Babîâlî'ye geri gönderilir ve arşivlenirdi. 1846 yılında arşiv yenilenmiş ve sadrazamın dairesi içinde bağımsız bir kuruluş olan Hazine-i Evrak haline getirilmiştir.¹²⁸ Bugün hâlâ İstanbul Başbakanlık Arşivinde kullanılan ilk sistematik kataloglar bu tarihte gerçekleştirilmiştir.¹²⁹

4.2 REDİF BİRLİKLERİNİN MUVAZZAF (NİZAMİ) ORDUYA YERLEŞTİRİLMESİ

4.2.1 Tehlikeli bir proje

Dar-ı Şura-yı Askerinin, Gülhane fermanında sözü edilen askeri reformları daha somut bir hale getirmesi çok uzun sürdü.¹³⁰ Oldukça geniş kapsamlı etki gösteren ilk karar, 24 Mayıs 1841 (2 R 1257) tarihinde alındı.¹³¹ Serasker Mustafa Nuri Paşa ve Hassa Müşiri Rıza Paşa bir layiha hazırlayıp Osmanlı ordusundaki birliklerin en kısa sürede nasıl güçlendirilebileceğine dair önerilerde bulundular.¹³² Yazılarında Gülhane fermanında gerçekleştirileceği bildirilen asker celbi konusundaki yeni düzenlemelerin en erken bir yılda hayata geçirilebileceğini tahmin ettiklerini açıkladılar. O dönemde Nizamiye birliklerinde 40.000 kişiye gereksinim duyulduğunu, zira işlerin aşırılığı (kesret-i meşagil) ve huzursuzluklar (vefret-i gavail) yüzünden uzun süredir asker toplanamadığını belirttiler. Layihayı hazırlayanlar bu nedenle, Nizamiye birliklerindeki boşlukları Redif askerleriyle doldurmayı tavsiye ediyorlardı.¹³³ Öneriye göre, tüm Redif birlikleri İstanbul'a getirilip dağıtılacak ve Nizamiye birliklerine bölüştürülecekti. Bu uygulama akıllıca bir yaklaşım ve dikkat gerektiriyordu. Dirençle karşılaşma olasılığı hesaba katıldığında, Redif askerlere gerçek nedenlerin bildirilme-

si sakıncalı olabilirdi. Emirnamelerde mutat talim-ü taallüm uygulamasının ya da münavebe hizmetinin yapılacağını bildirmenin daha uygun olacağı belirtilmeliydi. Ayrıca Redif askerlerinin tümünü birden İstanbul'a çağırıp, alayları sırayla getirmek daha uygun olacaktı. Yaşı geçkin olanlar (müsinn), hastalar (alil) ve ailenin geçimini tek başına sağlayanlar (hanesinde yalnız bulunan kimseler) daha memleketlerindeyken saptanıp ayrılacak ve hemen yerlerine başkaları getirilecekti. Mustafa Nuri Paşa ve Rıza Paşa, ailenin geçiminden tek başlarına sorumlu olan Redif askerlerinin terhis edilmesinin diğerlerinde kuşku uyandırabileceğinden endişeliydiler. Bunun sebebi, muhtemelen o güne kadar Nizamiye birlikleri için asker toplanırken, kişilerin ailelerini geçindirmek zorunda olup olmadığına dikkat edilmesi, Redif askerlerinde ise bunun üzerinde durulmamasıydı. Bu durumda tek başına ailesini geçindirenlerin serbest bırakılması, askere alınanların uzun süre görevde kalacağı kuşkusunu uyandırabilirdi. Bundan ötürü layihayı hazırlayanlar, bu kişilerin Redif birliklerine alınmasının "dikkatsizlikten" kaynaklandığını ileri sürmeyi teklif etmekteydiler.

Layiha yazarlarına göre, Redif askerlerini Nizamiye alaylarına yerleştirmenin iki faydası olacaktı: Birincisi, Redif askerlerinin daha önce eğitim görmeleri idi; ikincisi "Memalik-i Mahrusede (Osmanlı İmparatorluğu'nda) yetişmekte olan gençler" in henüz devreye sokulmaması ve uzun zamandır hizmet veren erlerin "istibdali", yani terhisi durumunda bu gençlerden faydalanılabilmesi idi. Her yıl art arda ve çok sayıda acemi asker (neferat-ı müstecidde)¹⁵⁴ toplamak, tebaada sıkıntı yaratabilirdi.

Bu teklif çok çarpıcıydı ve 1834 Temmuzunda çıkarılan Redif kararnamesindeki en önemli maddeye ters düşüyordu.¹⁵⁵ Ayrıca söz konusu kişilerin Redif askeri olarak uzun yıllar tekrar tekrar-münavebe nizamına göre yılda üç ay-görev yaptıkları dikkate alınacak olursa, şimdi gene beş yıl devamlı orduda hizmet vermenin pek çekici görünmeyeceği kesindi. Gülhane fermanında söz verildiği üzere, hizmet süresinin kısaltılması bu askerler için geçerli olmayacaktı.

Bu yazının bakanlar toplantısında tartışılmasından sonra, sadrazamın meselenin gizli tutulması konusundaki uyarısı yerindeydi.¹⁵⁶ Bütün bakanların bu planı sakıncalı bulmalarına karşın, gereken sayıda Nizamiye

askerini toplayabilmek için başka çare bulunamadığından, sonunda layiha padişaha sunuldu. Padişah da tereddütlerine rağmen planı kabul etti.

Redif birliklerini Nizamiye alaylarına yerleştirme tasarıları ve tartışmalar bir yıldan fazla sürdü. 1842 yılı Mayıs'ında ilk birkaç girişimden ileriye gidilemediği, Hariciye nazırı Sârim Efendi¹³⁷ tarafından hazırlattırılan bir layihadan anlaşılmaktadır.¹³⁸ Bu yazıda Anadolu'da Redif askerlerinin zaten söz konusu amaçla göreve çağrılmış olduğu (bu emniyeye mebni Anadolu Asakir-i Redifesi celb olunmuş imiş) belirtilmektedir. Kesin bir ifade kullanılması, yazarın da ilk girişimler hakkında etraflı bilgi sahibi olmadığını gösterir. Her ne hal ise, açıklanmayan bazı sakıncalardan ötürü (bazı mahzur mütalaasına mebni) bu mesele ertelenmiştir. Yazarın bildirdiğine göre, o güne kadar asker toplanmayan –örneğin Arnavutluk ve Kürdistan gibi– bölgelerden asker celbi düşünülmemiştir.

Sârim Efendi tarafından sunulan yazı, Redif birliklerinin önemine dikkat çekmekte, bu birliklerin dağıtılmaması için öncelikle maddi nedenleri ileri sürmektedir. Hazine-i Celilenin orduya ayırdığı bütçe sadece 80-90.000 askerlik bir ordunun harcamalarını karşılayabilmektedir. Oysa imparatorluğun savunması için bu sayı yeterli değildir. Yalnız ihtiyaç halinde göreve çağrılan ve bunun dışında masraf çıkarmayan birliklerin vazgeçilmez olması nedeniyle, Redif birliklerini "bozup dağıtmak" sakıncalı bulunmaktadır.¹³⁹

Maliye bakanının layihasında ileri sürülen kanıtlar ilk bakışta akla yakın görünse de, iki noktada gerçeğe bağdaşmaz. Birincisi, Nizamiye birlikleriyle Redif birliklerine yapılan harcamalar için farklı bütçeler düzenlenmişti. İkincisi, Redif birlikleri de tamamen masrafsız değildi. Bu duruma göre yazarın hesabına göre sadece beş ordu oluşturulacaktı: bir Hassa, üç Mansure ve bir Topçu ordusu. Bunların tümü 75.000 kişiden ibaret olacak ve masrafları 210.000 keseyi geçmeyecekti. Elde 300.000 kese bulunduğu göre, geri kalan 90.000 kese Redif askerlerinin münavebe hizmetlerine ve sipahi olarak değil, muvazzaf olarak hizmete alınan (gayr ez sipahi muvazzaf süvari) süvarilerin harcamalarına ayrılacaktı.

Sârim Efendinin layihasında dikkati çeken nokta, muvazzaf birliklerdeki piyade ve topçuları sadece 75.000 kişi gibi düşük bir sayıda he-

saplamasıdır. Yazar bunlar dışında süvari birliklerinin çoğunun sipahilerden oluşacağını ve bunların tımarlardan maddi destek alacağını tahmin etmiş olmalıdır.

Sârim Efendinin sunduğu layihada, parasal sorunlardan başka bir mesele de söz konusu edilir: Redif askerleri, tıpkı muvazzaf erler gibi belli bölgelerden toplanmış olduklarından, askerlik görevinin bütün yükü bu bölgelere binmektedir. Oysa birçok bölgeden hiç asker toplanmamaktadır. Bu, hem mantığa hem adalete aykırıdır ve sürekli asker toplanan bölgelerin bakımsız kalmasına neden olmaktadır. Bundan ötürü, gelecekte her üç ordunun kendi asker toplama bölgelerinden yeterli sayıda askeri hizmete almalarını sağlamak gerekmektedir. Böylece başka bölgelerden destek beklemeye gerek kalmayacaktır. Özellikle Suriye’de konuşlandırılan Arabistan ordusu şimdiye dek hep Rumeli’den ve Anadolu’dan toplanan askerlere muhtaç durumdaydı. Bu nedenle layihada, Suriye’den yani Halep, Şam, Akka, Trablus-ı Şam, Urfa ve Adana’dan da asker toplanması önerilmekteydi. Yazar, askere alınan kişilere sadece Suriye içinde görev yapacakları garanti edilirse, asker toplama işinin daha kolay olacağını tahmin etmekteydi, bu durumda kimsenin pek karşı koymayacağını düşünüyordu. Ancak birliklerin Suriye dahilinde yer değiştirebileceği açıklanmalıydı.

Sârim Efendinin layihasında belirtilen düşünceler açıkça gösteriyor ki, kimlerin nasıl askere alınacağı ve hangi bölgelerden asker toplanacağı meseleleri arasındaki yakın ilişkinin artık farkına varılmıştır. Yazar, muvazzaf ve Redif askerleri arasındaki kesin ayrımın 1834 yılında saptandığı şekilde korunması taraftardır. Yazarın bakış açısına göre, Redif askerleri, muvazzaf ordudaki boşlukları kolayca dolduracak bir malzeme olarak görülmemelidir. Bunun yerine, o güne kadar asker toplanmayan bölgelerden de insan temin etme gayretlerini artırmak gerekmektedir.

Layihayı incelerken, Sârim Efendinin gerçek meseleyi ne oranda göz ardı ettiği sorusu akla geliyor. Redif askerlerinin Nizamiye birliklerine yerleştirilmesi zaten mevcut sıkıntıyı kısa vadede bertaraf edecek bir çözüm olarak düşünülmüş, buna rağmen bu planlama iki yıl sürmüştü. Demek ki Sârim Efendinin sandığı gibi, Redif birliklerinin tamamen iptal edilmesinin planlandığına dair bir belirti görülmediği gibi, büyük olasılık-

la böyle bir niyet de söz konusu değildi. Nitekim Redif birlikleri Osmanlı ordusunun önemli bir unsuru olarak varlıklarını sürdürdüler. Bu durumun sadece Sârim Efendinin inisiyatifinden kaynaklandığına hükmetmek yerinde olmaz.

Sârim Efendinin şimdiye kadar askerlikten muaf tutulan bölgelerden de asker toplanması gerektiği fikrinin başka kişilerce paylaşılmasına şaşmamak gerekir. Zaten Gülhane fermanı, asker celplerinin eyaletlere adil biçimde paylaştırılacağını vaat etmekteydi. Bu bakımdan, kısa süre sonra, Temmuz 1842'de, padişaha sunulan iki dosyanın mutlaka Sârim Efendinin layihasıyla bağlantılı olması gerekmez. Birinci dosya, Kürt ve Türkmen aşiretlerinden asker celbiyle ilgili, seraskerin sadrazama sunduğu ve daha sonra Meclis-i Hass-ı Vükelâda (bakanlar kurulu) tartışılan layihadır.¹⁴⁰ İkinci dosya, Arnavutluk'ta asker celbi hakkında çok sayıda yazışma içerir. Bu yazışmalardan anlaşıldığına göre, Babiâli 1842 yılı yazında, Arnavut Toskalardan Rumeli'deki muvazzaf ordu için 10.416 kişinin aske-re alınmasını talep etmiştir.¹⁴¹ Bu sayının yüksekliğinin anlaşılması için, Rumeli'deki ordunun yaklaşık 25.000 kişiyi bulması gerektiğini belirtmek yeterli olacaktır. Demek ki görece olarak küçük bir bölgeden –Yanya, Avlonya ve Delvine sancaklarından– çok kısa sürede ordunun toplam sayısının % 40'ından fazlasının toplanması isteniyordu.¹⁴² Bundan da, Sârim Efendinin meslektaşlarına yeni ve şaşırtıcı fikirler sunmadığı anlaşılıyor. Tüm kaygılara ve Sârim Efendinin karşı çıkmalarına rağmen, 1843 yılı Mayıs'ında zorunlu sayının beşte üçüne düşmüş olan muvazzaf birlikleri için gereken askerlerin Redif birliklerinden sağlanmasına karar verildi. Bu nedenle orduda büyük sevkıyatlar yapıldı.¹⁴³

1843 Mayıs'ında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarında 10.964 Nizamiye askeri bulunmaktaydı. Bunlardan 9.464 er, bir emirle Edirne'ye gönderildi. İşkodra'da 400 kişilik bir tabur kaldı. Elbasan'dan 400 asker geçici olarak Berat'ta konuşlandırılacaktı ve Niş'te de 700 kişi kalacaktı. Hükümet bu üç yerden tüm Nizamiye askerlerini çekmenin büyük risk taşıdığı görüşündeydi. Bu yüzden diğer yerlerde Nizamiye birliklerinin yerini geçici olarak nizami olmayan başıbozuk birlikleri alacaktı.

Bunun dışında, Anadolu'dan 21.569 Redif askeri Edirne'ye gönderildi. Bunlardan 4.101 er –Ankara, Kengiri, Hamid, Kayseri, Konya ve Niğde'den Birinci Redif taburu– bu bilgileri edindiğimiz kaynak hazırlanırken Edirne'de bulunmaktaydı. Dikkati çeken husus, nakil masraflarının çok yüksek olmasına karşın, Anadolu Redif askerlerinin Edirne'deki tertiplere, Rumeli'dekilerin ise İstanbul'daki tertiplere yerleştirilmesine karar verilmesidir. Kaynak belgede açıkça belirtilmemekle beraber, büyük bir olasılıkla asker kaçaklarının bu şekilde önlenmesi tasarlanmıştı. Yabancı bir memlekette, yol bulmanın zor ve yerli halktan yardım beklemenin imkânsız olduğu bir ortamda, askerden firar etmek pek tercih edilmeyecekti. Ayrıca bu yöntemle, birlikler farklı bölgelerden toplanmış askerlerden oluşturulmuş oluyordu. Osmanlı askeri yönetiminin, birlikleri tümüyle aynı yörede doğup büyümüş erlerden oluşturmamaya bilinçli olarak özen gösterdiğini kanıtlayan belgelerden biri, 1846 (1262) tarihli askerlik yasasıdır.¹⁴⁴ Bu uygulamanın nedenleri söz konusu belgede açıklanmamakla beraber, böyle davranmakla askerlerin aralarında anlaşmasını önlemenin, öte yandan devlete ve üstlerine bağlılığı artırmanın amaçlandığı açıktır.

Sonuç olarak Edirne'deki tertip için 32.533 kişi hazır bulunmaktaydı. Redif birliklerinde fazlalık oluşturan 3.000 subay geri çekilecekti. Diğer iki tertipte de sayı aynıydı. Demek ki burada tahmine dayanan bir düzen söz konusuydu. Bu sayı şöyle izah edilebilir: İki ayrı birliğin birleştirilmesi sonucu subayların sayısı iki kata çıkmıştır; zira Redif birliklerinin subaylarına Nizamiye subayları da katılmıştır. Bunun nedeni, Asakir-i Nizamiye'de ölüm veya kaçaklardan ötürü meydana gelen kayıpların, erlere kıyasla subaylarda daha az olmasıdır. Redif subayları daha az deneyim sahibi olduklarından terhis edilmişlerdir. Geri kalan 29.533 kişi Edirne'ye gereken 26.000 kişiyi aşmaktadır. Bu sebeple uzun süredir görevde olan (neferat-i atika) 3.533 kişi daha terhis edilmiştir. İstanbul'daki tertibin ve Hassa tertibinin yapısındaki değişiklik de benzer şekilde gerçekleştirilir.¹⁴⁵

4.2.2 Planın gerçekleştirilmesi ve tepkiler

Önceden planlandığı üzere, Redif askerlerinin göreve çağrılmalarının gerçek nedeni gizli tutulmaya çalışılıyordu. Vilayetlere gönderilen

emirnamelerde, Redif askerlerinin dönüşümlü hizmeti yani münavebeyi başkentte yerine getirmeleri için İstanbul'a çağrıldıkları bildiriliyordu.¹⁴⁶

Askerlerin ve ailelerin tepkileri hakkında Osmanlı kaynakları bilgi vermemektedir. Oysa Britanya'nın Selanik konsolosu Charles Blunt'ın raporları çok aydınlatıcıdır. Blunt, elçiye sunduğu 23 Mayıs 1843 tarihli raporda, abacıbaşı denilen, ordu giysilerini temin eden kişinin, İstanbul'a mutat olandan daha fazla kumaş sevk ettiğini bildirmektedir.¹⁴⁷ Birkaç satır sonra şunları yazar:

Danışmanlarımın bana bildirdiklerine göre, Hairalie Paşa¹⁴⁸ tarafından iletilen ferman, tüm Redif askerlerinin Selanik'ten İstanbul'a sevkî ile ilgilidir. Bu sevkîyat sonucunda bu şehirde sadece yaklaşık 500 topçu eri kalacaktır. Gene de gerçek şudur ki, acil durumda, Paşa birkaç gün içinde kente 15-18.000 fatihan ya da nizami olmayan asker getirebilir. Redif askerlerinin Selanik'ten İstanbul'a sevk edilmeleri için gerekli işlemleri yaptıktan sonra, Hairalie Paşa, Manastır ve Yanya'ya gidecek ve o kentlerdeki Redif askerlerinin bir an önce İstanbul'a gönderilmelerini sağlayacaktır. Birliklerin toplam olarak ulaşacakları sayıyı Ekselanslarınıza bildirme olanağına sahip değilim.¹⁴⁹

Açıklanan Osmanlı kaynaklarından yararlanarak Blunt'ın bildirdiği haberleri yorumlamak zor değildir. Redif birliklerinin Nizamiye birliklerine dahil edileceğini ve askerlerin bu sebeple yeni üniformalara gereksinimleri olduğunu biliyoruz. Muhtemelen Blunt –henüz– bu sebep ve sonuç bağlantısını kuramamıştır.

Blunt'ın sözünü ettiği "Fattikhan" konusu ilgi çekicidir. Bunlar Bal-kanlar'da yerleşmiş olan ve evlâd-ı fatihan diye anılan Türk asıllı göçebe topluluklardan sağlanan askerlerdir.¹⁵⁰ Blunt'ın bu askerler hakkında "nizami olmayan" ifadesini kullanması genel tabloya uygundur. Osmanlı askeri yönetimi nizami birliklerin etnik bakımdan homojen olmasını ya da hiç değilse sınırları dar tutulan bir çevreden toplanmış askerlerden oluşturulmasını önlemeye giderek daha çok önem vermekteydi.¹⁵¹ Oysa sadece evlad-ı

fatihandan oluşan birlikler bu düzene ters düşecekti. Nizami olmayan birliklerin belirleyici vasfı ise, sadece Arnavut erlerden veya Türkmenlerden meydana gelmeliydi veya belki de zamanla böyle bir durum oluşmaktaydı. Öte yandan 1830'lu yılların başında Asakir-i Mansure bünyesine evlâd-ı fatihan taburları yerleştirilmişti.¹⁵² Bunların zaman içinde İstanbul'daki askeri yönetimin denetiminden kendilerini sıyırdıkları ve giderek nizami olmayan birliklerin organizasyonuna yaklaştıkları muhtemeldir. Zira 1248 (1832/1833) tarihli bir belge, amaca uygun subayların tayin edilmesiyle bu eğilime karşı önlem alındığını göstermektedir.¹⁵³

Redif askerlerinin seferber edilmeleriyle ilgili düzmece bir neden ileri sürülmesinin kısmen –ama sadece kısmen– inandırıcı olduğu izlenimi uyandırıyor. Charles Blunt da besbelli bu büyük ordu sevkıyatının anlamını kavrayamamıştı; zira Stratford Canning'e yazdığı 2 Haziran 1843 tarihli mektubunda şöyle diyordu:

Ekselanslarınıza gönderdiğim 23 Mayıs tarihli mesajda bu bölgedeki tüm Redif askerlerinin derhal seferber edilmesinin ve İstanbul'a gönderilmesinin Babiâli tarafından emredildiğini bildirmiştim. Babiâli'den gelen bu emir, o birlikler tarafından pek iyi karşılanmamış ve bana verilen bilgiye göre daha şimdiden 100 kişiden fazlası firar etmiş; ayrıca kışlalarda tartışmaların çıktığı ve birlik erlerinden ikisinin öldürüldüğü söyleniyor. Paşa hazretleri bu haberin doğru olmadığını, tartışma ve kaçak olaylarının saptanmadığını ileri sürüyorsa da, bana bilgi veren kaynaklara ben Paşanın tespitlerinden daha çok güvenmekteyim.¹⁵⁴

Herhalde Blunt, Redif askerlerinin ne amaçla kullanılacakları hakkında ortalıkta dolaşan rivayetleri veya tahminleri hiç zaman kaybetmeden Britanya elçisine bildirmeyi ihmal etmezdi. Fakat söz konusu kişilerin gelişen olayların pek iyiye alamet olmadığını sezinlemelerine şaşmamak gerek. Zira sevk edilen birliklerin çokluğuyla ileri sürülen münavebe talimi uygulaması arasında hiçbir bağlantı görülemiyordu. Çıkan huzursuzlukları ve kaçak olaylarını başka türlü açıklamak mümkün değildir. Selanik'teki

Britanya konsolosunun raporlarında, işin içindeki kişilerin tepkileri hakkında canlı bir tablo çizilmektedir. Blunt, 10 Haziran 1843 tarihinde Stratford Canning'e yazdığı mektupta şöyle demektedir:

Ekselanslarınıza şu raporu sunmakla onur duyuyorum: “Yeni Dünya” adını taşıyan ve Türk bayrağı altında seyreden Amerikan buharlı gemisi dün buradaki limana vardı ve bu sabah İstanbul’a sevk edilecek 17.000 Redif askerinin 900’ünü alarak yeniden denize açıldı. Bu birliklerdeki askerlerin anaları ve eşleri de gemiler denize açılırken oradaydılar ve yüksek sesle Paşaya ve otoritelere lanet okuyor, onları kocalarından ve oğullarından mahrum eden Türklerin kâfirlerden de beter olduklarını haykırıyorlardı. Yeni askere alınanlar ülkenin iç kesimlerinden çok kısa bir zamanda buraya varıyorlar, fakat çoğu sefil bir vaziyetler ve çocuk yastakiler de çoğunluktadır.¹⁵⁵

Asker ailelerinin hoşnutsuzluklarını, hatta öfkelerini gösterirken sövüp saymaları; oğullarını, kocalarını gasp eden Türklerin kâfirlerden beter hale geldiklerini haykırmaları dikkat çekmektedir. Muhtemelen burada “Türkler” adlandırmasının kullanılması, Blunt’ın veya çevirmenin kelime bilgisinin kısıtlı olmasıyla ilgilidir. Redif askerlerinin arasında, çok sayıda kendilerini “Türk” kabul etmeyen Müslüman bulunduğu sonucuna varılabilir; fakat bence bu kısa bölümden böyle bir anlam çıkarmak fazla ileri gitmek olur. “Türkler”in, başka bir deyişle Osmanlı üst düzey görevlilerinin kâfirlerden daha beter hale geldikleri ifadesi daha değişik biçimde anlaşılmalıdır. Bu cümlelerin aktardığı somut bilginin bir yanlış anlamaya dayanması ihtimali, bir etnonimin (bir kavim adının) yanlış kullanılmış olmasından daha düşüktür.¹⁵⁶ Görünen odur ki, merkezi yönetimin gerçekleştirdiği reformlara, özellikle askerlik alanındaki reformlara karşı başkaldırmalar, “Gâvur Sultan” diye anılan II. Mahmud döneminden yıllarca sonra dini esaslara dayandırılmaktaydı. Bunu Blunt’ın yazışmalarında rastlanan çeşitli bölümlerle belgelendirmek mümkündür. Örneğin Blunt, Haziran 1844’te Nizamiye birlikleri için Üsküp dolaylarında yaşayan Arnavutlardan asker toplama girişiminin

şiddetli bir öfke uyandırdığından ve Üsküp müftüsünün bir fetva kaleme aldığından söz eder. Fetvanın içeriğini şöyle aktarır:¹⁵⁷

Bir Arnavutun bir Nizamiye askerini öldürmesi bir gâvuru öldürmesine eşit tutuluyordu. Bir Arnavutun bir kilisenin yıkımına yardım etmesi ya da yıkımını teşvik etmesi, ona hacı payesi kazandırıyordu.¹⁵⁸

Son cümleden anlaşıldığı kadarıyla Blunt, müftüyü fanatik bir Hıristiyan düşmanı olarak görüyor. Onun kanısına göre, reformlara karşı muhalefet gene bu sebepten kaynaklanıyor. Oysa Osmanlı merkezi hükümetine ait belgelerde hükümete karşı dini nedenlere dayalı propaganda yapıldığına dair kanıtlara rastlanmamaktadır.

Blunt, Temmuz 1843 başlarına kadar Redif birliklerinin gemilerle sevk edilmesi hakkında sürekli haber vermiştir. Bu sevkıyatın gerçek nedenini halen bilmediği anlaşılmaktadır.¹⁵⁹ Osmanlı devletinin resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi*'de 16 Haziran 1843 tarihinde Redif birliklerinin münavebe talimlerini yaptıklarından söz edilmektedir. Başlangıçtan beri planlandığı üzere, bu bahaneyle başkaldırların, isyanların önlenmesi amaçlanmaktaydı.¹⁶⁰ 18 Eylül 1843 tarihinde *Takvim-i Vekayi* gazetesi okurlarını oldu bit-tiye getirerek, Redif askerlerinin muvazzaf orduya yerleştirildiği haberini verdi. Haber, uzun bir metinle sunuldu. Metinde, tasarlanan diğer reform hareketleri de ayrıntılı olarak açıklanmaktaydı. Okuyan kişi, resmi makamlarca kullanılan Osmanlıcaya derinlemesine vakıf olmalıydı. Zaten bu resmi gazetenin diğer makalelerini okuyup anlayabilmek için bu dili iyi tanımak gerekiyordu. Alışlagelmiş karmaşık cümle yapılarını dikkate almazsak, bu bölümde verilen bilgiler kısaca şöyle aktarılabilir:

İmparatorluğun Nizamiye askerlerini yeterli sayıya getirmek için yeni asker (neferat-ı cedide) celplerinin çok önemli ve gerekli olduğu saptanmıştır. Şimdiye kadar münavebe hizmetlerini büyük bir sadakat ve cesaretlerine yakışır bir mükemmellikte yerine getirip konuşlandırıldıkları merkezlerde bulunan padişahımızın Redif as-

kerleri bu sefer münavebe hizmeti için Edirne ve İstanbul'a getirtip ve burada kendilerine talim yaptırılmıştır. Münavebe esnasında askeri beceriler kazandıkları saptandığından ve padişahımızın himayesi altında muvazzaf olarak Asakir-i Muntazama-i Padişahane-ye alınmak için gereken kabiliyet ve vakara gerçekten sahip olduklarından, içlerinden gerekli görülenlerin Asakir-i Muntazama ve Muvazzafa-ı Hazret-i Şehriyaraneye alınması (buyrulmuştur).¹⁶¹ (Sadeleştirilmiş metin.)

Artık işlemin meşruluğunu kanıtlama gereği duyulmamakta ve gayet doğal kabul edilmektedir, iki satır sonra söz konusu kişilere tüm Nizamiye askerleri için yeni saptanan hizmet süresinin uygulanacağı bildirilmektedir. Charles Blunt'ın raporlarından ve ilerde incelemeye alınacak Osmanlı belgelerinden anlaşıyor ki, Redif askerlerinin, muvazzaf orduya alınmış olmalarını –yukarıdaki metni yazan kişinin telkin ettiği gibi– bir onurlandırılma şeklinde algıladıkları kuşkuludur.

1843 yılı Eylül ortasında Suriye'de konuşlandırılmış Redif birlikleri bu uygulamanın haberini aldılar. Serasker haklı olarak imparatorluğun diğer bölgelerinde de durumun aynı olduğunu varsaymıştı. Nitekim üzerinde tarih bulunmayan bir yazıda –19 Eylül 1843 (Sa 24 Ş 1259) tarihinde padişaha sunulduğuna göre, bundan birkaç gün önce kaleme alınmış olmalı– Redif askerlerinin Hassa, İstanbul ve Rumeli ordularına dahil edilmelerinin kolaylıkla gerçekleştirildiği, ancak Anadolu ve Arabistan eyaletlerinde bu işlemlerin bir süre ertelendiği bildirilmektedir.¹⁶² Tezkerede ayrıca şunlar yazılıdır: Redif askerlerinin muvazzaf birliklere yerleştirildikleri, Suriye'de konuşlandırılan muvazzaf ordunun ve Redif birliklerinin kulağına gitmiş, birçok Redif askeri firar etmiştir. Askerler denetimsiz, ortalıkta başıboş dolaşmakta ve yiyecek temin etmek için yöre halkına baskı yapmaktadır. Muvazzaf askerler ve subaylar huzursuzluk içindedir. Askerler özlemle bekledikleri terhisin kendilerinden esirgeneceğinden, subaylar ise diğer yerlerdeki subaylar gibi maaşlarının artırılmayacağından endişelidir.

Seraskere göre, bu durumda en iyisi, Suriye'ye münavebe amaçlı gönderilen Amasyalı ve Sivasslı 2.029 Redif askerinin şimdiden oradaki

muvazzaf birliklere yerleştirilmeleridir. Bunlara aynı sancaklardan (Amasya ve Sivas'tan) gelip henüz münavebe için İstanbul'da bulunan 200 Redif askeri de katılacaktır.

Serasker bundan sonra Erzurum'daki Redif birlikleri konusuna geçer. Oradaki durum farklıdır. Gerçi orada da Redif askerlerinin firarından endişe edilirse de muvazzaf birliklere yerleştirilmeleri daha zor olacaktır. Zira Erzurum'da konuşlandırılmış 1.758 askerden oluşan muvazzaf ordunun, huzursuzluk başgösterdiğinde, 7.240 Redif askerini sayıca üstünlükleri nedeniyle denetim altına alamama tehlikesi vardır. Bundan ötürü burada başka bir strateji uygulanmalıdır. Redif askerlerine "Siz şimdi muvazzaf oldunuz, beş yıl hizmet edeceksiniz" diye bildirimde bulunmanın sakıncası sebebiyle, onlara "Her ne kadar İstanbul'da ve diğer yerlerde askeri düzenleme uygulandıysa da, burası ayrıcalıklı (müstesna) bir yer olduğundan, sizlere ayrıcalıklı davranılacak ve Redif olarak görev yapacaksınız" yollu sözlerle gerekli güvence verilmelidir.¹⁶³ Aslında bu, Erzurum'daki Redif birliklerinin diğer yerlerdeki muvazzaf birlikler gibi görev yapmaları anlamına geliyorsa da, sadece huzursuzluğa sebebiyet vermemek için "Redif" adının kullanılmasına devam edilecektir. Bu önlemlerin gerçekleştirilebilmesi amacıyla Erzurum'a gereken talimatın bulunduğu iki ayrı emirname gönderilmelidir. Anadolu ordusunun müşiri (bugünkü ordu komutanı) o anki duruma göre hangisini uygulamasının daha uygun olacağına kendisi karar vererek açıklamada bulunmalıdır.

Daha sonra diğer bölgelerdeki Redif birliklerinden kısaca –iki satırla– söz edilmektedir. Bosna ve Hersek'teki Redif askerleri görevlerini şimdiye kadar olduğu biçimde yapmaya devam edeceklerdir, çünkü oralar da ayrıcalıklı bölgelerdir. Belgrad'da konuşlandırılmış olan Vidin ve Niğbolu kökenli Redif askerlerinin yerine ise başka birlikler geçirilecektir.¹⁶⁴

Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerindeki eski Redif organizasyonlarında farklı uygulamalar yapılması gerekmişti. Anadolu ve Arabistan bölgelerinde bulunan Redif birlikleri, tıpkı daha önce diğer üç bölgede yapıldığı gibi, muvazzaf orduya dahil edilecekti. Fakat doğu Anadolu ve Suriye'deki Redif askerlerinin uygulamayı öğrenip –haklı olarak– muvazzaf orduya alınacaklarından korkarak firar etmelerinden

ötürü, uygulamayı tasarlandığı şekilde ertelemek yerine, öne almak zorunluğuna doğmuştu. Ayrıca muvazzaf ordunun askerleri, batı Anadolu'daki ve Rumeli'deki arkadaşlarının askeri reformdan faydalandıklarını ve orduda uzun süre görev yapmış olanların terhis edildiklerini öğrenmişler ve unutuldukları zannına kapılmışlardı.

Uygulama kapsamına giren Redif askerlerinin Amasya ve Sivas kökenli oldukları saptaması oldukça önemlidir. Zaten memleketlerinden çok uzak bir bölgede konuşlandırıldıklarından, –ki bu uygulama başlangıçta tasarlananın tersi olmasına karşın, oldukça sık gerçekleştirilmiştir–¹⁶⁵ bu askerler bulundukları yerdeki muvazzaf birliklere yerleştirilmişlerdir. Bu uygulamanın arkasında yatan strateji, eski Redif birliklerinin, yabancı bir ortamda görev yapmalarını sağlamaktır.

Erzurum'daki durum gösteriyor ki, muvazzaf ordudaki asker sayısı ile Redif birliklerindeki asker sayısı arasında büyük bir fark olabiliyordu. 1843 yılı Eylül ayında İstanbul'daki askeri yönetim, Erzurum'daki Redif askerlerinin büyük bir çoğunluk oluşturmalarının sorun yaratacağı endişesine kapılmıştı, çünkü Redif askerlerinin başkaldırmaları durumunda, muvazzaf birliklerin denetimi ellerinde tutamayacakları olasılığını hesaba katmak gerekiyordu.

Serasker, Suriye'dekinin aksine, Erzurum'daki Redif askerlerinin kökenleri hakkında bilgi vermemektedir; bunun muhtemel nedeni, Erzurum eyaletinin veya sancağının yerlisi olmalarıydı. Oysa bu, durumu kolaylaştırmıyordu. Zira Osmanlı askeri yönetimi, askerlerin iyi bildikleri, alışık oldukları ortamlarda başkaldırı ve toplu firar gibi olaylara daha sık rastlandığı ve isyanların daha zor bastırıldığı inancındaydı.

Kanımcı, Bosna'daki durum önceleri Erzurum'da olan duruma çok benzemektedir. Bosna'da da eski Redif sisteminin değişmeden sürdürülmesi planlanmış, fakat serasker tarafından herhangi bir neden gösterilmemişti. Bosna'daki Redif birliklerinin o yöredeki askeri gücün en sağlam ayağını oluşturduğu bilinmektedir.¹⁶⁶ Redif birliklerinin geçici de olsa tamamen dağıtılması, orada diğer eyaletlerden çok daha olumsuz sonuçlar doğurabilirdi.

Suriye'de konuşlandırılan Amasya ve Sivas kökenli Redif birliklerinin Arabistan'daki muvazzaf orduya dahil edilmesi konusunda Şam valisi-

ne gönderilecek emirname, birkaç gün sonra, 1843 Eylülünün sonunda ya da Ekim başında (Evail N 1259) hazırlanmıştı.¹⁶⁷ Mühimme-i Asakirden anlaşıldığı üzere, Niğbolu ve Vidin kökenli Redif birlikleri de aynı kaderi paylaşmışlardı. 1844 Martında bu birliklerin Arabistan ordusunun güçlendirilmesi için kullanılmasına dair ferman bunu izlemiştir.¹⁶⁸ İki taburun (1.644 kişi) Varna'ya getirtilmesi ve gemilere bindirilerek İskenderun'a gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Gidecekleri yer Halep kenti idi ve "ruz-ı Hızır" (5 Mayıs) gününden önce varmaları gerekmekteydi.¹⁶⁹ Bundan yaklaşık üç hafta sonra aynı sebepten ötürü, o sırada Bosna'da konuşlandırılmış olan Niğbolu ve Vidin kökenli 496 Redif askerinin de Suriye'ye gönderilmesi emredildi.¹⁷⁰ Bu olay daha önce sözü edilen Bosna'daki Redif organizasyonunun muhafazasında değişiklik yapılmasını gerektirmemekteydi, çünkü Bosna'dan toplanan askerlerden oluşan birlikler –kaynaklardan edinebildiğim bilgilere göre– başka yerlere gönderilmemekteydiler. Niğbolu ve Vidin kökenli askerler sadece Bosna'daki yerel birliklerin güçlendirilmesi için orada bulunmaktaydılar.

Her üç belgenin başında, yeni uygulamaya giren hizmet süresi sınırlandırması ve beş yıl sonra askerlerin yerine başkalarının getirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Ayrıca Redif birliklerinin Hassa ordusuna ve İstanbul ile Rumeli'deki muvazzaf ordulara yerleştirilmeleri işlemlerinin tamamlandığına işaret edilmektedir. Bu uygulamanın DŞA ve MVL tarafından bütün ayrıntılarıyla tartışıldığı ve sonunda uygun görüldüğü de bildirilmektedir. Bu açıklamalar kuşkusuz uygulamanın haklı nedenlere dayandığını belirtmek amacıyla yapılmıştır. Üç belgenin en sonuncusu olan ve Bosna'daki birlikler hakkındaki emirleri içeren yazıda bu amaç açıkça bellidir. Bu belgenin sonuna doğru, söz konusu kişilere "beş sene hizmet ettikten sonra serbest bırakılacaklarına ve yerlerine başkalarının getirileceğine dair kesin karara varıldığı müddesinin verilmesi" üzerinde ısrarla durulmaktadır.¹⁷¹ Demek ki askeri yönetim, beş yıllık hizmet süresine karar verilmesinin, askere alınan kişilerin kaderlerine razı olmalarını sağlayacağı umundadır.

Ayrıca Niğbolu ve Vidin kökenli Redif askerlerinin tanıdık bir amirin komutasında görev yapmalarının olumlu etki yapacağı tahmin edilmek-

tedir. Nitekim askerler Bosna'dayken başlarında kaymakam olan Ali Bey, Arabistan ordusunun 1. Piyade alayına miralay olarak atanmıştır.¹⁷² Bu olay kesinlikle ödün sayılır, çünkü birçok Redif birliğinin dağıtılmasıyla ihtiyaç fazlası subaylar açıkta kalmıştır; zaten Redif subayları muvazzaf subaylardan daha önce terhis edilmektedir.¹⁷³

Anlatılan vak'alar diğer Redif birliklerinin muvazzaf orduya yerleştirilmeleri girişiminin sadece başlangıcıdır. 1844 yılı Mart ve Eylül ayları arasında Mar'aş ve Maden-i Hümayun eyaletlerinden toplanan birliklerin de Arabistan ordusuna katılması kararlaştırılmıştır.¹⁷⁴ Mar'aş eyaletinden 2.196 kişinin askere alınacağı haberi büyük bir tepki yaratmıştır.¹⁷⁵ Arabistan ordusunun müşiri Namık Mehmed Paşa, 25 Temmuz 1844 tarihli bir yazıyla 600 Redif askerinin seferber edildiğini, Göynük kazasında¹⁷⁶ ise, 200 asker toplanacağını haber verdiği zaman buna silahla karşı çıktıklarını İstanbul'a bildirmiştir. Görevli memur oraya vardığında, kendisine ateş açılmış ve silahlı çatışma çıkmış; fakat yaralanan ya da ölen olmamış. Sonunda iki köyün erkekleri firar ettiğinden, eşlerine, çocuklarına ve hayvan sürülerine el konmuş. Ancak istenen 200 asker temin edilince kadınlar, çocuklar ve hayvanlar iade edilecek veya serbest bırakılacaktı. Müşir, isyanın bastırılması görevini Mirliya Mehmed Paşaya devretmiş ve gerektiğinde güç kullanma yetkisi vermiş, emrinde bu amaca yönelik iki top bulunmaktaymış.

Mehmed Paşaya verilen görev ve yetki İstanbul'da onaylanmıştır,¹⁷⁷ olayın ve silahlı çatışmanın devamı hakkında bilgi verilmemektedir. Mühimme-i Asakirde bulunan bir fermanın anlaşıldığı kadarıyla, yaklaşık bir ay sonra tüm Mar'aş eyaletinde toplanan asker sayısı 1.000 kişiye varmıştır.¹⁷⁸ Bu askerlerin arasında Göynük kazasından gelme kaç kişi bulunduğu söz edilmemektedir. Ancak bu 1.000 Redif askerinden 400'ünün, yaşlılık ve hastalık nedeniyle uygun olmadıkları saptanmıştır. Bunların yerine Mar'aş eyaletindeki aşiretlerden toplanan başka askerlerin getirilmesi gereği duyulmuştur. Askere alma işlemlerinin devamında konu hakkında bilgi edinemedim. Fakat daha 1844 Temmuzunda, aşiretlerden asker celbinin büyük sorunlar çıkardığından söz edilir.¹⁷⁹ Padişaha sunulan arz tezkiresinde, uzun süre sadece Zülfikâr aşiretinden asker toplan-

dığı bildirilmiştir –fakat bunların Redif askeri mi yoksa Nizamiye askeri mi olduğu belirtilmemiştir. Bayezit aşiretinden ise asker istenmemiştir; görünüşe bakılırsa bu durum eskiden beri böyledir. Sonuçta Zülfikâr aşireti de Bayezit aşiretini örnek alıp asker vermeyi reddetmiş, bunun üzerine, daha önce adı geçen Mirliya (tuğgeneral) Mehmed Paşayı aşiretin direncini asker gücüyle kırmakla görevlendirme planı padişah tarafından kabul edilmiştir.¹⁸⁰ Bir ay sonra, söz konusu 400 yaşlı ve hastanın yerine getirilecek asker meselesinde başka aşiretler, bu arada Kılıçlı ve Sitemli aşiretleri de devreye girmişlerdir.¹⁸¹

Görüşüme göre, örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, Redif askerlerinin muvazzaf orduya yerleştirilmeleri usulünü bırakıp, sivil halktan asker toplama uygulamasına geçiş, fasılasız uygulanmıştı. Redif birliği yabancı bir eyalette görev yaptığında, sorun çıkmıyordu: Daha önceden kışlaya yerleştirilen Redif birliği bütünüyle muvazzaf orduya dahil edilip, gerektiğinde çeşitli birliklere bölüştürülüyordu. Bunlar biraz deneyim kazanmış olan Redif askerleriydi. Ama Redif birlikleri görev dışında oldukları ve memleketlerinde bulundukları zaman durum farklıydı. Resmi talimat, eğitim görmüş Redif askerlerinin göreve çağırılmasıydı. Fakat gerçekte bu durumda olanların sayısı her zaman değişmekteydi, çünkü yaşı ilerlemiş ve hastalıklı olanlar daha başlangıçta ihraç edilip yerlerine başkalarının alınması gerekiyordu. Asker seçiminde dikkat edilecek hususlar çok azdı ve eskiden beri bilinmekteydi: Bu kişiler “genç, tüvana ve askerliğe şayan” olmalıydılar. Bu bakımdan şartlar 17. yüzyıldaki levend birliklerinin ve 1830’lardaki Mansure birliklerinin seçiminden farklı değildi.¹⁸² Bu şartlara eklenen yeni madde, askere alınan kişinin, ailenin tek erkek evladı –yani “yalnızlı”– olmaması koşuluuydu. Askere alınanların kısa süre Redif askeri olarak görev yapmaları sadece esas amaca yönelik bir hazırlık dönemiymdi. Aslında bunlar doğrudan muvazzaf ordu için askere alınıyorlardı.

Mar’aş örneğinden anlaşıldığı üzere, Redif askerlerinin toplanmasında ya da yeni asker alımlarında zaman zaman askeri güce başvurmak gerekmiştir. Görüşüme göre bu durum çeşitli nedenlerden ileri geliyordu. Göynük kazası meselesinde, halkın Osmanlı askeri yönetimine olan itimadını tümüyle yitirdiğini varsaymak gerekiyor –belki de diğer bölgelerden

toplanan Redif birliklerinin nasıl kullanıldıklarını öğrenince böyle bir güvensizlik geliştirmişlerdir. Belli ki durumu müzakere etmek için müşterek bir zemin de bulunamamış, Osmanlı görevlisi daha bölgeye geldiğinde silahla karşılanmıştır. Zülfikâr ve Bayezid aşiretlerinde ise durum farklıdır, anlaşılan önce müzakere yapılmıştır. Öğrendiğimize göre, Bayezid kabilesi örfe dayanan hakkını ileri sürmüş, Zülfikâr aşireti de her iki kabilenin eşit tutulması gerektiği üzerinde durmuştu. Demek ki bazı topluluklara uzun süre bilinçli veya keyfi olarak tanınan ayrıcalıklar sorun çıkmasına sebep yaratmıştır. Muhtemelen arabuluculuk denemelerinin boşa gitmesinden sonra, güç kullanılmasına karar verilmiştir. Askere alınacak kişilerin sayısı hakkındaki müzakerelerin istisna oluşturmadığını, Anadolu ordusu için belirlenen sayılar kanıtlamaktadır.

1844 yılı Mart ayında Kengiri, Çorum, Bozok, Kastamonu, Viranşehir, Amasya, Sivas ve Maden-i Hümayun'dan Anadolu ordusuna yerleştirilmek üzere toplanan askerlerden oluşan Redif birliklerinin Sivas'a gitmeleri emredilmiştir.¹⁸³ Bu bağlamda Viranşehir'e ilişkin kontenjan çok dikkat çekicidir. 1844 Martında 619 Redif askeri talep edilmiştir. Oysa Viranşehir'den yola çıkıp eylülde Sivas'a ulaşan asker sayısı 98'dir.¹⁸⁴ Viranşehir sancağında toplanan meclis, bu esnada yöre halkının talep edilen sayıda Redif askerini teslim edecek durumda olmadığını seraskerliğe bildirmiştir. Gönderilen 98 askere ilaveten 117 kişinin sevkini, ancak geri kalanlardan vazgeçilmesi koşuluyla mümkün olacağı da bildirimine eklenmiştir. Askerlik dairelerinin yaptıkları inceleme sonucunda, Viranşehir sancağı nüfusunun sanıldığından az olduğu anlaşıldığından, meclisin dilekçesi kabul edilmiştir. Eksik kalan 404 kişinin Maden-i Hümayun sancağındaki göçebe kabilelerden toplanması kararlaştırılmıştır.¹⁸⁵

Bu karar kapsamlı şekilde değerlendirebilmek için, Maden-i Hümayun ve Viranşehir sancaklarında Redif askerlerinin toplanmasıyla ilgili daha geniş bilgi gerekir. 1844 yılı Mart ayında talep edilen Redif askerleri arasında göçebe kabilelere mensup kişilerin bulunma ihtimali düşükse de, tamamen yok sayılamaz. Bu durumda diğerlerine ilaveten 404 kişinin daha talep edilmesi, o güne kadar Asakir-i Nizamiye veya Asakir-i Redife için asker istenmeyen toplulukları da asker vermeye teşvik denemesi olarak ka-

bul edilebilir.¹⁸⁶ Büyük bir olasılıkla konu sadece Maden-i Hümayun'un sağlayacağı asker kontenjanını artırmak değildi. Sancağın yerleşik halkıyla göçebe halkı birbirinden bağımsız topluluklar olarak kabul ediliyordu. Bunun dışında, toplanacak askerlerin genç, tüvana ve askerliğe uygun olmaları ve en az iki ya da üç oğlu bulunan ailelerden gelmeleri koşulunun yinelenmesi de, eylül ayında talep edilen askerlerin daha önce kaydedilmiş ve eğitim görmüş Redif askerleri değil, sivil halktan yeni toplanan askerler olduğunu gösteriyor.

Neticede Redif birliklerini muvazzaf orduya yerleştirme uygulaması, Gülhane fermanından beş yıl sonra, askere alma işlemlerinin halkın gözünde eskisinden çok daha çapraşık hale gelmesine sebep olmuştur. Zaten bu uygulama kurallara ters düşmekteydi ve Redif askerlerinin hizmet sürelerine ek olarak muvazzaf orduda beş sene daha görev yapmaları zorunluğunu getiriyordu. Üstelik bu yöntemle yeni asker celpleri örtülü olarak gerçekleştiriliyordu. Bir eyaletin vermek zorunda olduğu asker sayısı tartışmaya açıktı.

4.3 KUR'A USULÜNE BAŞLANMASI VE 1840'LI YILLARDAKİ ASKERİ REFORMLAR

Bir defaya mahsus bir işlem olarak tasarlanan, Redif birliklerinin muvazzaf orduya yerleştirilme projesinin gerçekleştirilmesi ve askerlerin celbi bir yıldan fazla sürdü. Bu süreç zarfında Gülhane fermanında sözü edilen konuları somut hale getirme çabaları da yoğunlaştırıldı. Sadrazam Ra'ûf Mehmed Emin Paşa,¹⁸⁷ padişaha sunduğu 6 Şubat 1843 tarihli arz tezkiresinde, çoktandır gerçekleştirilmesi gereken askeri reformların, özellikle hizmet süresi sınırlandırmasının hayata geçirilmesi üzerinde ısrarla durmaktadır.¹⁸⁸ Bu belgede Redif askerlerinin muvazzaf orduya dahil edilmesi zorunluğunun, ordudaki asker sayısının yetersiz olmasından ileri geldiği belirtilir. Gerçekleştirilen bu işlemin nizamı aykırı olduğunu padişah dahil olmak üzere tüm ilgililerin bildiği yeniden vurgulanmakta ve aynı yöntemle tekrar asker toplamanın imkânsızlığına işaret edilmektedir. O güne kadar Nizamiye askerlerinin orduya katıldıktan sonra bir daha vatanlarına dönme umudu olmadığı bilindiğinden, halk asker celbine karşı büyük bir direnç göstermekteydi.¹⁸⁹ Oysa askerlik süresini sınırlandırmak, ai-

leleri oğullarını askere yollamaya teşvik edebilir ve dolayısıyla toplanan asker sayısında % 60 oranında artış sağlanabilirdi. Uygulamayı hızlandırmak için, emekliye ayrılmış veya yakında emekli olacak subayların görevlendirilmesi ve gerektiğinde sivil yönetim işlerinde ("umur-ı mülkiye'de) çalıştırılması önerilmekteydi.

4.3.1 Seraskerlikteki geçici komisyonun sonuç bildirisi

Temmuz 1842'de seraskerlikte askeri reformlar üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapmakla görevlendirilen geçici komisyon (meclis-i muvakkat), 12 Haziran 1843 tarihinde bir sonuç bildirisi sundu.¹⁹⁰ Bu kurulun işlevinin çok önemli olduğuna dair kanıtlar vardır. Nitekim komisyonun görevlendirilmesinden önce, en üst kademe yönetim kuruluşları bile yapılacak reformlarla ilgili somut bilgi sahibi değildiler. Bu bağlamda Hariciye Nazırı Sârim Efendi, Mayıs 1842 tarihli layihasında –Gülhane fermanından farklı olarak– hâlâ hizmet süresinin 10 yıl olduğunu varsaymaktadır.¹⁹¹ Öyle anlaşıyor ki, o dönemde Gülhane fermanının uygulanması hakkındaki yorumlar oldukça geniş bir çerçevede tutulmaktaydı.

Geçici komisyonun kimlerden oluştuğunu çeşitli kaynaklardan saptamak mümkünse de, komisyon içerisinde varılan kararların gelişim sürecine dair belgeler bulunamamıştır.¹⁹² Serasker olan Hassa müşiri Rıza Paşa komisyona başkanlık etmiştir. Asakir-i Mansure müşiri Darbhor Mehmed Reşid Paşa da başkan yardımcılığını üstlenmiştir.¹⁹³ Üyelerin arasında MVL başkanı Nafiz Abdurrahman Paşa,¹⁹⁴ MVL'den Şekib Mehmed Efendi,¹⁹⁵ Arif Hikmet Ahmed Bey¹⁹⁶ ve başka görevliler, ayrıca askeri erkân bulunmaktadır.

Bildirim başında bazı istatistik saptamalara dayanan düşüncelere yer verilmiştir. Daha önce nüfus sayımı yapılmış olan Osmanlı topraklarında 2,9 milyon (erkek) insan yaşamaktadır. Bunlara ilaveten, nüfus sayımı yapılmamış bölgelerde 1,1 milyon kişi yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu tahmine Bağdat, Bosna, batı Trablus, Girit ve "diğer adalar"¹⁹⁷ dahil değildir. Ancak burada belirtilen sayıları günümüz bakış açısından hareket ederek yorumlamak kolay değildir. Karpat da, Osmanlı nüfus sayımlarından elde edilen verilerin problematiği üzerinde durmuştur.¹⁹⁸ Bu konudaki en

büyük güçlükler kayıtlarda dikkate alınan kriterlerin yörelere göre farklı oluşudur. 1840'lı yıllarda nüfus sayımında görevli memurlara verilen talimattan anlaşıldığına göre, sayımda bazı standartlara uyulması amaçlanmakla beraber, bunu bütün eyaletlerde –aynı titizlik ve tutarlılıkla– gerçekleştirmek mümkün olamamıştır.¹⁹⁹

Bu bildirimin daha sonraki bölümlerinde, sayım sonucunda elde edilen sayıların “bir yaşından yüz yaşına kadar sabi (çocuk) ve tüvana ve ihtiyar” kişileri, yani her yaş grubundan erkekleri içerdiği belirtilmektedir.

Bu bildirimdeki sayılar, başka kaynaklarda bildirilen sayılarla kıyaslanabilir. Büyük bir olasılıkla veriler –muhtemelen detayda güncellenmiş olarak– 1831 yılındaki sayıma dayanmaktadır. O zamanki sayımda toplam nüfus 3.722.738 kişi olarak saptanmıştır, Müslümanların sayısı 2.481.741 kişidir.²⁰⁰ Bu gösteriyor ki, daha önceki sayımda saptanan 2,9 milyon sayısı büyük olasılıkla sadece Müslüman nüfustur ve bu sayı 1831 yılı sayımına nispeten daha yakın bir sonuçtur. İkincil kaynaklarda bildirilen 1840'lı yılların sayım sonuçları ise 1831 verilerinden oldukça farklıdır.²⁰¹ Karpat'ın bildirdiğine göre, bu tarihte Osmanlı devletinde 35 milyonu aşkın erkek nüfus vardı ve bunların yaklaşık 21 milyonu Müslümandı.²⁰² Bu sayılara, 1831 yılında sayım yapılmayan Bosna ve Sırbistan eyaletleri, Eflâk ve Boğdan prenslikleri, doğu Anadolu ve kuzey Afrika ve Arabistan eyaletlerinin nüfusu dahildir. Osmanlı sadrazamının 1848 tarihli bir belgede kaydettiği nüfus sayıları, Karpat tarafından bildirilen 1840'lı yılların verilerine uygundur.²⁰³ Sadrazam, erkek nüfusun 28-29 milyon olduğunu varsaymaktadır. Ama asker toplanan bölgelerdeki nüfusun sadece 3-5 milyon olduğuna işaret eder.

Geçici komisyon, sonuç bildirisinde Müslüman erkek nüfusun % 5'inin silah altında bulunmasını talep etmektedir. Beş yıl hizmet süresi durumunda, her yıl askere alınacakların oranı % 1 olacaktır.²⁰⁴ Gelecekte bu oran 120-130 erkek nüfusta bir askere düşürülebilecektir; çünkü komisyonun tahminine göre, toplam nüfus muhtemelen sanılandan daha yüksektir. Söz konusu yazıda Osmanlı silahlı kuvvetlerinin beş ordudan oluştuğu varsayılmaktadır; fakat muhtemelen bu karara kısa süre önce varılmıştır. Bu durum, sonraki bölümlerde tartışılacak yeniliklerle birlikte, 18 Eylül

1843 tarihli *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yayınlanmıştır.²⁰⁵ Beş orduya ve deniz kuvvetlerine asker toplayacakları birer bölge tahsis edilmiştir.

Hassa Ordu-yı Hümayununun asker toplama bölgesi batı Anadolu'da, Dersaadet Ordu-yı Hümayununun bölgesi orta Anadolu'da bulunuyor ve kuzeybatıda Bolu'ya kadar uzanarak batı Trakya'daki Çirmen eyaletini içine alıyordu.²⁰⁶ Rumeli Ordu-yı Hümayununa ayrılan asker toplama bölgesi, Bosna, Hersek, Sırbistan, Eflâk ve Boğdan prenslikleriyle Çirmen eyaleti dışında Osmanlı devletinin Avrupa'daki topraklarıydı. Çirmen eyaleti İstanbul ordusuna aitti. Anadolu Ordu-yı Hümayununun bölgesi doğu Anadolu ve kuzeydoğu Mezopotamya, Arabistan Ordu-yı Hümayununun bölgesi ise kuzeybatı Mezopotamya, Suriye ve Adana ile Mar'aş çevresiydi. Deniz kuvvetlerinin yani Bahriyenin asker toplama bölgesi nispeten daha kısıtlıydı ve Kastamonu, Canik, Trabzon, Gelibolu sancaklarıyla Bolu sancağının bazı kazalarından oluşuyordu. Beş ordunun asker toplama bölgelerinin her biri yaklaşık 750.000 Müslüman erkek nüfusu kapsayacak şekilde bölüştürülmüştü. Sadece Hassa ordusunun bölgesi takriben 800.000 nüfusuyla biraz daha büyük, Bahriyeye ayrılan bölge ise 300.000 nüfusla diğerlerinden oldukça küçüktü.

Asker toplama bölgelerinin belirlenmesinde kullanılan veriler aslında nitelik bakımından birbirinden çok farklıydı. Hassa ordusuna ve Bahriyeye ayrılan bölgelerde nüfus tümüyle sayıldığı halde, İstanbul ordusuna ait bölgedeki sayım genelde tamamlanmıştı; yalnızca bu bölgede kayda geçirilmemiş tahminen 50.000 göçer aşiret mensubu belirsizlik yaratıyordu. Buna karşılık Rumeli ve Anadolu ordularına ayrılan bölgelerde sayım yapılmayıp üstünkörü bir tahmin yürütüldüğünden, Rumeli'de saptanan 180.338 ve Anadolu'da saptanan 204.399²⁰⁷ kişiyle belirsizlik faktörü % 24'e ve % 27'ye ulaşmıştı. Arabistan ordusunda ise belirsizlik faktörü son derece yüksekti. Buradaki nüfus 720.000 kişiden fazla tahmin edilmişken, sayımda 23.524 kişi saptanmış ve böylece belirsizlik faktörü % 96'ya çıkmıştı.

Geçici komisyonun (meclis-i muvakkat) layihesindeki en önemli madde, asker seçiminde kur'a usulüne ilişkin olandır. Metinde, asker toplarken ancak kur'a-ı şer'iyenin uygulanmasıyla adaletin sağlanabileceğinden söz edilmektedir.²⁰⁸

Bu konuya ilişkin belgeler oldukça geç bir tarihten, zaten en önemli ön kararların alınmış olduğu tarihten sonra başlamaktadır. Bu sebeple asker seçiminde adaletli davranılması için kur'a usulünün kullanılması kararına komisyonun nasıl vardığı bilinmemektedir. Ahmed Lütfi'nin *Tarih* kitabında, Nizam askerlerinin kuralları ve yöntemleri konusunda örnek alınan düzenli Avrupa devletlerinde askerlerin kur'a usulüyle seçildiği yazılıdır.²⁰⁹ Fakat meclis-i muvakkatın bildiriminde bu örnekten söz edilmemektedir. Tam tersine "şer'iyeye" sıfatının kullanılmasıyla, kur'anın bir Müslüman geleneği olduğu belirtilmekte, ama kur'a usulünün şeriata uygun olduğunu kanıtlamak için bununla yetinilmektedir. Oysa kur'a kavramı tamamen problemsiz sayılmaz, çünkü şeriata göre kur'a çekme usulü mubah sayılsa da, kaderi sorgulamak amacıyla kullanılması yasaktır.²¹⁰ Herhalde bu yüzden bir âlimin fetvasını almak gerekli görül müştür. Sonradan şeyhülislâmlığa getirilen Arif Hikmet Beyefendinin de meclis-i muvakkat üyesi olduğunu göz önünde tutmak gerekir.²¹¹ Ancak bu konuya ilişkin bir fetva şimdiye dek bulunmuş değildir. llerde, bu reformların ilan edilmesi bağlamında reform önlemlerinin meşru bir zemine oturtulması konusu üzerinde daha ayrıntılı olarak durulacaktır.²¹²

Kur'a usulü uygulamasında Avrupa devletlerinin örnek alındığının, meclis-i muvakkatın sonuç bildiriminde konu edilmemesi böyle örneklerin bulunmadığı anlamına gelmez. Osmanlı'daki düzenlemeyle Fransızların 1798 tarihinde uyguladıkları *Loi Jourdan* arasında paralellikler olduğu açıkça görülür.²¹³ Bu paralellikler sadece kur'a yoluyla seçim yönteminde değil, örneğin askere gidecek kişinin yerine bir başkasını aday göstererek hizmetten muaf tutulması olanağında da kendini belli etmektedir. Fakat elde edebildiğim 1840'lı yıllara ait kaynaklarda Fransa örneğinden faydalandığına dair bir kayıt bulunamamıştır.

Geçici komisyon (meclis-i muvakkat), kur'a usulünün nasıl uygulanacağını oldukça ayrıntılı olarak bildirmektedir: Önce her yıl mart ayı girmeden askeri bölgelerde kaç yeni askere ihtiyaç olduğu saptanacak, gereken sayı tek tek kazalara, nüfus sayısı ile orantılı olarak bölüştürülecektir. Her ordunun meclis-i ordusu tarafından bir büyük zabıt, yani çavuştan da-

ha yüksek rütbeli bir subay²¹⁴ 5–6 kazadan asker toplamakla görevlendirilecek ve kendisine bir hekim refakat edecektir.

Görevli subay, kendisine tahsis edilen kazanın merkezine varmadan birkaç gün önce, kaza zabiti (mülki amir),²¹⁵ kadı ve yörenin ileri gelenleri ve köy muhtarlarına askere alınabilecek yaşta, yani 20-25 yaşlarındaki genç adamları toplamaları ve kaza merkezine getirmeleri talimatını verecektir.²¹⁶ Hasta olanların veya yerlerinde bulunmayanların yerine bir yakınları vekâlet edecektir. Ordunun gönderdiği subay, kazanın yöneticisi, yörenin kadısı ve diğer ileri gelenleri tarafından oluşturulan bir kurul, yani meclis-i kur'a tanıklığında, hekim kurulun üyesi olarak, asker namzetlerinin muayenesini yapacaktır. Bundan sonra uygun görülenler arasından kur'a yoluyla gerekli sayıda yeni asker seçilecektir.

Geçici komisyon raporunda belirtildiği üzere, ahali henüz yeni yöntemi yadırgamaktadır; buna alışmak biraz zaman alacaktır. Bu nedenle ilk iki yıl boyunca sadece köy muhtarlarının seçime davet edilmesi ve kur'anın onların önünde çekilmesi daha uygun görülmüştür. Asker adayları, kur'adan sonra seçilen askerlerin bir listesiyle köylerine döneceklerdir. Bu iki yıl süresince celbedilen askerlerin gereken sayıdan % 20 oranında fazla olacağı öngörülmektedir. Çünkü ilk aşamada asker namzetleri muayene edilmediğinden, aralarından çürüğe çıkarılacakların yerine geçecek kişilere gereksinim olacaktır. İki yıl sonra, askere alma işlemlerinin adil bir biçimde uygulandığı herkesçe bilinecek ve artık bu işlemler, planlandığı gibi yürütülebilecektir.

Geçici komisyonun bu bildirisi, hazırlanışından iki hafta sonra, 19 Haziran 1843 tarihinde sadrazam tarafından padişaha sunulmuştur.²¹⁷ Sadrazam arz tezkiresini teslim ederken, kur'a usulünün uygulamaya geçirilmesinden önce, söz konusu ordulara (sadrızam burada nedense üç ordu-dan söz etmektedir) ait asker toplama bölgelerinde nüfus sayımlarının tamamlanması gerektiğine işaret etmiş ve asker celbine ancak 1261 yılı Mart ayında –Mart 1845'te– başlanmasını önermiştir.²¹⁸ Padişah bu öneriyi kabul edip geçiştirdikten sonra, nüfus sayımının büyük önem taşıdığını belirterek, titizlikle yürütülmesi gerektiğini vurgulamıştır. 18 Eylül 1843 tarihinde *Takvim-i Vekayi*'de kur'a usulü ilan edildiğinde, sadrazamın önerdiği gi-

bi, asker toplama işlemlerinin Mart 1845 tarihinden itibaren yürürlüğe gi-
receğine karar verildiği açıklanmıştır.²¹⁹

4.3.2 Reform önlemlerinin duyurulması ve yayınlanması

Geçici komisyon raporunda askerlik yükümlülüğünü meşrulaştırıcı ifadeler bulunmamaktadır. Hatta sadece Müslümanların mı yoksa gayri-müslimlerin de mi askere alınacağı açıkça belirtilmemiştir. Büyük bir olasılıkla bu noktalarda mecliste bir fikir ayrılığı olmadığından üzerinde tartışılmamıştır. Buna karşın çeşitli toplum kesimlerinin yeni askere alma yöntemlerinden haberdar edilmesi konusunda hazırlanan üç metin bu bakımlardan çok daha açıktır. Söz konusu metinler şunlardır: 1) Hassa ordusu müşiri Rıza Paşaya, Redif birliklerinin muvazzaf orduya yerleştirilmesi ve hizmet sürelerinin sınırlandırılmasıyla ku'ra usulünün uygulanması talimatı verilen ferman; 2) 18 Eylül 1843 tarihli *Takvim-i Vekayi* gazetesinde çıkan bir makale; 3) 1846 tarihli Kur'a Kanunnamesi. Dikkati çeken husus, metinlerde dine dayalı kanıtların Gülhane fermanındakinden çok daha büyük bir rol oynamasıdır.

1843 yılının Ağustos sonuyla Eylül başı arasına denk gelen günlerinde, Hassa ordusu müşiri Rıza Paşa için hazırlanan söz konusu fermanın bir kopyası Mühimme-i Asakir Defterlerinde bulunmaktadır.²²⁰ Yazının birer örneğinin İstanbul (Dersaadet) ordusu müşiri Mehmed Reşid Paşaya ve Rumeli ordusu müşiri Reşid Paşaya gönderileceği ayrıca belirtilmiştir.²²¹ Metin, uzun süredir görev yapan askerlerin terhis edileceği ve hizmet süresinin sınırlandırılacağı haberinin verilmesine karşın, bunu gerçekleştirmekte çok gecikildiği saptamasıyla başlamakta, daha sonra devletin savaşta olmadığı, huzur ve sükûnun egemen olduğu bu dönemde amaçlanan işlemlerin hayata geçirilme zamanının geldiği bildirilmektedir. Fermanda aynı zamanda ordudaki boşlukların doldurulmasının gerektiği açıklanmaktadır. Söz buraya gelince askere alma işlemlerinin meşru olduğunu belirten bazı sözler ilave edilmiştir:

(...) ale l-husus bu din-i mübin-i Ahmedî²²² ve devlet-i ebed-müddet-i Muhammedî²²³ cemi' zamanda "ista'iz bi-llahi ve cahidü fi se-

bili llah” nass-ı kerimiyle²⁴⁴ cihada memur ve bu memuriyet-i diniye nice nice ayat-ı beyyinat ve ahadis-i şerife-i hazret-i risalet-sifat ile müeyyet ve müekket idüğü emr-i gayr-ı mestur olmak ve ez cümle muhafaza-ı memalik ve bilad ve tahsin-i (koruma) nüfus-i ibad kazıye-i meşruası asakir-i mukteziyenin vücuduyla hâsıl olacağı vâzıhattan bulunmak hasbiyle her vakit ve her halde teksir-i ecnad ve tevkir-i cüyüş-ı zafer-nihat madde-i mutenasına dikkat saltanat-ı seniyeme lâzım ve lâbüdd olduğu (bedihidir).²²⁵

Metinde ordunun cihad görevi üzerinde iki kez daha durulmaktadır. Kur'an ve peygamberin sünneti, bir kez daha alıntıladığımız metindekine benzer biçimde ileri sürülen kanıtların kaynağı ve temeli olarak anılır. Cihadın dışında askerlerin başlıca görevi, “bütün ölümlülerin efendisinin (Muhammed peygamber) sünnetinin diriltilmesi”dir (ihya-yı sünnet-i seniye-i hazret-i seyyid el-vera). Fermana din ağırlıklı bir ifadenin kullanıldığı dikkat çeker. Örneğin askeri eğitimde Avrupa'daki eğitim tarzının örnek alınması, 1826 yılında olduğu gibi mukabele bilmisil (aynı araçlarla karşılık vermek) şeklinde izah edilmekte ve haklı gösterilmektedir. Muvazzaf orduya yerleştirilen Redif askerleri, din kardeşleri ve Müslüman kahramanlar (ihvan-ı din ve dilâveran-ı Müslimin) diye adlandırılmakta ve her iki âlemde, yani bu dünyada ve öbür dünyada “feyz-ü felâh”a (tanrının keremi ve kurtuluş) ereceklerinin kesin olduğu vaat edilmektedir.

Bu bağlamda Gülhane fermanının okunmasıyla 1843 yazı arasındaki döneme ait asker toplama ve atama fermanlarında dini ifadeler önemini kaybetmiş değildir. “İlâ-yı kelimetüllah,” yani Allahın sözlerinin yüceltilmesi, “ihya-yı sünen-i seniye-i hazret-i seyyid el-vera,” yani Hazreti Peygamberin sünnetinin yeniden hayata geçirilmesi ya da “ibka-yı namus-ı din-ü millet,” yani dinin ve ulusun namusunu korumak, muvazzaf ordunun görevi sayılmaktadır.²²⁶ Bu örnekler, incelemeye aldığımız metinde dine ait ifadelerin çok yoğun olduğunu göstermektedir.

Metinde reform hareketlerini meşrulaştırmaya yönelik, çok farklı başka bir ifade daha vardır. Hizmet süresi muvazzaf orduda beş yıl, Redif birliklerinde ise yedi yıl olarak saptanmıştır. Her yıl, beş yıllık hizmet süre-

sini tamamlayanların yerine başkalarının getirilmesi ve bir defaya mahsus olmak üzere, Redif birliklerinin 1843 yılının muvazzaf ordusuna yerleştirilmesi geçici komisyon tarafından ("ittifak-ı ârâ ve ittihad-ı ukul") kararlaştırılmıştır. Bu komisyonun bakanlar, ("nazır"), din bilginleri ("ulema") ve yüksek rütbeli subaylardan ("ümera") oluşturulduğu belirtilmektedir. Böylece, meşveret terimi doğrudan kullanılsa da, bu kurulun meşru kılıcı etkisi ("meşveret") vurgulanmakta, ayrıca ulemanın katılımıyla kararların şeriata uygun olduğu telkin edilmektedir.

Ferman ilk aşamada Müşir Rıza Paşaya hitap etmektedir. Padişahın kendi el yazısıyla yazılmış bir not (hatt-ı hümayun) da gene Rıza Paşaya hitap etmekte ve belgeye büyük önem kazandırmaktadır. Bu not yeni talimat içermemekte, planlanan askeri reformların, gecikmeye rağmen nihayet gerçekleştirilmesinden padişahın duyduğu memnuniyeti belirtmektedir. Ayrıca notta askerlik, açıkça "en ziyade iftihar edilecek hizmet-i diniye" olarak nitelenmektedir. Ne var ki, bundan iki hafta sonra *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan bir makaleden anlaşıldığına göre, bu ferman sadece Rıza Paşa, Mehmed Reşid Paşa ve Reşid Paşaya gönderilmemiştir.

18 Eylül 1843 tarihli *Takvim-i Vekayi*'de askeri reformlar ve ilk terhis töreninin gerçekleştirilmesi hakkında çıkan yazı da biçim bakımından bir fermanıdır.²²⁷ Bu ferman aslında genel olarak ilanlar gibi anonimdir, yani belli bir kişiye veya kişilere hitap etmemektedir. Yazının birinci yarısıyla Konya valisine hitap eden başka bir ferman arasında büyük ölçüde benzerlik vardır. Mühimme-i Asakirde bu fermanın üzerinde "ilân avamir-i aliyesi" kaydı bulunmaktadır.²²⁸ Töreni ayrıntılı olarak anlatan yazının ikinci yarısı o fermana bulunmamaktadır.

Giriş bölümü, Müşir Rıza Paşaya hitaben yazılan fermana çok benzemektedir. Burada da askeri reformların gerçekleştirilmesinin çok zaman aldığı, fakat şu sıralarda devletin savaş halinde olmaması ve ülkede huzurun hüküm sürmesi nedeniyle nihayet projenin hayata geçirilebileceği belirtilmiştir. Ayrıca alınan önlemlerin, seraskerliğin görevlendirdiği nazırlar, ulema ve subayların oluşturduğu bir kurul tarafından kararlaştırıldığına işaret edilmektedir. Bu ifadenin, olayı meşru bir zemine dayandırmak amacı taşıdığı açıktır.

Bunu izleyen bölümde, reform önlemleri oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır. Hizmet süresi 5 yıl olarak sınırlandırılmıştır. Bu süreden sonra eski askerler (neferat-ı atika) memleketlerine dönebileceklerdir. Onların yerine yeni askerler (neferat-ı cedide) geçecektir. Bu iki terim sonraki dönemde terhisleri yakın olan muvazzaf askerler ve yeni askere alınan kişiler için kullanılan özel terimler olacaktır. Muvazzaf ordudan terhis edilen erler, daha yedi yıl boyunca memleketlerinde Redif askeri olarak hizmet etmek zorundadır. Bu zaman zarfında yılda bir kez sancağın merkezi olan kentte yapılacak bir aylık askeri talimlere katılacaklardır. Muvazzaf orduya alınacak askerler kur'a-ı şer'îye yoluyla seçileceklerdir.

Rıza Paşaya hitaben yazılmış fermanla kıyaslandığında, *Takvim-i Vekayi*'deki metinde, askere alma işlemlerinin meşruiyetinin ne şekilde açıklandığı dikkat çekicidir. Savunma gücü (kuvve-i tedafüiye ve tahaffuziye) ve işlerinin icra organı (idare-i umur-i dâhiliye) olarak yeterli sayıda askerin toplanması Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal görevlerinden (umur-i tabiiyeden) olup, saltanatın itibarının temelini oluşturmaktadır. Burada dini yükümlülük "doğal görev"e dönüşmüş oluyor. Aynı cümle Konya valisine hitaben yazılan fermanla da bulunmaktadır.²²⁹ Osmanlı resmi gazetesindeki metnin tersine, bu fermanın sonunda, yeniden askerlik hizmetinin tüm Müslümanların dini görevi (bircümle ehl-i İslâma fariza-ı zimmet) olduğunun, pek çok ayette ve peygamber hadisinde ifade edildiğine işaret edilmektedir. Ayrıca Müşir Rıza Paşaya hitaben yazılan fermanla olduğu gibi, burada da askerler "din kardeşleri ve Müslüman kahramanlar" (ihvan-ı din ve dilâveran-ı Müslimin) olarak adlandırılmaktadır. *Takvim-i Vekayi*'deki metinde bu gibi ifadeler yoktur. Ama bu, o metinde dini referans bulunmadığı anlamına gelmez. Metnin bu bölümünde –bölüm 4.2'de sözü edildiği gibi– Redif birliklerinin muvazzaf orduya yerleştirilmesi hakkında bilgi verilmektedir. Bu bağlamda yeniden şu hususlar vurgulanır:

(...) bircümle sunuf-ı asakir-i cenab-ı şahane'nin beş sene-i kâmile uğur-ı din-i mübin ve hizmet-i devlet-i âliye-i ebed-rehin'de istihdam birle eda-yı hizmet ettikten sonra ber minval-i muharrer memleketlerine bil-iade vatanlarında ziraat ve ticaretleriyle meşgul ol-

mak ve iktiza-yı hubb-ı vatan üzere muhafaza-ı mülkiyede bulunmak (gerekir).²³⁰

Burada bir yandan askerlik hizmetinin din ve devlet uğruna yerine getirilen bir görev olduğu ifade edilirken, öte yandan aynı cümlede iki kez vatan sözcüğünün geçtiği göze çarpar. Birincide bu sözcüğün insanın doğup büyüdüğü yer, yani memleket sözcüğünün eşanlamlısı olarak kullanıldığı açıktır. Redif organizasyonu bağlamında hubb-ı vatan yani vatan sevgisi duygusuna gönderme yapılması anlamlıdır. Anahtar sözcük olarak vatan kelimesi dikkati çeken bir sıklıkla geçer; fakat Gülhane fermanındaki ne kıyasla açıkça geleneksel anlamında kullanıldığı, yani “kişinin doğup büyüdüğü memleket”in kastedildiği bellidir.

Takvim-i Vekayi'de yayınlanan metin, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin beş orduya bölünmesinden söz etmekte ve daha evvel sözü edildiği gibi, Hassa ordusuna Rıza Paşanın, İstanbul (Dersaadet) ordusuna Mehmed Reşid Paşanın, Rumeli ordusuna da Reşid Paşanın atandığını bildirmektedir. Anadolu ve Arabistan ordularının kumandanları, bu iki ordu birliklerinin kurulması ve organizasyonu sırasında atanacaktır.

Bu konudan sonra, 5 Eylül 1843 (11 Ş 1259) tarihinde Davud Paşa kışlasının önünde düzenlenen Hassa ordusu terhis töreni ayrıntılı olarak anlatılmakta ve bu vesileyle askerlere reformlar hakkında bilgi verildiği belirtilmektedir.²³¹ Törende, altı piyade alayı, dört süvari alayı ve Hassa ordusunun bir topçu alayı sıra halinde dizilmiştir. Karşılarında, çadırların içinde Sultan Abdülmecid, Sadrazam Mehmed Emin Raûf Paşa, Şeyhülislam Asım Efendi ve isimleriyle belirtilmiş çok sayıda yüksek ve üst kademe yöneticiyle ulema, Müşir Rıza Paşa ve Hassa ordusunun ferikleri (generaller) ile mirlivalar (tuğgeneraller) yer almışlardır. Buna benzer diğer vesilelerde olduğu gibi yabancı elçilerin de hazır bulunduğundan ise söz edilmemektedir.

İlk olarak Rıza Paşaya bir hatt-ı hümayun, yani padişahın el yazısıyla bezenmiş bir ferman sunulur. Müşir bunu sekreteri (müsteşar) Arif Efendiye verir ve Arif Efendi de yüksek sesle fermanı ve padişahın notunu okur. Söz konusu ferman büyük bir olasılıkla, daha önce ayrıntılı olarak incelediğimiz metindir. Padişahın el yazısıyla ilave edilen not bu metnin öne-

mini vurgulamaktadır, zira padişahın el yazısını içeren bir ferman almak büyük bir iltifat sayılır. Herhalde Rıza Paşanın birkaç gün arayla aynı konuda iki ayrı Hatt-ı Hümayun alması çok tuhaf olurdu.²³²

Bunu müteakip Ayasofya Şeyhi²³³ Hacı Yusuf Efendi ve büyük şeyhlerden biri olan şeyh Yunus Efendi²³⁴ dualar okurlar. Daha sonra müşir, fermanın içeriğini düzenli bir sıra izleyerek ve anlaşılması kolay bir dille (ke-mal-i intizam ve ibare-i sehl-ül iftiham ile) subaylarına açıklar.²³⁵ Subaylar da reformları askerlerine aktarırlar. Konuşmanın bitiminde ordunun tüm askerleri “padişahım çok yaşa” diye bağırlar, kurbanlar kesilir ve kışladan 21 pare top atılır.

Sonunda en uzun süre hizmet etmiş askerlere tezkereleri verilir. Bunların sayısı belirtilmemişse de –geçici komisyon tarafından hazırlanan istatistiklere az çok güvenmek koşuluyla– yaklaşık 3.500 kişi olmaları gerekir.²³⁶ Burada söz edilmemekle beraber, gelecekte uygulanacak beş yıllık hizmet süresi sınırlamasının henüz gündeme alınmadığı açıktır. Törene katılan Hassa ordusunun topçuları tarafından “1001 pare top atışından” sonra, tüm birliklerin katıldığı “resm-i geçit” ile tören sona erer.

Aynı gün, kısa bir aradan sonra Üsküdar/Haydarpaşa’da İstanbul (Dersaadet) ordusu için, Edirne’de de gene aynı gün Rumeli ordusu için tören yapılmıştır. *Takvim-i Vekayi*’deki makale, askerlerin akşam boyunca eğlendiklerini ve sık sık havaya ateş ettiklerini anlatarak sona erer.

1843 yılı Şubat ayında, Sadrazam Mehmed Emin Raûf Paşa, hizmet süresinin sınırlandırılmasıyla askerlik görevinin halk tarafından daha çok rağbet göreceğini ümit ettiğini açıklamıştı.²³⁷ Bu bakımdan uzun süredir askerlik yapan kişilerin terhis edilip, yerlerine başka kişilerin getirilmesi olayını anlamlı bir biçimde kutlamak çok yerinde bir girişim olmuştur. Amaçlanan, askere alma yöntemlerinin yenilendiğini, Asakir-i Nizamiye-nin ve tüm devlet düzeninin (nizamının) yeniden yapılandırıldığını bu törenle simgesel olarak gözler önüne sermekti. Töreni anlatan metnin sonunda, askerlerin sevinç gösterileri yaptıklarının belirtilmesi, hükümetin amacının gerçekleştiğini göstermekteydi. Ancak 1843 yılındaki koşullarda –özellikle Redif askerlerinin kurallara aykırı olarak muvazzaf orduya dahil edildiği göz önünde bulundurulursa– bu sevinç gösterilerinin samimiye-

tinden kuşku duymak gerekir. Belki de bu sevinç gösterileri, uzun süre görevde olmakla beraber, hâlâ terhis edilmemiş askerler tarafından üst kademelerden gelen bir emir üzerine zoraki yapılmış olabilir.

1843 yılında tümüyle farklı iki yeniliğin, aralarındaki derin uçurumu fark ettirmeden gerçekleştirilmesi sırasında, bazı güçlüklerin üstesinden gelmek gerekmiştir. Ön plandaki sorun, askeri reformla birlikte hizmet süresinin sınırlandırılması ve kur'a usulüyle asker seçiminin meşruiyetinin kanıtlanmasıydı. Redif birliklerinin muvazzaf orduya dahil edilmesinin nizamı aykırı oluşu, bu arada pek göze batmamalıydı. Günümüzün bakış açısına göre, analizi yapılan belgelerdeki kanıtlama tarzlarının ve anlatım biçimlerinin farklılığı şaşırtıcıdır. Oysa bu belgeler çok kısa bir süre içinde hazırlanmıştır. Metinlerin, hitap ettikleri kişilerin (ya da toplulukların) algılayış biçimlerine tamamen uygun olacak şekilde hazırlandıkları düşünülebilir. Ama Rıza Paşaya hitap eden fermandaki cihad sözcüğünün ve diğer dini anahtar kavramların vurgulanmasında acaba kimin algılayış biçimi hedef alınmıştır: Üst düzey askeri yöneticilerin mi, fermanın okunmasında hazır bulunan ulemanın mı, yoksa askerlerin mi? Bütün şıklar geçerli olabilir. Üstelik askerlere yönelik dini referansların öne çıkarılması, müşkül durumlarda başvurulması ve etkisi kanıtlanmış bir motivasyon aracı olarak da yorumlanabilir. 1843 yılında askerlik çağı gelmiş olanlar, reformların kendilerine bazı kolaylıklar sağlayıp sağlamayacağından henüz emin olamazlardı ve hükümet kesinlikle bunun bilincindeydi.

4.3.3 1846 Kur'a Kanunnamesi

Kur'a Kanunnamesinin (askerlik yasasının) ilk basılı nüshası 1846 (1262) yılında yayınlanmıştır ve aynı yıl –bölüm 4.5.1'de açıklandığı üzere– bir yıl gecikmeyle kur'a usulü ilk kez uygulanmıştır.²³⁸ Yasa hemen hemen hiçbir değişikliğe uğratılmadan 1870 yılına kadar yürürlükte kaldı.²³⁹ Aslında yasa metninin daha önce incelemeye alınan belgelerden farklı bir nitelikte olması gerekmektedir. Üstelik 1843 yılı olaylarıyla metnin kamuya ilan edilmesi arasında üç yıl geçmiştir.

Kanunnamenin önsözünde, her yıl uygulanan asker toplama işlemlerine bu yasayla sürekli bir düzen (nizam-ı daimî) getirmenin amaçlandığı

ğı belirtilmektedir. Önsözde olduğu gibi, birinci maddede de askere alınma ve istibdal (devre değişim) yöntemlerine dair kısaca bilgi verilmektedir. Metnin birinci sayfası sürekli tekrarlanan sözler sebebiyle oldukça karmaşıktır. 1870 yılında metin yeniden gözden geçirilerek daha anlaşılır hale getirilmiştir. Burada önsöz yazılmayıp birinci maddede doğrudan açıklanan ana konuya geçilmiştir: Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin bil-cümle ahali-i Müslimesi şahsen hizmet-i mafruza-ı askeriyeyle mükellefdirler.²⁴⁰ (Osmanlı devletinin tüm Müslüman halkı kişisel olarak askerlik görevini yerine getirmekle yükümlüdür.) 1846 yasasında bu noktada ayrıca ek olarak askeri reformların amacı ve yasaya uygunluğu hakkında bilgi verilmektedir.

(...) beyana hacet olmadığı üzere işbu tensikat-ı cedide-i askeriyeden murad-ı hayriyet-i'tiyad-ı hakikî mücerret ipka-yı namus-ı din-ü devlet ve muhafaza-ı asayiş-i tebaa-u memleket zımnında Devlet-i Âliyede kuvve-i kâfiye-i askeriye husulünün esbabını istikmal kaziyeye-i memduhesinden ibaret ve malûm-ı enam olduğu üzere muhafaza-ı din-ü devlete kıyam ve ianet kâffe-i ehl-i İslâmın üzerine farz olarak bu babda vakı' olan da'vet-i ulû l-emre icabet her Müslim-i sahih ül-cisme mütehattim zimmet-i diyanet olacağı vâsıl-i mertebe-i bedahet bulunmuş olduğuna binaen efrad-ı Müsliminden her kim olur ise olsun bihasbi n-nizam ismine kur'a isabet ettiği surette asker olmağı şer'an ve örfen mecbur ve memur bulunacağından Memalik-i Mahrusa-ı İslâmiyede mütevattın bil-cümle ehl-i İslâmdan esnan-ı askeriyede bulunan kimesnelerin fakat zirde muharrer fasl-ı sanide beyan olunduğu vecihle bazı mevani-i şer'iyelerine mebni afv-ü istisnaya şayan olanlarından maadası gerek âlâ ve edna ve gerek bay ve geda her kim olur ise olsun cümle zirde muharrer sekizinci bentte suret-i akdi beyan olunan kur'a-ı şeriye meclisine celb-ü cem' ile isimlerine kur'a çekilip ismine kur'a isabet eder ise alınarak askere tahrir oluna.²⁴¹

Bu bölümde ileri sürülen kanıtlar öncelikle dine ve şeriata dayandırılır. Resmi gazetedeki makalede olduğu gibi, burada da şariat terminolojisinden olan cihad sözcüğü kullanılmamaktadır. Buna karşın bir tek belir-

teçte gizlenmiş tamamlayıcı bir kanıtlama stratejisine rastlamaktayız: şer'an ve örfen. Aslında padişahın örften söz etmesi yeni bir şey değildir ve genel askerlik yükümlülüğü bağlamında ilk kez kullanılmamaktadır, Müslüman ahalî açısından da bu söz ikinci derecede önem taşımaktadır.²⁴² Dolayısıyla bu deymi sadece gösterişli basmakalıp bir söz sayıp, üzerinde durulmaya-bilirdi. Oysa dine dayanan kanıtların yetersiz kalabileceği böyle durumlarda, bu deyime rastlandığına dikkat çekmek isterim. 1846 askerlik yasasıyla kesin olarak kişisel askerlik yükümlülüğüne doğru ilk adım atılmıştır. Büyük tehlikeler karşısında cihadın kişisel bir yükümlülük sayılması bütün mezheplerde ortaktır, yani cihadın önkoşulu, en azından devleti savunma zorunda olmaktır. Fakat askere alma işlemleri barış zamanlarında da uygulanacaktır. Bundan örf kavramının şeriatı desteklemek üzere devreye sokulduğu sonucuna varıyoruz.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bu somut durumda padişahın örften ne kastettiği okurun tasavvur gücüne bırakılmıştır. Örneğin 1826 yılından itibaren uygulanan Asakir-i Mansureye asker celbi söz konusuysa, bu nispeten kısa sayılan, 20 yıllık geleneğe dayanan bir örfdür.²⁴³ Fakat burada yüzyıllardan beri vergi ödeyen ahaliden her türlü paralı ve yedek birlik oluşturulması için asker toplanması olayı da kastedilmiş olabilir. Aslında burada örf meselesinin ortaya atılmasının bir nevi bahane olduğu ve üzerine fazla gidilip kurcalanırsa sağlamlığını koruyamayacağı kuşkusu uyanıyor.

Bundan sonra gelen ve 2-13. maddeler birbirinden çok farklı temel düzenlemeler içerir. Askerlik görevini yerine getirecek olanlar, 20 yaşından 25 yaşına kadar, yani "esnan-ı askeriye" adı verilen askerlik çağında altı kez kur'aya katılmak zorundadır (madde 2). Daha genç ve daha yaşlı erkekler kesinlikle kur'aya katılmaya zorlanamazlar. Sadık Rifat'ın öne sürdüğüne göre, bu yaş sınırlamaları, Avrupa devletlerinin çoğunda geçerli koşullarla özdeşir.²⁴⁴ Askere alma yaşı bakımından Avrupa'nın örnek alınmış olması mümkündür. Oysa şeriatı göre, cihada katılmak için en alt sınırı olarak rüşde erme yaşından (büluğ) hiç söz edilmemektedir.²⁴⁵ İncelediğim kaynaklarda yaş sınırı konusuna dair herhangi bir tartışmaya rastlamadım.

Asker toplama bölgelerinin sınırlarına ve tek tek kazalara ayrılan kotalara riayet edilmesi zorunluydu. Askerlik çağı gelmiş kişi, kayıtlı oldu-

ğu kazada değil, geçici olarak başka bir kazadaysa, bulunduğu kazadan askere alınması ve oranın kotasına dahil edilmesi yasaklanmıştı (madde 3-5).

Tarım işleri göz önünde bulundurularak, kur'a çekilişleri her yıl "ruz-ı Hızır" (5 Mayıs) gününde yapılacaktı (madde 6). Hizmet süresini tamamlayanların, yeni askere alınanlar görev başına gelmeden terhis edilmemesinden anlaşıldığına göre, beş senelik hizmet süresi güneş takvimi dikkate alınarak hesaplanmaktaydı. Fakat İslami ay takvimine göre beş yıllık hizmet süresinden söz eden belgeler de vardır.²⁴⁶ Kanımca bunlar sık rastlanmayan bazı tutarsızlıklardır. Özellikle tarım işleri söz konusu olduğunda, ay takvimine göre süre hesaplamak kullanım bakımından yanlış olabilir.

Kur'a uygulamasını yapacak olan kur'a meclisinin (asker celbi komisyonu) kimlerden oluşacağına dair maddeler (madde 7 ve 8) büyük önem taşıyordu. Beş görevliden oluşan bir grup, 6-12 kazada kur'ayı uygulayacaktı. Başlarında bir alay emini veya daha yüksek rütbeli bir subay bulunacak; bir alay imamı, bir liva veya alay kâtibi, istisnai durumlarda yetenekli bir tabur kâtibi, bir hekim, ayrıca yeni askerleri kur'a çekiminden sonra birliklerine götürecek bir yüzbaşı veya mülazım veya yetenekli bir çavuş ona yardımcı olacaklardı.

Askeri yönetimin veya merkezi hükümetin temsilcilerinden oluşan kur'a meclisi, her kazada yerel görevlileri yanına alacaktı. Bunlar, yerel yönetimin başkanı olan kaza zabiti, kadı ve "sair ulema, meşayih ve vücuh mütehayyizlerinden" (başka ulema, şeyhler ve yörenin ileri gelenlerinden) ibaretti. Amaç, kur'a meclisinin tarafsız olmasını sağlamak, "himaye" ve "garaz" gibi olumsuz olayların önüne geçmekti. Bölüm 4.5.1'de açıklanacağı gibi, yerel eşrafın askere alma işlemlerinde oldukça ikincikli (ambivalent) bir tutumu olmuştur. Kur'a meclisinin tarafsız davranmasını sağlamak için kurulan bu karşılıklı kontrol sistemi, sanıldığından çok daha karmaşıktı.²⁴⁷

Bundan sonra kur'a uygulamasına katılmayanlar (madde 9) veya kur'adan sonra kaçanlarla (madde 11) ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. Bir kişi kur'aya katılmamak için kur'a meclisinin karşısına çıkmazsa, o kişi "bila kur'a" (kur'aya tâbi tutulmadan) askere alınacaktı. Böylece kur'aya katılma hakkını kaybetmekle ve kur'anın kendisine isabet etmemesi olasılığını da kaçırmakla yeterince cezalandırılmış olacağı varsayılmaktadır.²⁴⁸

Bunun dışında herhangi bir cezalandırma kesinlikle yasaklanmıştır. Aday, açıklanacak ayrıcalıklı durumlardan ötürü askerlikten muaf olmasına rağmen firar ederse, yakalandığında askere alınacaktır.

Kur’ada asker olacaklar saptandıktan sonra, adaylara aileleriyle ve dalaşmaları ve yapmaları gereken işleri tamamlamaları için 20 günlük süre tanınır. Bu sürenin bitiminde görevli subay, askerleri birliklerine götürüp teslim edecektir (madde 10). Bu 20 gün zarfında ortadan kaybolan veya firar edenlere ceza olarak 60 değnek vurulur, çünkü bu suçu askerlik hizmetine alındıktan sonra işlemiş sayılacaklardır (madde 11).

Fakat ceza sadece 60 değnek yemekten ibaret değildir. Madde 49’da, asker adaylarına, 20 günlük hazırlanma süresi için memleketlerine gönderilmeden önce, tam zamanında görev başına dönerlerse alayda “hürmet ve riayet” göreceklerinin ve “başlı başlarına” yani serbestçe hareket edebileceklerinin, oysa görevden kaçarlarsa şerefsiz sayılacaklarının ve serbest hareket olanaklarının kısıtlanacağına açıkça anlatılması üzerinde ısrarla durulmaktadır.²⁴⁹ Kur’a meclisindeki ulema, her yeni askere “yirminci gün yine cümlesi re’s-i kazaya avdet ederek alaylarına azimetle beş sene Asakir-i Muvazzafa silkinde din-ü devlete hizmet (edeceklerine) ve firar ve sair uygunsuz hal ve harekete ictisar eylemekten mücanebet edeceklerine” (20 gün sonra tekrar kaza merkezine dönüp alayına teslim olacağına ve beş yıl boyunca muvazzaf orduda dinine ve devletine hizmet edeceğine, kesinlikle firara kalkışmayacağına ve başka uygunsuz davranışlarda bulunmayacağına) dair yemin ettirir.²⁵⁰

Bu yemin asker yemini olarak kabul edilmekte ve kur’a çekilmesiyle birlikte erkeğin askere alındığını ve bundan böyle askeri yasalara tâbi olduğunu kesinleştirmektedir. Günümüz bakış açısına göre, şimdiki yemin törenlerine ve aynı zamanda (1843) *Takvim-i Vekayi*’de ayrıntılı olarak anlatılan askerlerin devre değişimi törenine kıyasla, bu yemin töreni gayet sade ve gösterişsizdir; çünkü askerlerin yerleştirildikleri birlikler topluluğunun önünde değil, kaza merkezinde küçük bir topluluk önünde yapılmaktadır, ayrıca erkekler henüz asker üniforması giymemişlerdir. Ama ne gariptir ki –inceleyebildiğim kadarıyla– bu yemin o dönemin tartışmalarında önemli bir rol oynamamaktadır.²⁵¹

Yeni askere alınan kişinin yemin zamanının saptanmasının tamamen pragmatik düşüncelere dayanmış olması mümkündür. Askerin veda-
laşmak üzere memlekete gitmesi için verilen 20 günlük izin, askerin ko-
layca firar edebileceği nazik bir dönemdi. Yakalanan firarilerin etkin bir bi-
çimde cezalandırılabilmeleri açısından, askeri hukukun geçerli olması ge-
rekiyordu. Bu bakımdan yeminin başlıca amacı, potansiyel firarileri ceza-
landırılma korkusuyla kaçmaktan vazgeçirmektir. İşte bu yüzden kanunna-
menin burada üzerinde durduğumuz maddesi, firarinin cezalandırılması-
na tahsis edilmiştir.²⁵²

Firarinin şerefsiz sayılacağı tehdidi aslında çok soyut bir cezalandır-
ma biçimidir, fakat serbest hareket olanağının kısıtlanması eklenince, bu
ceza yeniden kaçma teşebbüsünü engelleyecek pratik bir önlem yerine geç-
mektedir. Askerliğin şeref ve saygınlığının vurgulanması da, askerlik göre-
vini yerine getirmekle yükümlü olanlar için bir motivasyon olur. Bu bağ-
lamda Prusya'nın 1808 tarihli askeri ceza yasasıyla yapılan bir karşılaştı-
rma çok ilgi çekicidir. O tarihte ordunun tüm birliklerine mensup askerle-
re "ulusal askerlik nişanı" (*National-Militaireabzeichen*) adı altında ünifor-
malarına takmak üzere dağıtılan siyah-beyaz kokardın asker kaçaklarından
geri alınması, firar suçunu işleyenin teşhir edilmesine neden oluyordu.²⁵³
Osmanlı ordusunda buna benzer bir uygulamaya dair belge bulunamamış-
tır. Napolyon'un savaşları sırasında Prusya'da askerlik yapmak, ulusal bir
yükümlülük haline gelmişti.²⁵⁴ 1846 Kur'a Kanunnamesiyle Osmanlı ordu-
suna yeni alınan askerlerin yemin etmeleri usulü bir kez daha insanları et-
kilemek için kullanılan "din-ü devlet" kavramlarını çağrıştırmaktadır. As-
ker kaçaklarının cezalandırılması, bir yandan askerlik görevinin ideolojik
anlamda değerlendirilmesiyle ilgilidir. Öte yandan kaçak sayısı, ideolojik
yapılandırmanın başarılı olup olmadığı konusunda fikir verir.

Asker kaçaklarına yardım veya yataklık eden sivillere oldukça etkili
cezalar öngörülmektedir (madde 12). Suçu saptanan kişi, o yıl ödeyeceği
vergi kadar para cezasına (en fazla 120 kuruş) çarptırılacaktır. Bu para, as-
ker kaçağının gizlendiği yeri ilgili devlet dairesine bildiren kişiye ihbariye
(ihbar ödülü) olarak verilecektir. Asker kaçağını gizleyen basit halktan
(ahad-ı nasdan) kişiler, ayrıca vilayet merkezinde bir ay ağır hapis (pranga-

bendlik) cezasına çarptırılacaklardır. Eşraftan olanlara ise “hapis” veya “nefy” (sürgün) cezası verilecektir. Bu türden bir suçu saptanan devlet memurları memuriyetten uzaklaştırılacaktır.

Kur’a Kanunnamesinin 13 sayılı maddesi, yerel iltimas olaylarının engellenmesine yönelik bilinçli önlemler olarak algılanabilir:

Her bir ordu dairesinden ahz-u istihsal olunan neferat-ı cedidenin iptida-yı emirde cümleten merkez-i orduya sevk ve cem’iyle badehu oradan mevâkie (mevkilere) taksim ve isbal olunması mukaddema takarrür etmiş ise de ol suretle icra olunmak lâzım gelse meselâ Dersaadet ordu-yı hümayunu dairesinde Kayseriye kazasından alınan neferat bir kere Dersaadet’e getirilip badehu esna-yı taksimde Konya veyahut Kastamonu veyahut yine Kayseriye mevkilerinde bulunan alayların birine isabet ettikleri surette bi-tekrar iade ile oralara isbali iktiza edeceği vazihattan (belli ve aşikâr) ve neferat-i merkume ise henüz elbise ve layık ayakkabı giymemiş oldukları halde bu vecihle öteye beriye geşt-ü gûzar etmeleri kendilerine mucib-i enva-ı meşakkat ve muris-i emraz-u illet olacağından başka birtakım masarif-i zaide ve tekellüfat-ı kesire vukuunu dahi istilzam edeceği ve böyle olmayıp da her bir mevki ve mahalde bulunan alaylara lüzumu olacak neferat-ı cedide ol mevki ve mahal en yakın bulunan kazalardan tahsis ve ita olunduğu surette maslahat gereği gibi kesb-i suhulet ederek ol kadar masarif ve tekellüfat dahi vuku bulmayacağı müsellemtan olduğuna ve eğerçi her bir alaya lüzumu olacak neferat-ı cedide bu vecihle ol alayın bulunduğu mevkiin civar kazalarından verildiği ve alaylar dahi bulundukları mevkilerde mütemadiyen ikamet ettikleri takdirde birkaç sene zarfında alayların neferatı cümleten hemşehrî adamlardan ibaret olmak mahzuru dahi derkâr ise de alayların bir mahal ve mevkide ber nihayet iki seneden ziyade ikamet eylemeleri hadd-i zatında usul-i askeriyeye mugayir ve bil-münavebe her bir mahal ve mevkide aram etmelerinde bil-vücuhi nef-ü muhassehat zahir olarak bi-mennihi taala bundan sonra husus-ı mezkûrun dahi bu vecihle taht-i nizama vaz’ olunması lâzım geleceği bedihi ve ol vecihle alaylar münavebe ile or-

du dairesinde vaki her bir merkez ve mevâkie nakl-ü azimet ederek bir mahalde nihayet iki seneden ziyade aram ve ikamet etmedikleri halde her senenin istibdalini bulundukları mahallin civar kazaların-
dan icra edecekleri cihetle zikrolunan cinsiyet ve hemşehrîlik mahzurunun dahi ber taraf olacağı gayr-i hafî bulunduğuna ve her kazadan alınacak neferatın miktarı dahi evvelce tebeyyün ederek malum olacağına binaen ber vech-i muharrer her bir mevkide bulunan alaylara vakt-i istibdalde ne miktar neferat-ı cedide iktiza eder ve ol kadar neferat ol mevkiin mümkün mertebe kurb-i civarında olmak üzere kaç kazadan hâsıl olabileceği anlaşılır ise mezkûr kazalar mevki-i mezburre tahsis olunarak anlardan alınan neferat ol mevkie ita oluna.

Ordu birliklerinin yapılandırılmasında Osmanlı askeri yönetiminin, gerek konuyla ilgili lojistik koşulları, gerekse askerlerin devlete bağlılıklarını güçlendirecek ideolojik meseleleri gözetmeye gayret ettiği, bu metinden açıkça belli oluyor. Çok sayıda yeni askerin uzak yerlere nakli, masrafların yüksekliği, teçhizat ve giyimin henüz teslim edilmemiş olması nedeniyle herhalde sorun yaratacaktı. Öte yandan bir mevkide konuşlandırılmış birliklerin belli aralıklarla başka yerlere nakledilmesinin de büyük harcamalara yol açtığına işaret edilmektedir. Henüz üniforma giymemiş deniyimsiz yeni askerlerin naklinin, yüksek firar olasılığı yüzünden daha sakıncalı olduğu tasavvur edilebilir. Dolayısıyla bu askerlerin memleketlerinin yakınında bir mevkide konuşlandırılmaları akla yakın gelmektedir. Oysa asker kaçaklarının tanıdık ortamda daha kolay gizlenme olanağı bulacaklarını gerçeğinden hiç söz edilmemektedir.

Metinden anlaşıldığına göre, askeri yönetim bilinçli olarak birlikleri aynı memleketten kişilerle oluşturmamaya çalışıyordu. Böylece etnik ve yerel bağlılıkların kontrol altında tutulması amaçlanmaktaydı. Metinde geçen “cinsiyet mahzuru” kavramı, metin bağlamında tam olarak anlaşılmamaktadır. “Cins” aslında tamamen birbirinden ayrı kategoriler için kullanılan bir kelimedir.²⁵⁵ Başka belgelerle yapılan kıyaslamadan anlaşıldığına göre, “cinsiyet mahzuru” ifadesi “milliyetçilik meselesi” manasına gelen ve 1840’lı yıllarda mutat kullanılan bir terimdi.²⁵⁶ İki yıl sonra, gayrimüslim-

lerin Osmanlı ordusunda hizmet edip etmemeleri konusu ortaya atıldığında, bu sözcük çok önemli bir rol oynayacaktır. O zaman da Osmanlı devletiyle diğer çokuluslu devletler (Vielvölkerstaaten) ya da sömürgeci devletler, yani Avusturya-Macaristan, Büyük Britanya, Fransa arasında bir kıyaslama yapılmıştır. Buna karşı, 1846 Kur'a Kanunnamesinde "hemşehrilik mahzuru" ifadesiyle merkezi yönetimin hoşlanmadığı, kökenleri daha derinde olan yerel bağılıklar kastedilmektedir.

Sonuçta yeni askere alınanların birliklerine sevkıyatı için kısa yolların ve aynı zamanda birliklerin değişik yerlerden gelen bireylerden oluşurulmasının tercih edilmesini pragmatik bir önlem olarak algılamak gerekir. Askere alınanlar önce memleketlerinin yakınındaki bir mevkide konuşlandırılacaklardır; fakat en geç iki yıl sonra, o mevkide konuşlandırılmış olan tüm birlik başka bir mevkiye nakledilecektir. Birliğin yeni konuşlandırıldığı mevkide, yakın çevreden askere alınanlar olduğundan, kısa sürede çeşitli yerlerden gelen bireylerin bir araya gelmesiyle karışık birlikler oluşacaktır. Metinde düzenli aralıklarla nakledilecek ordu birliklerinin masraflarından söz edilmemektedir.

Madde 13 üzerinde dikkatle durmak gerekmektedir; çünkü devlet, bu maddeyle Müslüman tebaanın çeşitli grupları arasındaki ve bunlarla devlet arasındaki çatışmaların varlığını açıkça kabul etmektedir. Böylece birinci maddede telkin edilmeye çalışılan, ortak çıkarların birleştirdiği homojen bir Müslüman toplumun, kendini yalnızca dışardaki "kâfir/gâvur" düşmanlara karşı savunmak için bir orduya gereksinim duyduğu fikri, genel geçerliliğini yitirmiş olmaktadır. Gerçekten de muvazzaf ordu, gerek 1840'lı yıllardaki askeri reformdan önce, gerekse reform esnasında ve reformdan sonra, iç çatışmalara müdahale etmek üzere merkezi hükümet tarafından sık sık kullanıldı. Genelde bu durumlarda –Mısır valisi Mehmed Ali'ye karşı sürdürülen savaşta ki uygulamanın aksine– merkezi yönetimin düşmanları bir fetvayla "kâfir" ilan edilmemiş ve dışarıdan saldıran düşman muamelesi görmemişlerdir.²⁵⁷

Kur'a Kanunnamesinin ikinci bölümü (madde 14-23) ilke olarak kimlerin askerlik hizmetinden muaf tutulacağını saptar. Sivil yönetimde (mülkiye), mahkemelerde ve medreselerde (ilmiye) görevli olanlar; tarikat

şeyhleri (madde 14); camilerde görevli imam, müezzın ve vaizler (madde 15); medrese öğrencileri (talebe-i ulûm) bu gruptandır. Fakat öğrenciler önce öğrenimlerini ciddiye aldıklarını kanıtlamak için bir sınav vermek zorundaydılar (madde 17). Bu sebeple kur'a meclisinin karşısına çıkıp görevli imam tarafından imtihan edilmeleri gerekiyordu. İmtihanın içeriği daha ilerdeki bir maddede saptanmıştır (madde 42). Sınavda İbn al-Hâcib'in (ölümü 646/1249) *Kâfiye* adlı eseri ve bu eserin bazı şerhleri esas alınarak, Arapça dilbilgisi hakkında sorular sorulacaktır.²⁵⁸ Ulema sınıfından olanların ve şeyhlerin oğulları da –babalarının izinden yürümeleri halinde– askerlikten muaf tutulacaklardır. Bu da tıpkı din okullarında okuyan öğrencilerde olduğu gibi kur'a meclisi karşısında düzenlenen bir sınavla kanıtlanacaktır (madde 16). Askerlikten muaf tutulma nedenleri her yıl denetlenecek ve bu amaçla söz konusu kişiler her seferinde kur'a meclisinin karşısına çıkacaklardır. Üst üste altı yıl boyunca bu sınavda başarı gösterirlerse, sonunda Redif birliklerinde hizmet etmekten kurtulacaklardır, çünkü öğrenimlerini ciddiye aldıklarını kanıtlamış olacaklardır (madde 27).

Sözü edilen maddelerin hiçbirinde askerlik hizmetinden muaf tutulmanın sebebinden söz edilmemektedir. Demek ki hepsi için ortak ölçüt, bu kişilerin toplumda başka önemli ve vazgeçilemez bir etkinliklerinin olmasıydı. Sivil yönetimde görevli olanlar için bu kuşkusuz geçerlidir. Fakat öyle anlaşıyor ki, üst düzey din görevlilerinin ve çocuklarının toplumdaki işlevlerine de çok önem verilmekteydi. Osmanlı devleti kendini Sünni İslamın koruyucu gücü olarak görüyor ve her fırsatta Devlet-i ebed-müddet-i Muhammedî (Muhammed'in ebedi devleti) olduğunu beyan ederek bunu vurguluyordu.²⁵⁹ Ayrıca ilmiye sınıfı mensuplarının askerlikten muaf tutulmaları geleneğiyle bu madde arasında bir bağlantı olduğu da akla gelmektedir.²⁶⁰

Askerlik muafiyetine ilişkin ikinci istisna, bir ailenin askere alınan bireyleri yüzünden ekonomik bakımdan sıkıntı çekmesini önleme amacına yöneliktir. İlke olarak, hanesini (aile, ev) tek başına geçindiren kişi (muin), muvazzaf orduda hizmet etmekten muaf tutulacaktır. Bu ilke somut olarak şu anlama gelmektedir: Ana-baba yaşlı ve düşkün durumdaysa ve ailede onlara bakacak 15-70 yaş arasında diğer bir erkek bulunmuyorsa, oğul askerlikten muaf tutulacaktır.²⁶¹ Erkek evlat bu arada başka bir ailede

yaşıyorsa (madde 18) veya dul bir kadının oğluyrsa (madde 19), aynı koşullar geçerlidir. Dul kalmış annenin sağlıksız ve düşkün olması koşulu söz konusu değildir, çünkü bir erkeğin kadının geçimini sağlaması gerekir.

Bir aile kuran erkek (müstakil bir hanenin sahibi ve müdiri), aynı köyde yaşayan ve askerliği süresince aileyi geçindirebilecek bir babası, kayınbabası veya kayınbiraderi yoksa askerlikten muaf tutulacaktır (madde 20). Kayınbirader bu görevi üstlenirse, 25 yaşından büyük, yani askerlik çağını geride bırakmış olmalıdır.

Ailenin bir erkek evladı askerdeyse ve en aşağı 15 yaşın üstünde bir üçüncü oğul yoksa, ikinci erkek evlat askerlikten muaf sayılır (madde 21). Bu madde 47'de somut biçimde açıklanmaktadır: Ailenin iki erkek evladı aynı yıl kur'a meclisi karşısına çıkar ve her ikisine de kur'a isabet ederse, sadece biri alınacaktır. Oğullarından hangisinin askere gideceği konusunda baba karar verecektir. Kur'a meclisi görevlileri için 1855/56 Kur'a Kanunnamesine eklenen bir yönergede, bir aileden iki erkek evlattan fazlasının askere alınmaması kesin olarak bildirilmiştir.²⁶² Demek ki çok erkek evlada sahip ailelerdeki tüm yetişkin erkeklerin askere gitmelerinin önlenmesi amaçlanmaktaydı. Hiç değilse yetişkin erkek evlatlardan –15 yaşını geçenlerden– biri, ana babasına destek olmak üzere evde kalmalı ve örneğin tarladaki işlerde çalışabilmeliydi. Madde 22, benzer bir amaca yönelikti. Bu maddeye göre, bir kişinin birden fazla erkek kardeşi askerlik hizmeti sırasında hayatını kaybettiyse ve 15 yaşını geçmiş en az bir erkek kardeşi daha yoksa, o kişi de askere alınmayacaktı.

Bünyesi zayıf, sağlıksız (zaif-ül-bünye) kişiler, bir uzvu eksik (nakis-ül-aza) olanlar, kronik veya bulaşıcı bir hastalığa tutulanlar (ilel-i sâriye ve müzmineye mübtelâ) da askerlikten muaftır (madde 23). Adayların muayenesi, tıpkı kur'a meclisindeki din görevlisi tarafından sınava tabi tutulan öğrencilerde olduğu gibi, kur'a çekilişinden hemen önce yapılacaktır (madde 42). Tıbbi muayene sırasında bazı sorunlar çıkması yüzünden, 1855/56 yasasının ikinci baskısında hekimlere verilen talimatta, asker adaylarının mahrem yerlerinin muayene edilmesine gerek olmadığı ve bundan vazgeçilmesi yazılıdır.²⁶³ Sadece söz konusu kişi belli bir hastalıkla ilgili şikâyetle bulunursa, mahrem yerlerinin muayene edilmesine –ayrı bir odada ya-

pılmak koşuluyla– izin verilmektedir. Frengi gibi zührevi hastalıkların –özellikle askerler arasında– çok yaygın olması nedeniyle, Osmanlı’daki askeri hekimlerin bu olgu üzerinde durmalarına şaşmamak gerekir. Mısır ordusuna ilişkin olarak, bu durumu açıkça gösteren belgeler bulunmaktadır.²⁶⁴ Bu kanunnameyi düzenleyenler, bu muayeneler esnasında bazı hekimlerin yetki alanlarının dışına çıktıklarını ileri sürmektedir.

Dikkat çeken husus, Mısır’daki düzenlemelerin aksine, gerek bu konu gerekse başka konular bağlamında, kendini sakatlayanlara verilecek cezalardan söz edilmemesidir. Mısır’da askerlik görevinden muaf olabilmek için bazı gençlerin kesici dişlerini söktüğü veya sağ elinin işaretparmağını kestiği sık sık görülmüştür.²⁶⁵ Böylece fişek kovanlarını açmak veya tetik çekmek gibi el becerilerini yerine getiremeyerek, askerlikten muaf olacaklarını ümit ediyorlardı. Öyle anlaşıyor ki, bu konunun padişahın askeri yönetimince kayda değer bir önemi yoktu.

Muafiyet koşullarının her yıl yeniden denetlenmesi gerekmektedir (madde 24). Günün birinde bu koşulların artık bulunmadığı saptandığında, söz konusu kişi kur’aya tabi tutulacaktır. Askerlikten muafiyet nedeni, kişinin aileyi geçindiren tek erkek veya ailenin yetişkin tek evladı olması ise, muafiyet sadece aktif hizmet için geçerlidir. 25 yaşından itibaren Redif birliklerinde (sınıf-ı Redif) görev yapması zorunludur, çünkü bu hizmet kişinin uzun süre aileden uzak kalmasını gerektirmemektedir (madde 26).

Devletin asker toplarken sosyal meseleleri dikkate alması, hatta belli ölçüde sosyal sorumluluk üstlenmesi, 19. yüzyıl süresince belirgin bir biçimde artmıştır. Bu durum, asker adayının ailesinin, geçimini sağlayan kişiyi yitirdiğinde zor duruma düşmesini önleme amaçlı önlemlerin zaman içinde daha titizlikle araştırılmasından anlaşılmaktadır. Osmanlı devleti, Kırım savaşının sonuna doğru, aileyi geçindiren tek kişinin askere alınması yüzünden sıkıntı çekenlere aylık geçim parası ödemeyi planlamıştır.²⁶⁶ Fakat Osmanlı devletinin bu bakım yükümlülüğünü yerine getirmekte ne ölçüde başarılı olduğu konusunda mevcut kaynaklar bilgi vermemektedir.²⁶⁷

Sorun yaratan durum, 1846 kanunnamesinde muafiyetin hangi bölgelerde geçerli olduğunun açıklanmamasıdır. Kuşkusuz muvazzaf birlikler için asker toplanmayan bazı bölgeler vardı; fakat bu bölge ahalisinin

askerlik görevinden muaf olduğuna dair özel bir açıklama yapılmamıştır. Tam tersine, Osmanlı yönetimi er veya geç buralarda da kur'a yöntemini uygulamaya niyetliydi. Bu konuda İstanbul ve Bilâd-ı Selâse adı verilen Galata, Üsküdar ve Eyüp halkı bir ayrıcalık oluşturunuyordu.²⁶⁸ Fakat bu ayrıcalıklı durum bile 1846 kanunnamesinde belirtilmemiştir.

Nüfus durumu hakkında bilgi veren istatistiklerin yapılmadığı veya eksik yapıldığı bölgelerde çıkan güçlüklerin aksine, İstanbul'da böyle bir durum söz konusu değildi. 1842 yılında, yani ilk defa kur'a usulüyle asker celbine başlanmasından kısa süre önce, İstanbul halkı hakkında Osmanlı yönetiminin faydalanabileceği ayrıntılı istatistikler düzenlenmişti.²⁶⁹

Fakat 1844 yılında, Kur'a Kanunnamesi'nin baskıya verilmesinden önce, İstanbul ahalisinin fiilen askerlik hizmeti yapmaya zorunlu olmadığı kanıtlanabilmektedir. 1844 yılı baharında, bütün İstanbul'da, kente yeni gelmiş ve belli bir esnafa dahil olduklarına dair kayıtları bulunmayan, dolayısıyla şehirde devamlı kalma hakkına sahip olmayan erkeklerin saptanmasına ve şartlara uyan kişilerin Nizamiye ordusu için askere alınmasına karar verilmiştir.²⁷⁰ Şehir halkından olanların askere alınmayacağı açıkça belirtilmiştir. Nihayet 1847 yılı yazında durum tamamen açıklığa kavuşur; zira MVL'de, taşralı erkeklerin askerlikten muaf tutulabilmek amacıyla İstanbullu ailelerin kızlarıyla evlenmelerini engelleme çareleri müzakere edilmiştir.²⁷¹

1870'te baştan sona gözden geçirildikten sonra yeniden basılan Kur'a Kanunnamesinde de, İstanbul ahalisinin askerlikten muaf olduğunu açıkça belirten bir madde bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu ayrıcalıklı durumun ideolojik nedenlerine dair bir açıklamaya rastlanmamasına şaşmamak gerekir. Nihayet 1886 yılının askerlik yasasına (Asakir-i Nizamiye-i Şahenenin Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayunu) bu konuyla ilgili bir madde konmuştur.²⁷²

Kur'a Kanunnamesinin üçüncü bölümünde (24-27. madde) yeni Redif sistemine temel oluşturan düzenlemeler bulunmaktadır. Burada en önemli değişiklik, daha önce sözü edildiği gibi, nizami orduda beş yıl hizmet süresini tamamlayanların ya da 26 yaşında ve altı kur'a çekilişinde de askere alınmamış olanların, Redif birliklerine alınacaklarına dair maddedir (madde 25). O güne kadar Redif birliklerine asker toplama işlemleri, Niza-

miye ordusu için yapılan işlemlerden bağımsız yürütülmüştü. Bundan böyle Redif organizasyonunun, muvazzaf orduya bir alternatif oluşturan milis kuvvetleri kimliği değiştirilerek, daha dar anlamda bir yedek orduya (*reserve*) dönüştürülmüş ve dolayısıyla askere alma yöntemleri de doğrudan muvazzaf ordunun kine bağımlı hale getirilmiştir.

Muvazzaf ordu hizmetinden muafiyet, sadece bazı koşullarda Redif birliklerinde hizmetten muaf olmayı getirmektedir. Redif askeri olmanın aileden uzun süre uzak kalmayı gerektirmemesi nedeniyle, geçimi sağlayan tek erkekler, yedek birliklerde hizmetten muaf değildirler (madde 26). Bu kişiler 26 yaşından itibaren Redif askeri olarak her yıl talimlere katılmak zorundadır. Buna karşın medrese öğrencileri (talebe-i ulûm) bu talimlerden muaftır; zira öğrenimlerini ciddiye aldıkları, altı kez yinelenen sınav sayesinde kanıtlanmıştır (madde 27). Asker adayının yerine başka birini teklif etmesi, hizmetten muaf tutulmasını sağlamaz (madde 30).

1846 Kur'a Kanunnamesinde, bir kişinin mesleği dolayısıyla veya başka önemli görevler yüzünden askerlik hizmetini yerine getiremediği veya istemediği hallerde, bir bedel karşılığında bu hizmetten affı olanağına yer verilmektedir (madde 28).²⁷³ Bu dönemde (1846'da) bedel sözcüğüyle birinin yerine geçecek bir başka kişi kastedilmektedir. 1870 tarihli Kur'a Kanunnamesinde bedel-i şahsi ifadesiyle bu anlama kesinlik kazandırılmaktadır.²⁷⁴ Para ödeyerek (bedel-i nakdî ile) askerlik hizmetinden affedilme olanağı o dönemde henüz öngörülmemiştir. Çekilişte saptanan kişi yerine, onun görevini üstlenmeye razı olacak veya buna zorlanacak bir akrabası, kölesi veya herhangi bir sebepten kendine bağımlı biri yoksa, o kişi kendi yerine askerlik yapacak birini parayla tutabilirdi. Bu hizmet karşılığında bedel olarak ödenecek paranın miktarı, anlaşma yoluyla saptanırdı.²⁷⁵

Bu konuda bazı kurallar söz konusudur.²⁷⁶ 1) Bedel olacak kişiye para ödeyebilmek için arazi, taşınmaz mal varlığı ve önemli tarım gereçlerinin satılığa çıkarılması gerekmemelidir. Herhalde bu koşul, ailenin oğlunu askere göndermemek pahasına iflas etmesini önlemek amacıyla konmuştur. 2) Bedel olacak kişinin 25 yaşından büyük ve 30 yaşından küçük olması gerekmektedir. Böylece ilerki yıllarda nizami askerlik yapabilecek

bir kişinin bedel olarak askerlik hizmeti yapması önleneciktir. 3) Kişinin herhangi bir sari veya kronik hastalığı (ilel-i sariye ve müzmine) olmaması, yani yerine askerlik yapacağı kişi gibi askerlik hizmeti yapabilecek durumda olması gerekmektedir.²⁷⁷ 4) Bedel olacak kişinin daha önce muvazaf birliklerde hizmet etmiş olmaması gerekmektedir, ama daha önce muvazzaf birliklerde hizmet yapmamış bir Redif askeri olabilir. 5) Kişinin, bedel ödeyeceklerle aynı asker toplama bölgesinden olması gerekmektedir.

Bu açıklamaları dört madde izlemektedir ki, bunlar askerliğin “şerefli” bir görev olduğuna dair o çağın bakış açısını yansıtmaktadır: 6) Bedel olacak kişi “beyaz köle” olabilir, ama “arap köle” olamaz. Bu ifade, ırkların askerliğe uygunluk bakımından farklılık göstereceği düşüncesinden ya da başka ırktan insanlara farklı değer biçilmesinden ileri geliyor olabilir. İstanbul’daki köle pazarında beyaz ve siyah kölelerin fiyatları arasındaki büyük fark bunu göstermektedir.²⁷⁸ 1870 yılı Osmanlı Kur’a Kanunnamesinde bu madde bulunmamaktadır; bu da büyük ihtimalle köle ticaretinin yasaklanmasıyla ilgilidir. Çerkez kölelerin alınıp satılması konusunda Osmanlı hükümeti 19. yüzyıl sonuna kadar ikincikli (ambivalent) bir tutum takınmıştır.²⁷⁹ 7) Bedel olacak kişinin görevini yerine getirmeye engel bir yetersizliği bulunmaması veya uygunsuz davranışlardan ötürü nizami ordudan ihraç edilmiş olmaması gerekmektedir. 8) Nereden ve hangi aileden geldiği bilinmeyen, yeri yurdu belirsiz ve yüz kızartıcı davranışlarda bulunmasıyla tanınan bir kişi olmaması şarttır. 9) Ayrıca asker adayının, yerine bir bedel tayin edip etmeyeceğine karar verebilmesi ve bedel olacak kişiyi bulması için tanınan üç aylık sürenin aşılmaması gerekmektedir. Bu süreyle ilgili madde, 1847 yılı Nisanında iptal edilmiştir.²⁸⁰ Söz konusu madde, Kur’a Kanunnamesinin 1855/56 yılı basımında henüz değiştirilmemiştir. Ancak 1870 basımında bu madde değiştirilmiş ve bedelin ne zaman olursa olsun tayin edilebileceği koşulu konmuştur.²⁸¹

Asker adayı, yerine bedel tayin ettiği kişinin askerliğin birinci yılını da firar etmesi riskini üstlenmek zorundadır. Daha sonraki senelerde bu risk devlete aittir. Bu durumda birinci yılda bedel firar ederse, askerlik hizmetiyle yükümlü kişinin yeni bir bedel bulması veya bizzat askere gitmesi gerekir. Bedel olan kişinin yaşamını yitirmesi riski daima devlete aittir (madde 29).

19. yüzyıl askerlik yasalarının karşılaştırılmasında, bedel seçiminin daha sıkı denetime alınmasına yönelik eğilim dikkati çeker. 1846 kanunnamesinin 1855/1856 yılı ikinci basımındaki ek bölümde, asker adayıyla bedel arasında varılan anlaşmanın yazılı bir belgesi yoksa, anlaşmanın kur'a meclisinin düzenlediği bir tutanakla saptanması koşulu vardır.²⁸² Daha önce belirtildiği gibi 1870 kanunnamesi, bedel olarak 15.000 kuruş veya 150 altın lira²⁸³ ödenmesi imkânını öngörmektedir (bedel-i nakdî).²⁸⁴ Böylece uygulamada bedel seçimi devlete bırakılmaktadır. Bedel miktarının yüksekliği, asker kaçığını saklamanın cezası olan 120 kuruşun bile çok ağır bir ceza sayılmasından anlaşılmaktadır.²⁸⁵

Asker adayının yerine bir bedel-i şahsî tayin edildiğinde, bu kişiye ödenecek paranın alay veznesine teminat olarak yatırılması gerekmektedir. Bu para, bedel olan kişiye yıllık taksitler halinde –hizmet dönemi boyunca her yıl sonunda– ödenecektir.²⁸⁶ Bununla, bedel olan kişinin firarının önlenmesi amaçlanmaktadır. 1886 yasasında bedel-i şahsî usulü kaldırılmıştır.²⁸⁷ Askerlik hizmetinden muaf olabilmek, ancak 5.000 kuruşluk bir meblağın ödenmesiyle mümkündür.²⁸⁸

1846 Kur'a Kanunnamesinin en son ve en uzun beşinci bölümü (32-64. maddeler), kur'a organizasyonu ile ilgili ayrıntılı talimat içermekte ve birinci bölümde sözü edilen düzenlemelere somut açıklamalar getirmektedir.²⁸⁹ Bu bölümdeki birçok madde hakkında daha önce bilgi vermiş olduğumdan, burada sadece üzerinde duracağım konular için önem taşıyan maddeleri ele alacağım.

Kur'anın nasıl düzenleneceği ve uygulanacağı hakkında yapılan açıklamalar çok ayrıntılıdır. Örneğin kur'a meclisi için nüfus defterlerinden çıkarılacak kopyaların (suret) nasıl olacağı, kullanılacak kısaltmalar inceden inceye tarif edilir (madde 41). Askere alınanların kaza merkezinden konuşlandırılacakları yere gitmeleri sırasında, bir günde yürüyecekleri yolun uzunluğu ve arada verilen molalar bile talimatta verilmektedir (53-55. maddeler).

Kur'a yöntemi ayrıntılarıyla tarif edilmektedir: Asker adaylarının adları yazılı kâğıtların bulunduğu zarflar, bir torbaya konacaktır. Bir başka torbaya boş kâğıtlar ve gerekli asker sayısı kadar “asker oldum” yazılı kâğıt-

lar konacaktır (madde 46).²⁹⁰ Önce kazanın müftüsü ya da müftü yoksa ulemadan başka biri, birinci torbadan bir isim çekecek, ismi okunan kişi de ikinci torbadan bir kur'a çekecektir. Eğer kendisine yazılı kur'a isabet ederse, askere alınacaktır. Kanunname, kur'a uygulamasının bir kez yapıldıktan sonra kesinlikle yinelenemeyeceğini ve sonucun değiştirilemeyeceğini ısrarla belirtmektedir (madde 48). 1855/1856 tarihli Kur'a Kanunnamesinin ekinde, kur'aların bulunduğu torbalara ya da küplere yaklaşan kişilerin giysi kollarını dirseklerine kadar sıvayıp kıvrması ve kollarını bedenlerinden uzak tutup öne uzatması gerektiği bildirilmektedir.²⁹¹ Bazı adayların elbise koluna gizlediği boş bir kâğıdı el çabukluğuyla çekilmiş gibi göstermesi tarzında hilelerin önlenmesi amacıyla böyle bir maddenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Çekilişten sonra adaylara, 20 günlük memleket iznine çıkmadan önce Kur'a Kanunnamesinin 11. maddesi okunacak ve firar etmeleri halinde çarptırılacakları ceza hakkında bilgi verilecektir (madde 49). Kendi yerine askere gidecek şahsa bir bedel tayin edecekler, konuyla ilgili maddeler; ayrıca hazır bulunan imamlara ve muhtarlara asker kaçaklarına yardım ve yataklık edenlerin cezalandırılmaları hakkındaki maddeler (madde 50-51) okunacaktır. Kur'a Kanunnamesi metninde kaçakların gözünü korkutacak önlem ve cezalar önemli bir yer tutmaktadır.

Kur'a Kanunnamesinde nizami birliklere gönüllü alınmasına ilişkin düzenlemeler içeren iki madde de bulunmaktadır. Başvuranlar 18-32 yaşları arasında olmaları koşuluyla askere alınırlar. Sağlık durumları bakımından, kur'aya katılanlarla aynı koşullara tabidirler; ayrıca hırsızlık, ahlağa aykırı veya ağır cezayı gerektiren suçlardan ötürü mahkûm edilip cezalandırılmış (sabıkalı) olmamaları gerekmektedir. Üstelik beş yıl askerlik hizmeti yapmaya razı olmalıdırlar (madde 62). Nizami orduya alınanlar da beş yıl hizmet süresini tamamladıktan sonra beş yıl daha hizmet etmeyi taahhüt edebilirler (madde 63).

1846 tarihli Kur'a Kanunnamesi, en az yedi yıllık bir çalışma sonucunda ortaya çıkmıştır ve amacı nizami orduya asker seçerken mümkün olduğunca sübjektif etkilerden uzak, adil bir karar mekanizmasının işleme-sini sağlamaktır. Bazı kişilerin askerlikten muaf tutulmaları konusu sorun

yaratmakla beraber, bu hususa kesin sınırlamalar getirilmiştir: Askerlikten muafiyet için, mutlaka aileden veya işten ayrılmamayı gerektiren zorunlu sebepler gösterilmelidir. Bunlar sosyal nedenlerden (aileyi geçindirecek tek erkek olmak) yönetimle ilgili nedenlere (sivil yönetimde görev almak) ve ideolojik nedenlere (dini eğitimde görevli olmak) kadar uzanan ayrıcalıklı durumlardan ibaret geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Bölgesel nedenler de bulunmakla beraber (İstanbullu olmak gibi), 1846 kanunnamesinde bundan söz edilmez. Belki de bu uygulama bir geçiş dönemi çözümü olarak görülmektedir.

Tüm gayrimüslim tebaa fiilen askerlik görevinden muaftı; bunun nedeni 1846 kanunnamesinin dini esaslara dayanan temellere oturtulmuş olmasıydı. Bu kanunname çıkarılmadan önce yazılmış ve konuyla ilgili olarak daha sonra kaleme alınmış metinlerde de durum aynıdır. Sadece bazı ifadeler –hitap edilenler göz önünde bulundurulduğundan– farklılık gösterebilmekte ve duruma göre dini içerik, daha çok ya da daha az vurgulanabilmektedir.

Yeni yöntem geliştirilmesinde en önemli unsur, ülke ahalisi hakkındaki tutarlı ve kesin bilgi toplanmasıdır. Fakat merkezi yönetim açısından, imparatorluğun bütün bölgelerinde nüfus sayımı yapmak ve buna dayanarak verileri düzenli bir biçimde güncellemek büyük zorluklar yaratmıştır.

4.4 GEÇİŞ DÖNEMİ ÇÖZÜMLERİ - İSTANBUL'DA VE ARNAVUTLUK'TA ASKER CELBİ

Kur'a yöntemi, başlangıçta tasarlananın aksine, 1845 (1261) yılında uygulanmadı. Çünkü asker celbi işlemlerinin temelini oluşturacak ve ülke ahalisinin durumu hakkındaki güncel verileri sağlayacak olan nüfus sayımı “problemsiz bölgelerde” –İstanbul ordusuna, Hassa ordusuna ve Rumeli ordusuna tahsis edilen bölgelerde– bile tamamlanamamıştı.²⁹² Babiâli, 1845 yılının başında hâlâ Hassa ordusuna ve İstanbul ordusuna ayrılan bölgelerin zamanlama planından ödün verilmeyeceğini ümit etmekteydi. 1844 Eylülünden 1845 Şubatına kadar, nüfus sayımının mart başından önce tamamlanması konusunda uyarılar içeren ve bunun gerçekleştirilebilmesi amacıyla fazladan sayım memurları atayan çeşitli fermanlar gönderilmiştir.²⁹³

Sayım süresinin bitmesine birkaç gün kala, ek nüfus sayım görevlilerinin atanması, sayımın belirlenen sürede gerçekleştirilemediğini gösterir. Nitekim kur'a yönteminin uygulanmasını öngören 1845 yılına ait asker celbiyle ilgili tek bir ferman bile bulmam mümkün olmadı.

1844 ve 1845 yıllarında kıdemli askerlerin terhis edilmeleri, tıpkı 1843 yılında olduğu gibi, büyük bir törenle kutlanmış ve bu törenlerle ilgili haberler Resmi Gazetede yayınlanmıştır.²⁹⁴ Önceki bölümde belirtildiği gibi, bu törenler, yeni yöntemlerin başarılı olduğunu ve görev süresi sınırlamasının ciddiye alındığını kanıtlamak amacıyla düzenlenmişti. Böylece ahalinin askere gitmeye daha hevesli olacağı ümit edilmekteydi. Fakat sonuç, yeni sistem yürürlüğe girmeden önce, birliklerde ölüm, sakatlık (malûliyet) ve kaçaklardan başka, süresi dolup terhis edilen askerlerin yerlerini alacak yeni askerlerin sağlanması zorunluluğunu doğurmuştu. Aynı zamanda, yenilikler dizisinde önemli bir bölüm teşkil eden askere alma işlemlerinin henüz tasarlandığı gibi uygulanmadığı gerçeğini örtbas etmek gerekiyordu. Bu bağlamda uygulanan strateji, ilerde toplanacak askerlerin en önemli kaynağı sayılan Anadolu ve Rumeli'nin Müslüman ahalisini mümkün olduğunca esirgemekti.

4.4.1 1844 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen asker celbi

Eylül 1844 ile Şubat 1845 tarihleri arasında nüfus sayımının süratle tamamlanmasını öngören fermanlarda, o zamanki asker eksikliğinin çözümleri olarak, evvelki yıl uygulandığı gibi Redif birliklerinin bir kere daha Nizamiye ordusuna alınmasından söz edilir.²⁹⁵ Aynı zamanda ikinci bir asker celbi girişiminin de bahsi geçer. Bu celp, İstanbul'da oturma izni olmadığı halde şehirde kalan, yani çevresiyle güçlü sosyal bağlar geliştirmemiş bir grup yetişkin erkek için düşünülmüştür. Bu da göstermektedir ki bu uygulamada yeni yasal düzenlemeler henüz dikkate alınmamaktadır.

İstanbul'daki asker celpleri hakkında iki kaynaktan istifade edeceğiz: Bunlardan ilki Ahmed Lütfi'nin kaleme aldığı *Tarih-i Lütfi*'dir. Yazar, kitabında bu önlemlerin alınması esnasında görev başında olduğunu anlatır. İkinci kaynak ise *İrade-i Mesail-i Mühimmede* bulunan kalın ve ayrıntılı bir dosyadır.²⁹⁶ 1844 yılı Nisanında İstanbul'daki esnaf büyük camilerde

toplanmaya davet edildi ve kayda alındı. Kendilerine “taklid kabul etmeyecek” şekilde basılmış yeni esnaf tezkireleri dağıtılacaktı.²⁹⁷ Ayrıca bu vesileyle henüz kayda geçirilmemiş ve ticaret ya da herhangi bir zanaatla uğraşmayan kişilere bir çeşit kimlik belgesi verileceği ilan edildi.²⁹⁸ Aslında, toparlanıp Üsküdar’daki Selimiye kışlasına ya da Heybeli Adaya götürülmeleri ve Nizamiye ordusuna alınmaları tasarlanmıştı.²⁹⁹ Olayın akşamında ahaliye, tutulanların kaçak Redif askerleri oldukları ve bundan böyle Nizamiye ordusuna yerleştirilecekleri konusunda bilgi verilecekti.³⁰⁰

Ahmed Lütfi’nin bildirdiğine göre, bu şekilde çok sayıda yeni asker toplanmıştı. Fakat o yıl kışın çok soğuk geçmesi yüzünden, zamansız askere alınanlardan bazıları ölmüştür.³⁰¹ Ahmed Lütfi, olaydan yıllarca sonra, bir vakitler kendisinin de alt düzey bir görevli olarak katıldığı bu uygulamayı, şaşılacak kadar sert bir ifadeyle eleştirmiştir.³⁰² Ahmed Lütfi’nin görüşüne göre, aşırılığa kaçan bu girişim, “mütalâat-ı vahime ve efkâr-ı vahiye”ye (yanlış araştırma ve tutarsız fikirlere) dayanmaktaydı.³⁰³ Yazarın bu katı yargıya varmasının nedenlerini burada tartışmayacağız. Ancak başka bir olayı çok üstünkörü bir biçimde anlatması ve yorumda bulunmaması dikkat çekmektedir. Yazar, Arnavutluk’taki isyanlar bağlamında, sadece bu isyanların askeri yöntemlerle bastırılmasından söz etmektedir. Arnavutluk’ta çıkan huzursuzlukları ihtilal (kargaşa) ve şekavet (haydutluk) olarak nitelemekte ve kökenlerini, çıkış nedenlerini irdelememektedir.³⁰⁴

Gerçekten de Arnavutluk halkından asker toplama işlemleri ve isyanlar arasında sıkı bir bağlantı vardır. Muvazzaf orduya yerleştirilen Redif askerleri dışında, 1842 ile 1846 yılları arasında Nizamiye birlikleri için gereksinim duyulan askerlerin büyük çoğunluğu Arnavutluk’tan toplanmıştı. Hatta bu dönemde yapılan çok sayıda celbin, yalnız Arnavutluk’ta gerçekleştirildiği sanılmaktadır. Arnavutluk’un ayrıcalıklı bölge olma durumu, böylece kesinlik kazanmıştır.

Aslında ihtiyaç duyulan bir dönemde Arnavutların askere alınması olağan bir durumdu. Arnavutların askerliğe yatkınlıkları eskiden beri adeta efsaneleşmişti.³⁰⁵ Buna karşın Osmanlı yönetimi, yeni askere alma yönteminin yürürlüğe girmesinden kısa süre önce, hem ahaliyi zora sokmamak hem de yeni sistemin daha iyi benimsenmesini sağlamak amacıyla, diğer

bölgelerde celplerden tümüyle veya büyük ölçüde vazgeçme stratejisini uygulamaya karar vermişti. Rumeli ordusu yönetimi, 1847 Şubatında bölgede kur'a usulünün ilk kez uygulanacağı sırada, geçmiş iki yılda Arnavutluk'taki Kiga ve Toska kavimlerinden büyük sayıda asker toplandığını saptayınca, asker celbinden vazgeçti ve makul bir tutum sergilemiş oldu.³⁰⁶

4.4.2 Böl ve yönet (Divide et impera) – Arnavutluk'ta asker celbi

Babıâli 1842 yılının yaz aylarında, Rumeli'deki nizami birlikler için Toska Arnavutlarından 10.416 asker toplamaya karar vermişti.³⁰⁷ Daha başlangıçta, askere alma işlemleri sırasında halktan gelecek direnci yenmenin kolay olmayacağı hesaba katılmaktaydı. Bu sebeple tasarlanan girişimle ilgili, "Elviye-i Selâse"³⁰⁸ adı verilen Yanya, Avlonya ve Delvine sancaklarının valisi Osman Nuri Paşa ve Rumeli valisi Yakub Paşadan, düşüncelerini açıklamaları istendi.³⁰⁹

Osman Nuri Paşanın yanıtından anlaşıldığı kadarıyla, Babıâli'nin yazısında, Toskaların bölgesinde uygulanacak celp işlemleri sırasında çıkabilecek isyanın bastırılmasında, Anadolu'dan getirtilecek Redif birliklerinin kullanılması önerilmişti. Hatta söz konusu Redif birliklerinin Anadolu'dan İstanbul'a sevki için ferman dahi gönderilmişti. Kesinleşmeyen tek husus, kaç Redif askerine ihtiyaç olacağıydı.

Osman Nuri Paşa, yazısında Toskalardan asker toplandığı sırada, emsal teşkil edecek bir olayın yaşanmadığına işaret etmektedir. Bu durum birkaç hafta sonra MVL tarafından düzenlenen bir tutanakla somutlaştırılmıştır.³¹⁰ Bu yazıda Vaka'yı Hayriyeden³¹¹ beri gerek Toskalardan, gerekse Kigalardan askere alınan olmadığı belirtilmektedir. Bu ifadeyle ancak Nizamiye birliklerine toplanan askerler kastedilmiş olabilir. Zira 1826-1842 arasında Arnavut kökenli başıbozuk (nizami olmayan) birliklerin varlığını kanıtlamak mümkündür. Çoğunlukla herhangi bir "uygunsuzluk" yüzünden haklarında suç duyurusu yapıldığında bunların adı anılmaktadır.³¹² Asakiri Mansure için Arnavutluk'ta asker toplama girişimi ise 1243 (1827/1828) yılında başarısızlıkla sonuçlanmıştır.³¹³

1840'lı yıllardaki asıl sorun –tıpkı 15 yıl önce olduğu gibi– Arnavutluk'tan asker toplanması değildi. Halk daha çok Nizamiye ordusuna asker

toplanmasına karşı direnç göstermekteydi. Önerilen tedbirler, durumu açıkça belli etmektedir: Örneğin Osman Nuri Paşa, gerektiğinde zor (kuvve-i cebriye) kullanabilmek için, celp işlemleri sırasında hazır bulunan birliklerin artırılmasını uygun bulmuştur.³⁴ Paşa bunun dışında Arnavut kavim reislerine subay unvanı vermek suretiyle onları hoşnut etmeyi ve desteklerini kazanmayı tavsiye etmiştir. Bu amaçla bir miralaylık, bir kaymakamlık, 3-4 binbaşılık ve büyük bir prestij taşıyan 4-5 kapıcıbaşılık unvanı vermeye yarayacak, isim hanesi boş bırakılmış berat (atama belgesi) gönderilmesini dahi rica etmiştir.

Yakub Paşa da genelde Osman Nuri Paşa ile aynı fikirdedir; kendi ifadelerine göre daha önceden mektuplaşmışlardır. Yakup Paşa asker toplama işlemleri sırasında hazır bulunan birliklerin artırılmasından yanadır, fakat bunların fazla müdahaleci olmamalarını tavsiye etmektedir. Birlikler önce ahaliyi korkutmamak amacıyla eyalet merkezi Yanya kentinde kalacaklar, Avlonya'da asker toplama işlemlerine başlanınca, gerekirse en kısa zamanda olay yerine yetişebilmek için hazır durumda bekleyeceklerdi. Yakub Paşa, Toskaların yerleştikleri bölgenin çok dağlık olduğunu da hatırlatmaktadır. Böyle engebeli yerlerde Redif askerlerinin harekâta katılmalarının bazı sorunlar yaratacağını, bu nedenle Kigalardan 1.000-1.500 aylıklı başıbozuk toplayarak, bir direnişle karşılaşılması halinde bastırmak üzere bunları devreye sokmanın daha yararlı olacağını ileri sürmektedir. Yakub Paşa kumandan olarak Debre mütesellimi (tahsildar, vergici) Ali Hakkı'nın kardeşi Talib Beyi önermiştir. Besbelli Arnavutluk'ta başıbozuk (nizami olmayan) askerlerin toplanması sorun yaratmamaktaydı.

Mütesellim Ali Hakkı, bu tartışmalarda açıklanması zor bir rol oynar. Yakub Paşa, mektubuna Ali Hakkı'nın bir layihasını da eklemiştir, oysa kendi görüşlerini açıkladığı yazıda bu layihadaki bütün önerilere karşı çıkmaktadır. O halde Yakub Paşanın bu belgeyi sadece nezaket gereği mektubuna eklemiş olması muhtemeldir.³⁵

Ali Hakkı, Toskalardan çok sayıda asker toplama planının gerçekleştirilemeyeceğini ileri sürerek vazgeçilmesini önerir. Bu fikri bölgelere göre değişmektedir: Yanya sancağında, Müslümandan çok Rum yaşadığından, buradan asker toplamak mümkün değildir. Delvine'de ise askerliğe

uygun çok sayıda erkek bulunmasına karşın, bu adamların “huşuneti” (haşın nitelikleri) yüzünden, işlemler sırasında isyan çıkarmaları tehlikesini hesaba katmak gerekmektedir. Daha önce, Sadrazam Mehmed Reşid Paşa'nın Yanya ve Rumeli valisi olduğu 1827/1828 yıllarında,³¹⁶ asker toplama girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Geriye Avlonya kalmaktadır. Buranın nüfus sayısına göre, 3.000 kişiden fazla asker toplamak mümkün değildir. Ali Hakkı, bu nedenle Kigaların bölgesini de dahil etmeyi önerir. Fikrine göre en uygun olanı, Debre'de asker toplamaya başlanmasıdır, çünkü oradaki sorumlu kişiler –ki herhalde kendisini bunlardan saymaktadır– cesur ve güvenilir insanlardır. Ayrıca Debre'de başarılı olunursa, bu durum diğer yerlere örnek olabilir; böylece Ohri'de ve Elbasan'da direnişle karşılaşma olasılığı kalmayabilir.

Ali Hakkı, yazısının sonunda askere alınmış Arnavutların dağılım planına değinir. Bir yandan bunların Rumeli ordusundaki açıkların doldurulması (ıkmal-i noksan) niyetiyle askere alındığını ve bundan ötürü önceden kurulmuş birliklere yerleştirilmeleri gerektiğini hatırlatır. Öte yandan sadece Arnavutlardan oluşan yeni birlikler kurulmasının ve kabile başlarının ve diğer “söz sahipleri”nin subay olarak atanmalarının, Arnavutların devlete bağlılık ve vefa duygularını güçlendireceği olasılığını öne sürer. Bu durumda çok sayıda askerliğe uygun erkeğin hiçbir direnişle karşılaşmadan askere alınabileceğini tahmin ettiğini belirterek, gerekli rütbe işaretleri ve kılıçların İstanbul'dan kendisine gönderilmesini teklif eder. Ali Hakkı, yazısının sonunda, oğlu Mehmed Kudri'nin binbaşılığa atanmasını önerir ve oğlunun genç ve deneyimsiz olmasına karşın, padişahın kendisine gösterdiği ilgi nedeniyle kısa sürede herkesin sevgisini kazanacağını ileri sürer.³¹⁷

Bu cümleden, Ali Hakkı'nın planlarında kendi çıkarını kollamasının da bir payı olduğu anlaşılıyor. Bir yandan asker toplama işlemleri sırasında önemli bir rol oynamak, öte yandan oğluna yüksek bir askeri rütbe verilmesini sağlamak istiyor. Bu istek yalnız Yakub Paşada değil, İstanbul'daki MVL ve vekiller kurulunda da ters tepki yaratmış,³¹⁸ gene de önerilerin bazıları kabul edilmiştir. Kigaların bölgesinde başıbozuk birlikleri için asker toplama işlemleri gerçekleştirilmiş ve Ali Hakkı'nın kardeşi Talib, kumandanlığa atanmıştır.

Bundan sonra bir süre Ali Hakkı'nın adı anılmamakta, fakat iki bu-
çuk yıl sonra tekrar gündeme gelmektedir. 1845 yılı Ocak ayında Ali Hakkı
ve kardeşi Talib, Debre'de huzursuzluk çıktığında elebaşlarına destek verdik-
leri suçlamasıyla Üsküp'te kadı önüne çıkarılırlar.³⁹ Sonunda suçlu bulunur-
lar ve Aydın vilayetindeki Ödemiş'e sürgüne gönderilirler. Daha önce tüm
borçlarını ödemeleri gerektiği ayrıca belirtilmektedir. Merkezi yönetime gö-
re Ali Hakkı, önceleri aslında kendi çıkarlarını kollayan teklifleriyle hüküme-
te yaranmaya gayret etmiş, daha sonra denetimsiz ve güvenilmez hale gel-
miş; bundan dolayı da bertaraf edilmesi zorunlu olmuştu. Gerçekten suçlu
olup olmadığı konusu merkezi yönetim için önem taşımamaktaydı.

Babıâli ve MVL, 1842 yılı yazında daha çok Osman Nuri Paşanın ve
Yakub Paşanın önerileri doğrultusunda davranmıştır.⁴⁰ Her ne kadar as-
ker toplama bölgesindeki birliklerin artırılması öngörüldüyse de, yeni as-
kere alınan Arnavutlara da bazı önemli ödünler verilmiş, her şeyden önce,
üniforma giymeye zorlanmayıp, yerel kıyafetleri olan "fıstan ve tozluk" giy-
melerine göz yumulmuştur. Sadrazam Reşid Paşa zamanında da böyle ol-
duğu vurgulanmış ve ilerde üniforma giymeye alışacaklarının tahmin edil-
diği belirtilmiştir. Ayrıca koşullardan biri, birliklerin başına getirilen ve
binbaşı rütbesine kadar olan subayların, Arnavut "kışızadeleri"nin oğulla-
rından seçilmesi idi. Birlikler başlangıçta bir-iki yıl kendi memleketlerinde
hizmet edecek ve Redif birliklerine benzer tarzda düzenlenecekler; ikinci
adım da gerçek Nizamiye birliklerine dönüşeceklerdi.

Bu yaklaşım, daha sonra sürekli olarak bazı sorunların ortaya çıktı-
ğını gösteriyor: Aslında "Asakir-i Nizamiye" kavramı ideal bir durumu tel-
kin ediyor ve en ince ayrıntılarına kadar düzenlenmiş, tekdüzen bir ordu
imgesini göz önüne getiriyor. 1846 yılında çıkarılan Kur'a Kanunnamesi-
nin kuralları elbetteki 1842 yılı için norm teşkil edemezdi. Fakat MVL ve
Babıâli'nin görüşüne göre, aynı kökenden askerlerin oluşturdukları birlik-
lerin başına, gene aynı kökenden subayların getirilmesi, ödün anlamına
gelmekteydi ve normlara aykırıydı. Aynı şekilde üniforma düzenlemelerin-
de yerel kıyafete izin verilmesi de hem bir ödün sayılmaktaydı hem de
normlara aykırıydı. Demek ki Asakir-i Nizamiye kapsamına giren askeri
koşullar, durum gerektirdiğinde çok farklı olabiliyordu.

1842 yılının yaz aylarında, Arnavutluk'ta uygulanması kararlaştırılan stratejinin etkileri hakkında, elimdeki kaynaklar bilgi vermemektedir. Ahmed Lütfi, 1843 yılındaki askeri reformlara dair yaptığı açıklamalarından az sonra, Kiga Arnavutlarının yerleştiği bölgelerde çıkan isyanlardan bahseder.³²¹ Selanik'teki Britanya konsolosu Charles Blunt'ın yazıları çok daha ayrıntılı ve bilgilendiricidir.³²² Bu yazılarda Kigalardan ve Üsküp dolaylarından söz edilir. Toskalardan toplanan askerler hakkında bilgi verilmemektedir, fakat planların gerçekleştirildiğini tahmin etmek için geçerli nedenler mevcuttur. Zira askeri yönetimin 1847 tarihli bir saptamasına göre, geçmiş yıllarda Kigalardan ve Toskalardan çok sayıda asker toplanmasından ötürü, gelecek yıllarda tekrar asker celp edilmemesine karar verilmiştir.³²³ 1842 yılına ait stratejilerin başarısıyla ilgili, Blunt'ın 1 Ekim 1844 tarihli kısa bir notu fikir verebilir. Bu notta 1.600 Arnavutun Selanik'e vardığı ve deniz yoluyla İstanbul'a sevk edileceği bildiriliyor. Britanya konsolosu bu Arnavutları şöyle tarif ediyor:

Gösterişli bir birlik halindeki bu Arnavutlar, huzursuzluk çıkmadan önce askere yazılan Rediflerin bir bölümüdür.³²⁴

Bu sözlere bakılırsa, toplanan askerler çok olumlu bir izlenim bırakıyorlardı. İşlem tarihi ve Redif organizasyonuna dahil edilmeleri, bu askerlerin iki yıl önce Toskaların bölgesinde toplandıklarının delili sayılabilir.

Edindiğim izlenime göre, Charles Blunt'ın raporlarını dikkatle incelemekte fayda vardır. 15 Temmuz 1843 tarihli mektubunda Elçi Stratford Canning'e, Mehmed Paşa adında bir kişinin Üsküp'te Nizamiye ordusuna asker toplamaya başladığını ve bundan dolayı gergin bir durum ortaya çıktığını³²⁵ yazar. Blunt'ın bu tarihte daha ayrıntılı bilgi vermesi mümkün değildi. Fakat bir hafta sonra durum öyle vahim bir hale gelmişti ki, Rumeli valisi Mustafa Nuri Paşa, etkili önlemler alarak ahaliyi yatıştırma gereği duymuştu.³²⁶

Ekselanslarınıza, bu ayın 15'inde, Üsküp kentinde kargaşa çıktığına dair haberler iletmıştim. Şimdi de o kentin yeniden huzur ve sükûna kavuştuğunu bildirebilmek mutluluğuna erişmiş bulunuyorum.

Öyle görünüyor ki Rumeli valisi Mustafa Nuri Paşa güvenilir ve kimliği gizli (*confidential*) bir kişiyi Üsküp'e göndermiş ve Arnavutlara Mehmed Paşanın kendisine verilen talimatı aştığını açıklamış, Bab'ı Âli'nin Nizamiye ordusu için onlardan asker toplanmasını istemediğine dair güvence vermiştir. Bana bildirdiklerine göre, bu haber Arnavutları yatıştırmıştır. Benim naçizane kanaatime göre –umanın Ekselansları bunu açıklamak cüretini göstermemden dolayı beni mazur görürler– Rumeli valisinin bu davranışı ne kadar övülse azdır, çünkü eğer silahlı bir müdahalede bulunsaydı, sonuncun nereye varacağını söylemek mümkün değildir. Mustafa Paşa zorlayıcı önlemler alsaydı, hiç kuşku yoktur ki, tüm Arnavutluk hal- kı silaha sarılacaktı.³²⁷

Gerçekten de Üsküp'te Nizamiye ordusu için asker toplamaya girişileceğine dair birçok kanıt vardır; fakat Mustafa Nuri Paşa, Mehmed Paşanın yetkilerini aştığına dair bildirimde bulunmuştur. Aslında Üsküp'te Nizamiye ordusuna asker toplama amacından vazgeçilmemiştir. Zira bu olaydan bir hafta sonra, ağustos başında Ferik Hayreddin Paşa, Arnavut kabile başlarıyla müzakereye başlamıştı.³²⁸ Muhtemelen Mehmet Paşanın yerine diplomaside daha yetenekli biri getirilmişti:

Hayreddin³²⁹ Paşa Üsküp'e vardığında Arnavut kabile başlarından bazılarını makamına çağırdı ve onlara Babiâli'nin emri doğrultusunda bu bölgedeki her Arnavut ailenin Nizamiye ordusuna iki asker göndermesini bildirdi. Kabile reisleri, bu talebe icabet etmenin mümkün olmadığını bildirdiler, fakat aynı zamanda da nizami olmayan (başbozuk) birliklere her iki aileden bir kişi ayırabileceklerine söz verdiler. Bu teklifleri Hayreddin Paşa tarafından reddedildi ve Paşa ile reisler arasında hararetli bir tartışma çıktı. Daha sonra Arnavutlar da araya karıştı ve kalede görevli 30 Nizamiye askeri öldürüldü. Mehmed ve Hayreddin Paşalar kuşatılan kaleye hapsedildiler. Çatışma sonunda iki Paşanın kaleyi terk etmelerine izin verildi ve Arnavutlar onları Üsküp'ten birkaç saat ötedeki bir köye götürdüler.³³⁰

Demek ki Hayrettin Paşa diğer paşadan daha başarılı olamamıştı. Burada ilginç olan durum, kabile reislerinin sadece asker adaylarının sayısını düşürmek için değil, aynı zamanda onların Nizamiye ordusuna alınmalarını önlemek için de pazarlık yapmalarıdır. Babıâli tarafından konulan kota, yani her ailenin iki asker vermesi zorunluluğu, şaşılacak kadar yüksektir. İngilizce metindeki “family” (aile) sözcüğünden birbirine kanbağıyla bağlı bir topluluğun mu kastedildiği tam olarak anlaşılmamaktadır. Başka bir olasılık, bunun Osmanlıca “hane” kelimesiyle ifade edilen soyut bir hesaplama birimi anlamına gelmesidir.³¹ Osmanlı askeri yönetiminin ve Arnavut kabile reislerinin müzakere stratejileri konusuna, 1845 yılındaki olaylar bağlamında yeniden değineceğim.

1843 ve 1844 yılı süresince Arnavutların isyanı Blunt’ın raporlarının en önemli konusunu oluşturmaktaydı. Bu belgelerde Osmanlı askeri yönetiminin Arnavut kabileleri sürekli birbirlerine karşı kullanmayı başardığına dair deliller mevcuttur. 1844 yılı Mayıs ayında, Debreli bir komutan tarafından yönetilen 5.000 kişiden ibaret bir Mirdit birliği, Kigaların isyanını bastırmak için devreye sokulmuş ve besbelli başarıya ulaşılmıştır.³² Blunt aynı mektupta yakından tanımlamadığı “Türk askerler”in (*Turkish troops*) firar ettiklerini ve isyancıların tarafına geçtiklerini de haber vermektedir. Bu firarilerin Nizamiye askerleri mi, yoksa başıbozuklar mı olduklarını saptamak, ne yazık ki mümkün değildir.

Blunt, 1844 yılı Ekim ayında bu durumun tamamen tersinden söz eder. Kiga Arnavutları, Debre’deki isyancılara karşı savaşmaya gönderilmişlerdir:

Alabildiğim en güvenilir haberlere göre, görünen odur ki, Akif Paşanın silah zoruyla Debre kalesinde hapsedildiğini öğrenen Rume-
li seraskeri, tutsağın serbest bırakılmasını sağlamak için Toskalar-
dan oluşan nizami olmayan (başıbozuk) bir takım Arnavut gönder-
miş, fakat Toskalar geri püskürtülmüşler. Bunun üzerine Kalkan-
delen’den Kigaların oluşturduğu daha büyük bir takım ileri sürül-
müş ve bunlar Debreلیلiler ile aralarındaki düşmanlıktan ötürü çok
cesurane savaşmışlar. Böylece her iki tarafta da ağır kayıplar olmuş.

Bundan sonra Nizamiye birlikleri saldırıya geçmişler ve şehri tahrip etmişler. Şehir halkından bu kıyımdan kurtulmayı başaranlar dağlara kaçmışlar.

Debre'ye saldıran Kigalara köylerden gelen adamların oluşturduğu takımlar destek vermiş. Bunların çoğu inşaat işçisi ve duvarcıdır; her yıl Debre dolaylarındaki köylerinden çıkıp Türkiye'nin çeşitli kentlerinde sanatlarını icra ederler; ama bu yıl evlerinden ayrılmalarına engel olundu ve Babiâli'ye karşı silahlanmaya zorlandılar. Fakat Kigaların ilerlediğini görünce hemen taraf değiştirip Debre halkına karşı hücumla geçtiler. Bu çatışmada kaç kişinin can verdiğini ve yaralandığını henüz öğrenemedim, fakat kayıpların hayli büyük olduğundan eminim. Debre'nin tahribi ile tüm halkın bozguna uğratılması, Arnavutluk'ta bulunan seraskerin en önemli başarılarından ve ayrıca Türkiye'nin (Osmanlı devletinin) o bölgesindeki huzursuzluklara son vermeye yönelik girişimlerinden biri olacaktır.³³

Bu kısa bölüm bile cereyan eden savaşların ne kadar kin ve nefret dolu olduğunu göstermektedir. Mücadele sırasında ölenler –Blunt'a ve muhtemelen Osmanlı yönetimine göre– huzursuzluğu çıkaran kişilerdir. Bu yüzden Blunt Debre'nin tahrip edilmesini ve ahalisinin bozguna uğratılmasını –iğneleyici bir ifade ile– “en önemli başarılarından” diye nitelendirmektedir. Ancak başka bir mektupta Blunt, kentte yaşayıp olayla hiçbir ilgisi olmayan kişilerin de başıbozuk Arnavutların saldırılarından çok zarar gördüklerinden söz etmiştir.³⁴ Genellikle yalnızca Osmanlı askeri yönetimi değil, olayları dışarıdan inceleyenler de başıbozuk takımların görevleri esnasında karşılaşılan en büyük sorunun, denetim eksikliği olduğu görüşündeydiler.³⁵

Sözü edilen başıbozuk askerlerin sivil halka yönelik şiddet eylemlerinin çoğu Arnavut askerlerle ilgilidir.³⁶ Bunların olağanüstü gaddar ve acımasız olmakla tanındıkları söylenebilir; ama bu şöhretin Arnavut olmanın mı ileri geldiği ayrı bir inceleme konusudur. Arnavutlar, Nizamiye ordusuna asker toplanmasına karşı direnç göstermişlerse de, Osmanlı hükümetinin başıbozuk birlikleri için değerli bir kaynak oluşturmaktaydılar. Fa-

kat 1842-1847 yılları arasındaki geniş kapsamlı celpler nedeniyle, Rumeli bölgesinde kur'a uygulamasına başlanması sırasında, Arnavutluk'tan daha fazla asker toplanması imkânsız hale gelmişti. Osmanlı askeri yönetimi daha 1847 yılında bu sonuca varmıştı.³³⁷ Osmanlı hükümeti, Arnavutluk'u ayrıcalıklı bölge kabul edip, başıbozuk birliklere asker sağlanabilecek verimli bir kaynak olarak mı muhafaza etmeliydi? Yoksa o bölgeyi kanunname usulünce, sınırlı miktarda asker toplanan eyaletlerden biri haline mi getirmeliydi? Neticede iki seçenekten başka bir yol yoktu; birini tercih etmek, ötekinden vazgeçmek anlamına gelecekti.

4.4.3 Nizami veya nizami olmayan askerler - Arnavutluk'taki asker celbi

1844 yılı Ekim ayında Debre'de hâlâ şiddetli çatışmalar devam ederken, İstanbul'da bir sonraki asker toplama fermanı hazırlanmaktaydı. Bu fermanın, gizli evrakın saklandığı Mühimme-i Mektume Defterinde kayıtlı olması dikkat çekicidir.³³⁸ Askerler Kigalardan ve Toskalardan toplanacaktı. İstanbul, Kigalardan 6.650 kişi toplanmasını öngörmektedir; sayı Toskalar için de muhtemelen aynıydı.³³⁹ Erler, Trablusgarp'ta Girit'te ve diğer bazı yerlerde bulunan ordulardaki boşalan yerlere yerleştirileceklerdi.

MVL evrakı arasında bulunan geniş kapsamlı bir dosya, 1845 yazı sonuna doğru Yanya, Avlonya ve Delvine sancaklarından oluşan Elviye-i Selâse'de (Üç Sancak), yani Toskaların bölgesinde asker toplama işlemleri sırasında çıkan sorunlar hakkında bilgi vermektedir.³⁴⁰ Rumeli ordusu Müşiri Mehmed Reşid Paşa,³⁴¹ seraskere 17 Eylül 1845 tarihinde gönderdiği bir mektupta, işlemlere başlanmadan önce, görevi hakkında bilgi vermek üzere Elviye-i Selâse eşrafını Görice'ye davet ettiğini anlatır.³⁴² Müşir, bu vesileyle merhum adaşının zamanında, yani 1831 yılında yapılan nüfus sayımına ait kayıtları içeren Tahrir Defterinin kayıp olduğunu da belirtir. Kur'a usulünün uygulanmasından Mehmed Reşid Paşanın mektubunda tek kelimeyle bile söz edilmemektedir. Aslında bu şaşırtıcı değildir, çünkü 1845 yılında, başka yerlerde de, daha önce tasarlandığı gibi kur'a uygulamasına başlanmamıştır. Fakat Tahrir Defterinin kaybolduğunun belirtilmesi, aslında kota hesabında nüfus sayılarının hesaba katılması niyetini göstermektedir. Belki de gerçekte bu sadece müzakereler esnasında kullanılacak

bir taktikti; zira Ekim 1844 tarihli gizli fermanndan anlaşıldığı kadarıyla, Arnavutluk'taki nüfus sayısı ile ilgili güncel hiçbir bilgi bulunmamasına karşın, asker toplama emri bilinçli olarak verilmişti.³⁴³ Ayrıca 1831 yılında Elviye-i Selâse'de nüfus sayımı yapıldığı şüphelidir. İkincil kaynaklarda Arnavutluk'un ayrıcalıklı bölgelerden sayıldığına işaret edilmektedir.³⁴⁴ Mehmed Reşid'in, Tahrir Defterinin bulunmayışından ötürü sadece yerel yüksek memurları itham etmekle kalmayıp, bunu İstanbul'a da bildirmesinden anlaşıldığına göre, kendisi böyle bir belgenin hiçbir zaman düzenlenmediğini muhtemelen bilmiyordu.

Paşanın Elviye-i Selâse'nin ileri gelenleriyle Görice'de buluşması, 8 Eylül 1845 (6 N 1261) tarihine isabet eder. Asker toplama fermanı okunduktan sonra, Mehmed Reşid Paşa, Müslüman hanelerin sayısı hakkında bilgi ister.³⁴⁵ Eşraf 28.000 hane bulunduğunu bildirir ve muhtelif kazalardaki hane sayılarına dair kendi mühürleriyle onaylanmış belgeler sunar. Mehmed Reşid, bu işin erbabının o yörede aslında 40.000 hane olduğunu hemen anlayacağını belirtirse de, toplantıya gelen kişilerin –mektupta anlatıldığına göre– “iskatleri (susturulmaları) mümkün olamamış”tır; zira Tahrir Defterinin kaybolmasından ötürü, paşanın elinde iddiasını ispatlayabilecek hiçbir belge yoktur.

Bundan sonra paşa ile sancakların ileri gelenleri arasında askere alınacak kişi sayısı hakkında müzakereler başlamıştır. Müzakerelerde eşraf tarafından ilk önce 15 hane başına bir asker verilmesi önerilmişken, bu sayı on hane başına bir asker olarak artırılmış ve bundan daha fazlasını ahalinin kaldıramayacağı belirtilmiştir. Yerel eşraf, Evliye-i Selâse'de toplam 28.000 hane bulunduğu iddiasından kesinlikle vazgeçmemiştir. Dolayısıyla Müşir Mehmed Reşid Paşaya sadece 2.800'er verilebileceği vaat edilmiştir. Oysa bu sayı, paşanın belirttiğine göre, seraskerin istediği sayının ancak üçte biridir. Günlerce süren müzakerelere rağmen, Mehmed Reşid Paşa, yörenin ileri gelenlerini daha çok asker temin etmeye ikna edememiştir.

Müşir, mektubunun sonunda seraskere, bu arada Avlonya sancağındaki Premedi'de ve Yanya sancağının çeşitli yerlerinde asker toplamaya başladığından söz eder; hem de “dörtte bir hesabıyla”. Böylece kendisinden istenen sayıda asker toplayabileceğini ümit ettiğini belirtir; yeni erlerin üç,

beş veya daha çok sayıda erkeğin bulunduğu hanelerden seçilmesine dikkat edildiğini de sözlerine ekler.³⁴⁶ Bu tabir, en azından Mehmed Reşid Paşanın hane sözcüğüyle bir hesap birimini değil, gerçekten bir aile evini kasdettiğini gösterir. Eşrafın verdiği rakamları, bu hesaba göre değerlendirmiş olmalıdır.³⁴⁷

Mehmed Reşid, uzun müzakerelere karşın yörenin ileri gelenlerinin önerilerini kabul etmeyip, onların razı olduklarından çok daha fazla asker toplamakta ve kendisine bildirilen kontenjanı doldurmakta diretmiştir. Mehmed Reşid Paşanın, selefi Mehmed Hüsrev Paşa ile birlikte aynı tarihte (17 Eylül 1845/15 N 1261) sadrazama gönderdikleri mektup, gerekirse zor kullanarak dediğini yaptıracığını göstermektedir.³⁴⁸ Her iki paşa da, Kiga Arnavutlarının bölgesinde uygulanmasında fayda gördükleri bazı önlemleri savunmaktadırlar. Her şeyden evvel arabozucuların (erbab-ı fesad) sürülmesini tavsiye etmektedirler. Ayrıca halkın elindeki silahların toplanmasını ve kişilerin birbirlerine kefalet etmelerini önerirler.³⁴⁹ Bunun dışında –aslında askere alma işlemleriyle ilgisi olmamakla beraber– kan davasının (da’va-yı demm madde-i mekruhesi) yasaklanması üzerinde de dururlar.³⁵⁰

Bu mektubun iki yazarı da silahlara el koymanın bazı sorunlar yaratacağından söz ederler; zira söz konusu bölgeler Yunanistan (hükümet-i Yunaniye) hududunun çok yakınındadır. Orada yaşayanlar daima “eşkya-yı Yunaniye”ye karşı kendilerini koruyabilmek için silah taşımak zorundaydılar. Gene de Mehmed Reşid ve Mehmed Hüsrev, bu sınır bölgesinin emniyetini sağlama amaçlı başka önlemler alınmasının daha iyi olacağı görüşündeydiler. Bu önlemler alınırsa, halkı silahsızlandırmanın bir sakıncası olmayacağı kanısındadırlar.

Mehmed Reşid’in önerileri müzakere edilmek üzere MVL’ye sunulmuş ve 5 Kasım 1845 tarihli tutanakta bütün ayrıntılarıyla yorumlanmıştır.³⁵¹ Bu yazıda Mehmed Reşid’in Toska Arnavutlarının yaşadığı bölge için önerdiği tedbirlerin, bilindiği üzere Kigaların bölgesinde isyan çıkmasına neden olduğuna ve bu isyanların henüz tamamen bastırılmadığına işaret edilmektedir. Direnişe katılacakları tahmin edilen kişilerin sürgüne gönderilmesi ise uygun görülmemektedir, çünkü bunun ahaliyi zor kullanmaya daha çok teşvik edebileceğinden, yani “tevahhuş”a³⁵² neden olabilece-

ğinden endişe edilmektedir. Oysa MVL'ye göre padişah, asker toplanırken “hakimane ve reviyetmendane” davranılmasını buyurmuştur. Zira bir kişi isyankâr davranışlarda bulunup suç işlemedikçe, onu sürgüne göndermenin yerinde olmadığı görüşündedir. Bu da MVL'nin, önleme amaçlı sürgünü kesinlikle reddettiği anlamına gelmektedir.

MVL, ahalinin silahsızlandırılması konusunda Mehmed Reşid Paşanın nasıl bir uygulama düşündüğüne dair daha ayrıntılı açıklamalar istemiştir. Aslında iki türlü seçenek ileri sürülmektedir: Ya ahalinin silahlarına el konulacaktır ya da silahları yanlarında taşımaları yasak edilecektir. MVL, aslında ikinci seçeneğin söz konusu bölgelerin güvencesi açısından yeterli olduğu kanısındadır. Zaten yanında silah taşıma eğiliminin giderek azaldığı saptanmaktadır –ancak Mehmed Reşid Paşa mektubunda bu konuya değinmemektedir.³⁵³ MVL, Yunan hududunun yakın olması nedeniyle, silahların toplatılmasını uygun görmemiştir.

Bireylerin birbirlerine kefaletle bağlanmaları teklifini ise MVL onaylamıştır; fakat bu ancak “zabıta” (jandarma) teşkilatının kurulmasıyla anlam kazanabilecektir.³⁵⁴ Bu düşünülmekteyse de, anında etki gösterecek bir tedbir olarak hesaba katılmamalıdır.

MVL'nin önerileri padişah tarafından onaylandıysa da, bunların gerçekleştirildiğine dair çok az bilgi verilmektedir.³⁵⁵ Bu kez asker toplama işlemlerinin sorun çıkmadan uygulanamadığına dair bazı belirtiler mevcuttur: 1847 yılında çok sayıda Rumeli ordusu askerinin Toskaların bölgesinde görevde olmaları nedeniyle, terhisler törenlerle kutlanamamıştır.³⁵⁶ Aynı yıl Debre'den de başıbozuk (nizami olmayan) birlikler oraya gönderilmiştir.³⁵⁷ 1847 yılında hâlâ oralarda çok sayıda asker bulunduruluyor muydu, yoksa asker sayısı mı artırılmıştı; 1845 yılındaki asker toplama işlemleri tamamlanmış mıydı, yoksa yeniden toplanması için emirname mi gönderilmişti, kesin olarak bilinmiyor. Blunt 1847 yılı Mart ayında şöyle yazıyor:

Ekselansları, bu ayın 24'ünde size göndermiş olduğum son mesajımda, Selanik'te yaygın bir iddiaya göre 12.000 kişilik Türk birliklerinin Arnavutluk'ta konuşlandırıldıkları çeşitli yerlerden hareket ederek, Larissa'ya³⁵⁸ ve Yunan sınırı yakınında bulunan başka yerle-

re doğru yürüyüşe geçmeleri emredilmiştir. Görünen odur ki, “başbozuk” (*Basshibjoucks*) denilen nizami olmayan birliklere asker kaydedilmesi için listelerin açılması ve aynı zamanda bu dolaylarda Redif askerlerinin kaydedilmesine başlanması sebebiyle bu iddialar ileri sürülmektedir.³⁵⁹

Bu rapor yeniden bir asker toplama hareketinin başladığını göstermekte, fakat genel durum hakkında farklı bir şey bildirmemektedir. Beş yıl boyunca hiç durmaksızın Arnavutluk’un çeşitli yerlerinde asker toplanmıştır. Bu celpler her zaman sorun yaratmış ve Rumeli’deki askeri gücün büyük bir kısmını oraya bağlamıştır.

Bu konuda önemli olan husus, 1845 yılında yerel eşrafla merkezdeki askeri yönetimin tartışma stratejisinin bu bölümde genel hatlarıyla çizilen gelişme tablosunun içinde nasıl bir yer işgal ettiğidir. 1843 yılında yapılan müzakereler hakkında Blunt’ın anlattıkları dikkate alınır, ortaya çıkan tablo şudur: Yerel eşrafın toplanacak asker sayısını azaltmak için pazarlık yapma girişimleri sürekli tekrarlanan bir olay haline gelmiştir. Burada dikkati çeken nokta, 1845 yılında askere alınanların nizami veya nizami olmayan birliklere kaydedilmelerinin müzakere edilmemesidir. Fakat bu durum, bir prensip anlaşmasına varıldığına delalet etmez. İlgi çekicidir ki 1847 yılında Blunt, güney Arnavutluk’ta, yani Toskaların bölgesinde gerçekleştirilen asker toplama girişimleri bağlamında iki organizasyon şeklinden, başbozuk birliklerden ve Redif birliklerinden söz etmektedir. Babîâlî’nin 1842 yılının projelerini 1843/1844 yıllarına kıyasla daha tutarlı bir biçimde uyguladığı muhtemeldir. Bu takdirde Redif birliklerine asker toplandığı ileri sürülmekle beraber, asıl amacın belirsiz olduğu düşünülebilir.

Mehmed Reşid’in nüfus kayıt defterinin kaybolduğundan söz etmesi dikkat çekicidir. Arnavutluk bölgesinde böyle bir belge büyük bir olasılıkla hiçbir zaman var olmasa bile, Mehmed Reşid’in bundan söz etmesi, askere alınacak kişi sayısının bölgelere göre adil bir biçimde saptanması gereğinin duyulduğunu açıkça ortaya koymaktadır ve zaten bu, Gülhane fermanının en önemli maddelerinden biridir. Paşa aynı zamanda bu

koşulun yerine getirilmesinin imkânsızlığına da işaret eder. Günümüz bakış açısına göre burada bir kotanın saptanmasından zaten söz edilemez, çünkü 1845 yılındaki asker celpleri genelde Arnavutluk bölgesiyle sınırlandırılmıştır.

İstanbul'daki merkezi yönetim organlarının dosyalarında, toplanacak asker sayısı konusundaki müzakereler hakkında ayrıntılı bilgi bulunması, görüşüme göre, bu meselenin artık başka bir biçimde algılanmakta olduğunun göstergesidir. Bundan böyle sadece istenen sayıda asker toplanması yetmiyor, İstanbul'daki memurların bu süreci dikkatle denetlemesi gerekiyordu. Gülhane fermanında ayrıntıya girmeden kısaca belirtilen yeni düzenlemelerin gerçekleştirilme olanağı yoktu, ama bunlar gene de bu konudaki bildirimleri etkilemekteydi. Nüfus kayıtlarının kaybolması ve kabile başlarının daha düşük sayıda asker alınması için pazarlık etmelerinin raporlarda yer alması, normlara uyulmama nedenleri bakımından değer taşımaktadır. Belki eski askere alma yöntemlerinden, yeni yöntemlere geçiş sürecine ait çok önemli belgeler bulunmasının nedeni de budur. Bu belgeler bize Tanzimattan önceki yöntem hakkında bilgi aktarma olanağını sağlamaktadır.

Askere alma yönteminin, merkezi hükümet tarafından kontrol edilmesi kuralının konması sonucu, bu işlemlerin ara mercileri olan kabile başlarının ve yerel eşrafın yetki alanları çok daralmıştı. Dolayısıyla bu yöneme karşı koymalarına şaşmamak gerekir; örneğin onlar gene eskisi gibi erkek evlatlarının subay konumuna getirilmelerini sağlamak istiyorlardı. Bu konuda açıklığa kavuşturulması gereken mesele, yerel eşrafın, ahalinin büyük bir kısmını isyana teşvik etmeyi nasıl başardığıdır.

Belki burada belli ölçüde tutuculuk rol oynamış olabilir: Yıllardır oturmuş, alışlagelmiş bir sistemi ortadan kaldırıp yerine başka bir sistemi oturtmak isteyen merkezi yönetimdi. Oysa eski sistemi yeğleyenler yalnız kabile başları ve yerel eşraf değildi, ahali de onlara katılmaktaydı. Belli ki kabile başları ve yerel eşraf toplanacak asker sayısını düşürmek için pazarlığa oturduklarında, ahalinin çıkarlarını temsil etmekteydiler. Bu çıkar temsilciliği, nizami olmayan birliklerdeki askerlerle kumandanlarının aynı kökenden gelmeleri halinde de devam ediyordu ve böylece hep birlikte as-

keri yönetimin karşısında homojen bir topluluk olarak tavır alabiliyorlardı. Oysa subayların, maiyetlerindeki askerlerin çıkarlarını gözetmeleri, merkezi yönetimin bakış açısına göre, birliklerin denetim altında tutulamaması demekti. Özellikle birliklerin çıkarları, merkezi yönetimin çıkarlarıyla çakıştığı zamanlarda denetim imkânsız hale gelmekteydi. Bu bakımdan Arnavutluk'ta Nizamiye ordusu için asker celbine karşı direniş oluşmasının tutarlı nedenleri vardı. 1846 tarihli Kur'a Kanunnamesinde birliklerin farklı kökenlerden gelen askerlerden oluşturulmasını şart koşan 13. maddenin norm olarak kabul edilmesi, merkezi yönetimle yerel topluluklar arasındaki uyumsuzluğu daha açık şekilde meydana çıkarmaktaydı.

4.5 YENİ ASKER CELBİ UYGULAMASINDA İLK DENEYİMLER

4.5.1 Hassa ordusu, Dersaadet ordusu ve Rumeli ordusu bölgelerinde asker celbi

Hassa ordusu ve İstanbul ordusuna ayrılmış bölgelerde, 1846 Nisanından itibaren kur'a usulüne göre asker celbine başlandı.¹⁶⁰ Uygulamanın yapıldığı bölge, Çorum-Kayseriye hattına kadar Anadolu'nun batısı ve Rumeli'de Edirne eyaletiydi.¹⁶¹ Asker toplama işlemleri uzun süre devam etti. Edirne, Bolu, Manisa, Aydın ve Hüdavendigâr'da Ekim 1846'da tamamlandı.¹⁶² Ankara eyaletinde ise bir ay sonra, Kasım 1846'da, işlemleri kolaylaştırmak için çeşitli yerlerde hazır bulundurulanan asker sayısı artırıldı.¹⁶³

Kur'a usulünün ilk uygulaması sırasında bazı yerlerde sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu sorunlar çoğu kez nüfus sayımıyla ilgiliydi. Örneğin 1847 yılı Şubat ayında Sındırgı kazasında (Karası sancağında) yeneden nüfus sayımı yapılması gereği duyulmuştur, çünkü kaza meclisiyle kadı, sayım sırasında nizama aykırı davranıldığına ilişkin şikâyetlerde bulunmuşlardı.¹⁶⁴ Görevli sayım memuru Zekeriya Bey, 30-40 yaşındaki erkekleri 24-25 yaşında ve askerlik çağında olarak kaydetmişti. Onun yerine Ahmet Bey adında, Bursa 2. Redif alayında miralay (yarbay) olan güvenilir bir subay getirildi. Öyle anlaşıyor ki bu, karşılaşılan tek olay değildir.¹⁶⁵ Ama elime geçen kaynaklara dayanarak, kur'a usulünün ilk kez uygulanması sırasında, ülke kapsamında yaşanan güçlükler veya bunların sayısal değerlendirmeleri hakkında yargıya varmak mümkün değildir.

Rumeli ordusuna ait bölgeden ilk kez 1847 baharında asker toplanmıştır.¹⁶⁶ Buradan 5.250 kişinin askere alınması emredilmişti. DŞA'nin hesaplarına göre, bu sayı askerlik yaşına ermiş ("erbab-ı esnan") 19 kişide bir kişi oranına denk gelmekteydi.¹⁶⁷ Aynı zamanda Hassa ordusuna ve İstanbul ordusuna ait bölgelerden de yeni usule göre ikinci kez asker toplanmıştı.¹⁶⁸

Bundan kısa süre sonra, 1847 Haziranında, üç yüksek rütbeli subay, Babiâli tarafından Rumeli ve İstanbul ordularına ait bölgelerdeki asker toplama işlemlerini denetlemekle görevlendirilmiştir: DŞA üyesi Mirliya Azmi Paşa, Hassa ordusu mensubu Mirliya Ali Paşa ve Dersaadet Ordu-yı Hümayunu Meclisi üyesi Şakir Paşa.¹⁶⁹

Bu üç müfettiş, mensup oldukları orduya tahsis edilen bölgelere bizzat gidip dolaşarak, mümkün olduğunca çok sayıda yerel eşrafı ve ahalili geniş bir meydanda toplayacak, padişahın fermanını gösterip kendilerini tanıttıktan sonra fermanı alenen okuyacaklardır.¹⁷⁰ Bundan sonra meydana toplananlara, bu yıl veya geçmiş yıl kur'a çekimi uygulaması sırasında görevlilerin veya yerel eşrafın suç sayılabilecek bir davranışta bulunduklarına dair bir vak'a duyup duymadıklarını soracaklardır. Özellikle asker olması gereken birinin, rüşvet vererek kur'a çekiminden kurtulmak; komisyonun karşısına kendi yerine bir başkasını çıkarmak gibi kaçamak yolları denemesi; sağlam bir erkeğin kendini hasta veya sakat olarak ya da hasta birinin kendini sağlam olarak kaydettirmesi gibi suçların işlenip işlenmediğini öğrenmeye çalışacaklardır. Bu gibi olaylar saptandığında, rüşvet almakla suçlanan kişi, eşraf ya da görevliler tarafından sorguya çekilecek ve sorgulama tutanağı seraskerliğe gönderilecektir. Ayrıca askerlik yaşından küçük olduğu ya da askerlik çağını aştığı halde askere alınanlara dair ihbarlar olursa, bunların da üzerinde durulacaktır. Eğer şikâyetlerin yersiz olduğu anlaşılırsa, şikâyet eden davet edilecek ve kendisine kanunname aracılığıyla neden haksız olduğu açıklanacaktır.

Bu sonuncu madde göstermektedir ki, teftişin amacı sadece kovuşturma ve cezalandırma değildir, bunun ötesinde kur'a usulünün olabildiğince saydamlık içinde uygulanmasını sağlamaktır. Bu nedenle müfettiş olan kimsenin görevi, kanunname metnine dayanarak yanlış anlaşılan maddeleri açıklamaktır.

İstanbul'daki Başbakanlık Arşivinde saklanan teftişle ilgili 130'u aşkın tutanakta, sayısı pek az olan istisnalar dışında, şikâyet bildirimini bulunmamaktadır.³⁷¹ Tutanakları düzenleyen kişiler –yerel yönetim kurulları veya kadılar³⁷²– kalıplaşmış bir dille padişaha teşekkürlerini bildirmekte ve ahalinin yeni yöntemden çok memnun olduğunu belirtmektedir. Yöreye gönderilmiş olan müfettiş, bu teşekkür yazısına veya duruma göre şikâyet bildirimlerine kendi onay yazısını da eklemiştir. Tutanaklar çok sayıda olmakla beraber, olumlu bildirimlerde bulunanlar, kur'a uygulamasının gerçek durumu hakkında bilgi vermemektedir. Metinlerin belli standart ifade kalıplarında olması, kısmen daha önceden hazırlandığı ihtimalini akla getirir.

Birtakım şikâyetlerin dile getirildiği tutanaklar daha ilgi çekicidir. Anadolu'da ailenin geçiminin bir tek erkek tarafından sağlandığı durumlarda sorun yaşanmaktadır. İnegöl,³⁷³ Göynük³⁷⁴ ve Simav'da³⁷⁵ görevlilerin, bu durumu dikkate almadıklarından şikâyet edilmektedir.³⁷⁶ Tutanağa göre, İnegöl'de sadece bir kişi şikâyet konusu olmuştur. Ömer bin Hasan adındaki adam askere alınlı, yaşlı anası ve iki küçük çocuğu zor durumdadırlar. Göynük'te de birkaç aile aynı durumdadır, fakat bunların sayısı hakkında bilgi verilmemektedir. İlginç olan ise, Göynük'te 1846 yılında Hassa ordusu Alay Emni Emin Bey kur'a meclisine başkanlık ettiği zaman, kimsenin şikâyetle bulunmaması; oysa 1847 yılında Hassa ordusu Topçu Miralay Osman Beyin başkanlığı sırasında, bazı şikâyetlerin dile getirilmesidir. Büyük olasılıkla her iki görevlinin yasaları yorumlama ve uygulama biçimlerindeki farklılıklardan dolayı, Göynük ahali müfettişe şikâyetle bulunma cesaretini göstermiştir. Simav'da düzenlenen tutanakta bir yıl önce hiçbir sorun yaşanmadığı vurgulanmıştır, oysa o yıl Hassa ordusu Mirlivası (tuğgeneral) Ahmed Paşa asker celbiyle görevlendirildiğinde, askere alınan kişinin ailenin tek erkek evladı olmasını umursamaması şikâyet konusudur. Bu konuda dikkati çeken husus, İnegöl ve Göynük'te, 1846 Kur'a Kanunnamesinde öngörüldüğü gibi, her defasında aileyi geçindiren tek erkekten (muin), Simav'da ise tek erkek evlat anlamında “yalnızlı”dan söz edilmesidir. Halbuki bu erkekler doğrudan askerlikten muaf tutulmuyorlardı, ancak aile fertleri arasında geçimlerini sağlayacak başka bir erkeğin bulunmaması halinde hizmetten affedilebiliyorlardı. Söz konusu erkek, 70 yaşına gelmemiş ve sağlıklı olması koşuluyla askere gi-

denin babası da olabilir. Bu durumda şikâyetlerin bir yanlış anlamadan kaynaklandığı muhtemeldir.

Milas meclisinin bir tutanağında bir rüşvet –veya şantaj– olayından söz edilir.³⁷⁷ 12 genç adamın kadı naibi Ali Rıza Efendiye ve kur'a meclisi başkanı Yüzbaşı Mustafa Ağaya 150-400 kuruş rüşvet verdikleri saptanmıştır. Ama genç adamlar sorgulanmaları sırasında bu parayı ödemeye zorlandıklarını ileri sürmüşlerdir.³⁷⁸ Bu parayı ödemedikleri takdirde ne gibi bir olayla tehdit edildikleri tutanakta açıklanmamıştır.³⁷⁹ Fakat adamların “bilâ garaz” ifade verdikleri –düşmanca bir tutum içinde olmadıkları– belirtilmektedir. Ayrıca Milas'taki Redif birliklerinde binbaşı olan Ali Ağa adında güvenilir bir kişi, bu 12 genç adamın ilki ay önce paralarını mahkeme yoluyla geri almak için başvurduklarını bildirmektedir. Fakat tutanağa göre, o sırada Milas eşrafından bazı kişiler çeşitli sebeplerden dolayı İstanbul'da bulunduklarından, şikâyet sahipleri kadı naibine karşı bir girişimde bulunamamışlardır. Gösterilen deliller üzerine, Ali Rıza Efendi ve Mustafa Ağa suçlu bulunmuş, cezalarının saptanması ise padişaha havale edilmiştir.

Tutanakta anlatılan bu vak'ada bazı karanlık noktalar bulunmaktadır. Müfettişin gelmesinden iki ay önce mahkemenin durdurulması, yabancı bir kişi olaya karışmasa, Milas eşrafından kişilerin büyük bir ihtimalle kadı naibini koruyacaklarına delalet etmektedir. Bazı eşrafın şehirde bulunmaması yüzünden davanın sonuçlandırılmadığı ifadesi, kendilerini temize çıkarmak için ileri sürülen bir bahane izlenimi uyandırıyor.

Rüşvet ödeyen adamlar Milas'ın içinden olmayıp civar köylerdendir. Ödenen paraların yüksekliği, söz konusu kişilerin “hali vakti yerinde” ailelerden olduklarını göstermektedir.³⁸⁰

Milas'ta cereyan eden olayları elimizdeki kaynaklara dayanarak tam olarak yeniden kurgulamak mümkün değildir. Gene de bu olay gösteriyor ki, merkezi hükümetin niyeti, askere alma işlemlerinin denetimini ciddiyetle yürütmek, özellikle yerel eşrafın temsil ettiği gücün mahiyetini araştırmaktır.

Rumeli'de yapılan teftişlere dair tutanaklarda da –daha önce belirtildiği gibi– yeni askere alma yöntemi hakkında çoğunlukla olumlu ifadeler bulunmaktadır. Sadece Yenişehir Fener kadısı, askerlik yaşında (erbab-ı esnan) olan 24 kişinin kur'a meclisinin karşısına çıkmadığını bildirmiş-

tir.³⁸¹ Burada sözü edilenler Mora göçmenleriydi, yani Yunanistan krallığının kurulmasından sonra, 1820'li yılların sonunda Osmanlı devleti topraklarına göçen Müslümanlardı. Kadıya göre bu 24 kişi, meclisin karşısına çıkmadıklarından, Kur'a Kanunnamesine göre kur'a ya tabi tutulmadan askere alınmışlardı. Yenişehir Fener'den alınacak diğer 19 yeni asker ise kur'a usulüne göre seçilmişlerdi. Yenişehir Fener kadısı, söz konusu askere alma işlemlerinin İstanbul'dan gelen talimata uygun olduğunu vurgulamaktadır. Kur'a meclisinin karşısına çıkmayan erkeklerin –büyük bir olasılıkla o yörenin sosyal yapısına henüz kaynaşmayı başaramamış– belli bir topluluğa ait olmaları, günümüz okurunda şüphe uyandırmaktadır. Dolayısıyla sosyal bakımdan zayıf olanların aleyhine bazı hileler döndüğü akla gelebilir. Fakat Osmanlı yönetimi bu konuda kuşkuya kapılmamış olmalı ki, olay hakkında araştırma-soruşturma yapılmamıştır.

Kur'a meclisinin karşısına çıkmayan 24 kişi, müfettişlerin denetlediği tüm bölgeden toplanan askerlerle kıyaslandığında, şaşılacak kadar küçük bir sayıdır. Bu yöreden çok sayıda asker toplanabilmesinin, –merkezi yönetimin sandığı gibi– yeni yöntemin ahali tarafından benimsenmesinden ileri geldiği düşüncesi yanılgi olabilir. Teftişin uygulanış biçiminden edinilen izlenim, aslında durum hakkında bilgi verenlerin düşük bir sayı bildirmiş olmaları ihtimalini akla getiriyor, zira bilgi alınabilecek en önemli kaynaklar kur'a çekilişine katılan yerel eşraf ve ahaliydi.

Anadolu bölgesinin aksine, Rumeli'de asker toplama işlemlerinde gecikmeler olduğuna dair haberlere daha sık rastlanır. Bunun sebeplerinden biri, bölüm 4.4'te konu edilmişti: 1847 tarihinde kuzey Arnavutluk'ta Nizamiye birliklerine asker toplanamayışının nedeni, kısa süre önce Toska Arnavutlarının yaşadığı güney Arnavutluk'a gönderilecek başıbozuk birlikler için çok sayıda asker celp edilmesi idi.³⁸² Manastır valisi Mehmed Rıza, Ekim 1847 tarihinde Müfettiş Şakir Paşaya kur'a usulüyle asker toplama işlemlerinin Debre'de ertelenmesinin uygunsuzluğunu açıklamıştı.³⁸³ Ama merkezdeki askeri yönetim için bu yeni bir haber değildi, çünkü sekiz ay önce yönetim zaten bu ertelemeyi kararlaştırmıştı.³⁸⁴

Bunun dışında Üsküp valisi ve kadısı tarafından gönderilen mektuplarda, asker celbi fermanları henüz gelmediğinden, eyaletin merkez ka-

zası Nefs-i Üsküp'te, Kalkandelen, Prizren ve Priştina kazalarında işlemlere başlanmadığı, fakat ahalinin seve seve asker vermeye hazır olduğu bildirilmektedir.³⁸⁵ Diğer kazalarda asker toplama işlemleri herhangi bir olay çıkmadan yürütülmüştür.³⁸⁶ Niş kadısı da işlemlerin arızasız yürütüldüğünü ve ahalinin memnun olduğunu bildirmiştir.³⁸⁷ Şakir Paşanın raporundan edindiğimiz bilgiye göre, sadece Niş'in merkez kazasından asker toplanmış; Leskofça, Ürgüp ve Kurşunlu'dan ise asker toplanmamıştır.³⁸⁸ Şakir Paşa bu kazalar için celp fermanlarının gelmediğini bildirmektedir.

Askeri yönetim, 1847 yılı Aralık ayında ilk fırsatta Leskofça, Ürgüp ve Kurşunlu'da asker celbine başlamaya karar vermiştir.³⁸⁹ Buna sebep olarak Kigaların yaşadığı bölgedeki isyanın nihayet sona erdiği ileri sürülmektedir. Fakat bu durum, ahalisi Arnavut olan Kalkandelen, Prizren ve Priştina'da da geciken celp işlemlerinin başlatılması için neden oluşturmamıştır. Bu bölgelerde asker celpleri kanunnameye göre yani kur'a usulüyle yapılmıyordu.

1847/48 teftişi sırasında durumun tam olarak kavranıp kavranmadığı konusunda güvenilir bir yargıya varmak çok zordur. Müfettişlerin Osmanlı merkezi yönetimine bildirdikleri izlenimler genelde olumludur ve Selanik'teki Britanya Konsolosu Charles Blunt'ın gözlemleriyle benzerlikler gösterir:

Ekselanslarınıza şunları bildirmekten onur duymaktayım: Geçen cuma günü bu kentte Nizami ordu için asker kayıtlarına başlandı ve buna hiçbir şekilde karşı konmadığını bildirebilmekten mutluluk duymaktayım; Türklerin hepsi, ilk çağrıda bildirilen yere geldiler ve tüm işlemler çok düzgün bir biçimde yönetildi. Böylece bu işi yürütmek üzere buraya gönderilen ve eski rüşvet sistemine şiddetle karşı olduğunu kanıtlayan Miralay Mustafa Bey çok takdir kazandı. Türkler köylerden sükûnet içinde buraya geldiler ve bir tek kişi bile kendini takdim etmekten kaçınmadı. 20-25 yaşları arasındaki 18 kişiden biri askere alındı.³⁹⁰

Bu yazılardan anlaşıldığı kadarıyla, kur'a usulünün uygulanmaya başlamasından sonraki iki sene boyunca asker celpleri, aşırı dirençle kar-

şlaşılması gerçekteştirilebilmişti. 1840'lı yıllarda Arnavutluk'ta hüküm süren gergin durum bu değerlendirmenin dışında tutulmaktadır. Rüşvet ya da evrak hilesi gibi kanıtlanması zor uygunsuzlukların, kısmen de olsa teftiş raporlarında yer alıp almadığı konusu, kanımca sorulması yerinde bir sorudur.

Olumlu izlenimlerin yoğunlaştığı raporları biraz kuşkuyla karşımanın doğru olacağına dair bazı ipuçları da vardır. 1847 yılında İstanbul'da birkaç kuruluş, teftiş raporlarında sözü edilmeyen bazı olaylarla uğraşmak zorunda kalmışlardı. Bu olaylar beceriksizce düzenlenmiş hile veya aldatmacalardan başlayıp, sayıca önemli sayılabilecek firarlara kadar varan geniş bir yelpaze oluşturmaktadır.

Sadrazam, 1847 Şubat ayının başında, Kastamonu valisine bir sahte-kârlik olayında verilecek ceza konusunda MVL kararını bildirmiştir.³⁹¹ Bu belgeden anlaşıldığı kadıyla olay şudur: Mustafa bin Dağlıoğlu İsmail, kur'a meclisini yanıltıp, 26 yaşındaki erkek kardeşinin kimliğine bürünmüştür. Öte yandan İbrahim bin İsmail adındaki bir adamın yerine bedelli olarak askere alınmak için başvurmuş ve bunun onaylandığına dair bir tutanak göstermiştir. Ancak ne yazık ki sadrazamın yazısından tutanağın hangi resmi daire tarafından hazırlandığı anlaşılamamaktadır. Neticede tutanağın sahte olduğu ortaya çıkar. Kastamonu meclisince bu olay İstanbul'daki resmi dairelere aktarılır ve söz konusu kişinin halktan biri (ahad-ı nas) olduğu belirtilerek, şimdilik kendisinin askere zorla kaydedilmesinden vazgeçildiği bildirilir. MVL, evrak sahtekârlığı nedeniyle üç ay hapis cezasını uygun görür. Mustafa bin Dağlıoğlu İsmail, cezasını çektikten sonra –herhalde namus ve şerefini zedeleyen suç yüzünden– askere alınmayacaktır.

Olayda, suçlanan kişinin aslında askere gitmeye razı olduğu, fakat başkasının yerine bedelli askerlik yapıp, parasal çıkar sağlamak istediği anlaşılmaktadır. Genel olarak sahte evrak, askerlikten kurtulmak için düzenlenir. Nitekim 1848 yılının sonbaharında sahte terhis belgeleriyle adeta ticaret yapılmıştır; zira seraskerlik, askeri yönetim makamlarına bu durumu kontrol altına alabilmek için talimatnameler göndermiştir.³⁹² Şayet birisi terhis edildiğine dair tezkeresini kaybettiğini ileri sürer ve yeni tezkere çıkartmak için başvuruda bulunursa, nasıl davranılması gerektiğini açıkla-

mıştır. Seraskerin talimatına göre, yeni terhis belgeleri düzenlenmeden önce, başvuran kişinin askerlikten kaçmak istediği veya tezkeresini bir başkasına satma ihtimali göz önünde bulundurularak durumun araştırılması zorunlu kılınmıştır. İkinci ihtimal doğruysa, terhis edilen askere ve belgelerini satın alan kişiye evrak sahtekarlığından dolayı dava açılacaktır. Ayrıca DŞA, sahtesi yapılamayacak tezkereler düzenleme konusunu müzakere etmekle görevlendirilmiştir.³⁹³

Askerden kaçabilmenin bir başka çaresi de sahte ölüm belgesi düzenletmekti. Bu duruma örnek olarak bir vak'a gösterilebilir: Akdağ Madeni kazasına bağlı Allamedin köyünün imamı ve muhtarı, 20 günlük memleket iznine gönderilen yeni bir askerin öldüğüne dair belge düzenledikleri için mahkemeye verilmişlerdir.³⁹⁴ Zira sonradan bu adamın hayatta olduğu ortaya çıkmıştır. Sahte belge düzenleyenler, tıpkı asker kaçağını saklayanlar gibi cezalandırılmışlar, yani her yıl ödedikleri vergi kadar para cezası ödemeye ve bir ay hapse mahkûm edilmişlerdir.³⁹⁵

Askerlikten kurtulabilmek için gereken maddî imkânlarla ve altyapıya daha çok yöre eşrafı ve ileri gelenlerinin oğulları sahiptiler. En azından DŞA'nın bir tutanağında durum böyle yorumlanmaktadır.³⁹⁶ Bu tutanakta belirtildiğine göre, yeni tamamlanan denetimin sonucunda toplanan askerlerin arasında, eşraftan bir kişinin bile bulunmadığı anlaşılmıştır.³⁹⁷ Oysa kur'a usulünün getirilmesinden amaç –DŞA'ye göre– zengin, fakir, itibarlı kim olursa olsun herkesin eşit muamele görmesidir.³⁹⁸ Askeri reformların temelini ve özünü oluşturan ilke, adayların adil ve hakkaniyetli bir biçimde seçilmesidir.³⁹⁹

DŞA, asker toplama bölgelerindeki yerel eşrafı, erkek evlatlarını korumak için ölmüş gibi göstermekle suçlamakta ve bunu yapan kişilerin mahkemeye çıkarılıp ağır cezalar verilmesini talep etmektedir. Oğlunu askere gitmekten kurtarmanın başka bir yolu da onun “hocalık” (öğretmenlik) ya da “müderrislik” (doçentlik) rütbesini almasını sağlamaktı, çünkü ilmiye üyeleri genellikle askerlikten muaftı. DŞA'nın ileri sürdüğüne göre, ölüm veya istifa (kasr-ı yed) sebebiyle boşalan mevkiler (rüus) eşrafın oğullarıyla doldurulmakta, çok defa bir mevki çeşitli kişilerce paylaşılmaktaydı. DŞA'nın görüşüne göre, hoca ve müderris oğulları, o güne kadar geçerli

sistem uyarınca (şurut ve nizamına tatbikan), yaşlarına bakmadan babalarının yerine geçebilmekteydiler. Bunun başlıca koşulu babanın, öğretim görevini bizzat yerine getirmesi ve yerine başkasını vekil tayin edip mevkinin sadece bir unvandan ibaret hale getirilmemesiydi. Diğer adayların her şeyden evvel askerlik görevini yerine getirecek yaşta (esnan-ı askeriye) olup olmadıklarının denetlenmesi üzerinde de durulmaktaydı. Fakat bu denetleme sonucunda varılacak karar hakkında DŞA tutanağında bir ifadeye rastlanmamaktadır.

Sadrazamın padişaha sunduğu 9 Temmuz 1848 tarihli arz tezkiresinde, bundan böyle yeni hoca ve müderris atamalarına nasıl ve kim tarafından karar verileceğine dair kurallar saptanmıştır.⁴⁰⁰ Buna göre, gelecekte bütün müderrisler şeyhülislam tarafından atanacaktır. Ama aynı ayın sonunda şeyhülislama, askerlik yapacak yaştaki erkekleri müderris olarak atamaması bildirilmiştir.⁴⁰¹ Sadrazam hazırladığı arz tezkiresinde askerlikten muaf tutulmayı sağlayan başka memuriyetleri de söz konusu etmiştir. Dini vakıfların (evkaf) yönetimiyle ilgili memuriyetlere yapılacak atamalar, gelecekte bu işlerden sorumlu bakanlık olan Evkaf Nezareti tarafından üstlenilecektir.

DŞA'nın açıklamalarından, atamaların sadece göstermelik oldukları anlaşılmaktadır. Diğer durumlarda aday zaten atama işleminden önce dini eğitim sisteminin bir parçası, yani en azından öğrencisi olarak askerlik görevinden muaf tutulacaktır. DŞA ve sadrazam, prensipte bu göstermelik atamaları yasaklamaktan çekiniyordu, zira bu adım ilmiye sınıfının yetki alanına müdahale olarak yorumlanabilirdi. Bunun sonucunda 1850'li yılların ortasına kadar askerlik çağına gelen kişiler, muaf olabilmek için göstermelik bir müderrislik konumuna erişmenin çarelerini aramaya devam etmişlerdir.⁴⁰²

Diğer bir sorun ise İstanbul ahalisinin fiilen askerlikten muaf olmasıydı.⁴⁰³ Bunun sonucunda İstanbul dışında doğup büyüyen genç Müslüman erkekler, İstanbullu ailelere evlilik yoluyla girmeye çalışıyorlardı.⁴⁰⁴ Özellikle İstanbul'da ticaret yapmak amacıyla geçici olarak bulunanlar için böyle olanaklar doğmaktaydı.⁴⁰⁵ DŞA'nın 11 Nisan 1847 tarihli bir tutanağında, Hassa ordusunun asker toplama bölgesinden bazı erkeklerin, İstanbul'da bulundukları sırada kur'anın kendilerine isabet ettiğini öğrenip bu-

rada evlendiklerine dair bilgi verilmektedir.⁴⁰⁶ Daha sonra bu kişiler, evlendikleri sırada kur'anın kendilerine isabet ettiğini bilmediklerini ileri sürmüşlerdir. DŞA tutanağında belirtildiğine göre, şimdilik itirazda bulunulmamakla beraber, bu durumun herkes tarafından öğrenilip, askerlik çağı gelenlerce çare olarak değerlendirilmesini önleyecek bazı düzenlemeler getirilmesi uygun görülmektedir. Hatta DŞA bu sorunu ortadan kaldırmak için, İstanbul dışında doğup büyüyen 20-25 yaşındaki erkeklerin İstanbul'da kaldıkları sırada evlenmelerini yasaklamayı bile tasarlamıştır. Fakat serasker ve sadrazam arasındaki yazışmanın sonucunda evlenme yasağı her iki tarafça da uygun görülmemiştir.⁴⁰⁷ Nihayet söz konusu kişilerin evlenmelerine rağmen askere alınmalarına karar verilerek padişaha bildirilmiş⁴⁰⁸ ve onaylanmıştır. Bu madde Kur'a Kanunnamesine eklenip ilan edilirse, İstanbullu ailelerin kızlarını 26 yaşından küçük dışarlıkılılarla evlendirmeyeceği umulmaktadır.

İncelenen belgelere dayanarak, bu düzenlemenin ne oranda etkili olduğuna dair bir hüküm verilememektedir. Ama kanımca olumlu netice alındığından kuşku duymak gerekir, çünkü bu bölümün Kur'a Kanunnamesinin 1855/56 yılı baskısına eklenmemesi dikkat çekmektedir. Aslında böyle bir ek maddenin konmamasına şaşmamak gerekir, zira Kur'a Kanunnamesinde İstanbul ahalisinin askerlikten muaf olduğundan zaten söz edilmemektedir. Kısacası bu tartışmalarda asıl tutarsızlık, İstanbul ahalisinin hiçbir yerde tam açıklanmayan ayrıcalıklı durumudur.

1848 yılı ilkbaharında çekilen kur'a, Konya'daki Mevlevi tarikatının iki üyesine isabet edince çok ilginç bir tartışma çıkmıştır. Asker adaylarından biri Konya postnişini (tarikat başı) Mehmed Dedenin yeğeni Ali Çelebi, diğeri Derviş Mustafa adında bir mürittir.⁴⁰⁹ 1848 yılı Mayıs ayında postnişin Mehmed Dede,⁴¹⁰ sadrazama ve seraskere mektup yazıp bu iki gencin askerlikten muaf tutulması ricasında bulunur.⁴¹¹ Mehmed Dede, ricasına sebep olarak, Ali Çelebi'nin Celâleddin Rumî'nin⁴¹² soyundan geldiğini, annesinin postnişinin kız kardeşi olduğunu ve babasının dokuz yıl önce öldüğünü, büyük erkek evladın Konya'daki askerlik dairelerinde kâtiplik yaptığını ve geçindirecek bir ailesi olduğunu,⁴¹³ annenin ikinci oğlunun eline baktığını belirtmektedir. Said Mehmet Dedenin açıklamalarına göre, Mus-

tafa, mektup sahibinin özel hizmetlerini yerine getirmekle görevli olduğu gibi, hem bedenem hem de zihnen özürdür.⁴⁴ Bu durum kur'a çekimin-den önce bilindiği halde dikkate alınmamış ve görevli memur her iki genci de kur'a katılmaya zorlamıştır. Said Mehmed Dede bunun düşmanlık duygularından kaynaklandığını tahmin ettiğini belirtmektedir. Nitekim kur'a bu iki gence isabet etmiştir.

Sadrazamın⁴⁵ Serasker Rıza Paşaya⁴⁶ 6 Haziran 1848 tarihinde yazdığı mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, haklarında araştırma yapılması için İstanbul'a çağırılan muritler Galata'daki Kulekapı Dergâhında kalmışlardır.⁴⁷ Sadrazamın görüşüne göre Ali Çelebi, ayrıcalıklı bir aileden gelmesi nedeniyle ("sülâle-i tahire") kuşkusuz askerlikten muaf tutulmalıdır. Buna karşın Derviş Mustafa'nın durumu daha karmaşıktır, sadrazam bu konuda en kısa zamanda bir karar vermesini seraskerden rica etmektedir.

Serasker Rıza Paşa, 30 Temmuz 1848 tarihli cevap yazısında, sadrazamın Ali Çelebi meselesindeki düşüncesini onaylamaktadır.⁴⁸ Derviş Mustafa'ya gelince, hekimin muayenesi sonucu, sadece zayıf bir beden yapısına sahip olduğu anlaşılmıştır. Genç adama DŞA tarafından yöneltilen sorulardan da anlaşıldığı kadarıyla (zihinsel) bir hastalığı yoktur. Seraskerin belirttiğine göre, kanunnamenin bedensel zayıflığı hizmetten affedilmek için bir neden olarak kabul etmemesinden dolayı, Derviş Mustafa'nın askerlikten muaf tutulmasına gerek görülmemektedir.

Bu mesele daha sonra MVL önüne çıkarıldıysa da, seraskerin görüşü kabul edilmiştir.⁴⁹ Üstelik MVL Kur'a Kanunnamesine ilave edilecek bir maddeyle tüm "çelebiyan"ın, yani tarikatın kurucusu Celâleddin Rumi'nin soyundan gelenlerin askerlikten muaf olduklarını ilan etmeyi de önermiştir.⁴⁰ Sultan Abdülmecid bu öneriyi kabul etmesine karşın, 1855/56 Kur'a Kanunnamesinde bu anlamda bir madde bulunmamaktadır.

9 Ağustos 1848 tarihli oturum tutanağında, Derviş Mustafa'nın kaderi hakkında bazı mütalaalar bulunmaktadır. Şöyle ki, MVL'ye göre Derviş Mustafa'nın askere alınmasına ne Celâleddin Rumi'nin soyundan gelmesi ne de bedensel yetersizliği engel teşkil etmektedir. Kurallara aykırı şekilde onu askerlikten muaf tutmak, başkalarına örnek teşkil edebilir; bu durumda ya bizzat askere gitmesi ya da yerine bedel olarak birini askere

göndermesi gerekmektedir. Bunun üzerine MVL, Galata'daki Mevlevi dergâhının şeyhi Kudretullah Efendiye, bedeli temin edip edemeyeceğini sordurmuştur, fakat gerek Galata, gerekse Konya Mevlevileri bu parayı bir araya getirememişlerdir.⁴²¹ Tutanağın sonunda, belki bazı nazırların bedel parasını sağlayabileceklerinden söz edilmektedir, zira bir önceki yıl Galata Mevlevihanesinin müritlerinden birinin askere alınması söz konusu olduğunda böyle bir çareye başvurulmuştur. (Anlaşılan, o Mevlevinin İstanbul dışında bir yerde doğup büyüdüğü kayda geçmişti; çünkü İstanbullu bir aileye mensup olsaydı, zaten askerden muafı.)

Eldeki dosyada Derviş Mustafa'nın kaderi hakkında başka bilgi verilmiyorsa da, padişahın bu sorunun özel yoldan çözülmesini, yani bedelin üçüncü bir kişi tarafından ödenmesini uygun gördüğü belirtilmektedir. Muhtemelen bedel parasını ödemeyi bir hayır işi (salih amel) olarak gören bir veya birkaç kişi bulunmuştur. 1848 yılında ortaya çıkan bu meselenin nasıl sonuçlandığı anlaşılmamakla beraber, 1847 yılında bir Mevlevi müridinin, üst düzey Osmanlı memurlarının bağışı sayesinde, yerine askere gidecek bir bedel temin edebildiği saptanmıştır.

Osmanlı devlet adamları, büyük bir olasılıkla Mevleviler konusunda menfaat çatışması içindeydiler. Bir yandan yeni Kur'a Kanunnamesinin tutarlı bir biçimde uygulanması amaçlanmakta, öte yandan yalnız Ali Çelebi'nin değil Derviş Mustafa'nın da askerlik görevini yerine getirmekten kurtarılması arzulanmaktaydı. Belki bu arzu, karar verecek memurların Mevlevi tarikatına kişisel bağlılıklarından kaynaklanmaktaydı. Devletin de bu tarikata çok yakın olduğu gözden kaçmamaktadır. Herhalde bu konuyla ilgili memurlara göre, Celâleddin Rumi'nin soyundan gelen birinin askerlikten muaf olması gerekmektedir.

Medreselerde okuyanların (talebe-i ulum) askerlikten muaf tutulmaları kararıyla birlikte, Sünni İslam mezhebine Kur'a Kanunnamesi kapsamında bir ayrıcalık tanınmış oldu. Elimizdeki bir örnekten anlaşıldığı kadarıyla, Sufi tarikatından olanların muafiyeti sadece üst düzeydekiler –şeyhler ve aileleri– için geçerliydi. Sufi tarikatlarının da Osmanlı'da önemli bir yeri olmuş, hatta devleti desteklemişlerdir. Örneğin padişahın tahta çıkması vesilesiyle düzenlenen kılıç kuşanma töreninin (kılıç alayı)

kimi kez şeyhülislam veya nakibüleşraf tarafından değil, bir tarikat şeyhi tarafından gerçekleştirilmesinden tarikatların önemi anlaşılmaktadır.⁴²²

Mevlevi tarikatına büyük değer verildiği açıkça gösterildiği halde, bu tarikatın müritlerine ayrıcalık tanınmaması dikkat çekmektedir. Belki de bu konuda yapılacak bir düzenlemenin zor durumlar yaratabileceği düşünülmüştür. Medrese talebelerine uygulanan sınav tarzında bir denetim Sufi tarikatı müritleri için söz konusu değildir.

Askerlik hizmeti yapacak kişilerin, görevlerinden kurtulmak için başvurdukları yollarla ilgili sorunlara yer verilirken, ilk akla gelebilecek çare olan firardan ya da kur'adan önce ortadan kaybolmaktan söz edilmedi. Aslında bu gibi olaylar nadir değildi; fakat askerlikten kaçma, firar etme konusundaki yasal düzenlemeler o kadar ayrıntılı açıklanmıştı ki, nazırların bu konuyu MVL ve DŞA düzeyinde tartışılacak kadar önemli görmedikleri muhtemeldir. Ancak Kırım savaşı sırasında, kaçakların sayısını azaltabilmek amacıyla bazı yasal önlemlere gerek duyulmuştur.

1855 baharında kendiliğinden teslim olanlar için, ilk önce iki aylık bir kısmı af ilan edilmesine karar verilmiştir:⁴²³ Tüm olaylarda ceza yarıya indirilecektir. Muharebe meydanından firar eden kişiye, ceza olarak saptanan 500 değnek değil, sadece 250 değnek vurulacaktır. Başka bir vesileyle firar edene ise 120 değnek yerine 60 değnek vurulacak, hatta bu ceza bir buçuk aylık bir hapis cezasına çevrilebilecektir.

Buna karşın 1855 yılının sonbaharında cezaların şiddetlendirilmesi gündeme gelir.⁴²⁴ Seraskerlik bundan böyle asker kaçaklarına idam cezası verilmesini teklif etmiştir. Silahsız yakalananlar vurulacak, silahlı olarak kaçıp yakalananlar ise asılacaktır. Bir kaçağı gizleyenler veya düşman adına casusluk yaptığı meydana çıkanlar asılmak suretiyle cezalandırılacaklardır. Yasanın bu tarzda değiştirilmesi, padişah tarafından onaylanmışsa da, askeri ceza kanunnamesi kapsamına alınarak uygulandığı kesin değildir.⁴²⁵

Bu iki örnek, firar olaylarının azaltılmasını hedefleyen karşıt iki stratejinin uygulanmakta olduğunu gösteriyor. Bunlardan birincisi pragmatikti; her askere gereksinim duyulduğundan, kısmi af ilan edilerek kaçakların kendi rızalarıyla teslim olmaları ve yeniden çarpışmalara katılmaları hedefleniyordu. Fakat kısmi af ilan edilse bile, firarilere uygulanacak

cezaların hâlâ çok ağır olduğu görülmüştür. Bu yüzden, bu startejinin başarılı olup olmadığı belli değildir. Aynı yılın sonbaharında, firarilere verilecek ceza konusunun yeniden müzakere edilmesi, önceki önlemlerin fayda sağlamadığını göstermektedir. Nitekim 1855 Kasımında askeri ceza kanununda büyük değişiklikler yapılmıştır. Bundan böyle firarların önlenmesinde korkutma yöntemi uygulanacaktır.

1840'lı yılların sonuna doğru, yalnız askerlik hizmetinden kaçmak isteyenler değil, askere gönüllü gitmek isteyenler de tartışma konusu olmuştur. Fakat belgelerde bu kişilerin sayısı verilmemektedir. Sadece gönüllülere gösterilen ilgi, bu gibi vak'alara nadiren rastlandığı izlenimini uyandırmaktadır.

1847 yılı baharında, Uşaklı⁴²⁶ Yüzbaşı İbrahim Ağanın sekiz oğlundan ikisinin orduya katılmasına karar vermesi nedeniyle, kendisine padişah tarafından 2.000 kuruş armağan edilmiştir.⁴²⁷ 1848 Kasımında *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan bir haberde, Tonya⁴²⁸ kentinde kur'a usulünün uygulanması sırasında 27 kişinin deniz kuvvetlerinde hizmet etmek üzere başvurduğu bildirilmektedir.⁴²⁹ *Takvim-i Vekayi*'de bu adamların her birine padişah tarafından para verildiği belirtilmektedir. 1849 yılı Ocak ayında Sersker Rıza Paşa, Erzurum ve civar köylerde kur'a usulünün ahalinin "ke-mal-i hoşnudi ve memnuniyeti" ile uygulandığını ve ayrıca elliden fazla gönüllü kaydedildiğini açıklamaktadır.⁴³⁰ Bu durumun da *Takvim-i Vekayi*'de ilan edilmesi uygun görülmüştür. Sadrazam bu olayı desteklemiş ve arz tezkiresinde, gönüllü olarak askere alınmak için yapılan başvuruların, "artık herkesin ordunun o değerli saflarında hizmet etmenin şerefini ve değerini bildiğini" gösterdiğini vurgulamıştır.⁴³¹

Gönüllülerden söz eden belgeler tıpkı bir başarı belgesine benzer. Gönüllü kayıtları, askeri reformların halk tarafından benimsendiğinin belirtisi olarak yorumlanmış ve bu bakımdan devletin resmi gazetesinde ilânına önem verilmiştir.

Sürekli belirtilmesi gereken gerçek şudur ki Hassa, İstanbul ve Rumeli ordularına tahsis edilen asker toplama bölgelerinde, yeni Kur'a Kanunnamesinin ne ölçüde kabul gördüğünü saptamak zordur. 1847/48 yıllarındaki teftişlerin ve 1848/49 yılında ilan edilen gönüllü asker başvuru-

larının yarattığı olumlu izlenim, aynı zamana rastlayan bazı idari belgeler incelendiğinde etkisini kaybetmemektedir. 1848 yazında Arabistan ordusu müşiri, seraskerliğe başvurarak, bölgesindeki işlemlerin bir süre gecikeceği sebebiyle, diğer bölgelerden toplanan askerlerden bir kısmının kendi ordusuna devredilmesini istemiştir. DŞA'den gelen yanıtta, bu isteğin yerine getirilemeyeceği; Hassa, İstanbul ve Rumeli ordularına ayrılan bölgelerde de her yıl celbedilmesi gereken 800-900 kişinin toplanamadığı, bu sayının % 8-17'si oranında eksik asker toplanabildiği açıklanmıştır.⁴³² Bundan anlaşıldığına göre, Osmanlı muvazzaf birliklerine tahsis edilen bölgelerden toplanan asker sayısı hiçbir zaman ihtiyacı tam olarak karşılamamıştır.

4.5.2 Nüfus sayımı ve asker celbi - Anadolu ordusunun bölgedeki durumu

Kur'a uygulamasının, nüfus sayımının tamamlanmasıyla ne derece ilgili olduğu sorusu, özellikle Anadolu ordusunun asker toplama bölgesi –kısa süre sonra da– Arabistan ordusunun bölgesi bağlamında ortaya çıkıyor. DŞA'nin 22 Haziran 1848 tarihli oturumuna ait tutanakta, Anadolu ordusuna ayrılan bölgede yapılmakta olan sayımın hemen hemen tamamlanmış ve aynı yıl orada asker toplama işlemlerine başlanabileceği bildirilmektedir.⁴³³ Söz konusu dosyada ek olarak bulunan iki cetvel, durumun ayrıntılarına hakkında bilgi vermektedir;⁴³⁴ sayım sonuçları Diyarbekir ile Gümüşhane eyaletlerinden ve Amasya ile Karahisar Şarkî sancaklarından tam olarak elde edilmiştir. Sadece Sivas eyaletindeki Niksar⁴³⁵ kazasından henüz cetvel gelmemiştir. Maadin-i Hümayun eyaletinden Gerger⁴³⁶ ve Hasan Çelebi⁴³⁷ kazalarının sayım neticeleri de henüz bildirilmemiştir ve Sağman⁴³⁸ ile Mazgird⁴³⁹ kazalarının sayım sonuçları, kanunnameye uygun olmadıkları gerekçesiyle düzeltilmek üzere geri gönderilmiştir. Musul eyaletine ait iki cetvel de (Cizre, Buhtan, Hacı Bayram ve Zaho kazalarının cetvelleri) aynı nedenlerden ötürü geri gönderilmiştir. Ayrıca Mardin kazasından sadece şehir halkının nüfus sayımına ait bir cetvel gelmiştir, civar köylere ait sayım sonuçları henüz gelmemiştir.⁴⁴⁰ Musul eyaletinin geri kalan kısmının nüfus sayıları –Mardin kazası hariç– cetvelin diğer bölümünün aksine kazalara bölüştürülmemiştir. Demek ki büyük bir olasılıkla bildirilen sayılar merkez kazaya, yani Musul kentine ve yakın çevresine aittir.⁴⁴¹

Bu sonuçlarda bile eksikler bulunduğuna göre, Erzurum, Van, Kars ve Çıldır eyaletlerinden henüz hiçbir sayının bildirilmemiş olması, sayım sonucunu önemli oranda etkilemektedir. Osmanlı askerlik dairelerinin tahminlerine göre, Anadolu ordusunun asker toplama bölgesindeki ahalinin yaklaşık % 62'si sayımla saptanmıştır.⁴⁴² Bu tahminin ne kadar gerçekçi olduğunu, eldeki belgelere dayanarak saptamak mümkün değildir.

Anadolu ordusunun asker toplama bölgesine ait ilk ferman, DŞA'nın 23 Haziran ile 2 Temmuz 1848 tarihleri arasındaki oturumundan hemen sonra düzenlenmiştir.⁴⁴³ Harput kazasından 238 yeni asker toplanmasını öngören bu ferman, Harput (Maadin-i Hümayun)⁴⁴⁴ valisi Mustafa Sabri Paşaya gönderilmiştir. Eldeki sayım cetveline dayanarak hesaplanan kota sayısı bu kadardı. Yeni askerler kur'a usulüne göre seçilecek, kaçmaya veya gizlenmeye teşebbüs edenler bilâ kur'a (kur'aya tabi tutulmadan) askere alınacaklardı. Kısacası, kanunnamenin bütün hükümleri aynen yerine getirilecekti.

Ekim 1848'de Erzurum valisi Hamdî Paşaya asker toplama fermanı gönderilmiştir.⁴⁴⁵ Erzurum'da da kur'a usulüne göre asker toplanacaktır. Tek tek kazalara isabet eden kotaların hesaplandığına bakılırsa, herhalde sayım sonuçları zamanında yetiştirilmiştir.

Kasım 1848'de Diyarbekir/Kürdistan valisi Mehmed Esad Paşa, Diyarbekir'de kur'a usulünü uygulama emri almıştır.⁴⁴⁶ Bu tarihten birkaç gün sonra, Irak ve Hicaz ordusunun kumandanı Ferik İzzet Paşaya Diyarbekir, Van ve Muş sancaklarında ve Cizre ve Buhtan kazalarında asker toplanması emri verilmiştir.⁴⁴⁷ Fermanın İzzet Paşaya gönderilmiş olmasından anlaşıldığı üzere, bu askerler Irak ve Hicaz'da yeni kurulacak ordu için değil, Anadolu ordusu için toplanacaktı.⁴⁴⁸ Burada dikkat çeken husus, metinde askeri reformlardan ve hizmet süresinin beş seneye sınırlandırılmış olmasından söz edilmesine rağmen, kur'a usulüne değinilmemesidir. Buna karşın, 17. yüzyıldan beri asker toplama fermanlarından tanıdığımız ifade burada da tekrarlanıyor: Alınan kişilerin "genç ve tüvana ve askerliğe şayan ve seza" olmaları koşulu.⁴⁴⁹ Anlaşıldığına göre Van, Muş, Cizre ve Buhtan'da eski usule göre, yani kur'a çekilmeden asker toplanması uygun görülmüştü.

Bunun başka bir delili sayılardır: Van sancağında 450 kişinin, Muş sancağında 700 kişinin, Cizre ve Buhtan kazalarında toplam 450 kişinin

celbi isteniyordu. Bu sayılar tek tek kazalara göre hesaplanmış değildi. Büyük bir olasılıkla bu hesap yapılırken nüfus sayımı neticeleri alınmamıştı.⁴⁵⁰ Belki de sayım sonuçları bildirilmeyen bölgelerde kotanın nispeten yüksek tutulmuş olması bir çeşit cezaydı. İdari bölgeler arasındaki sınır çizgisinin belirlenmesindeki güçlük ve sayım sonuçlarının belli olmaması, sayıların kıyasını zorlaştırmaktadır. Gene de ilk bakışta bile Cizre ve Buhtan kazalarının kotası çok yüksek görünmektedir. Bir kazanın kotası genelde iki haneliydi, sadece nüfusu çok olan kazaların kotası daha yüksekti. Örneğin Midyat veya Diyarbekir'in nüfusu 19. yüzyıl sonunda Cizre'nin nüfusu ayardır.⁴⁵¹ 1848 yılında Midyat 131, Diyarbekir 94 asker vermek zorundaydı.⁴⁵²

Haziran 1847'de Kürt emiri Bedirhan yenilgiye uğratıldı; Cizre ve Buhtan'daki siyasi etkinliğine son verildi ve Girit Adasına sürüldü.⁴⁵³ Gökçe'nin çok isabetle belirttiğine göre, 1845 baharında merkezi hükümet tarafından Cizre ve Buhtan'da yapılması istenen nüfus sayımından amaçlanan, büyük ölçüde, bağımsız olan emir Bedirhan'ın egemenlik alanını sınırlandırmaktı.⁴⁵⁴

Gene de bu önlem, tamamen bu amaca yönelik olmaktan çok, Tanzimatin başlatılması için atılan ilk adım şeklinde değerlendirilmelidir. Bu dönemde tüm Diyarbekir ve hatta Erzurum eyaletinde nüfus sayımı yapılması emri verilmişti.⁴⁵⁵ Ancak egemenliğine son verilmesinin sebebi, Bedirhan'ın nüfus sayımını engellemesi değil, Nesturî topluluğuyla çatışmasıdır. Musul'daki Fransız konsolosu, bu çatışmada Babiâli nezdinde arabuluculuk girişiminde bulunmuştur.

Bu gergin ortamda, Cizre ve Buhtan kazalarından istenen asker sayısının yüksekliği, ahaliyi disipline sokma amaçlı bir önlem olarak yorumlanabilir. 1848 Kasımında, Bedirhan'ın sürgüne gönderilişinden bir yıl sonra bile, hâlâ nüfus sayımı sonuçlarının bildirilmemiş olması bu düşüncüyü doğrulamaktadır.

4.5.3 Nüfus sayımı ve asker celbi - Arabistan ordusunun bölgedeki durumu

Osmanlı yönetimi, Arabistan ordusunun bölgesindeki nüfus sayımı gerçekleştirilirken güçlüklerle karşılaşılacağı ve ancak çok sayıda askerin hazır bulunmasıyla sayımın mümkün olabileceği görüşündeydi.⁴⁵⁶

1846 Aralık ayında Arabistan ordusu müşiri Namık Mehmed Paşaya⁴⁵⁷ gönderilen yazıda, Halep'te nüfus sayımına başlanması emri verildiğinde, asker celbinin bu sayıma göre yapılacağının ahaliden gizlenmesi üzerinde önemle durulmaktadır.⁴⁵⁸

Bedirhan'a karşı girişilen sefere, Arabistan ordusunun büyük bir bölümü katılmıştır.⁴⁵⁹ Bu durum, en azından askeri yönetim açısından gecikmeye neden olmuştur. 1847 Temmuzunda seraskerlik, Namık Mehmed Paşaya, Bedirhan'a karşı girişilen seferin sona erdiğini ve Arabistan ordusu birliklerinin Şam'a geri dönmekte olduklarını, dolayısıyla nüfus sayımı yapılmasına bir engel bulunmadığını bildirmiştir.⁴⁶⁰ Bu haberle birlikte seraskerlik ve Arabistan ordusu müşiri arasında uzun süren bir tartışma başlamıştır.

Namık Mehmed Paşa, 11 Nisan 1848 tarihinde seraskerliğe yazdığı bir mektupta –öyle anlaşıyor ki o tarihe kadar henüz bir girişimde bulunulmamış– kendi bakış açısını bildirmiştir:⁴⁶¹ Paşa, nüfus sayımının ancak bir iki yılda tamamlanabileceği ve daha önce asker toplamanın mümkün olamayacağı kanısındadır. Bu sebeple, tahminen 1851 (1267) yılına kadar⁴⁶² Rumeli, Anadolu, İstanbul ve Hassa ordularının asker toplama bölgelerinde her yıl toplanan 1.000'er yeni asker –toplam 4.000 kişi– Arabistan ordusuna devredilip destek verilmelidir. Arabistan ordusunun bölgesinde asker toplanmaya başlandığında, “ödünç alınanlar” kadar asker diğer ordulara iade edilecektir.

Namık Mehmed Paşa, mektubuna ek olarak Arabistan ordusunun mevcudu hakkında kısa bir bildiri sunmuştur. Bundan anlaşıldığına göre, o dönemde 14.183 asker görev yapmaktaydı; 10.422'si piyade, 2.678'i süvari, 1.083'ü topçuydu. Birkaç yıl önce ordu mevcudu 22.000 kişi kadardı, fakat ölüm ve firar yüzünden büyük kayıp söz konusuydu. Son olarak 1845 (1261) yılında⁴⁶³ asker takviyesi (ikmal-i noksan) yapılmıştı. Bu duruma göre, başlangıçta 22.000 askerden oluşan Arabistan ordusunun bu sayısı, kuruluş yılı olan 1843 ve Namık Mehmed Paşanın takviye yapıldığını bildirdiği 1845 yılları arasındaki zaman için geçerliydi. Demek ki, 3-5 yıllık sürede asker sayısında 7.800 kişi, yani % 35 oranında bir eksilme olmuştur.⁴⁶⁴

Namık Mehmed'in düzenlediği yeni asker devreleri hakkındaki istatistik ilgi çekicidir. Bu istatistikte sadece eski devreler, yani terhis edilip ye-

rine yeni asker getirilmesi acil olan devreler gösterilmiştir. 1835 (1251) ile 1842 (1258) yılları arasında askere alınan ve hâlâ hizmet etmekte olanların sayısı 2.421 kişidir. Demek ki bu adamlar 5-12 yıllık askerlerdir.⁴⁶⁵ Namık Paşaya göre, bu askerlerin tümünü terhis etmek olanaksızdı. Açığı birdenbire artırmamak için, 1251 ile 1252 yıllarında askere alınanlardan oluşan 413 kişilik bir grup terhis edilebilirdi. Bu durum, terhisleri ertelenenlerde büyük bir infial yaratacağından, ilaveten 1253 yılında askere alınan 937 kişiyi de terhis etmek suretiyle bir ödünde bulunmak mümkündü. Ayrıca 100-200 kadar sakat ve hasta askerin yerine sağlam asker gelmesi gerekmekteydi.

Namık Mehmed Paşanın bu önerileri önce DŞA, sonra MVL tarafından müzakere edildi. DŞA, başlangıçta sadece 1251-1253 senelerinde askere alınanların, yani toplam 1.350 askerin ve hasta ya da sakat olan 100-200 kişinin terhis edilmesi önerisini uygun bulmuştu.⁴⁶⁶ Buna karşın Rumeli, İstanbul, Anadolu ve Hassa ordularının bölgelerinin herbirinden 1000 kişi gönderilmesi teklifinin çok sorun yaratacağı görüşünü belirtti. DŞA'ye göre İstanbul ve Hassa ordularının bölgelerinde bile yeterli sayıda asker toplanamamıştı. Zira bu yıl, iki bölgeden toplanan asker sayısının, gereğinden 800-900 kişi eksik olacağı ve Topçu ordusunun bölgesinden (Tophane dairesi), diğer bölgelerin her birine 550 kişi takviye isteneceği tahmin edilmekteydi. Böylece her ordunun asker sayısı 20.000-21.000 dolaylarında olacaktı. Ertesi yıl (1265/1849) bu sayının daha da düşeceğinden endişe edilmekteydi. Bu durumda Arabistan ordusuna her yıl diğer bölgelerden 4.000 asker göndermek olanaksızdı. Üstelik bu sevkıyatın büyük harcamalara yol açacağını hesaba katmak gerekiyordu.

DŞA, ileri sürdüğü kanıtların inandırıcı olmadığını belirterek, Namık Mehmed Paşayı, nüfus sayımının daha süratle yapılmasını yeterince teşvik etmemekle suçlamaktadır. Bu yüzden Arabistan ordusunun bölgelelerinde iki devre asker celbi boşa gitmiş,⁴⁶⁷ dolayısıyla bir an önce asker toplanması zorunlu olmuştur. Fakat bu sene celbin imkân dahilinde olmadığı kabul edildiğinden, Arabistan ordusunun takviyesine belli bir kontenjan ayrılacaktır. DŞA, Namık Mehmed Paşaya toplam 2.300 kişi göndermeyi üstlenmiştir –850 kişi İstanbul ve Hassa ordularının asker toplama bölgelerinden, 600 kişi Anadolu ordusunun bölgesinden tahsis edilecektir.

DŞA, yazısının sonunda Namık Mehmed Paşaya nüfus sayımını hızlandırmasını tembih etmektedir. Daha çok sayım memurunun görevlendirilmesi ve bu işi yapabilecek ordu subaylarının da devreye sokulması önerilmektedir. Böylece Şam eyaleti dahilindeki sayımın bir ay içerisinde bitirilebileceği ve Sayda eyaletine geçilebileceği tahmin edilmektedir. Gerktiğinde –huzursuzluk çıktığında– Namık Mehmed Paşaya, başbozuk birliklerini devreye sokma izni verilmektedir. DŞA, Arabistan ordusunun tüm bölgelerinde, nüfus sayımının gelecek yıl tamamlanmış olmasını istediğini açıkça ifade etmektedir.

MVL, DŞA'nın bu önerilerine genel olarak katılmanın dışında, 1254 (1838) devresinin sadece 192 kişiden oluşması nedeniyle, terhis işlemlerine dahil edilmesini önermektedir.⁴⁶⁸

Namık Mehmed Paşa ile İstanbul'daki merkezi yönetim arasında geçen bu tartışma, Arabistan ordusu bölgesindeki asker gereksiniminin aciliyetini gözler önüne serer. Bu bağlamda, hiçbir bölgede gereken ve istenen sayıda asker toplanamaması ilgi çekicidir. Bu durum, 4.5.1 bölümünde sözü geçen Hassa, İstanbul ve Rumeli ordularına tahsis edilen bölgelerde yapılan teftişlerin olumlu sonuçlarına gölge düşürmektedir. Gene de çok sayıda askere gereksinim duyulmasına rağmen, sayım sonuçlarına dayandırılmayan celplerden vazgeçilmesi dikkat çekicidir. Arabistan eyaletlerinde de Tanzimatın ilkelerinden biri olan “nüfus sayımı yapılmadan asker celbine gidilmemesi” esasına bağlı kalınmıştır. Büyük bir olasılıkla esas neden, bu konuda karar verme yetkisine sahip olanların idealist zihniyetleri değildi. Dikkati çeken husus, nüfus sayımı için ileri sürülen nedenin –asker toplama işlemlerine veri sağlamak– ahaliden gizlenmeye çalışılmasıdır; çünkü merkezi hükümet ve Arabistan ordusunun müşiri, nüfus sayımına ve asker alımlarına halkın direnç göstereceğini tahmin etmektedir.⁴⁶⁹

Bu gergin durumun sonucunda, uzun süredir görev yapan askerlerin terhisi geciktirilmişti. Namık Mehmed'in bu yüzden huzursuzluk çıkabileceği endişesi yersiz değildi. 1847 Nisanında, Trablusgarp'a yerleştirilen muvazzaf birliklerin büyük bir kısmının da karıştığı bir isyan çıkmıştı.⁴⁷⁰ Başkaldıran askerler Vali Mehmed Ragıp Paşanın dairesini basmışlar ve terhislerini istemişlerdi. Mehmed Ragıp Paşa başlangıçta durumu kontrol

altına almayı başaramamış, ancak İstanbul'dan Ferik Abdülkerim Nadir Paşa komutasındaki birliklerin gelmesi üzerine, isyancılar mücadeleyi tırmandırmaktan vazgeçmişlerdi.⁴⁷¹

Bu olay hakkında pek çok belge mevcuttur, hatta isyanı çıkaran altı kişiye açılan davayla ilgili sorgulama tutanakları dahi bulunmaktadır.⁴⁷² Bu kişiler 12-21 yıldan beri askerlik yapıyorlardı ve 1826-1835 yılları arasında Anadolu'nun değişik yerlerinden toplanıp askere alınmışlardı. Bu arada çoğu elli yaşına, hatta biri altmış yaşına gelmişti. İsyancıların tek isteği, terhis edilmek ve memleketlerine dönebilmektir. Davalıların çoğu kendilerini savunurken şu açıklamada bulunmuşlardır: Valiler, yerlerine başka bir valinin atanması nedeniyle İstanbul'a döndüklerinde, askerlerin durumunu anlatacaklarına ve terhislerini sağlayacaklarına söz vermişlerdir; fakat art arda yapılan atamalara karşın, durumda hiçbir değişiklik olmamıştır. İsyan çıkaran askerlere karşı yapılan en ağır itham, aracılık etmeleri için Trablusgarp'taki yabancı konsoloslara başvurmuş olmalarıdır.

Bu olayda yol göstermesi amacıyla başvurulmuş DŞA, isyancılara verilmesi gereken ceza konusunda ikilem içindeydi.⁴⁷³ 6 Temmuz 1847 tarihli oturum tutanağındaki kayıtlara göre, aslında isyancılar, idam veya ömür boyu "kürek cezası"na⁴⁷⁴ çarptırılırlardı. Fakat DŞA, isyancıların taleplerinde haklı olduklarını kabul etmekle beraber, davranış biçimlerinin askeri disipline aykırılığı nedeniyle, isyanın hoşgörüsüyle karşılanamayacağını ileri sürmüştür. Sonuç olarak DŞA, isyanı çıkaran altı kişi için üç yıl "prangabendlik"⁴⁷⁵ cezası önermiştir. Ordu mensubu diğer 67 kişi, isyan sırasında valilik binasına yapılan saldırıya katılmak gibi özel bir suç işlediklerinden 1-2 yıl prangabendliğe mahkûm edilmişler, diğerleri ise cezalandırılmamışlardır.⁴⁷⁶

Mehmed Ragıp Paşa, 14 Haziran 1847 tarihli mektubunda, isyanın bazı problemleri çözebilecek bir yol olduğu fikrinin yerleşmemesi için, Trablusgarp'taki askerlerin terhisinin bir yıl daha ertelenmesini teklif etmiştir.⁴⁷⁷ Fakat DŞA, Trablus'ta konuşlandırılan birliklerin yerine ilk fırsatta, yani 1848 baharında Rumeli'de askere alınacak 800 yeni askeri getirmeye karar vermiştir.⁴⁷⁸ Bundan böyle de Rumeli ordusunun bölgesinde toplanan askerlerden yılda 400 asker Trablusgarp'ta bulunan birliklere gönderilecektir.

Bu vesileyle, Trablusgarp'ın beş asker toplama bölgesinden hiçbiri ne dahil olmadığına dikkati çekmek isterim. İncelediğim belgelerin hiçbirinde Trablusgarp'ta nüfus sayımı yapılması meselesi tartışma konusu olmamıştır. Oysa Asakir-i Nizamiye için asker celbi meselesi tartışılmıştır. Mehmed Ragıp Paşa bu konuyu 14 Haziran 1847 tarihli mektubunda gündeme getirmekte ve ismini anmadığı birçok kişinin, Rumeli'den toplanan yeni asker sayısının yeterli olmaması durumunda, Trablusgarp'ta doğma büyüme “evlad-ı Arap”ları askere alma önerisinde bulunduklarından söz etmektedir.⁴⁷⁹ Fakat bunu pek gerçekçi bulmadığını, kendi kanısına göre Arap halkının sadakat ve vefa duygularına güvenilemeyeceğini ve bundan böyle “Türk uşakları”nın askere alınmasının daha uygun olacağını bildirmektedir. Bu bakış DŞA tarafından kabul edilip, 6 Temmuz 1847 tarihli protokole alınmıştır.⁴⁸⁰

Gene de Ekim 1848'de Trablusgarp'ta Nizamiye birliklerine 500 asker toplanmasına dair ferman çıkarılmıştır.⁴⁸¹ Fakat bu yeni askerler kendi memleketlerinde değil, Girit'te konuşlandırılacaklardır. Bu konuya ilişkin belgeden anlaşıldığına göre, daha önce Trablusgarp valisine Asakir-i Nizamiyeye asker toplamanın mümkün olup olmadığı danışılmıştır. Vali, toplanan askerlerin “cinsiyetleri münasebetiyle” (milliyetleri yüzünden) memleketlerinde hizmet etmemeleri koşuluyla bunu onaylamıştır.

Çokuluslu bir devlet olan Osmanlı yönetiminin, muvazzaf orduları için asker celbi işlemlerinde ve bu orduların konuşlandırılması konusunda “böl ve yönet” (*divide et impera*) politikası uygulaması şaşırtıcı değildir. 1846 tarihli Kur'a Kanunnamesinin 13. maddesinde bu konu işlenmiştir.⁴⁸² Buna karşın Trablusgarp'ta toplanan askerlerin hangi niteliklerinden ötürü Asakir-i Nizamiyeye uygun görüldükleri bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Belgede ne kur'a usulünden ne nüfus sayımı verilerinden ne de önceden belirlenmiş asker kotalarından söz edilmektedir. Oysa bu hususlar Rumeli ve Anadolu'da Nizamiye birliklerine asker toplama işlemlerinin en belirgin işaretleridir. Büyük bir olasılıkla, Trablusgarp'ta 1846 Kur'a Kanunnamesine uyulmamıştır. Nitekim Anadolu ordusu için asker toplanacağı zaman, nüfus sayımı sonuçları bildirilmeyen bölgelerde bu kanunnamenin hükümleri uygulanmamıştır.

Arabistan ordusunun bölgesi olan Suriye'yle Anadolu'nun Adana ve Mar'aş vilayetlerinde, Trablusgarp'ın aksine, kanunnameye uygun şekilde asker toplanması üzerinde ısrar edilmiştir. Nüfus sayımının önemi, DŞA ve merkezi yönetimin diğer kuruluşları tarafından her fırsatta belirtilmiştir.

Osmanlı askeri yönetimi, nüfus sayımının Arabistan ordusunun asker toplama bölgesinde tamamlanmasıyla bütün sorunların çözümlenmiş olmayacağını farkındaydı. Nitekim 1848 yazı sonunda, seraskerlik tarafından hazırlanması istenen bir layiha bunu göstermektedir.⁴⁸³ Belgedeki açıklamalara göre, Anadolu ve Arabistan ordusunun bölgelerinde sayım henüz tamamlanmadığı halde, asker toplama bölgelerinin ayrılmasına esas teşkil eden tahminlerin tamamen yanlış olduğu şimdiden anlaşılmıştır. Her iki bölgedeki nüfus o denli azdır ki, askerliğe uygun olmayan ve muaf tutulması gereken erkekler çıkarıldığında geri kalanlar, toplanması gereken asker sayısına ancak denk gelmekte, hatta bazen daha düşük olmaktadır. Bu durumda kur'a usulünün uygulanması gereksiz görülmektedir. Nitekim ondan önceki yıl, Anadolu ordusunun bölgesinde birçok yerde asker "bilâ kur'a" toplanmıştır.⁴⁸⁴ Arabistan ordusunun asker toplama bölgesinde ise henüz işlemlere başlanmadığı belirtilmektedir. Diğer üç bölgenin şu sırada düzenli olarak Anadolu ve Arabistan ordularına asker teslim etmeleri gerekmektedir. Ancak bu durum böyle süremeyeceğinden, başka bir çözüm bulunması önerilmektedir.

Bu layiha somut bir çözüm önerisi getirmemektedir. Belgede Osmanlı devletindeki yeni asker kıtlığının sürekli karşılaşılan bir durum olduğu konusu yer alır, özellikle doğu Anadolu ve Arabistan vilayetlerinde bu sorunun daha büyük zorluklara neden olduğu belirtilmektedir. Fakat asker toplama bölgelerinin yeniden tanzim edilmesi üzerinde durulmamıştır.

Askeri yönetim 1849 yılı Ocak ayında Arabistan ordusunun asker toplama bölgesinde nüfus sayımı yapmak için yeniden girişimde bulunmuş,⁴⁸⁵ 1850 Haziranında da asker toplanmaya başlanmıştır.⁴⁸⁶ Bu iki tarih arasındaki yaklaşık bir buçuk yılda, sayımın başarıyla yapılmış olması kuşku görünüyor ve askeri yönetimin bölgedeki işlemler sırasında o zamanki nüfus verilerini ne oranda değerlendirebildiği sorusu akla geliyor. Anadolu ordusunun bölgesindeki durumun aksine, Arabistan ordusunun as-

ker toplama bölgesinin nüfusu ve toplanan asker sayısı hakkında ayrıntılı bilgi edinmem mümkün oldu. Kayıt defterlerinden birinde, 20-25 yaş arasındaki Müslüman erkek (erbab-ı esnan) sayısı; ayrıca kazalara, nahiyelere ve mukataalara göre hesaplanan asker kotaları kayıtlıdır.⁴⁸⁷ Toplanacak asker sayısı “11 erbab-ı esnanda bir kişi” kotasına göre saptanmıştır. Söz konusu defter Arabistan ordusu bölgesini, yani Sayda, Şam, Halep, Adana, Trablus-ı Şam, Mar’aş eyaletlerini, Tarsus ve Lazikiye sancaklarını içine almaktadır. 759.781 kişilik erkek Müslüman nüfustan 102.194 kişi, 20-25 yaşları arasındadır ve bunlardan 9.211 kişi askere alınacaktır. Burada dikkati çeken nokta, Arabistan ordusunun asker toplama bölgesindeki nüfus yapısının yaş bakımından batı Anadolu ve Rumeli’dekinden farklı oluşudur: 20-25 yaşındakilerin sayısı fazladır.⁴⁸⁸ Elimizdeki kaynaklar, bu sayıların gerçekte ne derece örtüştüğünü saptamaya elverişli değildir. Gene de defterden açıkça anlaşıldığına göre, kanunname uyarınca toplanacak askerlerin sayısını hesaplayabilmek için gereken nüfus verileri, merkezi yönetimin elinde mevcuttur.

Şam ve Halep’te, 1850 sonbaharında asker celplerine karşı şiddetli direnişler olmuştur.⁴⁸⁹ Bu olayların yorumu, günümüz bakış açısından pek kolay değildir. Halep’te farklı topluluklar arasında sokak çatışmaları çıkması ve isyancıların kendilerine kurban olarak Cudayda mahallesinde yaşayan Rum-Katolik Hristiyanları seçmeleri dikkat çekicidir. Masters, Halep’teki olayları ayrıntılarıyla analiz eder ve isyanın en az iki nedeni olduğunu belirtir.⁴⁹⁰ Bunların en önemlisi, kişilerin devlet tarafından daha sıkı bir denetime alınmasına, dolayısıyla nüfus sayımına ve kur’a usulüyle asker toplanmasına, ayrıca kişisel olarak vergilendirilmeye karşı gösterilen tepkidir. Üstelik o dönemde değişen ekonomik durumun yarattığı genel hoşnutsuzluk insanları tedirgin etmektedir. Masters’e göre, Halep’in 19. yüzyılda dünya ekonomik sistemine dahil edilmesi sonucu kent, Suriye civarının ekonomi merkezi olma fonksiyonunu yitirmekteydi. Öyle görünüyor ki, buranın Hristiyan ahalisi değişen duruma daha kolay uyum sağlamış, fakat bu yüzden fakirleşen Müslüman ahalinin kin ve haset duygularının hedefi haline gelmiştir.⁴⁹¹

Masters’in analizi çağdaş Avrupalı ve Maruni gözlemcilerin bildirimlerine dayanır.⁴⁹² Öyle anlaşıyor ki, İstanbul’daki Osmanlı hükümeti,

çıkan huzursuzlukları sadece yeni sisteme karşı bir tepki olarak algılamıştır. Bu olaylardan yaklaşık 30 yıl sonra, vak'anüvis Ahmed Lütfi'nin kısaca verdiği bilgiye göre, ilk kez kur'a usulüne göre Nizamiye birliklerine asker toplandığında, Şam kentinde tepki gösterenler olmuştur ve bu başkaldırıya Baalbek ve Havran'da bazı "sebükmagzan"lar –kolay kandırılabilenler– katılmışlardır.⁴⁹³ İsyanıcıları sözle ikna mümkün olmadığından, askeri müdahaleye başvurulmuş ve isyanın bastırılmasından sonra yakalanabilen elebaşları İstanbul'a götürülmüştür. Bunlardan bazıları "kürek" cezasına çarptırılmış, diğerleri Girit'teki birliklere yerleştirilmiştir.

Lütfi'nin bildirdiğine göre, Halep'te daha büyük gerginlikler yaşanmıştır. Hatta Halep valisi Zarif Paşa, şehir dışında bulunan Asakir-i Nizamiye kışlasına sığınmak zorunda kalmıştır.⁴⁹⁴ Bu isyan ancak dışardan getirtilen birliklerin desteği sayesinde bastırılabilmiştir.

Lütfi'nin sözünü ettiği Havran'daki askeri müdahalelerle ilgili arşiv malzemesi mevcuttur. Arabistan ordusu müşiri Mehmed Paşa, 1852 Eylülünde yazdığı mektupta bu konudan söz eder.⁴⁹⁵ Bu metinde askeri harekât hakkında verilen ayrıntılı bilginin aksine, çatışmanın asıl nedenleri ve çatışan tarafların savları açıklanmamaktadır. Bu durumda, merkezi yönetimle isyancılar arasında ortak bir müzakere zemini bulunmadığı izlenimi uyanmaktadır.⁴⁹⁶ Osmanlı askeri yönetiminin, on yıl önce Arnavutluk'ta sergilediği tutumla kıyaslandığında, bu durum daha çok göze batmaktadır. O dönemde yoğun müzakereler sonucunda, bazı hallerde seçimi yörenin ileri gelenlerine bırakmak suretiyle çok sayıda yeni asker toplamak mümkün olmuştur.⁴⁹⁷ Arnavutluk'taki olayların aksine, merkezi hükümet veya bölge temsilcisi Arabistan ordusu müşiri, 1852'de Havran'daki asker toplama yöntemleri konusunda ödün vermeye yanaşmamıştır. Ancak 1840'ların başında, Arnavutluk'ta askeri birliklerin toplanması sırasında huzursuzluk çıktığında, askeri reformlar hakkında az çok bilgi edinilmişse de henüz bağlayıcı bir yasanın söz konusu olmadığını dikkate almak gerekir. Aradan geçen zaman zarfında Kur'a Kanunnamesi basılmış ve yayınlanmıştır.

Arabistan ordusunun asker toplama bölgesinde 1850-1852 arasında çıkan olaylar hakkında tatminkâr bir yorumun yapılması, ancak başka araş-

tırmalar çerçevesinde, yerel kaynaklardan faydalanarak yapılan çalışmalarla mümkün olacaktır.

Halep'te çıkan huzursuzluklar ve buna bağlı zorla askere alma olayları, merkezi yönetimin askerlik görevini ideolojik bakımdan yorumlayışındaki ikincilik (ambivalent) tutumunu açıkça gösterir. Temmuz 1855-Kasım 1856 arasında serasker olan Mehmed Rüşdi'nin, Eylül 1856'da yazdığı bir mektup bu durumu gayet açık şekilde gözler önüne serer.⁴⁹⁸ Bu mektupta Ferik Şükrî Paşanın bir arzuhalinin DŞA tarafından müzakere edildiği açıklanmaktadır.⁴⁹⁹ Şükrî Paşa, 1850 yılındaki "Halep hadisesi" sonrasında bilâ kur'a –zorunlu– askere alınanların uzun süre hizmet ettikten sonra artık terhis edilmelerinin zamanı geldiğini belirtmektedir. Bu kişiler, o dönemde Girit'te konuşlandırılan Rumeli ordusunun 7. piyade alayına yerleştirilen askerlerdir.

Şükrî Paşa arzuhalinde, bu askerlerin savaş sırasındaki fedakârca davranışlarıyla padişaha olan bağlılıklarını kanıtladıklarını ve böylece geçmişteki kusurlu davranışlarını telafi ettiklerini ileri sürer.⁵⁰⁰ Aynı satırda, bu adamlardan sadece yirmisinin hayatta kaldığı, bugüne kadar çektikleri cezanın yeterli görülebileceği ve artık şerefli bir biçimde terhis edilmeyi, yani "mükâfaten icra-yı istibdal"ı hak ettikleri belirtilmektedir. Şükrî Paşa askerliği bir yandan padişah uğruna cansiperane bir hizmet, öte yandan isyan çıkaranlar için bir ceza olarak göstermektedir. Demek ki burada, askerliği ulvi bir görev olarak tanımlamakta tutarlı bir davranıştan söz edilemez.

Şükrî Paşanın teklifi, gerek DŞA, gerekse serasker ve sadrazam tarafından uygun bulunmuş ve konuya ilişkin arz tezkiresi 1856 yılı Ekim ayında padişah tarafından onaylanmıştır.⁵⁰¹

4.5.4 Yeni askere alma yöntemi 1846-1863⁵⁰²

Kur'a uygulaması önceleri tüm asker toplama bölgelerinde az çok sorunlu yürütülmüştü. Bu nedenle araştırma konusu dönem boyunca asker adaylarının kur'ayla belirlenmesinin –en azından merkezi hükümetin gözünde– rutin bir işlem haline gelip gelmediği sorusu ortaya çıkar. Mühimme-i Asakir Defterlerindeki veriler, bu soruyu cevaplandırabilecek ipuçlarını sağlamaktadır. Tabii ki belirli zamanlarda asker toplanmasının

emredilmesi, işlemlerin belirli zamanlarda ve kanunnameye uygun biçimde yürütüldüğü anlamına gelmez. Ama, Mühimme-i Asakirdeki kayıtlarda celp sonuçlarının değerlendirilmesinde düzensizlikler göze çarpmaktadır. Bundan da anlaşıldığına göre asker toplama işlemleri o tarihte tam olarak rayına oturamamıştı.

Hassa ve İstanbul ordularına tahsis edilen asker toplama bölgeleri için 1846 ile 1852 arasında her yıl bir celp fermanı çıkarılmıştır. Arada sırada birkaç aylık oynamalar olmuştur. 1846'dan 1848'e kadar nisan veya mart aylarında (rebiülâhîr) asker toplama emri verilmiştir.⁵⁰³ 1849'da ise fermanların çıkarılması ağustosla ertelenmiş (şevval 1265), hatta Hüdavendigâr eyaletindeki bazı yerler için kasıma (zilhicce 1265) kadar ileriye atılmıştır.⁵⁰⁴ 1850 ve 1851 yıllarında asker toplama emirleri mayıs ayına, 1852'de gene ağustos ve eylül aylarına rastlar.⁵⁰⁵ Başka bölgelerle kıyaslandığında, bu emirler oldukça düzenli olarak çıkarılmıştır.

Rumeli ve Anadolu ordularına ayrılan bölgelerde asker toplama işlemleri her yıl farklı aylarda yapılmıştır; örneğin Rumeli'de Şubat 1847'de, Anadolu'da Haziran 1848'de.⁵⁰⁶ Bu iki bölgede daha sonraki yıllarda asker celpleri 12 ay arayla yapılmamış, her defasında birkaç aylık kaymalar olmuştur.⁵⁰⁷ Ayrıca başka düzensizlikler olduğuna dair deliller mevcuttur. Örneğin Rumeli ordusu için 1850 (1266) yılına ait bir askere alma fermanı bulunamamaktadır. Ancak Anadolu ordusu bölgesi için hazırlanan, asker sayısı ve kaza kotalarının yazılmadığı, bu hanelerin boş bırakıldığı ferman taslaklarına rastlanmıştır. Bunlar 1849 (1265), 1850 (1266) ve 1852 (1268) yılları için hazırlanmıştır.⁵⁰⁸ Büyük bir ihtimalle, kanunnamenin aksine bu işlemlerde asker sayıları yerinde saptanmıştır. Kırın savaşının sonuna doğru, yeniden toplanacak asker sayısının ve kotanın yeri boş bırakılarak hazırlanmış üç ferman bulunmuştur.⁵⁰⁹

Arabistan ordusunun bölgesinde asker toplama işlemleri diğer bölgelerden daha geç, Haziran 1850'de başlamıştır. Lazikiye ve Mar'aş bölgelerine yönelik fermanlar birkaç ay sonra, Aralık 1850'de düzenlenmiştir.⁵¹⁰ Bir yıl sonra, 1851 yılı Ekim ve Kasım aylarında bir kez daha Halep ve Şam eyaletleri için asker toplama fermanları çıkarılmıştır.⁵¹¹ Halep ve Şam kentleri ise celp işlemlerinin dışında bırakılmıştır. 1852 yılı yazında ilk kez Hav-

ran ve Cebel-i Düruz'da asker toplanması kararlaştırılmıştır.⁵¹² Bunun sonucu olarak daha önce sözünü ettiğimiz celp seferleri düzenlenmiştir. 1861 yılına kadar Arabistan ordusunun bölgesi için bir daha emir çıkarılmamıştır.⁵¹³ Bu durum, o bölgede diğer bölgelere kıyasla daha nadir asker toplandığını gösterir.

Kırım savaşı, asker toplama bölgelerinde işlemlerin yürütülmesinde gözle görülür bir ayrım oluşturmıştır. Zira iki üç yıl boyunca düzenli asker celpleri ya çok büyük güçlüklerle gerçekleştirilmiş ya da olanaksız hale gelmiştir. 1853 Mayısında Hassa ordusuna ve İstanbul ordusuna tahsis edilen bölgelerde bir kez daha asker celbi için ferman çıkarılmıştır.⁵¹⁴ Hassa, İstanbul ve Anadolu ordularına yönelik 1854 Mayısında çıkarılan asker celbi fermanlarında, bir yıl önceki asker toplama işlemlerinin geciktiğine işaret edilmektedir.⁵¹⁵ Fakat bu gecikmenin süresi açıkça belirtilmemiştir, belki Mayıs 1854'e kadar bir yıllık bir gecikme olmuştur. Ertesi yılın⁵¹⁶ asker celbi fermanlarında, 1854 yılında Hassa, İstanbul, Anadolu ve Rumeli ordularına ait bölgelerde, Kırım savaşı nedeniyle asker toplamanın mümkün olmadığı belirtilmektedir.⁵¹⁷ Rumeli ve Anadolu orduları için çıkarılan fermanlarda kota hanesi açık bırakılmıştır, bu durum 1855 yılı boyunca süren düzensizliklerin işaretidir. 1856 yılında Hassa ve İstanbul ordularına tahsis edilen bölgelere yönelik celp fermanı çıkarılmışsa da henüz her şey kanunnameye uygun yürütülmemektedir.⁵¹⁸ 1857'de asker toplama fermanlarında, görev yapanların terhis edilip yerlerine başkalarının getirilmesi anlamına gelen istibdalın uygulanmadığına işaret edilmektedir.⁵¹⁹ Demek ki muhtemelen asker toplanmış, ama beş yıllık askerlik görevini tamamlamış olanlar, Kırım savaşı bittikten yaklaşık bir yıl sonra hâlâ terhis edilmemişlerdir.

Kırım savaşı sırasında olağan asker toplama işlemlerinde sorun çıkığına dair belirtiler mevcuttur. Osmanlı devletinin savaşta, yani daha çok askere ihtiyaç duyduğu zamanda nasıl asker temin ettiği konusuna, Mühimme-i Asakirdeki kayıtlar açıklık getirmemektedir. Büyük olasılıkla 1846 yılından önceki dönemde kullanılan yöntemlere başvurulmuştur.

İlginç olan mesele, Arabistan ordusu müşirine, kendisine tahsis edilen bölgeden asker toplaması amacıyla İstanbul'dan yıllar boyu ferman çıkarılmamasına karşın, 1858 Şubatında İstanbul yönetimi tarafından suç-

lamalarda bulunulmasıdır.⁵²⁰ Öyle anlaşıyor ki, müşir kendi kararıyla bilâ kur'a asker toplattırmıştı. Kendisine yöneltilen suçlamalar şunlardı: İstanbul'dan emir almadan hareket etmesi ve kanunnameye uygun davranmaması. Bundan böyle bu şekilde asker toplaması kesinlikle yasaklanmıştı. Fakat İstanbul hükümeti, asker gereksiniminin nasıl karşılanacağını bil-dirmemekteydi.

1857 ile 1861 yılları arasındaki sürede gene oldukça düzenli bir biçimde asker toplama emirnameleri çıkarılmışsa da, Arabistan ordusuna ayrılan bölge bunun dışında tutulmuştur. Genelde yılda bir kez asker celbi yapılmaktaydı ve zamanlama –Kırım savaşı öncesindeki gibi– birkaç ay ile-ri veya geri kayabilmekteydi. Yalnız iki sefer kuraldan sapmalar olmuştur. 1857 ve 1859 senelerinde Anadolu ordusuna tahsis edilen bölge için asker celbi fermanı çıkarılmamıştır.

1861 yılı sonrasına ait Mühimme-i Asakirdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, askeri yönetim, celplerin eskisinden daha düzenli ve eşgüdüm-lü olarak yürütülmesi kararındadır. Bu tarihten itibaren asker celbi fer-manları tüm bölgelere aynı tarihte gönderilmiştir.⁵²¹ Bunun dışında Arabis-tan ordusuna tahsis edilen bölgede yeniden asker toplatılmaya başlanmış-tır. Fakat Şam valisine gönderilen fermanlarda gene yeni asker sayısı ve ko-tanın kaydedilmesi gereken haneler açık bırakılmıştır.

Mühimme-i Asakirdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, merkezi hü-kümet kur'a usulünü rutin bir uygulama haline getirme çabalarında güç-lüklerle karşılaşmış ve askeri reformların hayata geçirilmesi uzun sürmüştür. Güç koşulları altında gerçekleştirilen ilerlemelere rağmen, 1853'ten 1856 yılına kadar süren Kırım savaşı yüzünden tekrar eskiye dönüş tehlike-si başgöstermiştir.

GAYRİMÜSLİMLERİN ASKERE ALINMASI VE OSMANLI VATANSEVERLİĞİNİN YARATILIŞI

5.1 DEVAMLILIK VE DEĞİŞKENLİK - GAYRİMÜSLİMLERİN

OSMANLI BAHİRİYESİNE ALINMASI

Kesriye' sancağında, 1852 yılının sonuna doğru Osmanlı bahriyesi için asker toplanmasına karşı gayrimüslim ahalî arasında bir direniş oluşmaya başlamıştı.² Bunda, Hristiyan ahalîden asker alınması sırasında, Osmanlı askeri yönetiminin kur'a usulünü kullanmaya kalkışmasının önemli bir rolü olmuştur. Çıkan olaylarda, Hristiyan ahalînin ileri gelenlerinin birkaçı ve iki metropolit halkı direnişe kışkırtmakla suçlandılar. Meclis-i Bahriye, başarısızlığa uğrayan bir arabuluculuk girişiminden sonra, 22 Aralık 1852 tarihinde bu sorunun çözüme kavuşturulması amacıyla toplandı ve müzakereler sonucunda, bundan böyle Hristiyan ahalî kur'a uygulamasını bizzat isteyinceye kadar, asker seçiminin patriğe bırakılmasına karar verildi.

22 Aralık 1852 tarihindeki oturuma ait tutanaktan anlaşıldığına göre, Bahriye Meclisi başkanı Mehmed Ragıp Paşa, gayrimüslimlerin deniz kuvvetlerine alınmasının “muhdes” –yeni bir uygulama– değil, “kadim şey” –eskiden beri bilinen bir olay– olduğuna işaret etmiş ve bunu ispatlamak için geçmiş yılların celp kayıtlarından ayrıntılı alıntılar hazırlatmıştır. Tutanağa eklenen ve durum hakkında genel bilgi veren cetveldeki kayıtların başlangıç tarihi 1835 (1251) yılıdır. Bu cetvelde, o dönemde Sivas, Hafik, Amasya, Erzurum, Van, Zile, Divrik, Ankara ve Nevşehir kazalarından 1.098 Hristiyanın askere alındığı anlaşıyor.

Mehmed Ragıp Paşanın, gayrimüslimlerin askere alınması meselesinin “kadim şey” olduğunu belirtmesine karşın, genel bilgi veren bu cetvelin 1835 yılına ait sayılarla başlaması şaşırtıcıdır.³ Öncelikle Hristiyanla-

rın gerçekten “eskiden beri” devamlı askere alınmış olup olmadığını sormamız gerekir. İkincil kaynakçada, Yunanistan’ın bağımsızlık savaşıdan sonra, Rum denizcilerin Osmanlı donanmasına alınmadığı belirtilmektedir. Panzac, bu değişikliğin 1820 yılında gerçekleştiğini belirtmekte, ama 1835 yılından itibaren yeniden gayrimüslimlerin deniz kuvvetlerine alındığını ileri sürmektedir.⁴ Gencer’e ve Gülsoy’a göre, 1835 yılı verileri, Rumların askere alınması meselesinde hâlâ çekincelerin bulunduğunu göstermektedir.⁵ Donanma için asker toplanan bölgelerdeki durum da dikkat çekicidir. Bu kentlerin tümünün sahil kesiminde değil, ülkenin iç bölgelerinde yer alması şaşırtıcıdır.⁶ Bundan on yıl sonra, yani 1845-1851 yıllarında kıyı bölgelerindeki eyaletler asker celbinde tekrar daha büyük bir rol oynamaya başlamıştır. 1835 yılındaki asker toplama bölgelerinin ortak özelliği, buralarda yaşayanların çoğunun Ermeni oluşudur. Gencer’in ve Gülsoy’un bundan çıkardıkları sonuç, 1835 yılında uzunca bir ara verildikten sonra, yeniden gayrimüslimlerin askere alınmasına karar verildiğinde, önce sadece Ermenilerin amaca uygun görülmüş olmasıdır.⁷

Bu tez aslında oldukça inandırıcıdır. 1820’de Sultan II. Mahmud’a sadrazam⁸ tarafından sunulan bir yazıda, Yunanlıların başkaldırıları ve çıkardıkları isyan sebebiyle, bundan böyle Rum denizcilere güvenilemeyeceği belirtilmektedir.⁹ Bu belge, daha önce yapılmış olan müzakerelerin ana hatlarının yeniden kurgulanmasına olanak sağlamaktadır. Anlaşılan, ilk aşamada adı belirtilmeyen bir meclis, gelecekte sadece Müslüman denizcilerin donanmaya alınmasını teklif etmiştir. Bu amaca uygun olanlar Sayda, Akka, Yafa ve benzer yerlerde yaşayan seçkin ve işe yarar (güzide ve tüvana) Araplardır. Bu nedenle Sayda valisi Abdullah Paşaya bir ferman gönderilmiştir. Fermanda paşadan Akka ve Yafa’dan 100 Arap denizcisi toplattırması ve üç ayda 80 kuruş maaş artı tayinat (yiyecek parası) karşılığında göreve alması söylenmektedir. Denizciler İstanbul’a gönderilmeden önce, kendilerine kefil olacak bir kişi bulmaları (küfelaya rabt) istenecektir. Bu işlem, firarlara karşı alınan alışılagelmiş bir önlemdir.¹⁰

Sadrazamın mektubuna göre, Abdullah Paşa buna cevaben kıyı kesiminde yaşayan ahalinin sadece küçük teknelerde ve kıyıya yakın yerlerde

dolaşmaya alışık olduğunu, büyük liman kentlerindeki ticaret gemilerinde görevli denizcilerin çoğunlukla Rum ve birazının da Türk (Türk uşağının bahrileri) olduklarını belirtmiştir.¹¹ Abdullah Paşa, Arapların ve Fellahların askere alınması girişiminin başarısızlığa uğradığını ve bunların ancak zor kullanılarak askere alınabileceklerini, İstanbul'dan özel olarak istenmedikçe bunu yapmayacağını sözlerine eklemiştir.

Sadrızam bunun üzerine tersane emini ve şeyhülislamla tartışıp, burada sözü edilen yazıyı padişaha bir ara bildirim olarak sunmuştur. Sadrazamın görüşüne göre, padişahın savaş gemilerinde gayrimüslimlerin hizmet ettirilmesi de, Müslümanların zorla askere alınması da uygun değildir. Sultan II. Mahmud bu belgeyi onaylamış ve şu satırları eklemiştir:

Benim vezirim,

Abdullah Paşanın kaimesi manzur-ı hümayunum olmuştur. Cebren götürülen mellah daimi durup işe yaramaz ve bundan sonra gâvurların donanma-yı hümayunumuzda istihdamı dahi tecviz olunmaz. Bu hususu kapıdan paşa tersane ricaliyle müzakere ederek bir çaresini bulsun.¹²

Donanmaya gereken denizcilerin nereden ve nasıl toplanacağına dair varılan karar hakkında bilgi edinemedim. Sadece Mehmed Esad, 1240 yılıyla ilgili olarak (Ağustos 1824-Ağustos 1825) Osmanlı donanmasındaki Rum denizcilerin yerine Müslümanların getirildiğinden söz etmiştir. Aralarında Cezayir, Tunus ve Trabluslu denizcilerin de bulunduğu bu yeni donanma mensuplarının aileleriyle birlikte İstanbul'a getirtilip yerleştirildiklerini belirtmiştir.¹³

Gayrimüslimlerin orduya alınmasına karşı bu çekinceli tavır, 1820'li yıllarda devletin diğer bölgelerinde de belgelerle tespit edilmiştir: Aralık 1823'te Boğdan voyvodası (Moldavya prensi) Ioan Sandu Sturdza,¹⁴ Silistre valisi Mehmed Selim Paşaya¹⁵ başvurarak, eskiden olduğu gibi gene askeri birliklere yerli askerlerin alınmasına izin verilmesini rica etmiş,¹⁶ kendisinden önce bu makamda bulunan Fenerli (Rum) voyvodaların,¹⁷ yerli askerlerin yerine Arnavutları getirdiklerini belirtmiştir.

Bunun üzerine Ocak 1824'te Mehmed Selim Paşa, bu iddianın doğru olup olmadığına dair İstanbul'dan bilgi istemiştir.¹⁸ Bunun dışında Mehmed Selim Paşa, Boğdan ahalisinin, komşuları Ruslarla aynı dinden olduklarını hatırlatarak, bu konudaki çekincelerini açıklamış ve ilişkilerin gerginleştiği zamanlarda düşman kuvvetlere katılabilecekleri tehlikesinden söz etmiştir. Bu mektup II. Mahmud'a sunulduğunda, padişah üzerine şu notu düşmüştür:

Silistre valisinin işbu kaime ve diğer kaimesi ve evrak-ı saire manzur-ı Hümayunum olmuştur. Badehu ehl-i İslâm askerinin def'ine mukaddeme olması ziyade dikkat edecek mülâhazadır. Ana göre ikizası icrasına daima dikkat ve ihtimam oluna.¹⁹

Bu ifade, gayrimüslimlerin askere alınmasının önlenmesine dair belirgin bir uyarı sayılır. Ocak ayının sonunda Silistre valisi, Ioan Sturdza'nın sözünü etmiş olduğu niyetinden vazgeçtiğini ve üstelik valinin emri üzerine reayanın silahlarını toplattırdığını bildirmiştir.²⁰

Bu mektuplaşmayı yorumlarken, 1821-1824 yıllarındaki olayları da göz önünde bulundurmak gerekir. Bir Fenerli olan Alexander İpsilanti, Rus ordusundaki subaylığı döneminde, Osmanlı egemenliğine karşı isyan başlatma ümidiyle, 1821 yılı Martında bir grup çeteciyle birlikte Boğdan ve Eflak prensliklerinin sınırlarını aşmıştı.²¹ Bunun üzerine, Mehmed Selim Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri bu prensliklere girmiş ve isyanı bastırmıştı.²² Fenerli (Rum) bir aileden gelen Voyvoda Skarlat Kallimachi azledilmiş ve 1822 Temmuzunda yerine Ioan Sandu Sturdza getirilmişti.²³ Başlangıçta Rusya'nın izniyle prensliklere giren Osmanlı birlikleri, sonradan Rusya'nın ısrarları üzerine aşamalı olarak geri çekilmişlerdir.²⁴

Gayrimüslimlerin askere alınmasının durdurulması hakkında II. Mahmud'un verdiği buyruk, merkezi hükümetin, Boğdan üzerinde yeniden etki kurmak ve Osmanlı ordusunun prensliklere girmesiyle oluşan durumu sağlamlaştırmak amacını güttüğü şeklinde yorumlanabilir. Üstelik gayrimüslimlere güvenilemeyeceği ve Osmanlı ordusuna alınmamaları gerektiği yolundaki kanaat de bu vesileyle genelleştirilmektedir.

Gayrimüslimlerin 1820'den itibaren birkaç yıl boyunca Osmanlı donanmasından ve Boğdan'daki yerel birliklerden uzaklaştırıldıkları varsayımı verilen iki örnekle desteklenmektedir. Sultan II. Mahmud'un 1820'li yılların başında orduya gayrimüslimlerin alınmasından tedirgin olduğu kesindir. Bu tutumunun geri planında, Rum isyanının neden olduğu zarar olabildiğince en aza indirme çabası yatmaktadır. Bir başka neden, bu dönemde Balkanlar'da filizlenmeye başlayan milliyetçilik duygularının Osmanlı devletine getirdiği tehlike olabilirse de, bunun henüz ne ölçüde fark edildiğini söylemek zordur.

1820 yılından sonra, Osmanlı donanmasına Hristiyanların tekrar alınmaya başlandığına dair ilk belge 1835 yılına aittir. Osmanlı askeri yönetiminin Hristiyanları askere almaktan vazgeçtiği dönem, Panzac'ın ve Gülsoy'un tahmin ettiğinden çok daha kısaydı.²⁵ Bu durum, kara kuvvetleri de araştırmaya dahil edildiğinde ortaya çıkar. 1820'den sonra Osmanlı ordusuna Hristiyanların alındığına dair ilk belirti, daha önce söz edildiği gibi 1826 yılında Silistre eyaletinde Asakir-i Mansurenin süvari alayı için Hristiyan Kazakların askere alınmasıydı.²⁶ Oysa Kanunname-i Askeri Defterlerindeki kanunname uyarınca, bu alayın etnik bakımdan homojen ve beheri 100 kişilik birliklerden meydana gelmesi gerekiyordu. Tatar asıllı yüzer kişilik birlikler sağ kolu, Türk ve Kazak birlikleri sol kolu oluşturacaktı.²⁷ Hatta Hristiyan Kazaklar için orduya bir rahip alınmış ve bu din adamına –Müslüman askerlerin imamı gibi– devlet tarafından maaş bağlanmıştı.

Bunun dışında, 1832 yılından itibaren Hassa ordusunda Hristiyan baltacı bölükleri oluşturulmuş ve bu bölüklere asker toplanmıştır. Kazak süvari birliklerinin aksine –metindeki söyleyiş biçimiyle– bunlar, “silahları fakat kavi ve keskin balta olmak üzere” silahsız birliklerdi.²⁸ 1832 yılında baltacı bölüklerine alınanlar Ermenilerdi. Gencer'in ve Gülsoy'un, 1835'te donanmaya önce Ermenilerin alındığı tezini bu olay desteklemektedir. Baltacı bölükleri, silahsız yardımcı birlikler olarak, süvari birliklerindeki Kazaklardan çok, donanmaya alınan gayrimüslimlere benziyorlardı. Kazakların aksine baltacı bölükleri, sonraki yıllarda merkezi hükümetin gayrimüslimlerin askere alınması konusundaki tartışmalarında da rol oynamışlardır. Bu konuya ileride daha fazla yer verilecektir.²⁹

Bu iki örnekten anlaşıldığına göre, Osmanlı devletinde Hıristiyanların askere alınmadığı dönem çok kısadır. Bu bakımdan II. Mahmud'un, Osmanlı ordusunda Hıristiyan asker bulunmasına karşı çekinceli davranıldığı saptaması her zaman geçerli değildi. Hıristiyanları askere almama buyruğu sadece belli bir süre uygulanan pragmatik bir önlem sayılır. Bu önlemin süresinin 1820'li yılların başında belli olup olmadığını söylemek mümkün değildir. Buna karşın, 1835 yılında gayrimüslimlerin askere alınmasının meşru bir temele nasıl oturtulduğu konusu çok daha ilgi çekicidir. Bu bağlamda 1852'de Kesriye'deki direnişler konusuna döneceğiz.

Bahriye Meclisinin sözü geçen 22 Aralık 1852 tarihli tutanağında, "askerlik hizmeti, Allahın desteklediği saltanata ve Osmanlı devletinin tamamına bir hizmet olduğundan, bu hizmetin yerine getirilmesi tebaanın bütün sınıflarının yükümlülüğü olup, hiç kimsenin bu hizmetten kaçınmaya ve istifa etmeye yetkisi olamayacağı" belirtilmektedir.³⁰ Bu açıklamada, aslında dini temellere dayanan bir yükümlülük, dini esaslar üzerine kurulu bir devlete karşı yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük şekline dönüştürülmüş oluyor. Bu bakımdan söz konusu açıklama, gayrimüslimlerin askerlik görevini meşrulaştıran bir uzlaşma ve çözüm olarak kabul edilmelidir. Bahriye Meclisi başkanı Mehmed Ragıp Paşa, bu duruma örnek olarak 1835, 1837, 1845, 1847 ve 1851 yıllarında Hıristiyanların askere alındığına da işaret edilmesini uygun görmüştür. Gerek her dinden tebaanın askerlik göreviyle yükümlü olduğunu beyan eden Osmanlı düşünce şekli olsun, gerekse Hıristiyanları da askere alan eski Osmanlı geleneği olsun, iki görüş de aynı ağırlığı taşımaktadır.

Kesriye olayıyla ilgili dosyada, 1837 yılında düzenlenen askere alma fermanının bir kopyası bulunmaktadır.³¹ Bu bile belgelerin ne kadar özenle incelendiğini ve örnek olaylar konusuna ne kadar önem verildiğini göstermektedir. 1837 yılında yazılan metinde de geçmişe gönderme yapılmaktadır:

(...) Trabzon ve Canik ve Hüdavendigâr sancakları sevahil kazalar ile halic-i Darü's-Saltanat-ı Seniye ve civarda kâin cezirelerden mukaddemlerde istihdam olunduğu vecihle bin beşyüz nefer reaya tertib (edildi).³²

Askerlik hizmetinin yükümlülük –hatta tüm tebaanın yükümlülüğü– olduğuna dair açık ve kesin bir ifadeye hiçbir yerde rastlanmamaktadır. Ancak bazı noktalarda Müslüman ve gayrimüslim askerler arasındaki benzerliklere işaret edilmektedir. Örneğin gayrimüslim askerlere, tıpkı aktif hizmet veren Bahriye erlerde (ayn-i muvazzaf Asakir-i Bahriye) olduğu gibi maaş, tayin bedeli ve kıyafet verileceğinden söz edilir. Üstelik gayrimüslimler hizmetleri sırasında cizye ödemek zorunda değildiler.³³ Ayrıca bir ailenin tek erkek evladı olanların askere alınmayacağı kuralı reaya için de geçerli olacaktır. Askerlik hizmetini 5 yılla sınırlandırma tasarıları, bu dönemde Müslüman bahriyeliler açısından bile gerçekleştirilmekten çok uzaktır.³⁴

Gülsoy, 1837’de (ve 1835’te) ordudaki Hristiyanların “muvazzaf asker statüsünde” oldukları görüşündedir ve incelenen celp fermanını buna delil olarak gösterir.³⁵ Ancak, ifadesinin kişisel bir kanaate dayandığını ve o dönemin belgelerinde hiçbir yerde durumun bu biçimde açıkça ifade edilmediğini belirtmem gerekir. Bu eşleştirme, daha önce belirtildiği gibi, sadece birkaç nokta için geçerlidir.

1837 yılına ait asker toplama fermanında, iki yıl sonra çıkarılan Gülhane fermanında da ele alınan konulara benzer meselelere değinildiği gözden kaçmamaktadır. Burada geniş çaplı askeri reformların odak noktasında, hizmet süresi kısıtlaması bulunmaktadır. Şunu tekrar vurgulamak gerekir ki, Gülhane fermanında askerlik yükümlülüğü bağlamında gayrimüslimlerden söz edilmemektedir. O halde 1835-1837 yıllarında Hristiyanların askere alınması nasıl yorumlanmalıdır?

1837-1845 yılları arasındaki celpler hakkında gerek Panzac gerekse Gülsoy kaynak malzemesi bulamamışlardır.³⁶ Gülsoy bu durumdan o yıllarda Hristiyanların askere alınmadığı sonucunu çıkarır. Panzac ise bu sonuca varmamakla beraber, 1835 ve 1837 yıllarındaki celpleri, Mehmed Ali Paşa ile çıkan çatışmalardan ötürü fazlaca askere ihtiyaç doğmasına bağlı müstesna bir durum olarak açıklamakta, toplanan asker sayısına işaret ederek bunu vurgulamaktadır. 1835 yılında 1.098 asker, iki yıl sonra 1.491 asker toplanmıştır. Panzac’a göre 1845 yılından sonra askere alınanların sayısı çok daha düşüktür: 1845’te sadece 142 kişi askere alınmıştır. 1851 yılında 600 kişi hedeflenirken, sadece 396 kişi temin edilebilmiştir. Panzac

1847 yılı verilerini bildirmemekle beraber, bu sayıların sıra dışı olduğu bellidir: 1.156 kişi talep edilmesine karşın, 834 yeni asker kaydedilmiştir.³⁷ 1835 ve 1837 yıllarındaki asker beklentisinin gerçekleşip gerçekleşmediği üzerinde durmaya değmez. Bence nicelik bakımından istisna teşkil eden bir olayı esas olarak kabul etmek de bir fayda sağlamaz.

İstisnai bir durumdan sadece retrospektif olarak söz edilebilmektedir. Bahriye Meclisinin, 1835'ten 1851'e kadarki verileri, 1852 yılında olabildiğince doğru saptadığını varsayarsak; gayrimüslim celpleri arasındaki düzensiz aralıklar, sadece ihtiyaç duyulduğunda asker toplandığına delalet etmektedir. Bu durum, askeri reformlardan önceki zamanın, yani 1843 veya 1846 yılları öncesinin karakteristik özelliğidir. 1830'larda bu olağan bir durumdur.³⁸ Reformlardan amaçlanan, düzenli aralıklarla asker toplamak ve askerleri titiz bir yöntemle seçmektir. Bu konudaki önemli mesele, Osmanlı askeri yönetiminin hangi tarihten itibaren gayrimüslimler için de böyle bir düzeni hedeflediği ve belki de gerçekleştirdiği.

Müslüman ve gayrimüslimleri karşılaştırırken, sadece nizamî kategorisine giren birlikleri bu analizin kapsamına almamız gerekir. Kur'a yöntemi uygulaması, 1846 yılından itibaren Nizamiye ordusunun karakteristiğidir. Bu varsayımdan yola çıkarsak, 1852 yılında Kesriye'de celp edilen yeni askerlerin, deniz kuvvetlerinin nizamî birliklerinde hizmet etmek üzere seçildiklerini söyleyebiliriz. Fakat kara kuvvetlerinde olduğu gibi, deniz kuvvetlerinde de zaman zaman "nizamî" ve "gayrinizamî" arasındaki sınır kesinliğini yitirmiş ve her iki tarafa kaymalar olmuştur.³⁹

1837 celp fermanında, askere alınacak Hristiyanlarla muvazzaflar arasında kısmi bir kıyaslama yapılmıştır. Muvazzaf asker kavramı, Tanzimat ideolojisinin önemli bir parçası ve askerlik hizmeti tartışmalarının odak noktalarından biridir. Gülsoy'un, yeni celp edilen Hristiyanların muvazzaf asker konumunda olduklarını ileri sürmesi, bu celbin daha o dönemde var olan bir ideolojik zemine oturtulduğu yanılgısına yol açabilir.⁴⁰ Gayrimüslimlerin de askerlik göreviyle yükümlü kılınması konusunun, 1830'lu yılların sonunda gündeme geldiğini ilerde göreceğiz. Fakat görünen odur ki, bu tartışma birkaç teşebbüsten ileriye gidememiştir. Kanımca bu sebepten ötürü, 1835 ve 1837 yıllarında gayrimüslimlerin celbinde (1820

öncesi) geleneksel uygulamayı örnek göstermenin dışında, bu meseleyi meşru temellere oturtma denemesi yapılmamıştır.

5.2 MİLLİYET Mİ DİN Mİ?

Askeri yönetim ve merkezi hükümet arasında, 1838 yılında gayrimüslim tebaanın baltacı neferatı, yani silahlı asker olarak celbi konusu etraflı bir biçimde tartışılmıştır.⁴¹ Bu tartışmanın sebebi, Ankara valisi Müşir İzzet Mehmed Paşanın, halen emrindeki 500 baltacı neferine ek olarak, 1.250 nefer celp etmek için izin istemesidir.⁴² Birkaç yıldır zaten var olan bir kuruluş tartışma konusu haline gelmiştir: 1832 Şubatında, Kayseriye sancağındaki Ermeni ahaliden baltacı birliklerine asker celp edilmesi fermanının tanzim olduğundan, önceki bölümde söz etmiştim.⁴³ 1832’de oluşturulan birliklerin adları da görevleri de 1838 yılındakilerden farksızdır. Bunlar DŞA müftüsü Mehmed Emin’in bir fetvasında ayrıntılı olarak tarif edilir:

Ehl-i zimmet ve sair küffarı köprü kurmak ve orman kırmak ve lağım kazmak ve tabya ve kale yapmak ve sair hizmetlerde gerek hazar ve gerek seferde ücret-i vazife-i muayyene ile istihdam (eylemeliyiz).⁴⁴

Öyle anlaşılıyor ki, İzzet Mehmed Paşanın bu teklifi önce Dar-ı Şuara-yı Askeride (DŞA) tartışılmış ve oturumlar sırasında müzakere konusu genel bir düzeye taşınmıştır.⁴⁵ DŞA, gayrimüslim baltacı neferlerinin celp edilmesini esas olarak kabul etmiş ve üç ayrı kanıtla desteklemiştir: 1) Cizye ödeyen tebaa (cizyegüzar reaya) eskiden beri (minelkadim) savunma için yapılan inşaatlarda, tersanelerde ve savaşta gerekli malzemenin üretiminde işçi olarak kullanılmıştı. 2) Başka devletlerde de “muntazam askerler”den oluşan baltacı, köprücü ve lağımcı birlikleri bulunmaktadır. 3) Mehmed Emin’in daha önce sözü geçen ekteki fetvasıyla bu uygulamayı onaylaması, İslam hukukuna göre bir sakıncası olmadığını göstermektedir.

Gayrimüslimlerin eskiden de askerlik hizmetlerinde bulunduklarına işaret edilmesi şaşırtıcı değildir. Bu argüman Kesriye’deki asker celpeleri konusunda yürütülen müzakerelerin belgelerinde en geç 1837 yılından itibaren geçmektedir.⁴⁶ Yeni ileri sürülen argüman ise, başka devletlerin

nizami ordularında da istihkâm (baltacı) birliklerinin bulunduğu açıklamasıdır. Bu argüman, baltacı birliklerinin Avrupa'dan örnek alınarak düzenlenmiş olduğuna dair bir delil sayılabilir. Fakat devletlerin adı verilmediği gibi, Avrupa devletleri olup olmadığı da belirtilmemiştir. DŞA tutanağının bu duruma işaret etme nedeninin, baltacı neferlerinin celp edilmesini meşru göstermek mi, yoksa sadece bu birliklerin faydalarını kanıtlamak mı olduğu anlaşılmamaktadır.

Mehmed Emin'in fetvası ise bu uygulamanın meşru olduğuna dair bir belge yerine geçmektedir.⁴⁷ Mehmed Emin'e göre, Müslümanlar savaş sırasında gayrimüslim olan zimmîlerin ve "sair müşrikin" (putperestler, tanrıya ortak koyanlar) yardımından faydalanabilirler. Tek koşul, bunların bir Müslüman bayrağı (rayet-i müslimin) altında savaşa katılmaları ve İslami devletin egemenliğini kabul etmiş olmalarıdır. Mehmed Emin bu duruma peygamberin hayatından bazı örnekler verir: Medine'de Kaynuka adındaki Yahudi aşireti, peygamberin gene Yahudi olan Kurayza aşiretine karşı mücadelesinde ona destek olmuştur.⁴⁸ Ayrıca Muhammed, Hunayn savaşında henüz İslam dinini kabul etmemiş olan Mekkelilerin yardımını reddetmemiştir.⁴⁹ Fakat Uhud savaşında durum farklıdır.⁵⁰ Bu kez Muhammed, "Bizim inancımızdan olmayan kimselerden yardım istemeyiz" (*İnnâ lâ nasta'înu bi-man laysa 'ale dîninâ*) ve "Müşrikten yardım istemeyiz" (*İnnâ lâ nasta'înu bi-müşrikin*) sözleriyle Abdullah bin Ubayy'ın yardım teklifini geri çevirmiştir.⁵¹ Mehmed Emin'in açıklamasına göre, bu olayda gayrimüslimler, peygamberin bayrağı altında (rayet-i risaletpenahî) savaşmayı reddetmişler ve bağımsız savaşmakta direnmişlerdi. Mehmed Emin, yazısını sona erdirirken, aş-Şaybani'nin *as-Siyar al-Kabir* adlı eserinden, Müslümanların tarafında savaşan gayrimüslimlerin ganimetten pay alamayacaklarını, ancak "padişah" (Arapça metninde "imam") uygun görürse, savaşmaya teşvik etmek için, kendilerine bir miktar hak tanıyabileceğini belirten kısa bir bölümün açıklamasını yapmıştır.⁵²

Mehmed Emin fetvasında, gayrimüslim yardımcı birlikleri hizmete alma isteğini meşrulaştırma amacıyla, peygamberin sünnetinden ve fıkıh literatüründen örnekler gösterir. *As-Siyar al-Kabir*'den yapılan alıntının açıklaması, gayrimüslimlerin hizmetinin bir yükümlülük olmadığını göstermektedir. Ganimetin paylaşılması hakkında yürütülen fikirler, gayri-

müslimlerin savaşa katılmalarında maddi çıkarların, örneğin ücretin, teşvik edici bir etken olacağını umulduğunu gösterir. Savaşa katılanların hizmetine karşılık maddi tazminat ödenmesi meselesi, padişahın kararına bağlı olduğundan, orduya alınacak gayrimüslimlerin sayısını da padişahın saptaması gerekmektedir.

DŞA'nın görüşü serasker tarafından sadrazama iletilmiştir.⁵³ Sadrazamın seraskere verdiği yanıtın anlaşıldığı kadarıyla, kendisi DŞA'nın arzualini padişaha sunmuştur. Padişah baltacı birliklerinin oluşturulmasını çok faydalı bulmakla beraber, celp edilecek askerlerin milletlerinin belirlenmemesini eleştirmiş ve bu meseleyi müzakere edilmek üzere Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli ile MVL'ye havale etmiştir.

II. Mahmud'un, celp edilecek gayrimüslimlerin hangi milletten olacağını müzakere edilmesini istemesi dikkat çekicidir. Bu tutumun Balkanlar'da filizlenen milliyetçilik (nasyonalizm) duygularına ve Yunanlıların bağımsızlık mücadelesine karşı bir tepki olması mümkündür. 1820'li yılların başında, gayrimüslimlerin Osmanlı donanmasına alınması konusunda genel anlamda değinilen çekincelerin, 1820'li yılların sonunda ve 1830'ların başında giderek Rum-Ortodoks ahali üzerinde yoğunlaştığı saptanmaktadır. 1832 yılında da baltacı askerler özellikle Ermenilerden oluşuyordu. Bunun nedeni büyük olasılıkla Rumlara karşı güven eksikliği idi. Sadrazamın cevap yazısında kullandığı "millet" sözcüğüyle dini inançları bakımından birbirinden ayırt edilen toplulukları kastettiği açıktır.⁵⁴ Bu vesileyle –Osmanlı devletinin etnik kökenlere dayalı dini topluluklardan oluşması dolayısıyla– halkın fiilen etnik gruplara ayrılması olayı gerçekleştirilmiştir.

Bundan sonra gayrimüslimlerden oluşturulacak baltacı birliklerinin celbi meselesi, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli tarafından müzakere edilmiştir. Tutanakta, celp edilen askerlerin kökenleriyle ilgili düşünceler bulunduğu gibi, proje hakkında diğer belgelere göre daha ayrıntılı açıklamalar mevcuttur.⁵⁵ Bundan böyle nizami askerlerden oluşan bir alaydaki 32 bölükten biri, gayrimüslim ahaliden celp edilecek askerlerden oluşturulacak ve baltacı bölüğü olarak orduya katılacaktır. 32. bölüğün eski Müslüman askerleri diğer birliklere dağıtılarak boş yerler doldurulacaktır. Müslüman subaylar, deneyim ve yatkınlıkları göz önüne alınarak baltacı bölüğünde kalacaklardır. Dar-ı Şura-

yı Bab-1 Âli'nin tutanağına göre, mühendis mektebini ("hendesehane") bitirenler de subay olarak değerlendirileceklerdir. Demek ki en azından bazı gayrimüslim baltacı birliklerinin başına Müslüman subaylar getirilecektir.

Dar-ı Şura-yı Bab-1 Âli, yeni celp edilen askerlerin hangi millettten olmaları gerektiği sorusunun yanıtını olabildiğince açık bildirmektedir: Şimdilik sadece az sayıda gayrimüslim askere gereksinim duyulmasına karşın, celplerin –belgede adı geçmeyen bir memurun güvenlik açısından önerdiği üzere– sadece tek bir milletle sınırlandırılması doğru bulunmamıştır. Dar-ı Şura-yı Bab-1 Âli'ye göre Yahudi milleti askerlik hizmetinden muaf tutulmak zorundadır, çünkü bu millet hem sayısının azlığı hem korkaklığı ve başka milletlerle uyuşmaması yüzünden askerlik yapmaya uygun bulunmamaktadır.⁵⁶ Diğer gayrimüslim milletler, yani Rum-Ortodoks, Ermeni-Ortodoks ve Katolik topluluklar eşit sayıda asker vereceklerdir.

Dar-ı Şura-yı Bab-1 Âli, bazı düzenlemelerle gayrimüslim tebaayı Osmanlı ordusuna girmeye heveslendirmeye çalışmıştır: Gayrimüslim askerler orduda hizmet ettikleri sürece cizye ödemeyecekler, Müslüman askerler kadar ücret ve tayın bedeli alacaklardır. Üniformaları devlet tarafından sağlanacaktır. Hizmetleri süresince dini ayinlerini uygulamalarına izin verilecektir ve hizmet süresi 5 yıl olacaktır. Bu sürenin bitiminde askerler terhis edilecek ve memleketlerine dönebileceklerdir.

Bu düzenlemelerin çoğu bir yıl önce hazırlanan Osmanlı donanması için asker celbi fermanında da mevcuttur.⁵⁷ Askerlik süresinin 5 yıl ile sınırlandırılması, bir yıl sonra ilan edilecek Gülhane fermanına doğru bir gidişin işareti sayılabilirse de, bu düzenleme, daha önce belirttiğimiz gibi, 1838 yılında henüz Müslüman askerler için bile gerçekleştirilmemiştir. 1840'larda da gayrimüslim askerlerin cizyeden muaf tutulmaları ve dinlerini serbestçe uygulayabilmeleri meselesi tartışmaların ana konusunu oluşturmaktadır.

Dar-ı Şura-yı Bab-1 Âli, söz konusu düzenlemeler sayesinde bir süre sonra Rumeli, Anadolu ve –patriğin onayı ve yardımıyla– İstanbul'da gayrimüslimlerin askere alınmasının mümkün olacağını ummaktaydı. Bu, aslında gayrimüslimlere birtakım temel hakların güvencesini vermek anlamına gelmiyordu, sadece celplerde fazla sorun çıkmasını önlemeyi amaçlayan bir tür ödün şeklindeydi.

Baltacı bölüklerine ödenecek ücretlerle ilgili alternatif teklif iki belgede kayıtlıdır, fakat 1838 yılı müzakereleri çerçevesinde zamanları tam olarak saptanamamaktadır. Bu belgelerden biri Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli'nin oturum tutanağı, diğeri ise sadrazamın hazırladığı özettir.⁵⁸ Bu iki belgeden hangisinin daha önce yazıldığı tespit edilememektedir. Meclis oturumu sırasında yapılan teklif şu doğrultudadır: Baltacı birliklerine ücret öderken Asakir-i Mansure gibi değil, Redif birliklerine ücret ödermiş gibi davranılması daha uygundur. Hizmet sırasında Asakir-i Mansure ayarındaki tam ücret, diğer zamanlarda düşük olan Redif ücreti, yani ayda beş kuruş ödenmelidir. Böylece baltacı birliklerine yapılan harcamaları kısmak mümkün olabilecektir.

Bu arada bütün ayrıntılarıyla saptanan planları gözden geçiren II. Mahmud'un tepkisi eskisinden farksızdır: Baltacı bölüklerinin kurulmasının yararını kabul etmekle beraber, bu önemli ve sorunlu yenilik hareketinin (muhtes mevad-i nazika) muhtemelen büyük sarsıntılara neden olabileceği göz önünde bulundurularak, kararın oybirliği (ittifak-ı ara) ile verilmesi üzerinde durmaktadır. Bu sebeple konunun yeniden devlet adamları (havass) tarafından en ince noktalarına kadar irdelenmesini şart koşmaktadır.⁵⁹ Tartışmanın nasıl devam ettiğine dair bugüne kadar herhangi bir belge bulunamamıştır. Levy, konunun bir sonuca vardinlamadığı kanısındadır.⁶⁰ Gerçekten de Helmut von Moltke'nin bildirdiğine göre, gayrimüslimlerin kara kuvvetleri için celbi konusu, merkezi hükümet tarafından 1839 baharında tekrar ciddi olarak gündeme getirilmemiştir.

Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei* (Türkiye'deki Durum ve Olaylar Hakkında Mektuplar) adlı yapıtında, Anadolu'daki Osmanlı ordusu kumandanı Hafız Paşa⁶¹ ile gayrimüslim askerlerin Osmanlı ordusuna alınması konusundaki tartışmasından söz eder.⁶²

Malatya, 5 Nisan 1839

Bir süre önce bir miktar Ermeniye Türk ordusuna almanın mümkün olup olmayacağı sorusu ortaya atılmıştı. Hukuk ya da hiç değilse hakaniyet bakımından sanırım ki bu tedbire itiraz olunamaz. Türkler bu memleketi fethettileri zaman korunması da kendilerine düşüyor-

du. O zamanlar bunu kolayca yerine getirilebilir bir ödev olarak üzerlerine aldılar ve reaya vergi ve angaryaları yüklediler. Zamanla şartlar tamamıyla değişti: Başlangıçta sadece tımarların mahsulüyle geçinen Müslümanlar, şimdi hakiki toprak sahipleri olmuşlardır ve bu sıfatla mülke bağlı olan bütün mükellefiyetleri de yüklenmiş bulunuyorlar. Sonraları başka memleketlerden görülerek kabul edilen vasatlı vergilerde reaya kadar onlar da mükelleftirler ve reaya –kanun dışı tazyikler bir tarafa bırakılırsa– Osmanlı’dan fazla bir şey ödemez; sadece haraç, yani şahsi vergi verirler ki bunun gerçek değeri paranın kötüleşmesi yüzünden Prusya’nın geçer akça 2 talerini bile tutmamacak kadar düşmüştür, hem de asker toplamanın zorlaştığı şu sırada... Babiâli kuvvetinin ötesinde bir çabayla, sınırları Basra Körfezinden Avusturya’ya, Arabistan’dan Rus sınırına kadar uzanan bir memleketi savunmaya asla yetismeyecek bir orduyu zor ayakta tutmaktadır.

Söylediğim çare bana hakkaniyete uygun, zorunlu ve Asya’nın tanıdığım kısımlarında uygulanması mümkün gibi görünmektedir. Yalnız bu işin memleketin bütün reayası için istisnasız olarak teşmilini düşünüyorum. Asya Ermenileri kalabalık, kuvvetli bir insan soyudur. Alışkanlık yüzünden muti, emir kulu tabiatlı, çalışkandır; çoğu da zengindir. Şu anda Hıristiyan Ermeni halkının Babiâli’ye, Müslüman Kürt ya da Müslüman Araplardan daha sadakatle itaat etmeleri çok mümkündür.

Hafız Paşa her mangaya bir Ermeni vermeyi düşünüyordu. Böylece ordunun yirmide biri bu milletten olacaktır. Ben bu fikre pek iştirak etmiyorum, çünkü bu takdirde en sondaki Kürt asker, kendisinde gâvura emretmek hakkını görecektir, reaya da bu yüzden çok bedbaht olacaktır. Ermenilere en aşağı kumanda mevkilerinin yolu bile kesileceği için, onları iyi yetiştirmek kabil olamayacaktır.

Buna karşılık her Redif alayımızda dördüncü bir Ermeni taburu teşkil edilecek olursa, reaya için de orduda binbaşılığa kadar yükselme yolu açılır; böylece Müslüman ve Hıristiyan taburları arasında bir rekabet meydana gelir ki, bu da her iki tarafın faydasına olur. Alınacak tedbirler reaya tarafından daha az şüpheyle karşılanır, or-

du önemli bir kuvvet kazanır, memleket de büyük bir ferahlığa erer. Silah altında olan reaya, haraçtan muaf tutulmalıdır, böylece belki Hristiyan halk tam bir hürriyete, böyle adalete uygun ve kolay bir yoldan kavuşmuş olur.

Acaba Hafız Paşa bu fikrinde daha ileri gidecek mi? Bundan şüpheliyim! Şimdiden Müslüman idarenin dermansızlığını (*Hinfälligkeit des Muselmännischen Regiments*) anlayamayanların, Müslümanlık gururunu muhafaza edenlerin taassuplarını inciteceğine mutlak gözüyle bakılabilir. Ben meseleyi, kendisinden yardım beklememekle birlikte, Serasker Paşaya açacağım.

Moltke'nin, mektubunda sözünü ettiği "soru", muhtemelen burada incelediğimiz 1838 yılındaki meseledir. Başbakanlık Arşivindeki belgeler gösteriyor ki, önceleri ana konu, Ermenilerin askere alınması meselesiydi. Muhtemelen Moltke, bilinmeyen nedenlerden ötürü, müzakerelerin bütünüyle Ermenilerin celbiyle ilgili olduğunu sanmaktaydı. Baltacı askerlerinin celbi meselesiyle ilgili tartışmalar dolayısıyla, Moltke'nin konularının bir kısmı hakkında bilgi edinmiş oluyoruz: 1) Askerlik yapmakla yükümlü reayanın cizye (haraç) ödemekten kurtulması.⁶³ 2) Mensup oldukları farklı etnik topluluklara göre, gayrimüslimlerin devlete sadakat ve bağlılıklarının derecesi. 3) Askeri birliklerin ne tür bireylerden teşekkül etmesi gerektiği (tamamen reaya mı yoksa karışık mı). 4) Gayrimüslimlerin subay konumuna getirilmesinin mümkün olup olmadığı. Bu son iki maddeyle ilgili olarak, Osmanlı arşivlerindeki kayıtlar ve Moltke tarafından sözü edilen çözüm yolları birbirlerinden çok farklıdır. Moltke için önemli mesele, askerlik hizmeti yükünün adil bir biçimde paylaştırılmasıdır. Bu düşünce yeni olmakla beraber, sonraki yirmi yılın başlıca konusudur.

Moltke, esasında nizami sayılan Redif birliklerine gayrimüslimlerin alınmasına taraftardır.⁶⁴ Moltke'nin bu konuda ileri sürdüğü nedenler ideolojik olmaktan çok pragmatiktir. Ülke savunmasında sadece Müslümanların yer almalarının tarihi nedenlerinin artık var olmadığını belirtmekte, ayrıca mülk ve vergi hukuku meselelerine işaret etmektedir. Moltke'nin ileri sürdüğü kanıtlarda "hak" (*Recht*) ve "adalet" (*Billigkeit*) kavramları ana meseledir ve

bu bağlamda “hak” kavramı herhalde “hakkaniyet” anlamında kullanılmış olmalıdır. Bu hakkaniyetin hangi temele dayandığını Molte açıkça belirtmemektedir. Büyük bir olasılıkla Alman veya Prusyalı okurların askerlik hizmetini vatandaş yükümlülüklerinden biri olarak kabul ettiklerini varsaymaktadır.⁶⁵ Osmanlı devletindeki askerlik hizmeti bağlamında, Moltke’nin kullandığı “hakkaniyet”in tam anlamı açık değildir. Moltke’nin gayrimüslimlerin celbi meselesinde ileri sürdüğü başlıca argüman pragmatik olarak, büyük asker ihtiyacının sadece Müslümanlardan karşılanamayacağıdır.

Moltke, alıntılanan mektubunda “Osmanlı” (*Osmanlı*) ve “reaya” (*Rajah*) diye adlandırdığı iki topluluğu karşı karşıya getirir. Anlaşıldığı kadarıyla, o dönemde resmi Osmanlı belgelerinde henüz önemli bir rolü olmayan “Osmanlı” kavramıyla “padişahın Müslüman tebaası”nı kastetmek ve bu toplulukla “reaya” denilen gayrimüslim tebaa arasında bir ayrım yapmaktadır. Yarı resmi belgelerde “Osmanlı” adlandırmasına daha erken tarihlerde de rastlanır, örneğin Hülâset el-Kelâm fi Redd el-Avam adlı yapıtta olduğu gibi.⁶⁶ Fakat bu adlandırma burada Osmanlı devletine ait askeri birlikleri veya Osmanlı topraklarında yaşayanları, devletin sınırları dışındaki düşmanlardan ayırt etmek maksadıyla kullanılmıştır. Belki de Moltke’nin “Osmanlı” kelimesine atfettiği anlam, resmi olmayan dildeki kullanımından kaynaklanmaktadır. Resmi Osmanlı devleti ideolojisinde, bu kavram ancak 1850’li yıllardan itibaren önem kazanır.

Moltke gayrimüslimlerin celbini bütün ülke sathına yaymaya taraftar olmadığını belli etmektedir, bu da meseleyi daha çok pragmatik bir önlem şeklinde ele aldığına işaret eder. Moltke’nin görüşüne göre, bizzat tanıdığı ve deneyimlerine dayanarak Osmanlı devletine bağlılıklarına, sadakatlerine güvendiği Ermeniler celp edilmelidir.

Moltke’nin mektubundan anlaşıldığına göre, Hafız Paşa da aslında Ermenilerin celbine taraftardır. Ancak tüm erleri Hristiyan olan birlikler oluşturma mı, yoksa Hristiyan askerleri Müslüman birliklerine dağıtmanın mı daha doğru olacağı meselesi tartışılmaktadır. Moltke, Hafız Paşanın aksine, Hristiyan askerlerden oluşan birlikler kurulmasını ve gerektiğinde başlarına Hristiyan bir subay getirilmesini uygun görmektedir. Zira ancak bu düzenlemeyle Müslümanların Hristiyan askerlere eziyet etme

olasılığı önlenebilecektir ve bu da gayrimüslim tebaanın askerliği kabul etmesini sağlayabilecektir. Moltke bu bağlamda, askere alınan Hristiyanların cizyeden muaf tutulmaları önerisini de dile getirmiştir.⁶⁷

1839 yılında Moltke, Hafız Paşanın Ermenileri askere alma projesini gerçekleştireceğinden henüz kuşku duymaktadır. Bunun sebebi, Hafız Paşanın kimliğini tam olarak belirtmediği bazı Müslümanlardan tepki göreceğini sanmasıdır. Gerçekten de bazı Müslümanların “millet-i hâkime” olarak konumlarını sarsacak önlemlere karşı tepki gösterdiklerine dair belgeler mevcuttur.⁶⁸ Öte yandan Moltke, Serasker Mehmed Said Paşanın⁶⁹ bu projeyi onaylamayacağı fikrindedir. Onun 10 yıl sonraki bakış açısını ileride gözden geçireceğiz. 1842 yılında Moltke, projenin gerçekleştirilmesi olanağının daha da azaldığını saptar.⁷⁰ Moltke’ye göre, Osmanlı hükümeti gayrimüslim tebaanın devlete bağlılığını ve sadakatini kazanmayı başaramamıştır. Büyük bir olasılıkla bu sözleriyle Gülhane fermanına gönderme yapmakta ve bu yenilik girişiminin hayata geçirilmesinde başarılı olunamadığı kanısını belirtmektedir.

Gayrimüslimlerin askere alınması konusunun müzakeresinde Moltke’nin görüşünün ne gibi bir değeri olduğunu saptamak oldukça güçtür. Moltke’nin mektuplarında sözü edilen bazı konuları, Osmanlı hükümetinin yıllar sonra bile hâlâ yoğun olarak müzakere ettiğine dair bazı belgeler ilk kez bulunmuştur. Müzakere konularının en önemlileri, Hristiyan askerlerin cizyeden muaf tutulmaları ve sadece Hristiyan askerlerden oluşan birliklerin kurulup kurulmaması meselesidir. Moltke bunların dışında daha başlangıçta, eskiden beri tartışılan bir konuya atıf yapar; fakat esas konusu, Anadolu ordusunun kumandanı Hafız Paşa ile yaptığı konuşmadır. Oysa Hafız Paşa, İstanbul’daki hükümetin kararları üzerinde fazla etkisi olmayan bir kişiydi.⁷¹ Her ne kadar Moltke İstanbul’da nüfuz sahibi olan seraskerle bu meseleyi konuşmayı planladıysa da, kendisi bile girişiminin başarısından şüphelidir. Zaman bakımından birbirine yakın olmakla beraber, Moltke’nin düşünceleriyle Gülhane fermanı arasında bağlantı kurmak bazı problemleri beraberinde getirir.

1847 yılı sonbaharında gayrimüslimlerin celbi meselesi, üst politika düzeyinde tekrar gündeme gelir. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, bu konudaki müzakereler, karşıt fikirlerin çatışması yüzünden çok ağır bir seyir takip etmiştir. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, padişaha sunduğu 18

Ekim 1847 tarihli arz tezkiresinde, kaptan-ı deryanın bir layihasının müzakeresi hakkında bilgi vermektedir.⁷² Bu layihanın yazarı büyük bir olasılıkla dönemin kaptan-ı deryası (Osmanlı donanmasının amirali) Halil Rıf'at Paşadır.⁷³

Layihaya göre, Osmanlı donanmasına bundan böyle gayrimüslimlerin alınmasına karşı çıkılmasının iki nedeni vardır: 1) Osmanlı donanmasının gemilerinde Müslüman ve gayrimüslim denizciler sıkışık bir ortamda bir arada yaşamak zorundadır. Ayrıca gayrimüslimlere kendi dinsel törenlerini gerçekleştirebilecekleri bir yer (ma'bed) ayırmak, şeriata aykırı olduğu için mümkün değildir.⁷⁴ Zaman içinde bu durum gayrimüslim denizcilerde memnuniyetsizlik yaratacaktır. Layihanın yazarına göre bu koşullar altında celbe devam edilmesi tehlikeli olabilir. 2) Denizcilik hakkındaki bilgiler sivil ortamda da çok faydalıdır. Müslüman ahalinin deniz ticaretine katılmasını desteklemek için, gelecekte donanmada daha çok Müslümanın eğitim görmesi ve terhisten sonra bu bilgilerle Müslüman bayrağı taşıyan ticaret gemilerinde görev alması faydalı olacaktır. Bu nedenle Halil Rıf'at Paşa, gayrimüslimlerin şimdiye kadar olduğu gibi deniz kuvvetlerinde değil, kara kuvvetlerinde hizmet yapmak üzere askere alınmalarını önermektedir. Ayrıca gayrimüslimlerin orduda kendilerine mahsus bir birlikte yer almalarını ve gayrimüslim subayların emrine verilmelerini, kışlada kendilerine ayrı bir bölüm tahsis edilmesini uygun gördüğünü ifade etmektedir.⁷⁵ Amirallik, bu alternatifin müzakere edilip denetimden geçirilmesi dileğinde bulunmuştur.

Burada incelediğimiz yazışmanın öncesindeki olaylar ve Osmanlı donanmasına ait gemilerde Hristiyan ayınlarının yapılması konusundaki tartışmalar ayrıntılı olarak irdelenecektir.⁷⁶ Önce gayrimüslimlerin kara kuvvetleri için celbi konusundaki tartışmaları inceleyeceğiz.

Sadrazam Mustafa Reşid, Meclis-i Mahsus-i Vükelanın (bakanlar meclisi) oturumu sırasında bir adım daha ileriye gider, gayrimüslimlerin donanma yerine kara kuvvetlerine yerleştirilmelerinin gerekçeleri üzerinde durmak yerine, müzakereleri daha genel bir alana taşımak niyetindedir.⁷⁷ Onun görüşüne göre, bundan böyle sadece Müslümanların askere alınıp gayrimüslimlerin muaf tutulmaları, ahalinin gelişimini olumsuz etkileyecektir. Askerlik nedeniyle kayıplar olması ve doğum oranının düşmesi

sonucunda, Hıristiyan ahalinin yüzde oranı artmaktadır. Oysa tebaayı oluşturan topluluklar arasındaki dengeyi (muvazene-i tebaa) mutlaka korumak gerekmektedir. Mustafa Reşid Paşa sözlerine şöyle devam eder:

Mademki şu memleket⁷⁸ anların dahi vatan-ı müştarekleridir ve – rabbimiz teala ve takaddes hazretleri zıll-i zelil-i madelet-delil-i mü-lûkanelerin ile yevmi kıyami s-saa saye-bahş-i mefarik-i millet buyursun – terfih ve ikdar-i ahali ve reaya ve tebaa emrinde velinimet Efendimizin masruf buyrulan niam-i himem-i hazret-i padişahîleri taife-i merkume hakkına dahi mütesaviyen şamildir. Metbu' ve mahdum-ı umumî olan Saltanat-ı Seniyelerinin hizmetinde dahi ehl-i İslâm ile beraber olmaları lâzım gelip bu ise cümle indinde müsellemler olduğu beyan ve asakir-i İslâmîyenin galibiyet-i adediyesi olduğu halde taife-i mezkûrenin dahi askerlikte istihdamı ve içlerinden zabıt tayini ahkâm-ı celile-i şer'-i şerife tevafuk edeceği taraf-ı meşihatpenahiden irad ve itan (olundu).⁷⁹

Gayrimüslimlerin gerek deniz kuvvetlerinde, gerekse kara kuvvetlerinde hizmet etmek üzere askere alınmalarının zorunlu olduğu, toplantıya katılan tüm nazırlar tarafından kabul edilmiştir. Fakat layihada, gayrimüslimlerin deniz kuvvetlerinde hizmet etmelerine karşı ileri sürülen görüşlere de hak verilmiştir. Aynı şekilde gayrimüslimlerin kara kuvvetlerine alınmaları halinde çıkabilecek güçlükler de belirtilmiş ve buna karşı çıkmıştır. Konuya dair ayrıntılar padişaha sunulan arz tezkiresinde açıklanmamıştır. Bir yandan kara kuvvetlerindeki, diğer yandan deniz kuvvetlerindeki hizmet esnasında çıkabilecek zorluklar dikkate alındığında, Meclis-i Mahsus-i Vükela iki cepheye ayrılmıştır. Bu sebeple padişaha sunulan arz tezkiresinde, gayrimüslimlerin kara kuvvetlerine alınmasına karar verilmeden önce, meselenin DŞA tarafından müzakere edilmesi önerisinde bulunulmuştur.⁸⁰

Sultan Abdülmecid bu öneriyi onaylamış ve Mustafa Reşid Paşa, konuya ilişkin dosyaları 24 Ekim 1847 tarihinde Serasker Mehmed Said Paşaya gönderip, meselenin DŞA'de müzakere edilmesini rica etmiştir.⁸¹ Sadrazam Mustafa Reşid Paşaya yanıt dört ay sonra, 1848 Şubatının ortasında

DŞA'nın bir tutanağıyla birlikte gönderilmiştir.⁸² O dönemde taşradan gelen cevap yazılarının bile genelde bir ay zarfında hedefine ulaştığı göz önünde bulundurulursa, bu uzun süre, müzakerelerin aşırı yavaş ilerlediğini göstermektedir. Hatta konuların DŞA gibi her gün toplanmayan bir mecliste görüşülmesi bile bu kadar uzun süremezdi. O halde cevabın hemen açıklanmamasının nedeni, büyük olasılıkla seraskerliğin bu projelerin uygulanmasından doğabilecek sakıncalardan dolayı tereddütte olmasıdır.

DŞA tutanağından anlaşıldığına göre, Serasker Mehmed Said Paşa bu projeyi toptan reddetmiştir. İlginç olan şudur ki, ileri sürdüğü kanıtlar, 1839 yılında Moltke'nin de kuşkulu gördüğü bazı durumlardır. Mehmed Said Paşaya göre, asıl engel cinsiyet mahzurudur, yani kişilerin mensup oldukları topluluktan kaynaklanan sorunlardır. Zaten bir bölüğün içindeki bir “onbaşı takımı”nın bile bir tek milletten (cins-i vahitten) oluşunun sakıncaları herkes tarafından bilinmektedir. Dolayısıyla – örneğin Hristiyanlar gibi – gerek ayinleri, gerekse tabiatları bakımından tek vücut gibi bir “kavim” için de bunun geçerli olduğunu ve taşıdığı önemi dikkate almak gerekmektedir.⁸³ Böyle birliklerin düşmana karşı harekete geçirilmeleri kesinlikle mümkün değildir. Bu durumda tek çare, onları bazı uygun yerlerde jandarma (karakol)⁸⁴ olarak görevlendirmektir. Fakat Müslüman bölgelerinde bu gibi kimselerin görevlendirilmeleri kesinlikle söz konusu olamaz, çünkü gayrimüslimlere Müslümanlar üzerinde bir otorite tanınması uygun değildir. Serasker açıklamalarına devamla, gayrimüslimlerin askeri bandoda görevlendirilmelerini önermekle beraber, bu kadar çok sayıda “mızıkacı”ya gereksinim olmadığını da eklemektedir. Serasker getirdiği çeşitli kanıtlarla adeta müzakerenin anlamsız ve abes olduğu hissini uyandırmaya çalışmaktadır.⁸⁵ Seraskerin vardığı sonuç, gerçekleştirilebilir tek uygulama biçiminin her Müslüman birliğine bir veya iki gayrimüslimin yerleştirilmesidir. Fakat bu çözüm yolu da, askerlik görevini yapan gayrimüslimlerin memnun edilmesi amacını gerçekleştiremeyecektir. Nitekim vakitle Moltke de bu tarz bir çözüm yolunu uygun bulmamıştı.

Mehmed Said Paşayı yönlendiren düşünce, aynı kökenden gelen birliklere güvenilemeyeceğidir. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa da onun görüşlerine karşı ileri sürdüğü kanıtları bu noktaya bağlamaktadır. Sadra-

zam, 4 Mart 1848 (28 RA 1264) tarihinde padişaha sunduğu bir arz tezki-resinde, sorunun önemini ve aciliyetini ortaya koyar.⁸⁶ Mustafa Reşid Paşa, 28-29 milyon civarındaki nüfusun tahminen yarısının Hristiyan olduğunu; Müslümanlardan çoğunun uygarlıktan uzak kabile ve aşiretlerden (kabail ve aşair-i vahşiyeden) ibaret olmalarından ötürü, askere alınabilecek kişilerin 3-5 milyonu geçmediğini belirtmektedir. Oysa yeryüzünün en geniş topraklarına sahip devletlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nu savunacak ordunun, bu ahaliden toplanan askerlerden oluşturulamayacağı kesindir. Mustafa Reşid Paşa bu vesileyle sadece Müslümanların askere alınmasının, ülkedeki toplulukların orantısını Müslümanlar aleyhine değiştireceğine bir kez daha işaret eder. Böyle devam ederse, sonunda Müslümanların egemen dini topluluk (millet-i hâkime)⁸⁷ olmaktan çıkmaları tehlikesini de hatırlatır.

Mustafa Reşid Paşa bu durumda Hristiyanların askere alınmasından vazgeçilmesini sağduyuya aykırı bulmaktadır. Ayrıca seraskerin, aynı topluluktan bireylerle oluşturulan birlikleri sakıncalı bulmasını kabul etmediğini vurgular. Cinsiyet mahzuru sorununun başka devletleri de meşgul ettiğini, buna rağmen Avusturya'da tamamen İtalyanlardan, Çeklerden ya da Macarlardan oluşan birliklerin bulunduğunu; Britanya İmparatorluğu'nda İskoç kökenli alayların ve Hindistan'da yerel birliklerin varlığını; Fransızların işgal ettikleri Cezayir'in Müslüman ahalisinden asker topladıklarını ve bu alaylara "sipahi" adını verdiklerini, birliklerdeki Müslüman askerlerin kaymakam rütbesine kadar terfi edebildiklerini açıklar.⁸⁸ Birliklere verilen görev, "kendi memleketleri"ni korumaktır. Sadrazam, bu birliklerin hizmete alınmasında bazı kurallara uymak gerektiğini de ekler. Örneğin bunlar asla kendi "hemcinslerine" karşı savaşmaya zorlanmamalıdır. Müslüman askerler için de bu kural geçerli olmalıdır. Örneğin Arnavutlar Arabistan'a, Araplar ve Kürtler ise Arnavutluk'a gönderilmelidir. Rumların Yunanistan sınırındaki ve Ermenilerin Van dolaylarındaki silahlı müdahalelere asla katılmamalarına özen gösterilmelidir, tam tersine Rumları Anadolu'da ve Ermenileri Rumeli'de çıkan çatışmalara göndermek gerekir. Fakat Mustafa Reşid Paşaya göre, DŞA bütün bu hususları dikkate almamakta ve mevcut sorunları görmezden gelerek çözümü ertele-

mekte, Hristiyanları donanmaya almaya devam etmektedir. Deniz kuvvetlerindeki birkaç Hristiyan, Müslümanların yükünü hafifletmek için yeterli değildir.

Mustafa Reşid Paşa, arz tezkiresinin sonunda başka bir problemli meseleye değinir. Suriye’de –Arabistan ordusuna ayrılan bölgede– ahalinin büyük bir kısmının Nusayrî ve Dürzî olduğuna ve bunların bazı sorunlar çıkarabileceklerine işaret etmektedir. Mustafa Reşid Paşanın sözleri şöyledir:

(...) bazı malumat-ı sahiha-ı mevkiiyeye nazaran Berriyet üş-Şam havalisinde yani Arabistan Ordu-yı Hümayunu dairesi ahalisinin ekserisi Nüseyrî ve Dürzî taifesinden ibaret olup bunların ise ehl-i kitap olmadıklarından iptida tanassur etmedikçe Arabistan uleması tarafından İslâmiyete kabul olunmadıkları rivayet olunmasıyla bu hale göre Dar-ı Şura-yı Askerî tarafından bunların silk-i askeriye kabulü tecviz olunmadığı halde Arabistan Ordu-yı Hümayunu bayağı hisse-i askeriyesini alacak yer bulamayacak şu mütalaalar meyanda iken bari bu madde bütün bütün imhal olunmayarak bir kere daha Dar-ı Şura’ya havale olunması suretini ekser huzzar (hazır olanlar) dermeyen etmiş(tir).⁸⁹

Aslında öne sürülen bu kanıtlar çelişmektedir. Bir yandan İslam hukukunun bazı kategorilerinden faydalanılmakta, öte yandan İslam hukukuna göre var olmaması gereken bir durum hakkında, yani ehl-i kitap olmadığı halde Müslüman egemenliği altında bulunan bir ülkede (darülslâmda) yaşayan insanların durumu hakkında mütalaa yürütülmektedir. Meseleyi çözümlemek için bu insanların Hristiyanlığı kabul etmeleri teklifi şeriatla bağdaşmamaktadır.⁹⁰ Kabul gören kitaba dayanan dinlerden olmayan kişilerin iki seçeneği vardır: Ya Müslüman olmak ya da ölüme katlanmak.

Sadrazamın bunu bilmediği düşünülemez; fakat “Arabistan uleması tarafından İslamiyete kabul” edilmedikleri saptaması, bu meseleye karşı çok mesafeli davrandığı izlenimini uyandırmaktadır. Hatta insanın aklına, sadrazamın Arabistan ulemasının görüşleri hakkında güvenilir bir bilgi sa-

hibi olmadığı veya ülkenin başka yerlerinde, meseleye farklı bakan ulemanın değişik görüşleri olabileceğini düşündüğü, hatta ulemaları pek ciddiye almadığı ihtimali geliyor. Ne olursa olsun, bu metinden açıkça çıkarılan anlam, sadrazamın DŞA'yı Hristiyanların askere alınması sorununun çözümünü fazla uzatmamaya zorlamasıdır. Mustafa Reşid'in, Dürzilerden ve Nusayrilerden söz etme amacı, Hristiyanların askere alınması sorununun çok daha kolay çözümlenebilir olduğuna işaret etmektir.

Bu bölümü bize Dürzilerin ve Nusayrilerin şeriat hükümleri açısından oluşturdukları problematiğin 1848'de gündeme geldiğini gösterir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, metnin bu bölümü, Sünni olmayan Müslümanların ya da Sünnilerin bakış açısına göre Rafizî azınlıkların, askerlik hizmeti bağlamında hükümet tarafından gündeme getirildiği tek belgedir. Bu topluluklardan asker toplandığı sırada bazı çatışmaların çıktığını Britanya kaynaklarından öğreniyoruz.⁹¹

Sadrazamın, Hristiyanların askere alınması meselesinin yeniden müzakere edilmesi önerisi, Sultan Abdülmecid tarafından onaylanmış ve konu yeniden DŞA'ye gönderilmiştir.⁹² Serasker, 19 Mart 1848'de herhangi bir yorumda bulunmadan meseleden haberdar olduğunu bildirmiştir.⁹³ Bu bağlamdaki en son belge, 1848 Şubatında Halil Rifat Paşanın yerine kaptan-ı derya olan Damat Mehmed Ali Paşa tarafından kaleme alınmıştır.⁹⁴ Mehmed Ali Paşa, tezkiresinde o zamana kadar Hristiyanların tersane- de ve gemilerdeki hizmetleri sırasında hiçbir sorun çıkmadığını ve Hristiyanların orduya alınması konusunun müzakeresini ertelemeye taraftar olduğunu belirtir. Neden olarak da, Avrupa'daki isyanlar yüzünden o sıralarda genel durumun gergin olmasını ileri sürer.⁹⁵ Bu noktada yazışma sona erer.

İncelemeye alınan bu yazışmanın ana konusu, ülkede bulunan değişik kökenden ve dinden topluluklar dolayısıyla ortaya çıkan "milletler" sorunudur. Serasker Mehmed Said Paşanın, Hristiyanların askere alınmasını reddetmesinin başlıca nedeni budur. Fakat görünen odur ki, Mehmed Said Paşa, sorunu sadece gayrimüslimler bağlamında algılamakta, Mustafa Reşid ise bunu açıkça eleştirmektedir. Mehmed Said'in, milliyetçiliği ülkedeki Hristiyan topluluklarla bağlantılı görmesi yadırganamaz, zira Osmanlılar "milliyetçilik" kavramını Balkanlar'daki Hristiyan halkların –baş-

ta Sırların ve Yunanlıların– bağımsızlık hareketleri vesilesiyle tanışmışlardır. Oysa sadrazamla seraskerin, Hristiyanların askere alınması ve buna bağlı olarak “milletler” sorununa çözüm bulunması meselesinin aciliyetini ve önemini değerlendiriş biçimleri birbirinden çok farklıdır.

Tutucu bir bakışı benimseyen ve tüm yenilik önerilerini, tatbikinin mümkün olmadığı savıyla reddeden Mehmed Said’in aksine, Mustafa Reşid, bir çözüm bulma çabasıyla oldukça yenilikçi bir ifade kullanır. Yine de sadrazamın tutuculuğu gözden kaçmamaktadır, zira o da Müslümanların millet-i hâkime olarak kalmalarını sağlama gayreti içindedir. Mustafa Reşid’in önerilerini iki ilke halinde özetlemek mümkündür: Devletin ideolojisiyle uyum sağlamak ve “böl ve yönet” (“*divide et impera*”) politikasını genişletmek.

Kuşkusuz Osmanlı devleti açısından, askerlik hizmetinin dini esaslara dayanması nedeniyle, Hristiyan askerleri savaş alanına yollamak ve özellikle heveslendirmek zordu. Buna karşın Osmanlı devletinin “vatan-ı müsterek” olduğu ifadesi, kanımca bir Osmanlı vatanseverliği duygusunu yaratma çabasına işaret etmektedir. Gülhane fermanının bu konuya ilişkin bölümünün aksine, burada devletin “vatan” olarak karakterize edildiği açıktır.⁹⁶

Mustafa Reşid, yeni bir ideolojinin yaratılmakta olduğunu açıkça ifade etmemiştir. Bu ideolojinin Hristiyan askerleri heveslendirmek için mi kullanıldığı, yoksa uzun vadede Müslümanlara da benimseyebilecekleri bir kavram (*Identifikationsobjekt*) kazandırmanın mı amaçlandığı anlaşılmamaktadır. Ahmed Cevdet bu davayı yaklaşık 15 yıl sonra ayrıntılı olarak gözler önüne sermiştir.⁹⁷ Bu metin 1865 (ya da 1876) yılında yazılmasına rağmen, alıntı yapmakta yarar görüyorum:

Ve kumandanların başı sıkıldığı zaman askerin ırk-ı hamiiyetini⁹⁸ tahrik ile anları sabr u sebâta teşvik ve fevka'l-âde fedâkârlığa sevk için belâgat-ı askeriyyeye müraca'at eyler. Ehl-i islâm için bu bâbda en müessir olan sözler dahi “yâ gazâ yâ şehâdet, haydi dîn-i mübîn uğruna çocuklar”⁹⁹ kelimâtıdır ki ehl-i islâm, analarının kucağında iken kulaklarına gazâ ve şehâdet sözleri işlemiş; sonra mektebde dahi gazâ ve şehâdetin ne büyük mertebe olduklarını belle-

miş olmağla bu gibi tergîbât-ı diniyye anları fedâilik yolunda harekete mecbûr eder. Asâkir-i islâmiyyenin muhârebelerde fevka'l-'âde batş u şiddetlerine ve harekât-ı askeriyye esnâsında metâ'ib-i seferiyyeye milel-i sâireden ziyâde sabr u tahammül etmelerine sebep işte bu misillü efkâr-ı diniyyedir. Mahlût bir taburun binbaşısı lede'l-hâce askeri gayrete getirmek için ne diyecek? Vâkı'a Avrupa'da gayret-i diniyye yerine gayret-i vataniyye ka'im olmuş. Lâkin bu da feodalite asırlarının inkızasından sonra çıkmış¹⁰⁰ ve anların çocukları da küçük iken bu sözü işiderek pek çok senelerden sonra "vatan uğruna" kelâmı, efrad-ı askeriyelerine te'sir eder olmuştur. Ammâ bizde "vatan" denilürse askerin köylerindeki meydanlar hâtırına gelür. Biz "vatan" sözünü ortaya koyacak olsak, mürûr-ı zamân ile bizde de efkâr-ı nâsda yer ederek Avrupa'daki kuvveti bulacak olsa bile gayret-i diniyye kadar kuvvet alamaz. Ve anın yerini tutamaz. Husûlû de çok vakitlere muhtâc olur.¹⁰¹

Ahmed Cevdet, bu sözleri 1865 yılında Meclis-i Mahsus-i Vükela'nın bir komisyonu karşısında söylemiştir. O sırada müzakere edilen konu, Kozan'daki¹⁰² göçebe aşiretlere karşı girişilecek sefer için Hristiyan askerlerinin celbi meselesiydi. Ahmed Cevdet'in bunu uygun görmediğı anlaşılmaktadır. Bizim işlediğimiz konu bağlamında ilginç olan, Ahmed Cevdet'in, Avrupa'daki vatanseverlik duygusunu bir gelişmenin sonucu şeklinde yorumlaması ve bu sürecin Osmanlı devletine de aktarılması meselesi üzerinde fikir yürütmesidir. Her ne kadar böyle bir gelişmenin olanaksızlığına ihtimal vermiyorsa da, gene de temenni edilecek bir gelişme olarak görmemektedir.

Ahmed Cevdet'in, hamisi Mustafa Reşid Paşayı örnek aldığını burada hatırlatmak gerekir.¹⁰³ O halde bakış açıları arasında herhangi bir ilişki olup olmadığı incelenmelidir. Mustafa Reşid, 1848 yılında Hristiyanların askere alınmasından yana olduğunu belirtmiştir; Ahmed Cevdet 1865 yılında somut bir durumda, buna karşı olduğunu açıklamış, görüşünü belirttiğı metni ise yaklaşık on yıl sonra (1876) yazmıştır. İki olayın arasından oldukça uzun zaman geçmiştir; Ahmet Cevdet ve Mustafa Reşid'in bu ara-

da değişim geçirmiş oldukları varsayılabilir. Bu durumu şöyle yorumlamak mümkündür: Mustafa Reşid 1848 yılında Hristiyanların Osmanlı ordusuna alınıp alınmaması meselesini düşünürken, vatan kavramının bu bağlamda nasıl değerlendirilebileceğini sınamaktadır. Hristiyanların askerliğiyle vatan kavramını ilişkilendirme yaklaşımı uzun zaman devam etmiştir. Ahmet Cevdet bu sorunlu bağlantıdan, sadece 1865 yılında Kozan'daki Ermenilerin askere alınmasının sakıncalarını savunurken söz etmiştir. Bunun dışındaki değerlendirmeler kanımca kurgudan ibarettir.

Mustafa Reşid Paşanın öne sürdüğü kanıtlardan “böl ve yönet” (“*divide et impera*”) prensibi daha az sorunludur. Zira bu ilke Müslüman birliklere sağlam bir biçimde yerleştirilmiştir,¹⁰⁴ dolayısıyla gayrimüslimlere de aktarmak akla yakın görünmektedir. Bu bakımdan Avrupa'nın çokuluslu devletlerinin ve sömürge imparatorluklarının stratejilerinde nasyonalizm (milliyetçilik, ulusçuluk) kavramının nasıl kullanıldığı –ciddi olarak analiz edilmemekle beraber– örnek teşkil etmiştir.

Gayrimüslimlerin Osmanlı ordusunda hizmet edip etmemesi konusunun tartışılması hakkındaki bilgilerin, bu düşüncüyü tamamen reddeden bir kişinin, yani Serasker Mehmed Said Paşanın iki kez iş başında olduğu dönemlere rastlaması ilgi çekicidir. Bunun nedenleriyle ilgili sadece tahmin yürütülebilir. 1839 ile 1847 arasında, örneğin Halil Rifat Paşa gibi, farklı bakış açıları olan kişiler de bu makama getirilmişti.¹⁰⁵ Aradan geçen zaman zarfında, Hristiyanların askere alınması konusunun tamamen unutulmadığına dair bir tek belirti mevcuttur, bu da sadece bir yan cümleden ibarettir.¹⁰⁶ Büyük bir olasılıkla bu zaman dilimi içerisinde başka sorunlar ön plana geçmiş ve Hristiyanların askere alınması meselesi bir kenara itilmiştir. Ancak devletin önemli merkezi bölgelerinde Müslüman tebaaya uygulanan ordu reformu ve kur'a usulüyle ilgili ilk deneyimlerden sonra, konu yeniden bütün ayrıntılarıyla gündeme getirilmiştir.

5.3 CELBİN KAPSAMINI GENİŞLETMEK İÇİN GAYRİMÜSLİMLERİN “HOŞNUT” EDİLMESİ

Hristiyanların kara kuvvetlerine alınması konusundaki müzakareler başlangıçta sonuç vermemişti. Diğer yandan Osmanlı hükümeti uzun

süre birtakım ödünler vererek ve ufak tefek yenilikler getirerek, Hristiyanların donanmaya celbini sürtüşmesiz halletmeye çalışmıştı. Alınan önlemler genelde Hristiyan ahalinin direnişine karşı gösterilen tepkiden ibaretti.

1845 yılında tersanede ki "riştehane"de (ip, urgan, halat imalinde) çalıştırılmak üzere Hristiyan ahaliden asker celp edilmişti. Bunun üzerine Ermeni patriğinden ve ayrıca Erzurum, Ünye ve Çarşamba'daki (son iki yer Canik sancağındadır) Ermeni cemaatlerinden Babîâlî'ye arzuahaller gönderildi.¹⁰⁷ Bu belgelerde Osmanlı memurlarının bazı genç çocukları "cebre ve kahren" (zorla) alıp götürdükleri ve geri kalanların, sonraki asker celplerinden korkarak şehirden kaçıp gittikleri anlatılmaktadır.¹⁰⁸ Başka bir belgede de, bu kişilerin Rus egemenliğindeki topraklara sığındıklarından söz edilir.¹⁰⁹ Cemaatler, genç kuşak erkeklerin azalması yüzünden gelecekteki ekonomik durumlarının tehlikeye düşmesinden endişe etmekte ve bundan sonra asker celplerinden muaf tutulmalarını dilemektedirler.

Konu MVL tarafından müzakere edilmiş ve önerilen önlemler 26 Temmuz 1845 tarihinde padişah tarafından değiştirilmeden onaylanmıştır. Alınan karara göre, o yıl içinde gereksinim duyulan 71 Hristiyan askerin celbinden vazgeçilecektir, çünkü tersanede çalıştırılan işçilerin yerine getirilecek 129 yeni asker ihtiyacı karşılamaktadır.¹¹⁰ Ayrıca gelecekte askerlerin seçimi patriklere bırakılacaktır. MVL tutanağındaki hizmet koşullarına ilişkin bilgiler ilgi çekicidir. Hristiyanların tersanenin riştehanesindeki hizmetleri için, Asakir-i Hassa ve Asakir-i Nizamiyenin terzihanesinde, dikim evinde ve saraçhanesinde çalışan askerlerin koşulları örnek gösterilmektedir. Dolayısıyla bu bölümlerin imalat müdürü olan Mahmud Paşadan ayrıntılı bilgi istenmiştir. Mahmud Paşanın bildirdiğine göre, söz konusu işliklerde gönüllü askerler çalıştırılmakta ve bunlara gündelik değil, ürettikleri işe göre, yani tamamladıkları parça başına haftalık ödenmektedir. Kişinin iş giysisinin bedeli sonradan bu paradan düşülmektedir. MVL, patriklerin seçtikleri kişilerin, gelecekte aynı koşullarla hizmete alınacaklarını belirtmektedir.

Bab-i Âlî'nin attığı bu adım nasıl yorumlanabilir? Öyle anlaşıyor ki, askeri yönetimin yetki alanına giren bir işlem, çeşitli milletlerin –dini toplulukların– başında bulunan kişiye devredilmiştir. Böylece milletlerin

bağımsız yönetimi güçlendirilmiş olmaktadır."¹¹ Aslında askeri yönetimin bunu arzuladığı kuşkuludur, nitekim çok kısa bir süre sonra kur'a uygulamasıyla hamle geri alınmıştır."¹² Fakat 1839 yılında Gülhane fermanında alınan bir karar vardır: Bundan böyle cizye, Hristiyan ileri gelenleri (koca-başları) tarafından toplanacaktır."¹³ 1845 tarihli bu belgede, özerk yönetimin güçlendirilmesi meselesinden açıkça söz edilmemekte ve varılan kararın sakınca ya da amaçlarına değinilmemektedir. Asker seçimini patriğe devretme kararı politik bir çerçeveye yerleştirilmeyip, bir lütuf veya ödün (muamele-i müsaade ve lütfiye) olarak nitelendirilmektedir. Böylece Hristiyan ahalinin askerlik hizmetini daha kolay kabulleneceği umulmakta, bu durumun ileride Hristiyanların Asakir-i Nizamiye birliklerine alınmasına temel oluşturması amaçlanmaktadır."¹⁴

Üzerinde durulacak konulardan biri de, 1845 yılında celp edilenlerin şu anda ve gelecekteki statüsü ve celplerin hangi kategoriye gireceğidir. Açıkça belli olan şudur ki, Hristiyanların nizami birliklere celbi, en azından Osmanlı hükümetinin bazı temsilcileri tarafından istenmekte ve amaçlanmaktaydı; hatta 1845 yılında bu askerlerin orduya yerleştirilmesini bile düşünmüşlerdi. Ancak silah verilmesi üzerinde durulup durulmadığı hakkında fazla bilgimiz yok. Konunun ifade biçiminden, bunun ilerisi için planlandığı anlaşıyor. Ne de olsa, Hristiyan tebaanın güvenini kazanmak amacıyla alınan önlemlerin göstereceği etkiyi beklemek gerekiyordu.

1845 yılındaki asker celbinin karakteristik özelliği, fiilen zorlayıcı önlemler uygulanırken, öte yandan patrikliğe, bundan böyle gönüllü asker toplaması talebinde bulunulması ve askerlere yaptıkları işe göre ücret ödenmesidir. Bu durum, celplerin henüz saydamlıktan uzak bir ortamda gerçekleştirildiğini ve Hristiyan askerlerin nizami veya gayri nizami birliklere yerleştirilmelerinin kesinlik kazanmadığını gösterir.

Şunu da göz önünde tutmak gerekir ki, seçimin artık Osmanlı askeri yönetiminin yetki alanında olmaması nedeniyle, gönüllü asker toplanması talebi önemini yitirmiş bulunmaktadır. Charles Blunt'ın Selanik'te Hristiyanların celbi konusundaki gözlemlerini içeren 23 Haziran 1847 tarihli raporu ilgi çekicidir:

Bu bölgelerden 150 Hristiyanın askere alınması, piskoposlara ve Rum cemaatlerine emanet edilmişti, fakat şunu da belirtmeliyim ki, onlar bu sayıya ulaşabilmek amacıyla seçtikleri kişilere karşı gösterdikleri acımasız davranışta Türkleri geçmek için ellerinden geleni yaptılar. Buradan alınan genç adamların çoğu gerçekten kötü karakterli kişiler olduğundan, onlara karşı sert bir davranış göstermek zorunlu idiye de, köylerden getirilen bu adamların mahkûmlar gibi birbirlerine bağlanıp hayvan sürüleri misali kente götürülmelerinin gerekli olduğuna inanmak zor geliyor. İşte Sayın Ekselansları, geçen haftanın size bildirmem gereken önemli olayı budur.”¹⁵

Blunt bu olayı nasıl yorumluyor? Bu kısa metinden bazı gerçekler ortaya çıkıyor: Blunt, asker seçiminin Rum-Ortodoks din adamları ya da Rum eşraf tarafından yapıldığını doğruluyor. Büyük bir olasılıkla, burada Rum cemaati tarafından yapılan ilk asker celbi söz konusudur. Blunt, Rum yönetiminin kendi cemaatine karşı acımasız davranışlarının Türkleri bile geride bıraktığını belirtirken, “Türk egemenliğinin acımasızlığı” konusunda yerleşmiş bir kaniya gönderme yapmaktadır. Ama Blunt’ın canlandırdığı tablo, sadece Rum-Türk polemikinden kaynaklanmamaktadır. Alt tabakalardan olan ve toplum dışına itilmiş kişilerin mahkûmlar gibi birbirlerine kelepçelenmiş halde, hayvan sürüleri misali kente götürülmeleri daha çok askeri reformların yürürlüğe girmesinden önceki asker toplama yöntemlerini hatırlatmaktadır. Ahmed Lütfi de bu gibi olayları daha sonraki yıllarda (1888) anlatmıştır.”¹⁶

Blunt, her şeyden çok, ayırım yapmadan bütün yeni askerlere karşı uygulanan şiddeti eleştirmektedir. Askere alınanların büyük bir kısmının –Blunt’ın görüşüne göre– toplumda sağlam bir yer edinememiş kişiler olduklarını özellikle vurgulamakta ve bu durumda zor kullanmak gerektiğini teslim etmektedir.

Lütfi, Müslüman askerlerin celbinde eski ve yeni yöntemleri karşılaştırmakta ve eski uygulamayı kötülemektedir. Eski usulde sosyal durumları zayıf kişilerin askere alındığını saptamakta ve merkezi yönetimin celpeleri denetleyerek daha adil bir seçim yapılmasına özen göstermesini telkin

etmektedir. Blunt'ın raporu ve Ahmed Lütfi'nin anlattıkları arasındaki kıyaslama göstermektedir ki, Hristiyanların askere alınması yetkisinin devredilmesi, aslında celp işlemlerinin daha düzenli ve kontrollü bir biçimde yapılmasını sağlayamamıştır.

Sözü buraya getirmişken, 1852 yılında Donanma-yı Hümayuna ait tersanede çalıştırılacakların celbine ve Kesriye'deki direniş hareketlerine yeniden dönmemiz gerekiyor.¹¹⁷ Bu olayla ilgili belgeleri içeren dosya, Hırpışta, Kolonya ve Nasliç kazalarının Ekim 1852 tarihli meclis toplantıları tutanaklarıyla başlamakta ve olaylar kısaca özetlenmektedir.¹¹⁸ Daha önce Hristiyan askerlerin de prensip olarak kur'a usulüyle celbine karar verilmişti.¹¹⁹ Meclis-i Bahriyenin Aralık 1852 tarihli tutanağındaki açıklamalara göre, bu karar MVL'nin inisiyatifıyla alınmıştı.

Ekim ayında asker celbiyle görevlendirilen Miralay Edhem Bey, Eyalet Meclisi üyesi Mehmed Halid Bey ve Manastır metropoliti vekili Papas İstoyce görev yerlerinde reaya başkanları, gayrimüslim tüccarlar ve köylerdeki gayrimüslim eşrafla olağandışı bir meclis toplantısı düzenlemişlerdir.¹²⁰ Bu toplantıda Hristiyan toplumundan kur'a yöntemiyle asker celbi yapılacağı ilan edilmesi üzerine, Hristiyan eşraf karara başkaldırmıştır. Tutanaklarda hemen hemen aynı sözlerle, bütün ikna çabalarının her seferinde boşa gittiği ve bir sonuca varılmadığı belirtilmektedir. Hristiyanların ileri gelenleri, kur'a usulünün uygulanmasını prensip olarak reddetmişlerdir. Sonunda gene de gerekli sayıda yeni asker, Nasliç'ten 14 kişi, Hırpışta'dan 7 kişi ve Kolonya'dan 7 kişi olmak üzere kur'a çekilmeden (bilâ kur'a ahz-u girift) askere alınmıştır. Kimlerin askere alınacağı konusundaki seçimi Edhem Beyin mi yoksa Hristiyan cemaatinin mi yaptığı açıklanmamıştır. Ancak bazı Hristiyan ileri gelenlerinin geçici olarak tutuklandığı, fakat sadrazamın emri üzerine serbest bırakıldığı belirtilmiştir.¹²¹

Benzer açıklamalar Görice¹²² ve Kesriye'deki kur'a meclislerinin 4 Kasım 1852 tarihli tutanaklarında da bulunmaktadır.¹²³ Bu kur'a meclisleri de buralarda Rum-Ortodoks eşrafın şiddetli direnişiyle karşılaşmışsa da, direniş kur'a usulüne değil, genel olarak asker celbine karşıydı. Hatta metropolitin vekili Papaz İstoyce'nin, toplantıya katılan Hristiyan ileri gelenlerini memurlara yardımcı olmaya ikna etme çabaları boşa gitmişti. Görice

ve Kesriye'deki Hristiyanlar onu Osmanlı işbirlikçisi olmakla suçlamışlardır. Sonunda askerler, kur'a yöntemine başvurulmadan seçilmişlerdi.

Kasım sonunda ve aralık başında Kesriye, Görice, Naslıç, Hırpışta ve Opar'daki reayanın fakirleri (reaya-ı fakir-i fukara kullan) iki dilekçeyle askere alınan "çocukların" serbest bırakılmalarını rica etmişlerdir.¹²⁴ Dilekçeyi yazanlar, adı geçen yerlerde zaten çok az genç nüfus bulunduğunu, bölgenin dağlık ve ormanlık coğrafyası yüzünden geçimlerini sağlayabilmek için memleketlerinden uzak yerlerde ticaret yapmaktan başka çareleri olmadığını ileri sürmektedirler. İki yıldan beri tekrar tekrar asker toplandığı, geri kalan genç adamların ve çocukların kur'a memurları tarafından götürüldüğü ve bazı genç adamların da askere alınma korkusuyla yurtdışına, Mora'ya firar ettikleri dilekçelerde açıklanmaktadır. Zenginler para ödeyerek çocuklarını askerlik yapmaktan kurtarabiliyorlarsa da, dilekçeyi sunan fakir ahali böyle bir olanağa sahip olmadıklarından, çektikleri büyük sıkıntıdan yakınmaktadır.

İlginç olan nokta, Osmanlı resmi dairelerinin bu direnişi kur'a usulüne karşı bir hareket olarak yorumlamalarıdır. Nitekim Dar-ı Şura-yı Askerinin tutanağında yürütülen tahminlere göre, direnişin nedeni, kur'anın Rum-Ortodoks milletin ileri gelenlerinden bazılarının oğullarına isabet etmesi, onların da –bu yöntem henüz alışık olmamaları yüzünden– çocuklarını vermek istememeleridir.¹²⁵ Bahriye Meclisinin görüşüne göre, ayrıcalıklı durumlarını korumaya çalışan ve oğullarını askerlik hizmetinden kurtarmak isteyen, söz sahibi bazı kişiler ahaliyi direnişe kışkırtmışlardır.

Kaptan-ı derya Mahmud Paşa, kur'a usulüyle asker seçiminin her yerde problemsiz uygulandığını, sadece sözü geçen kazalarda direnişle karşılaşıldığını vurgulamaktadır.¹²⁶ Oysa kendisi, kur'a usulünün, seçimin patrik tarafından yapılmasından çok daha adil olduğu kanısındadır. Mahmud Paşanın, kur'a usulüyle celbin diğer yerlerde sorunsuz yürütüldüğünden söz ederken, Müslümanları mı yoksa Hristiyanları mı kastettiği belli değildir. Kaptan-ı deryanın belirttiğine göre, Kesriye'de bir süre için, daha doğrusu ahali kur'a usulünü isteyinceye kadar, bu yöntemden vazgeçilecektir.

Rumeli ordusu Müşiri Ömer Lütfi Paşa ise, kur'a usulünden vazgeçilmesinin yanlış olduğu görüşündedir.¹²⁷ Ayrıca toplanacak asker sayısı

konusunda herhangi bir ödünde bulunmayı reddetmektedir, zira bunların Müslüman ahaliye kötü örnek teşkil edebileceği fikrindedir.

Kur'a usulünden vazgeçilmesinin kötü örnek olacağı argümanı, Meclis-i Bahriye'nin ve MVL'nin, Kesriye'de kur'a usulünün zorla uygulanması kararını vermesine yol açmış değildir. Daha önce Müslüman ahaliye karşı zorlayıcı önlemler alınmış, kur'a usulüne hile karıştırmaya ve çekişi yönlendirmeye kalkışan bazı ileri gelenlere ağır cezalar verilmişti. Başka bir konuda ise, Müslüman ahalide uygulanan yöntem örnek alınmıştı. Söz konusu mesele, bedel ödeyerek askerlikten muafiyetin hangi koşullarda mümkün olacağıdır. Kesriye, Görice, Naslıç, Hırpışta ve Opar'da yaşayan reayanın dilekçesinde bundan söz edilmektedir. Meclis-i Bahriye'nin tutanağından anlaşıldığı kadarıyla, metropolitle yapılan görüşmeler sırasında, kolektif bir bedel ödenmesi meselesi müzakere edilmiştir. Bu parayla tersanede çalıştırılmak üzere sivil veya "başıbozuk ameale" işe alınabilecektir. Fakat meclis tarafından önerilen ve MVL'nin kabul edip, padişahın da onayladığı bir kararla bu uygulamaya set çekilmiştir. Bedel ödemek suretiyle askerlikten muaf olma imkânının reddi konusunda ileri sürülen argümanlar şunlardı: Padişah kısa süre önce, tersanede başıbozuk işçilerin yerine askeri hizmetlilerin çalıştırılmasına karar vermiştir. (Bu kararla kur'a uygulamasında olduğu gibi, 1845 yılında verilen bir ödün geri alınmaktaydı.) Tutanağa göre bir miktar para ödeyerek kurtulmak, Müslümanlara kötü örnek teşkil edecektir. Müslümanlara para karşılığında askerlikten muafiyet imkânı tanınırsa, kısa süre sonra askere alınacak birilerini bulmak zorlaşacaktır.

Hristiyanlar da Müslümanlar gibi kendi yerlerine askerlik yapacak bir kişiyi bedel olarak gösterebileceklerdir. Fakat bu kişinin, askere gitmekle yükümlü kişiyle aynı milletten –aynı dini topluluktan– olması gerekmektedir. Ne olursa olsun, her millete isabet eden kotanın dışına çıkılmaması şarttır.

Burada dikkati çeken nokta, her iki kararın da gerçekte milletlerin güçlendirilmesi anlamına gelmesidir. Şöyle ki: 1) Askere alınacakların sayısı milletlere ayrılan kontenjana göre saptanacaktır. 2) Gayrimüslim cemaatlerin temsilcileriyle yapılan çalışmalar, Osmanlı yönetimin görüşüne göre iyi sonuç vermektedir. Nitekim Manastır metropoliteninin temsilcisi, as-

ker celbiyle görevlendirilen memurlara yardımcı olmuş, hatta kur'a meclisine üye olarak katılmış ve Kesriye'de arabuluculuk etmeye bile çalışmıştır. Bir sorun çıkması durumunda, Babîâlî'nin kararı dikkat çekicidir: Kur'a usulüne karşı direnen gayrimüslimlerin ileri gelenleri, Müslümanların aksine cezaya çarptırılmamış ve –örneğin sürgüne gönderilerek– devre dışı bırakılmamışlardır. Reformların uygulanması konusunda ortaya çıkan bu tutarsızlık, milletlerin bağımsız (otonom) yönetiminin devlet tarafından kabullenilmesine delil sayılabilir.

Bütün müzakerelerde, gayrimüslimlere özel bir vergi olan cizye şartı bir rol oynamaktadır. Şöyle ki cizye, başlangıçtan beri askerlik hizmetinin yerini tutan bir vergi olarak kabul edilmemektedir.¹²⁸ Her iki taraf da, askerlik hizmeti yerine ödenen kolektif vergiyi cizyeyle ilişkili görmemektedir.¹²⁹ Buna karşın, askerlik yapacak gayrimüslimlerin, hizmetleri sırasında cizye ödemek zorunda olmadıkları belirtilmektedir. Hizmet sürelerinin bitiminde hemen terhis edilmeyip tıpkı Müslümanlar gibi belli bir süre Redif olarak hazırda bulunmaları gerektiğinden, padişahın lütfuyla bu zaman zarfında da cizyeden affedileceklerdir. Bu düzenleme dolayısıyla cizyeden muafiyetle askerlik arasında bir bağlantı kuruluyorsa da buna tutarlı bir açıklama getirilmemektedir. Gayrimüslim asker, –yedek askerlik dahil– hizmet süresi bittikten sonra, Müslümanlarla aynı süre askerlik yapmasına karşın, yeniden cizye ödemek zorundadır. Cizye sorununun çözümü kapsamlı olarak ancak 1855 yılında ele alınmıştır.

Özetle diyebiliriz ki, gayrimüslimler konusunda yapılan reformlar, esas olarak Müslüman askerlerinkinden farklı değildir. Bu meselenin karakteristik ögesi, kur'a usulünü uygulamaya yönelik çabalardır. Ama aynı zamanda Bahriye tersanesinde çalışan ve başıbozuk diye adlandırılan ücretli işçilerin yerine, askerlik görevini yapan kişileri, yani nizami askerleri getirmek de amaçlanmaktaydı. Kararlarda yapılan değişikliklerin nedeni, büyük olasılıkla Osmanlı merkezi yönetiminin, milletlerin bağımsızlıklarına fazla müdahale etmekten çekinmesidir. Örneğin Hristiyan topluluklarının ileri gelenlerinin direnişi sonucunda Kesriye'de kur'a usulünün uygulanmasından bir süre için vazgeçilmiştir. Bunun dışında cizye sorunu, 1852 yılında kendini belli etmeye başlamıştır.

Kesriye olayı bağlamında gayrimüslimlerin askerlik hizmetinin meşrulaştırılması müzakere edilirken,¹³⁰ geleneğin çok önemli bir rolü olmuş ve bazı olaylar örnek gösterilmişti. MVL ve Meclis-i Bahriye tutanaklarında askerlik hizmetinin, bütün tebaanın –hangi dinden olursa olsun– hükümdara ve devlete karşı üstlenmesi gereken bir yükümlülük olduğundan da söz edilmiştir. Gene de celp edilecek Hristiyan kotası, Müslümanlar için uygun görülen kotadan bilinçli olarak daha düşük tutulmuştur. Meclis-i Bahriye, askerlik çağındaki (erbab-ı esnan) Hristiyanlarda 1:86 veya 1:87 oranını, buna karşın Müslüman erbab-ı esnanda 1:10 oranını saptamıştır.¹³¹

1847/48 yıllarında, Hristiyan askerlere bazı kolaylıklar tanınmasını amaçlayan bir konu ortaya atılır. Bu, Hristiyan tayfaların düzenli olarak ibadet yapabilmeleri için bir din görevlisi atamanın gerekıp gerekmediği meselesidir. Böyle bir konunun müzakereye konması, muhtemelen bir tek adamın inisiyatifıyla gerçekleşmiştir ve o kişi de kaptan-ı derya Damat Halil Rifat Paşadır.¹³²

Ağustos 1847'de Halil Rifat Paşa kumandasındaki Osmanlı donanması Gelibolu önünde demir atmıştı. O gün, Hristiyanların bir dini bayramına rastladığından,¹³³ gemideki Hristiyan tayfalara Gelibolu kilisesindeki ayine katılmak için karaya çıkma izni verme kararı Halil Rifat Paşaya düşmüştü. Halil Rifat 31 Ağustos 1847 tarihli yazısıyla Babıâli'ye bu konudaki düşüncelerini bildirdi.¹³⁴ Kaptan-ı deryanın anlattığına göre, söz konusu denizciler henüz kısa süredir askerlik yapmakta olduklarından, bir fırsatını bulup firar etmelerinden korkulmaktadır. Silahlı Müslüman askerlerden oluşan bir muhafız birliğinin yanlarına katılması da tatbiki zor bir çözüm yoludur. Bunlar kilisenin kapısında durup bekleseler bile, toplanan kalabalık Hristiyan cemaatin arasında askerlerin seçilmesi ve kontrol edilmesi mümkün değildir. Eğer Müslüman askerler gayrimüslimlerin peşinden silahlı olarak kiliseye girerlerse, kilisedeki cemaat arasında kargaşa çıkması muhtemeldir. Bu nedenle Halil Rifat Paşa, tek çare olarak Gelibolu'daki Hristiyan cemaatten, Hristiyan mürettebatın kaçmasını önleyeceklerine dair güvence istemiş, fakat böyle bir garanti alamamıştır.

Bu durum karşısında Halil Rifat Paşanın aklına bir çare gelmiştir: Gemilerden birine bir papaz getirtip, geçici olarak düzenlenen bir "ma'-

bet"te ayin yapılmasına izin verilirse, sorun belki çözümlenebilecektir."¹⁵ Paşaya göre bu davranış, tayfalar tarafından olumlu karşılanmıştır. Bu nedenle Halil Rifat Paşa, gelecekte Hristiyan tayfalar için bir papaz tayin edilmesini ve ayin yapılabilen bir yer ayrılmasını Babıâli'ye önerir; bu düzenlemeyle denizcilerin dini ayinlerini sadece gemilerin demir attıkları zamanlarda değil, açık denizde de yapabilmelerinin sağlanmış olacağını açıklar.

Halil Rifat Paşa bu teklifini desteklemek için, Osmanlı gemilerinde Hristiyan "ma'bed mahallerinin" yeni bir şey olmadığına işaret eder. Eskiden, Rum veya Avrupalı tayfaların yerini Müslümanların almasından önce, gemilerde Hristiyan denizci veya tutsaklara dini görevlerini yerine getirebilecekleri yerler ayrıldığını anımsatır.¹⁶ Kaptan-ı deryanın ileri sürdüğü argümanlar, bir karara varılırken, bazı olayların örnek (*precedent*) gösterilmesinin önemini kanıtlar.

15 Eylül 1847'de, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, kaptan-ı deryanın önerisini Sultan Abdülmecid'e sunar.¹⁷ Üç gün sonra karar belli olur: Paşah sadrazamın görüşünü paylaşmaktadır. Hristiyan mürettebatın dini ayin yapmasına ancak donanmanın demir attığı zamanlarda izin verilebilecektir. Bu durumda gemiye bir papaz getirtilecektir. Açık denizde Hristiyanların ayin yapması meselesinde önce şeyhülislamın fikrini almak gerekmektedir.

Şeyhülislam Arif Hikmet Efendinin 4 Ekim 1847 tarihli görüş bildirimi (tezkire) olumsuzdur.¹⁸ Osmanlı donanmasında böyle bir "âyin-i küfür"¹⁹ yapılmasına izin vermek, yeni bir kilise inşasını onaylamaktan farksızdır. Üstelik daha önce Osmanlı donanmasında Hristiyan papazlar bulunduğu dair bir olay duyulmamıştır. İslam hukukuna göre kaptan-ı deryanın önerisini onaylamak mümkün değildir.²⁰

Bu kararla gerçek bir yeniliğin getirilmesi önlenmişti. Hristiyan tayfaların deniz seferlerine bir papazın katılmasına –Halil Rifat Paşanın asıl istediği buydu– izin verilmedi. Ama ilginç olan, bu amaca yönelik küçük bir adımın atılmasıdır. Donanma bir yerde demirlediğinde dini ayin yapılabilmesi, bir anlamda uyarıcı, teşvik edici bir etki gösterir. Charles Blunt, 22 Eylülde Selanik'ten yazdığı mektupta "Ekselans Halil Rifat Paşanın bir kez daha hoşgörölü tutumunu kanıtladığı"ndan söz eder:

Sayın Lordum, size bu ayın 15'inde yollamış olduğum son mesajımda, Kapudan Paşanın, Selanik başpiskoposuna, limanda bulunan Türk donanmasının gemilerindeki Hristiyan tayfalar için dini ayin yapmak üzere papazlar göndermesi talimatını verdiğini bildirmiştım. Şimdi de Lord cenaplarına Halil Paşa hazretlerinin hoşgörüsünü kanıtlayan başka bir davranışından söz etmek fırsatı elime geçmiş bulunuyor. Halil Paşa, Selanik'ten ayrılmadan önce Petrona Beye,¹⁴¹ Selanik başpiskoposunu çağırmasını ve ona, başka çadırlarla birlikte Beshchira'da donanmadan görülebilecek bir yerde kurulan kendi otasını geçici bir süre için Hristiyan gemicilerin kullanımına tahsis edeceğini, orasını gemicilerin ibadetlerini yapıp kutsanabilecekleri bir şapel (küçük kilise) haline getirebileceklerini bildirmesini emretti.

Bu ayın 18'i cumartesi günü başdiyakoz, iki papazla birlikte amiral (kaptan-ı derya) gemisine çıktı, kısa süre sonra gemiye ait masa ve iskemleler bir sandala yüklendi ve bunları diyakozun uygun gördüğü şekilde çadıra yerleştirecek yardımcıları da onlara katıldı. Diyakoz karaya çıktığında ben de oradaydım ve gerek Türk subaylarının gerekse denizcilerin çadırı geçici bir mabet haline getirmeye uğraşırken gösterdikleri iyi niyete ve sevecen tavra hayran olduğumu söylemeden geçemeyeceğim.

Bu ayın 19'u pazar günü, ortalık aydınlanırken 250 Hristiyan gemici başlarında kaptanları ve diğer subaylar olduğu halde, karaya çıktılar ve güneş doğduktan yarın saat sonra Selanik başpiskoposu cüppesini giyerek dini ayini başlattı; çok sayıda küçük rütbeli Türk subayı (*petty officers*) ve denizci de hazır bulunmaktaydı ve herkes verilen emre uyararak Hristiyanların ayini sırasında kendi düşüncelerini belirten en ufak bir ifade veya eylemde bulunulmadı. Ben ayin bitene kadar Petrona Beye ait sancak gemisinin kaptanı ile birlikte çadırda kaldım, daha sonra Petrona'nın çadırına geçtim ve ayinin bitiminde oraya gelen başpiskoposun karşılanışında hazır bulundum, bu vesileyle orada bulunan subayların onun vaazını övmelerine tanık oldum.

Bu ayın 20'si, pazartesi günü, doğu kiliselerinin yortularından biri olması nedeniyle ayin tekrarlandı.

Kapudan Paşanın bu hoşgörülü davranışı sayesinde uygulanan sağduyulu politika konusundaki naçizane görüşlerimi Lord cenaplarının paylaşımlarını beklemek haddim değilse de, bu olayın Selanik'teki fanatik otoriteler üzerinde olumlu bir etkisi olacağını umduğumu bildirmek isterim. Söz konusu üst düzey görevliler, başpiskoposa karşı sürekli saygısız bir davranış göstermekte ısrar ediyorlar. Ancak, bu pašalıktaki (*pashalik*) doğu kilisesinin başı olan başpiskoposun, mevkiinden kaynaklanan vakarını korumayı başarması sayesinde, beylerin onu aşağılamaya cesaret edemediklerini söyleyebilirim.¹⁴²

Blunt'ın mektubu adeta coşkulu bir ifadeyle yazılmıştır. Fakat mektubun son bölümü, olaya bakiş açısının nasıl değerlendirilmesi gerektiğini gösterir. Blunt burada, fanatik ve adaletsiz davranışlarını raporlarında sürekli anlattığı Selanik valisine mukabil, Halil Rif'at'ın ne kadar parlak bir hoşgörü örneği olduğunu vurgulamak gayreti içindedir.¹⁴³ Bu bakımdan paşanın emri altındaki küçük rütbeli Osmanlı subaylarının kutlamaları hakkında yazdıklarını fazla önemsememek gerekir.

Britanya hükümeti Halil Rif'at'ın reform denemelerini büyük bir ilgiyle izlemekteydi. Britanya Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, 13 Eylül 1847 tarihli mektubunda, Büyük Britanya'nın, Halil Rif'at'ın politikasını desteklediğini belirtmekte ve Babıâli'yi reformlardan geri adım atmama konusunda sert bir ifadeyle uyarmaktadır.¹⁴⁴ Palmerston mektubunu sona erdirirken şu hususu belirtmektedir: Osmanlı devletinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü (saltanat-ı seniye'nin istiklal ve tamami-i arazisi), hangi dinden olursa olsun tüm tebaaya karşı, insan haklarına ve sivil haklarına (hukuk-ı insaniye ve mülkiye) riayet ederek davranması ve bu konuda güvence vermesine bağlıdır. Ne var ki, Britanya siyasetinin desteği, Halil Rif'at'ın en önemli önerilerinin reddedilmesini önleyememiş, Mart 1848'de de kaptan-ı derya görevinden azledilmiştir.¹⁴⁵

Osmanlı merkezi yönetiminin bir karara varmasındaki sorun, Hristiyan denizcilerin dini ayine katılabilmelerinin, bundan böyle kaptan-ı deryanın tutumuna ve donanma demir attığında, Hristiyan din adamlarıyla ilişki kurma niyetine bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Dini ayinin düzenlen-

mesi her seferinde kapsamlı bir organizasyon faaliyeti gerektirmekteydi. Halil Rif'at Paşanın düşüncesine göre, bu durum Hristiyan mürettebatın memnuniyetini sağlamaktan uzaktı.¹⁴⁶ Bu hoşnutsuz adamların donanmada hizmet etmesi tehlikeli olabilirdi. Bu nedenle askeri hizmetle yükümlü Hristiyanların gelecekte donanmaya değil, kara ordusuna yerleştirilmesini önerdi. İşte bu tartışma, önceki bölümde incelenen, Hristiyanların muvazzaf orduya alınıp alınmaması konusundaki müzakerelerin çıkış noktasıdır.¹⁴⁷

Burada Sadık Rif'at Paşanın yapıtıyla paralellik gösteren bir bakış açısının bulunması ilgi çekicidir. Sadık Rif'at Paşa, "Devlet yönetiminin temel kuralları" hakkında yazdığı risalede, tebaanın hoşnut edilmesi meselesine büyük önem vermiştir.¹⁴⁸ Sadık Rif'at Paşanın görüşüne göre, bir devletin ve tebaanın yönetiminde iki farklı tutum söz konusudur: "tebaayı hoşnut etmek" veya "tebaayı korkutup zorbalıkla dizginlemek."¹⁴⁹ Sadık Rif'at, birinci yolun çok daha etkileyici olduğundan söz ederek, o yolu tercih etmenin fayda sağlayacağını ileri sürer.¹⁵⁰ Ahalinin "mizacı" ile devletin durumu arasında sıkı bir bağlantı olduğunu ve hükümetinden memnun bir milletin kolay kolay isyana teşvik edilemeyeceğini savunur. Halil Rif'at ile Sadık Rif'at arasında bir ilişki bulunduğu belgelenememektedir. Gene de Sadık Rif'at'ın risalesindeki bu açıklamalar, sanki kaptan-ı deryanın yaptığı somut reform önerilerinin teorik kurgusu oldukları izlenimini uyandırır.

Örneklerden anlaşılıyor ki, Osmanlı merkezi yönetiminin politikasındaki önemli öğelerden biri, Hristiyan tebaaya ödün vererek ve kolaylık göstererek, asker celbinin kabul edilmesini sağlamaktır. Bundan böyle askerlik görevinin Hristiyanlara da yüklenmesi amacına yönelik sürekli gayrimüslimleri hoşnut edecek önlemler alındığını saptasak da, bu politikanın uygulanması, şariat hükümleriyle çatışmama koşuluna bağlıydı. Görüşüme göre başka bir sorun da, milletlerin yönetimleriyle olan ilişkilerde kesin kuralların ya da açıkça belirlenmiş amaçların bulunmayışındır.

5 Ekim 1853 tarihinde, yani Kırım savaşıyla sonuçlanan diplomatik anlaşmazlık sırasında, Sadrazam Naili Mustafa Paşa¹⁵¹ padişaha Ermeni patriğinin bir yazısını sunmuştur.¹⁵² Bu belgeyi imzalayanlar –patrik ve Ermeni toplumunun birkaç ileri geleni– Ermeni milletinin Osmanlı ordusunda askerlik hizmetine hazır olduğunu dile getirmektedirler. Sadrazam

bu belgeyi imza sahiplerinin isimleriyle birlikte *Takvim-i Vekayi*'de ve yarı resmi gazete *Ceride-i Havadis*'te yayınlamayı önermiştir. Ayrıca metnin Fransızca ve Rumca çevirileri de yayınlanacaktır. Sadrazamın belirttiğine göre, Ermeniler böyle bir açıklamada bulunan tek millettir. Bu öneri bir gün sonra Sultan Abdülmecid tarafından onaylanır.

Sadrazamın önerisi her şeyden evvel Rusya'ya karşı diplomatik bir hamle olarak değerlendirilmelidir. O dönemde Ortodoks cemaatin önderliğini ve doğu Hristiyanlarının koruyucusu sıfatını takınan Rusya ile süregelen çatışmalarda Ermenilerin cephede savaşmaları düşüncesi, Rus diplomatları üzerinde herhalde yıkıcı bir etki yapmış olmalıdır.¹⁵³ Bunun ötesinde, Ermenilerin mektubunun Rumca tercümesinin yayınlanması, Rum-Ortodoks millet için de bir darbe olmuştur, çünkü o topluluk böyle bir teklifte bulunmamıştır. Bu durumdan iki milletin birbirlerine karşı kıskırtılmak istediği açıkça belli olmaktadır.

Bu belge, Ermeni milletinin Osmanlı ordusunda aktif görev yapmaya hazır olduğunun bir delili gibi değerlendirilmek istense de, gerçekliği münakaşa götürür.¹⁵⁴ Ermeni patriğinin söz konusu belgeyi düzenlemesinin sebeplerine dair elimizde hiçbir bilgi yoktur. Patriğin amacını bu tek mektuptan öğrenemeyiz. Sadrazamın, Ermeni patriğinin mektubuna gönderdiği büyük ilgi ve mektubu *Takvim-i Vekayi* ile *Ceride-i Havadis* gazetesinde yayınlama kararı, gayrimüslimlerin askerlik meselesinin, eskiden olduğu gibi o tarihte de ideolojik bakımdan önemsendiğini gösterir.

5.4 EŞİT HAKLAR, EŞİT YÜKÜMLÜLÜKLER - 1856 ISLAHAT FERMANI

5.4.1 Gayrimüslimler için iane-i askeriye ödemesi

Kırım savaşının bitiminden yaklaşık dokuz ay önce, 14 Mayıs 1855 tarihinde *Takvim-i Vekayi* gazetesinde, gayrimüslim tebaanın bundan böyle ülke savunmasına katılacağı ya da bedel olarak bir miktar para ödeyeceği ilan edildi.¹⁵⁵ Bu önlem daha önce, 1848 yılında ileri sürülmüş olan bir argümanla açıklanmıştı: "Vatan-ı umumînin hizmet-i muhafazası cümleinin müteretep zimmeti(dir)." (Tüm vatanın korunması herkesin üzerine düşen bir yükümlülüktür.)¹⁵⁶ Verilen ilanda, yükümlülüklerin en önemlisi

ve zoru olarak nitelendirilen askerlik hizmetinin, bundan böyle sadece Müslümanların omuzlarına yüklenmemesi gerektiği de belirtilmiştir.

Bu durumda metnin amacının ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Metnin başında bir bedel ödeme olanağından söz edilmekte ve bu konuya ilişkin ifadeler makale boyunca devam etmektedir. Gayrimüslimlere böyle bir olanak tanımanın nedeni olarak da, aslında gelecekte Osmanlı ordusunda Müslümanların çoğunluğu teşkil etmesi gerektiği ileri sürülmektedir; zira hem ahalinin çoğu Müslümandır hem de Müslümanlar, “silâhşorlukla ülfeti” olan (silah kullanmaya alışık) bir topluluktur.¹⁵⁷ Açıklanan nedenler, aslında sürekli yinelenen basmakalıp sözlerdir. Özellikle nüfus sayıları hakkında söylenenler –bölüm 5.2’de gösterildiği gibi– farklı şekilde yorumlanabilir.¹⁵⁸ *Takvim-i Vekayi*’ye göre gayrimüslimlerin celpi gayet küçük çaptadır. Geri kalan gayrimüslim erkeklerin çoğunluğu, askerlik görevinde üzerlerine düşen payı iane-i askeriye (askerlik yardımı) diye adlandırılan bir ek vergi ödemek suretiyle yerine getireceklerdir.

Bu metinde iane-i askeriye’nin bir bedel olduğu vurgulanmaktadır. Aynı terim, bir Müslümanın askerlik görevini bizzat yerine getirmek istemediği zaman da kullanılmaktaydı. Fakat arada önemli bir fark göze çarpmaktadır: Gayrimüslim tebaa askerlikten muaf olmak için toplu halde (kolektif) bedel ödemek zorundadır. İane-i askeriye’nin hangi esaslara dayanılarak hesaplandığına dair ayrıntılı açıklamalar bunu göstermektedir. Gayrimüslimler, nüfus sayısına göre Müslümanlarla aynı oranda asker çıkarmak zorundadırlar. Fiilen askerlik yapanlar, bu kotadan düşülecek, bedel geri kalan gayrimüslim erkeklere bölüştürülecektir. Buna karşın Müslüman erkek, kur’a kendisine isabet ettiği halde askerlik görevini yerine getirmek istemiyorsa, yerine gidecek kişinin parasını ödemek zorundadır.

Aktif hizmet eden gayrimüslimlere askeri reformun esasları uygulanacaktır. Hizmet süresinin sınırlandırılması, yeni askerlerin kur’a usulüyle seçilmesi, askeri akademilere giriş izni konusundaki düzenlemeler ve subayların seçimi buna dahildir. Demek ki merkezi yönetim, gayrimüslim askerlerin seçiminin denetimini eline geçirmek ümidini tamamen yitirmemiştir.

Makaleden anlaşılan odur ki, cizyenin yerine iane-i askeriye geçecektir. Cizyenin burada bir bedel olarak yorumlanması,¹⁵⁹ akla şu soruyu getiriyor: Gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğü, acaba cizye vergisinin değiştirilmesi ni ideolojik temellere oturtmaya yarayacak teorik bir düzenlemeden mi ibaretti? Söz konusu makale, inceleme yaptığımız kaynakça içinde cizyeyi açıkça askerlik hizmeti yerine ödenen bir bedel olarak tanımlayan ilk belgedir. Cizye toplanmasının 1840 yılında gayrimüslim cemaatlara yüklenmesi sırasında, bu ödemeye askerlik hizmeti arasında bir bağlantı üzerinde durulmamıştır.¹⁶⁰ 1852 yılında da cizyeye ek olarak bir askerlik bedeli vergisi müzakere edilmiştir.¹⁶¹ Gülsoy, kitabının başında cizyenin askerlikten muafiyeti sağlayan bir ödeme olduğunu belirtmekteyse de, kanımca bu bir yanlış anlamadır.¹⁶² Aslında şeriatın göre, cizye sadece silah kullanabilecek durumdaki yetişkin erkeklerden alınır.¹⁶³ İncelendiğinde, meselenin savaşabilmek değil, Müslümanlara karşı silah kullanma olasılığı olduğu anlaşılıyor. Kudâma b. Ca'far'ın (ölümü 317/930) *Kitâb al-Harâc* adlı eserindeki bir bölüm açıkça bunu ifade ediyor:

Umar b. al-Hattâb, ordusunun kumandanlarına (*ümera el-ecnad*), sadece kendilerine karşı savaşan kişilerle savaşmalarını ve kadınların, çocukları (nisa ve sibyan) öldürmemelerini yazdı. Daha sonra da onlara, yalnız sakalını kesenlerden (yani erişkinlerden) cizye istemelerini buyurdu. Başka bir yerde peygamberin –Allah onu kutsasın ve selamete erdiresin– kadın ve çocukları öldürmeyi yasakladığından söz edilmektedir. Bütün bunlar cizyenin yalnız öldürülmeleri gerekli olan kişilerden alındığının ve bunların cizye ödemekle ölmekten kurtulduklarının delilidir.¹⁶⁴

Buna benzer bir dizi kanıt Abu Yusuf'ta da bulunmaktadır: Müslümanlar sadece erişkin erkeklerle savaşır, kadınların ve çocukların öldürülmesi yasaktır. Bu nedenle yetişkin erkekler cizye ödeyerek yaşama hakkını satın almak zorundadırlar; kadınların ve çocukların böyle bir ödeme yapmalarına gerek yoktur, çünkü öldürülmeleri söz konusu değildir.¹⁶⁵ Cizyenin bir çeşit ceza ödemesi sayıldığı, bu kelimenin Arapçada “cezalandırma,” “misilleme” anlamına gelen “czy” kökünden türetilmiş olmasından da anlaşılır.¹⁶⁶

Daha sonraki fıkıh kitaplarında ise, cizyenin fonksiyonundan nadiren söz edilir. İbrahim al-Halabî'nin *Multakâ l-Abhur* adlı eseri için de bu geçerlidir.¹⁶⁷ Mehmet Mevkufatî, adı geçen kitabın Osmanlıca çevirisinde bu eksikliği gidermiş ve cizye hakkındaki bölümün başına, kendi sözleriyle şu cümleleri ilave etmiştir:

Vaktaki musannif harac-ı arazi zikrinden fariğ oldu ise bu fasılda harac-ı rüusu ki cizyedir anı zikr eyledi. Zira cizye tesmiyesi zimmi katilden kifayet eylediği içindir. Kaçan (eğer) kâfir cizye kabul eylese katil andan beri olur. Hak subhanehü ve taala'nın "kâtilü l-lezîne lâ yû'minûne billâh" kavli şerifinden "hattâ yu'tû l-cizyete 'an yedin ve-hüm sagirûn"¹⁶⁸ kavli şerifine değin (et-Tevbe, ayet 29) vâki olan nazm-ı şerif ahz-ı cizye ile katilden halâslarına hüccettir. Eğer denilirse küfür mâsiyettir (günahdır) cevap verilir ki cizye küfürü takrirden bedel değildir, ancak terk-i katildir ve istirkaktan (köleleştirmekten) ivazdır. Kısas ivaz ile ıskat olunmak gibidir.¹⁶⁹

Burada sözünü ettiğimiz açıklamalar, genel olarak cizyeyle ilgili verilen bilgiler gibidir ve Türkiye Dinayet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde yine bu açıklama bulunmaktadır.¹⁷⁰ Sözü edilen Kur'an ayeti (Sure 9, 29) bu meseleyle ilgilidir. Şeriatta cizyeyle askerlik görevi –veya savaşıma yükümlülüğü– arasında bağlantı yoktur. O halde gayrimüslimlerin, Müslümanların saflarında savaşmakla yükümlü olmaları ve icabında para ödeyerek bu yükümlülüğünden muaf tutulmaları yeni bir fikirdir. Zaten gayrimüslimlerin, Müslümanların saflarında çarpışmasına eskiden de rastlanmıştır. Buna karşılık savaşa katılan gayrimüslimlerden cizye alınmaması, askerlik bedeli ödemeyecekleri anlamına gelmemektedir.¹⁷¹

Mayıs 1855'te *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan makalenin özelliği, vatan sözcüğünün dikkati çekecek kadar sık kullanılmasıdır. Kelime üç kez tekrarlanmaktadır. Makalenin başlangıcındaki ifade –"Vatan-ı umumînin hizmet-i muhafazası cümlelerin müterettep zimmeti(dir)"– adeta Mustafa Reşid'in 1848 yılında sarf ettiği sözlerle bağlantı kurmaktadır; "umumi" (genel) sıfatı ise, bu kavrama "müşterek" (ortak) sıfatından daha soyut bir

anlam kazandırır. Böylece *Takvim-i Vekayi*'deki vatan kavramı, giderek belirgin bir şekilde Fransızcadaki "patrie" (Almancadaki "Vaterland") kavramının anlamına yaklaşmaktadır.

Bu sözcüğün geçtiği diğer iki yer, vatan kavramıyla devlet kavramı arasında sıkı bir bağlantı olduğuna delalet eder. Nitekim makalenin sonuna doğru "sair sunuf-ı tebaa-ı şahanenin hizmet-i devlet-ü vatanda bulunmak i'tibar ve şanından hissemend" oldukları (padişahın diğer tebaasının bütün sınıflarının devlet-ü vatana hizmet etmekle itibar ve şan kazanacakları) belirtilmektedir.¹⁷² Bu hizmetin şerefli bir davranış olarak nitelendirilmesi dikkat çekicidir. Daha önce geçen birkaç cümlede de benzer bir ifade bulunmaktadır: "Velinimetleri olan padişahlarına ve devlet ve vatanlarına hizmet eylemek cümlelerin arzu ettiği şey olduğunu" (tüm tebaasının, velinimetleri olan padişahlarına, devletlerine ve vatanlarına hizmet etmek istediklerini) bildiğinden söz edilmektedir.¹⁷³ *Takvim-i Vekayi*'nin daha sonraki aylarda çıkan nüshalarında da bu konuya ilişkin ifadeler bulunmaktadır.¹⁷⁴ Büyük bir olasılıkla, devlet-ü vatan teriminin bundan böyle din-ü devlet teriminin yerini alması amaçlanmaktaydı.¹⁷⁵ Nitekim Ahmed Cevdet, 1856'da katıldığı bir komisyonun, 1856 yılının Islahat fermanı için yeni bir hitap şekli (elkab) bulmakla görevlendirildiğinden söz eder.¹⁷⁶ Ahmed Cevdet'in belirttiğine göre, sonunda, Müslümanların itibarını sarsmama gerekçesiyle bundan vazgeçilmiştir. Demek ki dil açısından gerekli duyarlılığın gösterildiğini varsaymamız gerekmektedir. Fakat tutarlı ve zorlayıcı bir dil politikasından söz edilemez.¹⁷⁷

Takvim-i Vekayi'nin burada incelenen makalesi, kanımca bir kez daha bir "Osmanlı vatanseverliği" duygusu yaratma çabasını kanıtlamakta ve bölüm 5.2'de sözü edilen Ahmed Cevdet'in analizini doğrulamaktadır.¹⁷⁸ Ahmed Cevdet tarafından eleştirilen, hatta yerilen gelişmeleri 1850'li yılların ortasından itibaren gözlemek mümkündür. Bu tavır, yani "Osmanlı vatanseverliği" duygusu yaratmanın o dönemde gayrimüslimlerin Nizamiye birliklerine celti meselesiyle bağlantılı olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, dini esaslara dayanan geleneksel ideoloji, farklı dinden askerleri heveslendirme açısından uygun değildi. Oysa buradaki yorum, gayrimüslimlerin heveslendirilmesinin istendiğini öngörmektedir. Eğer yeni ideoloji, sa-

dece cizye yerine konan iane-i askeriye'nin şeriatı uygunluğunu gösteren teorik bir düzenlemeden ibaret olsaydı, bu yorumlar geçersiz kalırdı.¹⁷⁹

O zamana kadar olduğundan daha çok sayıda gayrimüslimin celbi tasarısı acaba Osmanlı hükümeti tarafından ne kadar ciddiye alınmıştır? Başlangıçta sadece cizyenin adını iane-i askeriye yapıp, askerlik muafiyet bedeli olarak meşrulaştırmanın amaçladığına dair ipuçları var mıdır? Bu sorulara yanıt ararken karşılaşılan en büyük engel, 1854 Eylülünde kurulan ve –özellikle yasa koyma konusunda– MVL'nin önemli görevlerini üstlenen Meclis-i Âli-yi Tanzimat ile ilgili belgelerin henüz kataloglanmamış olması yüzünden bu dosyaların incelenememesidir.¹⁸⁰ Elime geçen az sayıda ki belgeden biri, 1855-1858 (1271-1274) yıllarında eyaletlerden Meclis-i Âli-yi Tanzimata gönderilen belgelerin listesidir.¹⁸¹ Bu belgelerin asıllarını bulmak şu ana kadar mümkün olmamıştır. Listedeki 11 Temmuz 1855 (25 L 1271) tarihli birinci kayıt, büyük olasılıkla gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğü hakkında *Takvim-i Vekayi*'de çıkan makaleyle bağlantılıdır:

Fi 25 L 1271 (11 Temmuz 1855): Hristiyan taifesinden alınacak askerler için ısdar olunacak emr-i âlinin vusulüne kadar ahaliye teminat icrasına dair cevaben Vidin şukkası.¹⁸²

Aynı gün, aynı içerikteki bir mektup da Tırhala'dan gelmiştir. Adana'dan gönderilen bir belge ise bu vilayetin ayrıcalıklı durumunun onayından söz etmektedir. Bu ayrıcalıklı durum onayının, talep mi yoksa tasdik mi edildiği, kayıtlardan anlaşılmamaktadır. Bir ay sonra, 12 Ağustos 1855 tarihinde, Ege Adaları, Musul ve Şehrizar için yine bir ayrıcalıklı durum izni söz konusu olmuştur.¹⁸³ Aynı gün Ege Adalarından askerlikten muafiyet nedeniyle bir teşekkür mektubu gelmiştir. Demek ki hükümet en azından bu işte meseleyi neticelendiren bir karar almıştır. Sofya'dan ise, asker celbinin yapılacağını öğrenen gayrimüslimlerin firarını önleyecek önlemler hakkında bir haber gelmiştir.¹⁸⁴ Van, aynı sebepten kaçan 200 reaya ailesinin geri döndüğünü bildirmektedir.¹⁸⁵

Bu listede verilen bilgiler kısıtlı olmakla beraber, olayları değerlendirmek mümkündür. Ülkenin her tarafındaki Hristiyan ahali, hükümetin

gayrimüslimleri askere almayı planladığını haber almıştı.¹⁸⁶ Gerek ayrıcalık tanınmasına dair dilekçeler, gerekse Sofya ve Van'daki firarlar, hükümetin bu planı uygulamaya niyetli olduğuna inanıldığını göstermektedir. Gülsoy'un görüşüne göre, Hristiyan ahalinin asker celbine gösterdiği direnç nedeniyle, Osmanlı hükümeti önce toplayacağı asker sayısını düşürmüştü, sonra da bu niyetinden tamamen vazgeçmiştir.¹⁸⁷

5.4.2 Gayrimüslimlerin askerliği ve 1856 yılı Islahat fermanı

1856 yılında ilan edilen Islahat fermanı, gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğünü daha geniş bağlamda ele almışsa da, 1855 Mayısında yayınlanan metin kadar ayrıntılara girmemiştir:

Verginin müsavâtı tekâlif-i sairenin müsavâtını mucip olduğu misilli hukukça olan müsavât dahi vezâifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hristiyan ve sair tebaa-ı gayr-ı Müslime dahi ahali-i İslâm misilli hisse-i askeriye itası hakkında muahharen verilen karara inkıyat mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akçe itasıyla hizmet-i fi'liyyeden muaf olmak usulünün icrası olunması ve İslâmdan maada tebaanın sunuf-ı askeriye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamât-ı lâzıma yapılp müddet-i kalile-i mümkünke zarfında neşr-ü ilân kılınması (...) (buyrulmuştur).¹⁸⁸

Gülhane fermanının aksine, alıntılanan cümleler gayet açık ve anlaşılır biçimdedir. Gene de bu metnin düzenlemesini etkileyen ortamın koşulları hakkında bazı bilgiler eklemek gerekir. Bu belgeyle amaçlanan ne olduğu, ancak bu şekilde saptanabilir. Ahmed Cevdet'in görüşüne göre, tüm fermanın ana konusu gayrimüslim tebaanın ayrıcalıklarıdır (tebaa-i gayr-ı Müslimenin imtiyazatı).¹⁸⁹ Gerçekten maddelerin yaklaşık yarısı gayrimüslim tebaanın statüsüyle ilgilidir;¹⁹⁰ diğerleri hukuk, yönetim sistemleri ve ekonomik sorunlar konusundadır. Ferman, Osmanlı nazırlar meclisi, müttefik devletlerin sefirleri ve Şeyhülislam Arif Efendiden oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır.¹⁹¹ Müzakereler, 1 Şubatta Rusya ile mütareke yapılmadan önce, yani Ocak ayında başlamıştır.¹⁹²

Britanya elçisi Lord Stratford de Redcliffe'in, Dışişleri Bakanı Earl Clarendon'a yazdığı ve Dışişleri Bakanlığının özel bir baskıyla hazırlattığı dosyada (*Confidential Print*) saklanan mektubu, müzakerelerin nasıl sürdü-rüldüğüne dair Britanya hükümetinin bakış açısı hakkında bilgi verir.

Dün, Majestelerinin elçilik binasında üç temsilciyle Türk nazırlar he-yeti bir araya geldiler ve ben bu toplantının başarılı bir biçimde sonuç-lanacağından ümitli olduğumu memnuniyetle bildirebilirim. Konuş-maların sonunda sadece iki meselede meclise danışma gereği duyul-muştur, bunlar da din ve arazi konusunda tanınacak ayrıcalıklı hak-lar ve yapılacak reformlardır.

Babîâlî nazırlarının iddialarına göre, bundan böyle Türkiye'de din konularında baskı yapılmayacak, inanç meselelerindeki görüş ayrılık-ları yüzünden yargılama ve kan dökülmesi önlenecektir. Fakat padi-şahın Müslüman yasasını (şeriat) yürürlükten kaldırmasının veya o yasayı iptal edeceği anlamına gelen bir açıklamada bulunmasının im-kânsız olduğu ileri sürülmektedir. Nazırlar, bizim taleplerimizi ken-di olanakları elverdiğince yerine getirmeyi ciddi olarak istedikleri gü-vencesini verdiler. Fakat aynı zamanda fazla ısrarlı davranmayıp, sa-bırlı olmamızı rica ettiler ve zamanla görüşlerin gelişip değişeceğini, insanlık açısından yapılması gerekenlerin gerçekleşeceğini söylediler. Toplantıda, Hristiyan meslektaşlarının müzakerelerde benimle aynı mesafeyi katetmeye hazırlıklı olmadıklarını fark ettim. M. Thouvenel de,⁹³ Kont Walewski'nin⁹⁴ uygunsuz bulduğum direktifleri konusun-da beni bilgilendirdi. Böylece ben de taleplerimi değişik şekle sokmak ya da dördüncü maddeyi belirsiz bir zamana ertelemek zorunda kal-dım. Ben birinci yolu tercih etmekteyim, zira böylece daha az sıkıntı-ya neden olunacağı ve dolayısıyla daha az ödün vermek gerekeceği gö-rüşündeyim. Bu nedenle dinde özgürlüğe dair maddeyi –Babîâlî tara-fından önerilen şeklinde ufak bir değişiklik yapılması şartıyla– kabul ettim. Bu da o konuda sunduğum resmi notaya⁹⁵ ek bir yanıt verilme-si ve bu maddenin diğer üç temsilci tarafından da kabul edilmesi ve onaylanması koşulunu içermekteydi. Lord hazretlerinin bilgi edin-

meleri için her ikisini de sunuyorum. A işaretli olan ilk şekli,¹⁹⁶ B işaretli olan sonraki şeklidir.¹⁹⁷

Yabancıların toprak sahibi olmaları meselesine gelince, Babiâli bu konuda yabancıların kapitülasyonlar gereği müdahale etmeyeceği garantisiz olmaksızın büyük ödünler vermeyi istememektedir. Bu konudaki itirazlara karşı ancak dostça verilmiş güvence ve ciddi uyarı fayda sağlayabilecektir. Padişahın nazırlarına, arazi konusunda da, din meselesinde olduğu gibi, Türkiye ile Hristiyan alemi arasında sempati duyguları yaratmanın en doğru tutum olduğu hatırlatılmış ve hükümdarlarının şan ve şerefine, imparatorluğun selametinin buna bağlı olduğu gerçeğini bir an önce en uygun şekilde ilan etmeleri tavsiye edilmiş, bundan böyle dostane, onurlu ilişkilerin kurulması için gereken güvenceyi sağlamayı ve koruyucu önlemler alma söz konusu güçlerin eline bırakmaları önerilmiştir.

Konferansımız geç saatlere kadar sürdü ve karşılıklı anlaşmayla sona erdirildi ve anlaşıldı ki, sadrazam Fuad Paşa, önerileri değiştirilmiş şekilleriyle meslektaşlarına anlatıp kendisinin de desteklediğini belirterek meslektaşların onaylarını aldıktan sonra, kesin karar mümkün olan en az gecikmeyle ilan edilecektir.¹⁹⁸

Mektuptan anlaşılan, Osmanlıların bakış açısına göre Lord Stratford, taleplerinde çok ileriye gidiyor, istediklerini kabul ettirmek için ısrarla ve kuvvetle diretiyordu -öyle ki Davison, 1856 Islahat fermanını Britanya elçisinin “şaheseri” (*opus magnum*) diye nitelendirmiştir.¹⁹⁹ Müzakerelerde askerlik yükümlülüğü meselesi yer almamıştır. Ana konu ekonomik sorunlar ve farklı dinden olanlara karşı ayrımcılık meselesidir. Stratford din konusunu özellikle mürtet (din değiştirmek) ile ilgili idam cezasının kaldırılması meselesi bağlamında ele almıştır.²⁰⁰

Tuğgeneral Mansfield, Lord Stratford’a yazdığı 2 Mart 1856 tarihli mektubunda, iki sayfa boyunca gayrimüslimlerin askere alınma meselesini ayrıntılarıyla irdeler.²⁰¹ Bu mektup, sözünü ettiğimiz *Confidential Print* dosyasında bulunan, konuya ilişkin tek belgedir. Öncelikli mesele gayrimüslim birliklerin yönetimidir. Mansfield’a göre, Britanya hükümetinin

resmi görüşü, Hristiyan askerlerden ibaret müstakil alaylar teşkil etmektedir. Oysa Stratford de Redcliffe geçmişte, Mansfield'ın layihasına dayanarak karışık alaylarda Hristiyanlardan oluşan bölükler bulunmasını tercih ettiğini öne sürmüştür. Mansfield ise, bir adım daha ileri gidilmesini ve ayrıca karışık bölüklerin oluşturulmasını önermektedir. Zaten yeni yasal düzenlemelere göre, farklı toplulukların toplumsal hayatta giderek daha iç içe yaşayacaklarını ve kaynaşacaklarını tahmin etmektedir.

Bugüne kadar aralarındaki düşmanlığın temelinde yatan önyargılar ve anlaşmazlıklar büyük bir olasılıkla zaman içinde ortadan kalkacaktır. Bu değişim, ekonomik gelişmenin artış kaydettiği yerlerde şimdiden başlamıştır. Uygulamaya geçirilmesi için tamamlanmayı bekleyen ticaret ve tarım konularındaki çok sayıda projenin toplumsal sonuçları dikkatle incelenirse, aynı değişimi en ücra yerlerde de hi görmemek mümkün değildir.

Temas etmiş olduğum Türk bakanlar, Avrupa ordularının etkisi altında kalan bölgelerde bu değişimin gerçekleşmiş olmasının duruma delil sayılabileceğine işaret etmektedirler. Bu, Ekselanslarınızın uzun süredir hiç şaşmadan izledikleri ve en nihayet hatt-ı şerifiyle en yüksek değerini bulan politikasıdır.²⁰²

Mansfield mektubunun devamında, Hristiyan askerlerden oluşan bölüklerin kısa zamanda Rus-Yunan komplocuları için ideal bir ortam (forum) hazırlayacağını ileri sürerek, Stratford de Redcliffe'in önerisine karşı çıkmaktadır. Kuşkusuz aynı kökenden gelen askerlerden oluşan bir bölüğün yönetimi (yazarın ifadesiyle *sprung from the same race*), karışık bireylerden oluşan bölüğe kıyasla daha az sorun yaratır. Buna karşın Mansfield'ın görüşüne göre, böyle homojen bölükleri bir alay içerisinde bir araya getirmek daha zordur. Nitekim hiçbir Britanyalı kumandan, emri altındaki alayda Latin-Katolik ve Protestan askerlerden oluşan bölüklerle, İskoçyalı, İrlandalı ve İngiliz bölükleri bir arada bulundurmaya cesaret edemez. Bu durumdan Mansfield'ın çıkardığı sonuç, Osmanlı devletinin sadece Türk, Rum, Ermeni, Boşnak ve Arnavutlardan oluşan bölükler kurmaktansa, karışık bireylerden meydana gelen bölükler oluşturmayı tercih etmesidir.

Mansfield'a göre, Britanya hükümeti, Osmanlı ordusunda Hristiyan askerlerin dışlanması ihtimalinden endişe etmektedir. Fakat böyle bir durum askeri disiplinle önlenabilir. Bunun sağlanması için "Türk müşirlerin" (*Turkish Mushir*) yanına, yardımcı olarak bir Avrupalı subayın (*European officer*), daha doğrusu bir Britanyalı subayın verilmesi gerekir.

Sonuç olarak Mansfield, Hristiyan askerlerin celbinin Hristiyan tebaa tarafından hoş karşılanmadığını belirtmekte ve Fransızların önerdiği gibi, askerlik yükümlülüğü olan kişilerin belli bir miktar para ödeyerek muafiyetlerini satın almalarını uygun gördüğünü açıklamaktadır.

Mansfield'ın bu açıklamaları karşısında Britanya'nın ya da Osmanlıların nasıl bir tepki gösterdiklerine dair hiçbir belge bulamadım. Mansfield'ın irdelediği sorunlar, sonraki dönemde Osmanlıların tartışmalarında yer almamıştır. Fakat Mansfield'ın, Osmanlıların Hristiyanları askere alma niyetlerinde ciddi olduğunu varsayarak fikir yürüttüğü açıktır. Bunun dışında, Britanya hükümetinin bu konudaki resmi görüşünü Islahat fermanından önceki müzakereler sırasında öne çıkarmadığını saptıyoruz.

1856 fermanı birçok topluluk tarafından reddedilmiş, hatta doğu Anadolu ve Suriye'de Müslüman ahali arasında huzursuzluğa neden olmuştu.²⁰³ Müslümanların safında, sözel yeteneği sayesinde yüksek ikna gücüne sahip olan en bilgili muhalif Mustafa Reşid Paşaydı. Kendisi sakıncalar hakkında geniş kapsamlı bir layiha hazırlayarak mütalaalarını padişaha açıklamıştı.²⁰⁴ Ortaylı –haklı olarak– Mustafa Reşid'in bakış açısının güce dayanan politika esasına dayandığına işaret etmektedir.²⁰⁵ Fakat 1847 yılında, gayrimüslimlerin celbi lehinde ileri sürdüğü kanıtlarla, bu layihadaki celp aleyhine fikirleri arasındaki bazı paralellikler, Mustafa Reşid Paşanın bu layihayı sadece güç politikası hesaplarıyla yazmadığını gösterir. Aksine bu yazı paşanın derinden inandığı görüşlerin izlerini taşımaktadır.

Mustafa Reşid Paşa öncelikle sorumlu nazırları, yani Sadrazam Âli Paşa ve Dahiliye Nazırı Fuad Paşayı,²⁰⁶ hatalı davranışları yüzünden yabancı devletlerin Osmanlı devletinin işlerine karışmasına yol açmakla suçlamıştır. O güne kadar Osmanlı hükümeti, barış anlaşmaları sırasında muhtelif dini toplulukların ayrıcalıklı hakları (imtiyazat-ı mezhebiye) konusundaki müzakerelerde, önceden varolan kapitülasyonlardan daha fazlasını ka-

bul etmeye razı olmadığını belirtmişti.²⁰⁷ Fakat Mustafa Reşid Paşaya göre artık gayrimüslimlere “tam özgürlük” (*émancipation complète*) ve “tam eşitlik” (*égalité parfaite*) tanınmasıyla, Müslümanların egemen topluluk statüsü tehlikeye düşmüş olmaktadır.²⁰⁸ Millet-i hâkime statüsünün muhafazası, 1847’de gayrimüslimlerin askerlik hizmeti konusundaki müzakereler bağlamında, Mustafa Reşid Paşanın üzerinde ısrarla durduğu meseledir.

Eleştirilen ikinci nokta, karar aşamasında önemli bir kuruluşa başvurulmamasıdır,²⁰⁹ Mustafa Reşid Paşaya göre bu büyük bir ihmaldir. İslahat fermanının ilanından sonra Suriye, Irak ve Anadolu’da çıkan huzursuzluklar nispeten kolay atlatılmıştır. Fakat bu dönemde Osmanlı topraklarında yabancı askeri birliklerin varlığı göz önünde bulundurulursa, olayın böyle çözümlenmesi hiç de olağan bir durum değildir. Mustafa Reşid Paşaya göre dikkate alınmayan kuruluş, “meclis-i umumi”dir. Araştırmamda daha önce başka adlarla bu kuruluştan söz edilmiştir, örneğin meşveret veya meclis-i meşveret olarak.²¹⁰ Mustafa Reşid Paşa görüşünü şöyle kanıtlar:

Zira esbab-ı mübremde sahihen mevcut ise anı isbatta su’ûbet olmadığı cihetle Saltanat-ı seniyyenin âdât-ı kadimesinden olduğu vechiyle bu maslahat bir meclis-i umumîye konulmuş ve hakikat-i hâl etrafiyle anlatılmış olsaydı herkes mecnun olmadığından büyük muhataratı def’ için en muta’assıp ve vukufsuz bulunanların bile beher hâl bir nevi’ fedakârlıkları göze aldıracaklarından şüphe olmadığına nazaran ol hâlde bu maslahatın kararı ârây-i umumîyyenin ittihadiyle olur ve Devlet-i âliye dahi her dürlü ta’rizattan ve emr-i icrada müşkilâtтан masun bulunurdu.²¹¹

Mustafa Reşid Paşanın görüşüne göre, meclis-i umumînin işlevi her şeyden evvel önemli kararların daha kolay kabul edilmesini sağlamaktır. Kuruluşun II. Mahmud tarafından oluşturulmasının nedeni budur.²¹²

Mustafa Reşid Paşa sözlerine devamla, kararın ilanından 10-15 gün önce valilere, fermanın nedenleri ve amaçları hakkında ahaliyi bilgilendirmeleri talimatının verilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Böylece, Müslümanların çıkardığı huzursuzlukların önlenebileceği kanısındadır. Bu kar-

gaşa, yeniden Avrupa devletlerinin müdahale tehlikesini yaratmıştır. Mustafa Reşid Paşa, Avrupa gazetelerinde şimdiden müttefik birliklerin uzun süreli konuşlandırılması talebinin dile getirildiğine işaret etmekte; Âli Paşa ve Fuad Paşanın “gafleti” yüzünden Osmanlı İmparatorluğu’nun zor duruma düştüğünü, paşaların büyük hata yaptıklarını belirtmektedir.²¹³

Mustafa Reşid Paşanın eleştirileri özellikle iki noktada odaklanır: Fermanın, Avrupa devletlerinin daha sık müdahale etmeleri için bir örnek olay teşkil etmesi ihtimali ve Osmanlı toplumunun geleneksel düzeninden, yani toplumun millet-i hâkime ve millet-i mahkûme olarak sınıflandırılmasından vazgeçilmesi. Fakat Mustafa Reşid’in hangi düzenlemelere itiraz ettiği çok açık değildir; çünkü başka bir vesileyle genelde fermana karşı olmadığı, sadece bazı noktalara itiraz ettiğini vurgulamaktadır.²¹⁴ Mustafa Reşid Paşa 1847/48 yıllarında, Müslümanların millet-i hâkime statüsünün korunması için, gayrimüslimlerin askerlik yapması gerektiği tezini savunurken, 1856 yılında, bu konudaki maddelere ilişkin bir görüş beyan etmemiştir. Ahmed Cevdet, hamisi Mustafa Reşid Paşanın askerlik yükümlülüğü konusundaki bakışını önceki sayfalarda kendi sözleriyle şöyle açıklar:

Mevadd-ı mezkûrenin en ağır teba’a-i gayr-i Müslimenin hukuk-ı politikıyyede müsavatlari maddesi idi ki vezaif-i teba’iyyetin en ağır olan vazife-i askerıyyeyi icra etmedikleri hâlde hukuk-ı politikıyyede müsavatlari bir emr-i garibdir. ²¹⁵

Islahat fermanına ilişkin Mustafa Reşid Paşanın layihası dışında, o dönem Osmanlılarının görüşleri hakkında bilgi veren belgelerin temini mümkün olmadı.²¹⁶ 1856 yılı Islahat fermanının nasıl karşılandığına dair ikincil kaynaklardaki analizler, sözünü ettiğim Ahmed Cevdet’in bildirimine dayanmaktadır ki, bu yazı 1878’de, yani yirmi yılı aşkın bir zaman sonra kaleme alınmıştır.²¹⁷ Ayrıca bunda da Avrupa kaynaklarından yararlanılmıştır.²¹⁸ Osmanlı kaynaklarının büyük kısmı henüz incelenmeye açık değildir.²¹⁹ Patrikhanelerin dosyalarıysa bildiğim kadarıyla, bugüne kadar incelenip değerlendirilmemiştir.

Sırası gelmişken gayrimüslim milletlerin bakış açılarıyla ilgili birkaç söz söylemek yerinde olacaktır. Islahat fermanı mevcut koşulların ayrıntıla-

rında bazı iyileştirmelere yol açmıştır: Örneğin gayrimüslimlere yönelik sivil ve askeri okullar açılmış, prensipte kilise inşaatına izin verilmiş, aşağılayıcı sözlerle adlandırılmaları yasaklanmış, buna karşılık milletlerin bağımsız yönetimlerinin merkezi hükümet tarafından daha sıkı denetleneceği açıklanmıştır.²²⁰ Ayrıca Rum-Ortodoks kilisesi, fermanın getirdiği düzenlemelerin Bulgar Hristiyanların kopmalarını da beraberinde getireceğinden endişelidir. Fermanın, bu düşüncelerden ötürü patrikhanelerde memnuniyetsizliğe sebebiyet vermesi muhtemeldir ve İzmit metropoliti bu yüzden, Islahat fermanı için “İnşallah bir daha o torbadan²²¹ çıkmaz” sözlerini sarf etmiştir.²²²

Gayrimüslim ahalinin statükodan memnun olduğu ve Osmanlı ordusunda hizmet etmektense, ek vergi ödemeyi yeğlediği saptamasının doğruluğunu gösteren çeşitli deliller vardır.²²³ 1855 yazında askerlikten muaf olabilmek için yazılan dilekçeler, eli silah tutabilen erkeklerin dış ülkelere veya dağlara kaçma olayları gibi.²²⁴ Fakat bu savı destekleyecek kaynakça hâlâ çok kısıtlıdır.

Gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğü meselesinde atılan önemli bir adım, 4 Temmuz 1856 tarihinde Rum-Ortodoks, Ermeni ve Katolik patriklere ve hahambaşına gönderilen buyrultudur.²²⁵ Bu belgede iane-i askeriye ödemelerine ilişkin koşullar saptanmıştır.²²⁶ Belgenin başında askerlik hizmetinin ülkenin korunması yönünden gerekli olduğuna ve ahalinin huzur ve barışını güvence altına aldığına işaret edilerek, bu hizmetin yerine getirilmesinin tebaanın tüm sınıflarının yükümlülüğü olduğu belirtilmektedir.²²⁷

Daha sonra sayılar gündeme getirilmektedir: Her yıl 50.000 yeni askere ihtiyaç vardır. Müslümanların, tüm ahalideki yüzde oranlarına göre 33.000 yeni asker vermeleri gerekmektedir. Geri kalan 16.600 yeni asker gayrimüslimlerden alınacaktır. Gayrimüslim ahali silah kullanmaya alışık olmadığından (silâhşorlukla ülfeti olmamasıyla) ve o güne kadar orduya asker vermek zorunda bırakılmadığından, sadece 3.500 erkek askere alınacaktır. Kotanın geri kalanı için iane-i askeriye tabir edilen bir askerlik bedeli ödenecektir. Söz konusu buyrultuya göre, askere gitmek istemeyen Müslümanların ödeyeceği bedel 80 lira ya da 8.000 kuruştur. Buna karşın gayrimüslimlere 30 lira (3.000 kuruş) indirim yapılmış ve 13.000 kişi için adam başına 5.000 kuruş ödenmesine karar verilmiştir. Bu meblağ sadece askerlik ya-

şına gelenlere değil ahalinin tüm erkeklerine yüklenmektedir –Müslüman ahalisi askerlikten muaf olan İstanbul ve Bilâd-ı Selâse dahil olmak üzere. İçinde bulunulan yıl celp yapılmamasına ve söz konusu 3.500 kişi askere alınmamasına rağmen, 13.000 kişi için bedel ödenmesi gerekmektedir.

Metin, sanki Babîâlî, gayrimüslimleri askere almaya pek hevesli değilmiş gibi bir izlenim uyandırır.²²⁸ Önce zaten bilinen ve her vesileyle tekrarlanan, gayrimüslimlerin silah kullanmaya alışık olmadıkları bahanesi ileri sürülmektedir.²²⁹ Buna şaşmamak gerekir, zira şeriata göre silah taşımaları yasaktır.²³⁰ Ödenecek bedelde cömertçe yapılan indirim de, fermanla sözü edilen bu düzenlemenin hükümetin işine geldiğini göstermektedir. Her iki tarafın –bir yanda Babîâlî'nin, öte yanda gayrimüslim milletlerin temsilcilerinin– bu meseleye bakış açılarına gelince, bu konuda sırası geldikçe fikir yürütülmüştür.²³¹ Fakat tarafların görüşünü içeren belgelerin analizi yapılmamış, sadece Islahat fermanının sonucu hakkında yorumlar dile getirilmiştir.

30 Aralık 1856'da, Maliye nezaretinin isteği üzerine Meclis-i Âli-yi Tanzimat, iane-i askeriye meselesini müzakere eder.²³² Burada sorun, gayrimüslim ahaliden alınacak yeni vergi için elde sadece zaman aşımına uğramış istatistik malzemenin bulunmasıdır. Meclis-i Âli-yi Tanzimat, niha yet iane-i askeriye vergisini eskiden kalma verilere ve son yılda milletlerin temsilcileriyle varılan anlaşmaya göre saptamaya karar verir, zira geçmiş birkaç yılın vergisini daha sonraki bir tarihte birden toplamanın ahaliye çok yüklü gelebileceğini hesaplanmaktadır.²³³ Üstelik Maliye dairesi uzun süre bu vergilerden mahrum kalabilecek durumda değildir. Gene de en kısa zamanda yeni bir nüfus sayımı yapılması gerekmektedir.

14 Ocak 1857'de Meclis-i Mahsus-i Vükela, konuyu gündemine aldı²³⁴ ve Meclis-i Âli-yi Tanzimatın önerisini esas olarak destekledi; fakat bu yıl gene asker celp edilmesi gerektiğini, aksi halde Hıristiyanların askerlik yapmaları kararının boş sözlerden ibaret olduğu izleniminin uyanacağını ileri sürdü.²³⁵ Demek ki gayrimüslimlerin askere alınması niyeti hâlâ mevcuttu. Söz konusu belge askerlik yükümlülüğünün, sadece cizyenin başka bir isimle gayrimüslim ahaliden alınmasının meşrulaştırılmasına yönelik olduğu tezi ni yalanlamaktadır. Sadrazamın kalem dairesinden, padişahın kalem dairesine gönderilen bir arz tezkiresinde böyle bir taktiğe dayanan kanıtlar ileri sür-

mek kesinlikle yerinde olmazdı. O sıralarda sadrazamlık koltuğunda Mustafa Reşid Paşa bulunuyordu ve bence bu çok önemlidir. Kendisi sadrazamlık mevkiine 1 Kasım 1856 tarihinde beşinci kez atanmıştı. Ortaylı'nın kanaatine göre, Mustafa Reşid Paşa, Şubat 1856 Islahat fermanını çok sert bir biçimde eleştirdiği için bu konuma getirilmişti.³⁶ Kanımca, bu kez –Meclis-i Âli-yi Tanzimatın aksine– gayrimüslimlerin celbi meselesini doğrudan gündeme getirenin gene Mustafa Reşid Paşa oluşu dikkati çekmektedir.

Kaptan-ı derya Damat Mehmed Ali Paşa,³⁷ yeni gemiler inşa edilmesi sebebiyle, tersanede fazladan 1.500 işçiye ihtiyaç olduğunu ve zaten işlerin arttığını Meclis-i Mahsus-ı Vükelaya bildirmiştir.³⁸ Mehmed Ali Paşa bu işçileri gayrimüslim ahaliden toplamayı önerir. Gerek celp edilecek Hristiyan sayısı gerekse kullanılacakları alan, 1855'ten önceki duruma uygundur. Belki de bu girişimle eski koşulların yeniden hayata geçirilmesi denenmiş olabilir. Ahmed Cevdet tarafından ayrıntılarıyla anlatılan, Damat Mehmed Ali Paşa ve Mustafa Reşid Paşa rekabetinin, gayrimüslimlerin askere alınması meselesinde de ortaya çıkması muhtemeldir.³⁹ Fakat metindeki bu kısa bölümden daha etraflı sonuçlar çıkarmak mümkün değildir.

Mustafa Reşid Paşanın, gayrimüslimlerin donanma ve kara kuvvetlerine celbi meselesinin, Meclis-i Âli-yi Tanzimatta ayrıntılı olarak müzakere edilmesi talebini⁴⁰ padişah onaylamış; ancak haklı olarak, seraskerin de müzakereye katılmasını istemiştir.⁴¹ Meclis-i Âli-yi Tanzimatın müzakere-leri ve varılan sonuç hakkında belge temin edemedim.

1856 ile 1908 yılları arasında gayrimüslimlerin Nizamiye birlikleri için celbi konusu sürekli olarak gündeme getirilmiştir.⁴² Fakat bu müzakerelerin yasamaya –1856 Islahat fermanı gibi– hiç etkisi olmamıştır. 1870 Kur'a Kanunname-i Hümayununda birinci madde şöyledir:

Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin bilcümle ahali-i Müslimesi şahsen hizmet-i mefruz-ı askeriye ile mükelleftirler.⁴³

Askerlik yükümlülüğünün Müslümanlara münhasır olması meselesi 1886 kanunnamesiyle de esasta değişmemiştir. Bu arada ek olarak getirilen ayrıcalıklı gruplar konusundaki düzenlemeler sadece Müslüman topluluklara ilişkindir: Bunlar İstanbul'da yaşayan Müslüman ahaliyi, bel-

li bir dönemde Çerkez göçmenleri ve Osmanlı topraklarına yerleşmiş mültecileri kapsar.⁴⁴ 1886 kanunnamesinde söz edilmeyen gayrimüslimler, zorunlu askerlikten muafiyetlerini sağlayan ve cizyenin yerine geçen iane-i askeriye vergisini ödemeye devam etmişlerdir.

Bu sonuç önceden tasarlanmamıştır. Şimdiye kadar erişilebilen tüm müzakere belgelerini bir araya getirirsek, pek çok eksiği olan bir mozaik elde ederiz. Gene de buna dayanarak, gayrimüslimlerin askerliğinin, iane-i askeriye (askerlik bedeli) şekline dönüştürülmüş cizyenin meşrulaştırılması amacına yönelik bir taktik olmadığı sonucuna varabiliriz. Çeşitli kararlar ve önlemler arasındaki tutarsızlıklar, kanımca daha ziyade yüksek mevkilerde bulunan şahısların kısa aralıklarla değişmesinden ileri gelmiştir.⁴⁵

Takvim-i Vekayi'de, bundan böyle gayrimüslimlerin bizzat veya özel bir vergi ödemek suretiyle ülke savunmasına katılacaklarına dair makale, 14 Mayıs 1855'te yayınlanmıştır ve bu tarih, Âli Paşanın, Mustafa Reşid Paşa yerine sadrazam koltuğuna oturmasından 12 gün sonradır.⁴⁶ Bu metnin böyle kısa bir sürede yazılması mümkün değildir, ancak üzerinde bazı değişiklikler yapılmış olabilir. Söz konusu makalenin dili, yazar veya yazarların, gayrimüslimlerin celbini ciddi olarak istediklerini kanıtlayan güçlü bir delildir. "Vatan" kavramının yeni anlamında kullanılmasına başka bir açıklama bulmak zordur. Üstelik böyle bir istek olmasaydı, geçerli ideolojinin duruma uygun hale getirilmesine gerek duyulmazdı. Mustafa Reşid Paşa, yenilik hareketlerinin getirdiği vatan kavramının, Fransızca *patrie* anlamında kullanılmasından hoşlandığı izlenimini uyandırmaktadır. Daha önce verdiğim iki örneğin dışında, paşa bu sözcüğü, padişahın kalem dairesine hitaben yazdığı ve 1856 fermanı hakkındaki görüşlerini belirttiği kısa bir pusulada iki kez kullanmıştır.⁴⁷ Oysa fermanla vatan kavramından hiç söz edilmemektedir.

Sırası gelmişken şu hususa işaret etmeliyim: İkincil kaynaklarda genelde üzerinde çok durulan eşitlik fikri, gayrimüslimlerin askere alınmasını savunan, belki de bu meselenin en hararetli taraftarı olan Mustafa Reşid Paşa için hiçbir önem taşımamaktaydı.⁴⁸ Hatta kendisi, Islahat fermanındaki bu konuyla ilgili ifadelerle karşı çıkmıştır. O, Müslümanların millet-i hâkime, yani egemen topluluk olma durumunu korumalarını amaçlıyordu. Mustafa Reşid Paşa, Hıristiyanların askere alınmasıyla, ağır yük altında olan Müslü-

manlara rahatlık sağlanmasını istiyordu. Kırım savaşında kanlarını, canlarını feda etmek zorunda kalanların gene Müslümanlar olduğunu ileri sürerek, gayrimüslimlerin onlarla eşit tutulmayı hak etmediklerini iddia ediyordu.²⁴⁹

Gayrimüslimlerin askere alınmasını onaylamayanların ve iane-i askeriyenin zorunlu bir vergi olmasını destekleyenlerin ileri sürdükleri kanıtlar hakkında –1847/48 müzakerelerinin aksine– hiçbir bilgimiz yok. Mayıs 1855-Kasım 1856 arasında sadrazam olan ve Mustafa Reşid Paşa tarafından eleştirilen Âli Paşanın kaleme aldığı bir belge bulamadım. Sadece 1871 yılından kalma ve gayrimüslimlerin askere alınması konusunda Âli Paşanın görüşlerini içeren bir belge mevcuttur ki, buradaki fikirler de Mustafa Reşid Paşanın fikirlerinden çok farklı değildir.²⁵⁰ Fakat 15 yıl sonra kaleme alınan belgeye dayanarak, Âli Paşanın 1856 yılındaki görüşleri hakkında hükme varmak yanıltıcı olur.

Burada dikkati çeken husus, elimizdeki belgelerde, hiç de önemsiz olmayan para konusunun ikinci derecede bir mesele gibi müzakere edilmesidir. Zürcher, cizyenin Osmanlı devletinin vergi gelirleri sıralamasında ikinci önemli kaynak olduğuna ve bundan vazgeçilemeyeceğine işaret etmektedir.²⁵¹ Bu durumun, cizyenin anlamının değiştirilerek askerlik bedeli şeklinde tanımlanmasına ve gayrimüslimlerin askere alınmasından vazgeçilmesine neden olabileceği akla gelmektedir. Öne sürülen kanıtlarda mali meseleye değinilmemesi, müzakerelerin tamamen teorik düzeyde yürütüldüğünün belirtisidir.

SONUÇ

Bir zamanlar Osmanlı ordusunun en seçkin askerleri olan yeniçeri birliklerinin, 1826 Haziranında lağvedilmesi, iç siyaset bakımından büyük önem taşımaktaydı. Bu girişimle Sultan II. Mahmud'un en güçlü muhalifleri devre dışı bırakılmıştı. Zaten yeniçeriler 50 yıl önce, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında askeri önemlerini yitirmişlerdi.

Vak'anüvis Mehmed Esad, *Üss-i Zafer* (Zaferin Temeli) adlı risalesinde, yeniçeri ocağının lağvedilmesini ve bu olayı izleyen askeri reformları meşrulaştırmak amacıyla, reformları dini tarih bağlamında ele alıp II. Mahmud'u "Allahın gönderdiği müceddit (yenilikçi)" olarak nitelendirmişti.

Yeni kurulan Mualllem Asakir-i Mansure-i Muhammediye (Muhammed'in eğitilmiş muzaffer askerleri), bazı bakımlardan devlet bünyesine yabancı, yeni bir unsur değildi. Bir zamanlar III. Selim de Avrupa örneğine göre eğitilmiş muvazzaf bir ordu fikrini gerçekleştirmeye niyetlenmişti. Bu kez projenin eski denemelerden daha başarılı olmasını politik koşullar sağlamıştı.

1826 kanunnamesine göre, Asakir-i Mansure birlikleri gönüllü, profesyonel askerlerden oluşmaktaydı. Ama 1826 ile 1839 yılları arasındaki celp stratejileri hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Kanunnameye göre, askere alınan gönüllülerin hizmet süreleri belli değildi. Kanunname, 12 yıllık hizmet süresinden sonra, sadece terhis tezkeresi alabilmek için bir dilekçe verme olanağını tanımaktaydı. Vak'anüvis Ahmed Lütfi 1880'li yıllarda, 1829 yılından önceki celplerde zor kullanıldığını ve daha çok sosyal bakımdan zayıf kişilerin askere alındığını ileri sürmektedir. Gülhane fermasında rastlanan, geçmişte uygulanan asker celpleri hakkındaki eleştiriler, Ahmed Lütfi'nin yazılarındaki kadar açık ifade edilmemiştir.

1826 ile 1839 yılları arasındaki süre zarfında, Asakir-i Mansure için asker toplamaya dair çıkarılan fermanlar celp usulleriyle ilgili somut bilgi vermemekle beraber; İstanbul'daki merkezi yönetimin, eyaletlerdeki celp-

leri denetleme olanağına ve yetkisine sahip olmadığını gösteren birer delil niteliğindedir.

Asakir-i Mansure için gereken askerler sadece sivil halktan toplanmakla kalmamış, önceden beri varolan ve tımar gelirleriyle beslenen tımarlı süvarilerden veya bir çeşit milis organizasyonu olan evlâd-ı fatihandan oluşan birliklerden de yararlanılmıştır. Bunu iki şekilde yorumlamak mümkündür: Birincisi, nizami muvazzaf orduya olabildiğince çok askeri birlik yerleştirip, düzenli eğitim görmelerini garantilemek; ikincisi, bu birliklerle asker ihtiyacını karşılayacak bir kaynak oluşturmak.

Genel askerlik yükümlülüğü fikrinin gelişmesinde Redif-i Asakir-i Mansure-i Muhammediyenin kurulması önemli bir rol oynamıştır. 1834 tarihli fermana göre, milis kuvvetleri tarzındaki bu kuruluş, Asakir-i Mansure ordusuna savaş durumunda destek sağlamakla yükümlüydü. Barış zamanlarında da Redif askerleri düzenli olarak memleketlerindeki askeri eğitimlere katılmak zorundaydılar. 1836 düzenlemesinde yapılan değişikliklerle, askeri yönetim –Osmanlı devleti resmen savaş halinde olmasa bile– Redif birliklerini uzun süre memleketlerinden uzak yerlerde hizmet ettirme olanağını elde etti. Nitekim 1830’lu yılların sonunda ve 1840’lı yılların başında, Redif birlikleri doğu Anadolu ve Balkanlar’daki kriz bölgelerinde devreye sokuldu.

Redif-i Asakir-i Mansurenin kurulmasını emreden fermanla ilk kez, tüm Müslümanların Asakir-i Mansurede hizmet etmekle yükümlü olduklarına dair açık bir ifade bulunmaktadır. Fermana göre, Redif birliklerinin kurulma nedeni, tüm Müslümanların fiilen Asakir-i Mansure birlikleri için celp edilememesidir.

Planlanan askeri reformlar, Gülhane fermanında kesin hatlarla belirtilmiş değildir. Fermanla hizmet süresinin kısaltılacağı ve adil bir asker toplama yöntemi uygulanacağı vaat edilmektedir. Kişisel askerlik yükümlülüğü getirmeye yönelik kesin ve kararlı adımlar ise ancak 1846 yılında çıkarılan Kur’a Kanunnamesiyle atılmıştır. 1840’lı yılların askeri reformu şöyle karakterize edilebilir:

- 1) Kur’a usulünün getirilmesiyle, kolektif askerlik yükümlülüğünün yerini kesin olarak, kişisel yükümlülük almıştır. Müslüman

adaylar artık sadece kur'a yoluyla tespit edilecektir ve kanunnameye göre bir erkek, kur'a kendisine isabet etmese bile, yedek asker, yani Redif askeri olarak hizmet verecektir. Kur'a usulünün getirilmesiyle birlikte, asker celbi uygulaması merkezi yönetim tarafından daha sıkı bir denetim altına alınmıştır. Celp görevlileri merkezden atanmaktadır ve Kur'a Kanunnamesinin ayrıntılı hükümlerine uymak zorundadırlar.

- 2) 1830'lu yılların sonunda veya 1840'ların başında kendini belli eden ideolojik değişimi tarif etmek daha zordur. Askerlik görevinin meşrulaştırılması için dinin cihad –din uğruna mücadele– emri, vatan savunması (muhafaza-i memalik veya muhafaza-i vatan) göreviyle birleştirildi. Bu iki ideoloji arasında bir sınır çizmek her zaman kolay olmamıştır; çünkü cihad, dini yayma amaçlı bir saldırganlığın yanı sıra savunmayı da içerir; vatan savunması ise gene dini temellere oturmuş bir devlete hizmettir. 19. yüzyılda sadece savunma amaçlı cihad öne çıkıyordu, zira Osmanlı devleti sürekli savunma durumundaydı. Yine de retorik olarak “ilâ-yı kelimetullah” (Allahın sözlerini yaymak [yüceltmek]) ifadesinin kullanılmasıyla cihad kavramındaki “dini yayma amaçlı saldırganlık” ögesine de gönderme yapılmaktaydı.

1846 yılında çıkarılan Kur'a Kanunnamesinin birinci maddesinde, askerlik yükümlülüğünün –cihad gibi– dini bir görev olduğu ileri sürülür ve Asakir-i Nizamiye, imparatorluğun Müslüman olmayan dış saldırganlarla savaşmasını sağlayan bir kuvvet olarak meşrulaştırılır. Müslümanları homojen bir topluluk olarak ele alan ve gerçeklere pek uygun düşmeyen ideoloji, kanunnamenin sonraki bölümlerinde gerçeğe daha uygun hale getirilmektedir. Bu, özellikle Müslüman tebaa arasındaki etnik farklılıklardan doğan sorunların dikkate alındığı 13. maddede kendini belli eder. Merkezi hükümetin çıkarlarıyla yerel çıkarların çelişmesi durumunda, birliklerin toplu isyanını engellemek amacıyla, askerlerin farklı yerlerden toplanması yeğlenmektedir. Böylelikle imparatorluktaki iç çatışmalarda Asakir-i Nizamiye birliklerinden sık sık faydalanılması söz konusudur.

Askeri reformların 1839 tarihli Gülhane fermanıyla ilanı ve 1846 yılında kur'a usulüyle ilk asker celbi uygulaması arasındaki uzun süre zarfında, yeni uygulamaya geçiş için geçici çözüm yolları aranmıştı. Hedeflenen, Asakir-i Nizamiyede sürekli yaşanan asker açığını kısa sürede gidermekti. İstanbul'daki hükümet bulunan çoğu çözümün, mevcut kanunnamelere veya vaat edilen Tanzimat reformlarına ters düştüğünü biliyordu. Bunun en belirgin örneği, 1842-1844 yılları arasında Redif birliklerinin muvazzaf orduya yerleştirilmesi sırasında ortaya çıktı.

1842-1846 yılları arasında, Arnavutluk'ta çok sayıda asker celp edilmişti. Zaten Arnavutluk daha önce de nizami olmayan (başibozuk) birliklere zengin bir kaynak oluşturunuyordu. Asakir-i Nizamiye için de Arnavutlar celp edilmek istendiğinde, halkın şiddetli direnişiyle karşılaşmıştı. Askeri yönetim buna karşı iki strateji uygular: Bir yandan direnişler zorla bastırılmaya çalışılıp, Arnavut kabileleri birbirine karşı kışkırtılırken; öte yandan Arnavutlara, nizami ve gayri nizami arası, tam tanımlanmamış bir organizasyonda hizmet yapacakları yönünde bazı ödünler verilmiştir.

1846 yılından itibaren, İstanbul'daki askeri yönetim, Asakir-i Nizamiye için yapılacak celplerin beş bölgede kanunnameye göre, yani kur'a usulüyle uygulanması üzerinde önemle durmuştur. Bazı bölgelerde nüfus sayımının tamamlanmaması asker celbinde büyük gecikmelere neden olmuş, Arabistan ordusuna tahsis edilen bölgede işlemler 1850 yılına kadar uzamıştır. Sayım verileri olmayan veya direnişle karşılaşılan yerlerde, kanunnameye uymayan yöntemlerle asker toplanmıştır. Genellikle zor kullanarak gerçekleştirilen celplerin, askeri yönetim tarafından disiplin önlemleri olarak değerlendirildiği anlaşıyor. Böyle olayların başta Anadolu ve Arabistan ordularına tahsis edilen asker toplama bölgelerinde yaşandığına dair belgeler mevcuttur.

1846 Kur'a Kanunnamesine göre askerlik hizmeti sadece Müslüman tebaaya ait bir yükümlülüktü. 1820'li yıllardan itibaren gayrimüslimlerin de Osmanlı ordusuna alınması gündeme geldi. Yunanistan'ın bağımsızlık mücadelesi sırasında ise, Osmanlı hükümeti tüm Rum asıllı denizcileri donanmadan uzaklaştırmakla kalmadı, daha da ileri giderek artık gayrimüslimleri askeri hizmetlerde kullanmama eğilimine girdi. Örneğin İs-

tanbul hükümeti Boğdan'da birliklerin Hristiyan askerlerden oluşturulmasını reddetti. Ama bu politikada da tutarlılık gösterilmedi: 1826'da Silistre'de Asakir-i Mansurenin süvari birliklerine Hristiyan Kazaklar alındı.

1835'te Osmanlı donanmasına gene Hristiyan tayfalar (gemiciler) ve tersane işçileri alındığında, bu işlemleri meşru bir çerçeveye oturtmak için örf ve âdetler ileri sürüldü. Daha sonra, kara kuvvetlerine gayrimüslimlerden baltacı birlikleri kurma konusunda karşıt fikirlerin çarpıştığı müzakereler gündeme geldi. Bu mesele 1838/39 yıllarında, Gülhane fermanı öncesinde ortaya atılmış ve tartışılmış, fakat somut bir neticeye varılamamıştı. İkincil kaynaklarda oldukça yaygın olan iddianın aksine, Gülhane fermanından hem Müslümanları hem de gayrimüslimleri aynı düzeyde kapsayacak genel bir askerlik yükümlülüğü fikri çıkartılamaz. 1846 Kur'a Kanunnamesinde ise bu mesele gayet açık belirtilir: Birinci maddeye göre sadece Müslüman ahali askerlik hizmetini yerine getirmekle yükümlüdür.

1847/48 yıllarında, gayrimüslimlerin kara kuvvetlerinde hizmet etmeleri konusundaki karşıt fikirler yeniden canlandı. Mustafa Reşid Paşa, gayrimüslimlerin askere alınmasını savunanların başındadır; fakat argümanlarında Müslümanların ve gayrimüslimlerin esasta eşit oldukları veya eşit haklara sahip oldukları fikri yer almamaktadır. Tam tersine Mustafa Reşid Paşa, Müslümanların millet-i hâkime konumunun korunmasında ısrarlıdır. Gayrimüslimlerin askere alınmasını daha çok demografik nedenlerden dolayı gerekli görür: Ona göre Osmanlı İmparatorluğu tebaasının oldukça büyük bir kısmının gayrimüslimlerden oluştuğu göz önünde bulundurulursa, askerlik hizmetinin sadece Müslümanlara yüklenmesi adil sayılamaz. Gayrimüslimlerin askere alınmasını meşrulaştırırken, Mustafa Reşid Paşa, insanların yaşadıkları devleti (vatan) savunmalarının bir yükümlülük olduğunu ileri sürer. Bu düşünce, Osmanlı hükümetinin 1840'ların sonunda ve 1850'lerin başında Müslümanları ve gayrimüslimleri birbirine bağlayacak bir Osmanlı vatanperverliği fikrini yaratma çabalarının yolunu açmıştır.

Bu fikre karşı çıkanların başında, 1847'den 1848'e kadar serasker olan Damat Mehmed Ali Paşa gelir. Onun görüşüne göre, gayrimüslimlerin askere alınması önündeki engel, özellikle milliyetçiliktir (cinsiyet mahzuru).

Serasker, gayrimüslimlerin padişaha sadakat ve bağlılıklarından kuşkuludur. Buna karşılık Mustafa Reşid, Müslüman tebaaya dahi uygulanan böl ve yönet (*divide et impera*) politikasını bir çözüm olarak görmektedir.

Gayrimüslimlerin kara kuvvetlerine celbi meselesindeki tartışmalarda 1840'larda da bir sonuç elde edilememiş, bu süre içinde Hristiyanların askerlik hizmetini silahlı tayfa olarak yapmaları yolundaki reform denemeleri de başarısızlığa uğramıştır. Amaç, gayrimüslim ahaliye bazı ödünler vererek, askerlik yükümlülüğünü kabul etmelerini sağlamaktır. Halil Rifat Paşanın, Hristiyan tayfalar için bir rahip görevlendirilmesine ve dini yortularında gemilerde ayin yapılmasına izin verme fikri ise, şeriat açısından sakıncalı bulunduğundan dolayı gerçekleştirilememiştir. 1850 yılında gayrimüslimlerin askere alınması sırasında, Hristiyan ahalî kur'a usulüne tepki gösterdiğinden, seçim gene patriklerin sorumluluğuna devredilmiştir.

1856 Islahat fermanında, Gülhane fermanının aksine gayet açık ve anlaşılır bir dille, her dinden tüm tebaanın eşit haklara ve yükümlülüklerle sahip olduğu güvence altına alınmıştır. Bu bakımdan Islahat fermanı, kesin bir dönüm noktasıdır. Fakat bu fermanın, Büyük Britanya ve Fransa'nın baskılarıyla oluşturulduğu birçok belirtiden anlaşılmaktadır. Gayrimüslim tebaanın eşit haklara sahip olacağı kısmı, gerek Osmanlı hükümet çevrelerinde, gerekse Müslüman ve gayrimüslim tebaada tepkilerle karşılaşmıştır.

1856 Islahat fermanındaki Müslümanların ve gayrimüslimlerin eşitliği maddesi, tam anlamıyla uygulanamamıştır ve hatta belki de bu eşitlik hiçbir zaman gerçekten amaçlanmamıştır. Askerlik yükümlülüğü örneği bunu açıkça göstermektedir. 1856 yılında belli sayıda gayrimüslim askerinin celbi konusunda somut tasarılar olup olmadığına kesin bir yanıt vermek zordur. Sonuçta, kısa sürede eyaletlerdeki Hristiyan cemaatler askerlikten muaf tutulmayı isteyen dilekçeler göndermeye başlamışlardır. Bu da Hristiyan tebaanın, bundan böyle Osmanlı askeri yönetiminin daha çok Hristiyan asker toplayacağı ihtimaline inandığını göstermektedir.

Islahat fermanının ilanından birkaç ay önce, gayrimüslimlerin o güne kadarki cizye ödemesinin askerlik bedeli vergisine dönüştürülmesi

hazırlıklarının yapıldığı dikkat çekmektedir. Teoride bundan sonra gayrimüslimler de askerlik yükümlülüğünü üstlenecekler, fakat esasında bu yükümlülüğü vergi ödeyerek de yerine getirebileceklerdir. 1856 fermanı askerlik yükümlülüğüne fiilen değişiklik getirmemiştir, hatta sonraki yıllarda yasa koyucu fermanı adeta görmezden gelmiştir. II. Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı askerlik kanunnamelerinin ilk maddesi, tüm Müslümanların askerlik görevini yerine getirmekle yükümlü olduğunu saptamakta, asker celbi yasalarında gayrimüslim ahaliden hiç söz edilmemektedir.

ÇİZELGELER

7.1 1843 YILINDA OSMANLI ORDUSUNDA GERÇEKLEŞTİRİLEN YAPISAL DEĞİŞİKLİKLER

Redif birliklerinin muvazzaf orduya yerleştirilmeleriyle ilgili bilgiler bkz. bölüm 4.2. Birlikler hakkındaki veriler, yararlanıldığı kaynaktan (BOA, İ. Mes. Müh. 203) alınmış olduğundan homojen değildir. Tertiplerin teker teker ve doğrudan kıyaslanması bu yüzden zordur.

Edirne tertibine celp olunacak Asakir-i Muntazamanın miktarı

Derviş Paşa livası, Arnavutluk ¹	2.000
Ahmed Paşa livası, 1. alay, Berat	610
Hafız İbrahim Paşa livası, 2. alay, Yanya	872
Hafız İbrahim Paşa livası, 1. alay, İstanbul	656
Arabgirli Ali Paşa livası, 1. alay, 3. tabur ve 2. alay, 1. tabur, Manastır	972
Vidin taburu	752
Sadık Paşa livası, 1. alay, 2.-4. taburlar, Sofya ve Niş ²	1.333
Ali Rıza Paşa livası, 1. alay, mahiyeli süvariler, Babadağı	648
Tophane-i Âmire, bir topçu alayı ³	1.621
Toplam	9.464
Berat, İşkodra ve Niş kalelerinde kalan taburların ilavesiyle	1.500
Toplam	10.964

1 İşkodra'da kalan 2. alay, 2. tabur (400 er); Berat'ta kalan 2. alay, 4. tabur (400 er) buna dâhil değildir.

2 Niş'te kalan 1. tabur (700 er) buna dâhil değildir.

3 Diğer bir topçu alayı Edirne tertibine yerleştirilecektir.

Edirne tertibine celp olunacak Asakir-i Redife

1) Münavebe nedeniyle Edirne’de bulunan birlikler

Ankara, Kengırı, Konya, Hamid, Niğde ve Kayseriye Redif alaylarının her birinden 1. tabur ve topçu bölüklerin yarısı

4.101

2) Edirne’ye gitmesi emredilen birlikler

Saruhan alayı (1.-3. tabur)	2.600
İzmir alayı (1.-3. tabur)	2.600
Menteşe alayı	1.500
Konya alayı (2. ve 3. tabur, topçuların yarısı)	1.168
Niğde alayı	1.084
Akşehir alayı (2. ve 3. tabur)	1.047
Hamid alayı (2. ve 3. tabur ve topçular)	1.053
Teke alayı (1. ve 3. tabur)	1.374
Teke ve Hamid alayları, Süvari Asakir-i Redife	280
Teke alayı (2. tabur), münavebe için Suriye’de	822
Ankara alayı (2. ve 3. tabur, topçuların yarısı)	963
Kengırı alayı (2. ve 3. tabur, topçuların yarısı)	1186
Kayseriye alayı (2. ve 3. tabur, topçuların yarısı)	1091
Ankara alayı, Süvari Asakir-i Redife	700
Redif birliklerinin toplamı	21.569
Asakir-i Redifeden açığa alınacak subay sayısı	- 3.000
Toplam	18.569

Toplam

Edirne tertibi için Asakir-i Muntazama	10.964
Edirne tertibi için Asakir-i Redife	18.569
Toplam	29.533

1) İstanbul'da hazır bulunanlar

18. alay, 2.-3. taburlar	1092
23. alay, 1. tabur	533
21. alay, 1.-4. taburlar	284
Derviş Paşa livası, 2. alay, 3. tabur	486
Mahiyeli süvari bölükleri	242
İsmail Paşa livası, 1. alay, 1.-3. taburlar	1256
Kıbrıs'tan gelen Hayriye taburu	761
Hassa tertibinden bir süvari alayı	656
Bir topçu alayı	1621

2) İstanbul'a gönderilmesi emredilen birlikler

Selânik ve Yanya'dan 13. alay, evlâd-ı fatihan birlikler	1902
Girit'ten İsmail Paşa livası, 2. alay	1347
Suriye'den* Osman Paşa livası, 1. ve 2. alay	3071
Suriye'den Ali Rıza Paşa livası, 2. alay, mahiyeli süvari	512
Toplam	13.763

- 4 Çizelgelere genel bakışı içeren belgede şöyle bir açıklama bulunmaktadır: Suriye'den gelen 3.071 kişinin dışında ayrıca timarlı süvariler (muhtemelen Ali Rıza Paşa'nın 512 adamı), Hassa alayından bir tabur asakir-i redife (Bursa'dan, bkz.: bundan sonraki çizelge) ve Edirne tertibinden bir tabur asakir-i redife (Teke'den, bkz. bundan önceki çizelge) çıkarılacaktır (çekilecektir?) Suriye'den 6.000'den biraz fazla asakir-i muntazama kalmaktadır ki o yöredeki gergin durumdan ötürü bu sayı yeterli değildir. Bu sebeple ayrıca Sivas ve Amasya'dan toplanan 3.500 redif askeri Suriye'ye gönderilecektir.

Dersaadet (İstanbul) tertibine celp olunacak Asakir-i Redife

1) Münavebe nedeniyle İstanbul'da hazır bulunanlar

Kastamonu, Viranşehir, Çorum, Kırşehir, Bozok, Akşehir alaylarının her birinden 1. tabur ve topçu birliklerinin yarısı 3.599

2) İstanbul'a gönderilmesi emredilen birlikler

Kastamonu alayı (2. ve 3. tabur ve topçu bölüğünün yarısı)	1.700
Viranşehir alayı (2. ve 3. tabur ve topçu bölüğünün yarısı)	1.044
Çorum (2. ve 3. tabur ve topçu bölüğünün yarısı)	790
Kırşehir (2. ve 3. tabur ve topçu bölüğünün yarısı)	1.013
Bozok alayı (2. ve 3. tabur)	964
Aydın alayı (1.-3. tabur)	2.600
Edirne (1. alay)	2.600
Silistre (tüm alay)	2.600
Üsküp (tüm alay)	2.600
Samako (tüm tabur)	535
Sofya (tüm tabur)	965
Manastır (tüm alay)	950
Selânik ve Tırhala (tüm alay)	2.600
Nevrekob (tüm tabur)	1.044
Toplam ⁵	28.204

Toplam

Asakir-i Muntazama birlikleri	13.763
Asakir-i Redife birlikleri	28.204
Hassaya verilecek Sofya, Üsküp ve Edirne Redif birlikleri	-6.165
Tophane'ye verilecek olan	-3.242
Fazla gelen subayların sayısı çıkarılacak	
Asakir-i Redifeden açığa alınacak subay sayısı	-3.000
Toplam	29.560

5 Sayılmayanlar: Prizren'den 714 ve Priştina'dan 1.170 Redif askeri

1) İstanbul'da bulunan birlikler

Piyade 1. liva, 1. alay	1.464
Piyade 2. liva, 1. alay	1.569
Piyade 2. liva, 2. alay	1.700
Piyade 3. liva, 1. alay ⁶	1.544
Süvari 1. liva, 1. alay	800
Süvari 1. liva, 2. alay	656
Süvari zırhlı alay ⁷	800
Topçu livası, 1. alay	439
Topçu livası, 2. alay	739

2) İstanbul'a gönderilmesi emredilenler

Piyade 1. liva, 2. alay, Ankara'dan	1.500
Süvari 2. liva, 1. alay, Aydın'dan ⁸	700
Süvari 2. liva, 2. alay, Ankara'dan ⁹	774
Trablusgarp'ta bulunan süvari bölükler	115
<u>Aydın sancağından mürettep Süvari-yi Hassa</u>	<u>136</u>
Toplam	12.946

6 Bunlardan 400 kişi Ankara'dan geri çağrıldı.

7 Bunlardan 100 kişi Konya'dan geri çağrıldı.

8 Bunlardan 100 kişi Konya'dan geri çağrıldı.

9 Bunlardan 174 kişi İstanbul'da hazır durumdadır.

Hassa tertibine celp olunacak Asakir-i Redife birlikleri

1) Münavebe nedeniyle İstanbul'da bulunanlar

Karası alayı (tüm alay)	1.500
Bolu alayı (tüm alay)	1.600

2) İstanbul'a gönderilmesi emredilenler

Bursa alayı, 1. tabur, münavebe nedeniyle Kudüs'te	739
Bursa alayı, 2. ve 3. tabur, memleketlerinde	1.318
İzmit alayı, tüm alay, münavebe nedeniyle Aydın'da	1.117
Kütahya alayı, 1. tabur, münavebe nedeniyle Konya'da	568
Kütahya alayı, 2. ve 3. tabur, memleketlerinde	1.136
Toplam	7.978

Toplam

Hassa tertibinin Muntazam birlikleri	12.946
Hassa tertibinin Redif birlikleri	7.978
Sofya, Üsküp ve Edirne'den Redif birlikleri	6.165
Hassa'ya celp olunacak süvari 2. alay	-656
Trablusgarp'tan celp olunacak bir bölük süvari	-115
Toplam	26.318

7.2 1843 YILINDA ASKER TOPLAMA BÖLGELERİNİN AYRILMASI

Bu çizelgelerde idari bölgelerdeki Müslüman erkek ahalinin sayısı belirtilmiştir. İdari birimlerin hiyerarşisi hakkındaki bilgi kaynak belgeden (BOA. İ. Mes. Müh. 206) aynen alınmıştır. Kaynakta eksik olanlar tamamlanmamıştır. Bkz. son sayfadaki harita.

Hassa ordusunun askere alma bölgesi

Hüdavendigâr eyaletinde	333.902
Teke, Hamid ve Alaiye sancaklarında	126.650
Aydın eyaletinde	252.350
Kocaeli sancağında	68.753
Biga sancağında	24.028
Toplam	805.683
Kocaeli'den Tersane tertibine verilecek	-6.903
Toplam	798.780

Dersaadet (İstanbul) ordusunun askere alma bölgesi

Ankara eyaleti	227.318
Bolu eyaleti, Kocaeli sancağı hariç	210.086
Çirmen eyaleti ¹⁰	119.526
Suyolu köyleri ¹¹	3.021
Konya eyaleti, Teke, Hamid, Alaiye (Alanya) hariç	225.721
Toplam	785.672
Çirmen ve Bolu'dan Bahriye tertibine verilecek	-85.537
Nüfus sayımı henüz yapılmayan aşayir için tahminen	49.865
Toplam	750.000

10 1843 yılında Çirmen eyaletine dahil olan yerler hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Birken 1976, s. 98-100'deki bilgiye göre 1846'da Edirne eyaletine bağlı olan sancaklar, İ. Mes. Müh. 206'da Rumeli Ordusu'na tahsis edilmiştir, demek ki geriye [*es bleibt nur übrig*] yalnız 1846'da Çirmen (Edirne) sancağını oluşturmakta olan bölge kalmaktadır.

11 Çekmece kazasındaki bir nahiye söz konusudur. Bkz. Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati, s. 505. ve Akbayar 2001, s. 149.

Arabistan ordusunun askere alma bölgesi

Adana sancağı	6.773
Tarsus sancağı	3.034
Uzeyr sancağı ¹²	13.717
Toplam	23.524
<u>Şam, Halep, Sayda, Trablus, Urfa ve Maraş tahminen</u>	<u>726.476</u>
Toplam	750.000

Rumeli ordusunun asker toplama bölgesi

Rumeli eyaleti	84.378
Vidin eyaleti	71.743
Selanik eyaleti	150.476
Silistre eyaleti	118.186
Üsküp sancağı	20.013
Kalkandelen	10.714
İvranye	3.326
Velçitrin	23.332
Ohri	16.916
Elbasan	18.126
Prizren	25.593
Dukakın	26.949
Toplam	569.662
<u>İskenderiye (İşkodra), Yanya, Avlonya ve Valonya tahminen</u>	<u>180.338</u>
Toplam	750.000

12 Anlaşılan kaynak belgede Aziz ile Uzeyr yanlışlıkla karıştırılmıştır [*verschrieben nicht verwechselt!* D.h. ein Punkt zuviel yazılmıştır]. Uzeyr, İskenderun körfezinde bir sancaktır. Aziz adında bir sancak belgelenememiştir. Nüfusu şaşılabilecek kadar yüküktür. Bkz. KARPAT 1985, s. 113. Burada 1600 nüfusun 774'ünün Müslüman olduğu bildirilmektedir. BIRKEN 1976, s. 137 ve 236 bu yeri Aziz olarak anmaktadır.

Anadolu ordusunun askere alma bölgesi

Sivas eyaleti	136.196
Erzurum eyaleti	65.677
Kars sancağı	19.786
Çıldır sancağı	71.074
Van sancağı	13.151
Maden kazaları	171.433
Musul	12.755
Karahisar-ı Şarki	22.866
Gümüşhane	34.663
Toplam	545.601
Diyarbakir eyaleti tahminen	124.860
Nüfus sayımının yapılmadığı aşiretler tahminen	79.579
Toplam	750.000

Bahriye/Tersane-i Âmirenin asker toplama bölgesi

Gelibolu sancağı	15.248
Bolu sancağı	12.683
Kastamonu sancağı	38.519
Viranşehir sancağı	19.087
Kocaeli sancağı	6.903
Canik sancağı	38.036
Trabzon sancağı	92.795
Ünye kazası	21.403
Ordu kazası	24.820
Toplam	269.490

7.3 1847-1856 YILLARINDA NÜFUS SAYISI VE YENİ ASKER ADEDİ

İstanbul ordusunun bölgesi

	Erkek nüfus	Erbab-ı esnan ¹³	Yeni askerler
1264 ¹⁴	817.859	56.566	9.577
1266 ¹⁵	822.352	54.674	6.439
1271 ¹⁶	886.696	79.079	8.700
1272 ¹⁷	890.803	89.365	8.450

Hassa ordusunun bölgesi

	Erkek nüfus	Erbab-ı esnan	Yeni askerler
1264 ¹⁸	814.116	66.650	9.446
1266 ¹⁹	829.492	54.389	6.638
1271 ²⁰	818.205	70.640	8.000
1272 ²¹	829.135	79.717	9.557

Rumeli ordusunun bölgesi

	Erkek nüfus	Erbab-ı esnan	Yeni askerler
1263 ²²	–	99.863	5.650
1271 ²³	869.490	71.902	8.952

13 Askerlik çağındaki erkekler (20–25 yaş arası).

14 BOA, İ. Mes. Müh. 318.

15 BOA, İ. DH. 12620.

16 BOA, İ. DH. 23386.

17 BOA, İ. DH. 25322.

18 BOA, İ. Mes. Müh. 318.

19 BOA, İ. DH. 12620.

20 BOA, İ. DH. 23386.

21 BOA, İ. DH. 25322.

22 BOA, Ayniyat 405, s. 41-2, 25 S 1263. Bu belgede tüm erkek nüfusun sayısı bulunmamaktadır.

23 BOA, İ. DH. 23386.

Arabistan ordusunun bölgesi

	Erkek nüfus	Erbab-ı esnan	Yeni askerler
1266 ²⁴	759.781	102.194	9.211

Bayriye (Tersane-i Âmire) bölgesi

	Erkek nüfus	Erbab-ı esnan	Yeni askerler
1271 ²⁵	352.464	29.212	2.932

²⁴ BOA, İ. DH. 12620.

²⁵ BOA, İ. DH. 22256.

7.4 1846-1863 YILLARININ ASKER CELBİ İSTATİSTİĞİ

BOA, Müh. Asakir 33-36'ya göre asker celpleri arasındaki süreler

Ordu	1262	1263	1264	1265	1266
Hassa	R 1262	R 1263	R 1264	L+Z 1265	B 1266
İstanbul	R 1262	R 1263	R 1264	L 1265	B 1266
Rumeli	–	S 1263	Z 1264	L 1265	–
Anadolu	–	–	R+Z 1264	S+L 1265	*Ş 1266
Arabistan	–	–	–	–	B 1266
Ordu	1267	1268	1269	1270	1271
Hassa	B 1267	L 1268	^b Ş 1269	^b Ş 1270	–
İstanbul	B 1267	L 1268	^b Ş 1269	^b Ş 1270	–
Rumeli	B 1267	ZA 1268	–	–	–
Anadolu	B 1267	*ZA 1268	–	^b Ş 1270	–
Arabistan	S 1267	M+L 1268	–	–	–
Ordu	1272	1273	1274	1275	1276
Hassa	M 1272	M 1273	M 1274	Z 1274	R 1276
İstanbul	RA 1262	M 1273	M 1274	Z 1274	RA 1276
Rumeli	*RA 1272	B 1273	C 1274	N 1275	L 1276
Anadolu	*RA 1272	–	L 1274	–	R 1276
Arabistan	–	–	–	–	–
Ordu	1277	1278	1279	1280	
Hassa	–	S 1278	Z 1278	Z 1279	
İstanbul	–	S 1278	Z 1278	Z 1279	
Rumeli	–	S 1278	Z 1278	Z 1279	
Anadolu	–	S 1278	Z 1278	M 1280	
Arabistan	–	*M 1278	–	Z 1279	

a Kazaların yeni asker kotaları açık b Gecikmeler belgelenmiştir

7.5 BAHİRİYE İÇİN GAYRİMÜSLİMLERİN CELBİ

1852 yılına ait bir istatistiğe göre (BOA, İ. DH. 16662):

1251 (1835)	
Bölge	Yeni asker sayısı
Sivas kazası	219
Amasya kazası	84
Erzurum kazası ve çevresi (nevahi)	217
Canik kazası	35
Divrik kazası	98
Tokat kazası	43
Zile kaza	16
Van kaza	201
Ankara kaza	99
Nevşehir kaza	86
Toplam	1.098

1253 (1837)	
Midilli adası	50
Paşalimanı kazası	30
Bandırma kazası	35
Gemlik kazası	50
İmroz adası	15
Erdek ve Kapıdağı kazası	40
Bozcaada	17
Mudanya kazası	40
Marmara adası	10
İmrallı adası	14
Limni adası	40
Mihaliç kazası	50
Edremit kazası	50
Ayazmend kazası	50
Trabzon ve Canik livası	1.000
Toplam	1.491

Bölge	Yeni askerler
Canik sancağı	24
Trabzon sancağı	22
Ordu kazası	9
Sivas kazası	20
Tokat kazası	4
Nevşehir kazası	6
Ankara kazası	10
Merzifon kazası	3
Erzurum kazası	12
Zile kazası	2
Limni adası	4
Bozcaada	1
Erdek livası	5
Midilli adası	7
İmroz adası	2
Semadirek adası	1
Niğde kazası	2
Hüdavendigâr kazası	8
Toplam	146

Bölge	İstenen askerler	Gelen askerler
Trabzon livası	35	28
Canik livası	20	20
Ordu livası	5	4
Kastamonu livası	7	6
Kocaeli livası	63	56
Tekirdağ livası	167	163
Erdek livası	35	33
Selanik livası	147	113
Tırhala livası	21	17
Biga livası	14	14
Kıbrıs adası ²⁶	118	2
Kaza-yı Erbaa ²⁷	49	45
Midilli adası	104	101
Sakız adası	40	0
Cezire-i Mezkûreyn ²⁸	43	32
Limni ve Bozbaba adaları	25	25
Taşoz adası	9	0
İstinköy adası	7	7
Varna livası	52	44
Alaiye liyası	1	1
Antalya kazası	5	5
Tirebolu kazası	3	0
Suyolu livası	8	0
Drama livası	23	16
Vize livası	11	10
Menteşe livası	5	5
Hüdavendigâr livası	25	15
Karası livası	24	3
İzmir livası	83	62
Saruhan livası	7	7
Toplam	1.156	834

26 Yerine varan 44 yeni asker, evli olduklarından tekrar geri gönderildiler.

27 Çekmece ve Çatalca bölgesi, bkz. Birken 1976, s. 98-9.

28 Adı geçen iki ada (Midilli ve Sakız).

Bölge	Yeni askerler
Gelibolu livası	66
Tekfurdağı livası	15
Trabzon livası	18
Canik livası	39
Ordu livası	12
Sinop livası	4
Erdek livası	18
Varna livası	25
Kastamonu livası	1
Suyolu kazası	4
Alaiye (Alanya) kazası	2
Teke kazası	3
Kaza-yı Erbaa	23
Biga livası	8
Drama livası	11
Vize livası	5
Saruhan livası	3
Menteşe livası	3
Hüdavendigâr livası	12
Karası livası	11
Kocaeli livası	30
Sığıla livası	39
Kesriye livası	75
Manastır livası	173
Toplam	600
Bunlardan yerine ulaşanlar	390

NOTLAR

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

- 1 İlk kitabım *Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu, 1908-1914*, İstanbul, Kitap Yayınevi, Haziran 2004.

GİRİŞ

- 1 Bkz. bölüm 4.1.2, s. 105 ve *Tarih-i Lutfi*, c. 6, s. 62.
- 2 *Kitab as-Siyasa fi Tadbir ar-Riyasa al-Mar'uf bi-Sirr al-Asrar* 1954, s. 125-127, *The Muqaddimah* 1958, c. 1, s. 81-2, *Muqaddima* 1858, c. 1, s. 64-5. *Adalet dairesi* ile ilgili olarak Ahlâk-ı Alâî, c. 3, s. 49, Fleischer 1983, çeşitli yerlerde, Fleischer 1986, s. 262, Aksan 1993, s. 53 ve Barkey 1994, s. 27-8, Forster 2006, 60-63. Sayın Regula Forster'e (Zürih), bana *Sirr al-Asrar* adlı yapıtı önerdiği için minnettarım.
- 3 Bkz. s. 28 ve s. 47. Yeterince gönüllü olması önkoşulunun gerçekleşmediği durumda suç toplu-
mun (kollektif) olur.
- 4 Lambert ve Scheuerbrandt 2002, s. 7-18, yapıtta aynı zamanda ayrıntılı bir biyografi de bulunmak-
tadır. Schnitter 1994, yapıtın çeşitli bölümlerinde, "genel askerlik görevi"nin (allgemeine Wehrpf-
licht) ilk örnekleri için Yeni Çağın erken dönemlerinde Almanya'da uygulanmakta olan "gelenek-
sel savunma görevi" (überlieferte Defensionspflicht) hakkında bilgi verilmektedir.
- 5 Krumeich 1994, s. 136.
- 6 Fransız devriminin etkileri hk. bkz. Shaw ve Shaw 1977, c. 2, s. 61. Aynı konu ile ilgili olarak
Abu-Manneh 1994, s. 174. Ayrıca Abu-Manneh 1994'te İslami esaslar hakkında bilgi verilmekte-
dir. Siyasetnamelerin tarihsel kaynak olarak değerlendirilmesi için Abu-Manneh 1994, s. 194-5.
- 7 Bölüm 4.1'de Gülhane Hattı hakkındaki ikincil kaynakları ayrıntılı olarak ele alacağım.
- 8 BOA, İ. Mes. Müh. 231, 3 CA 1260 (21 Mayıs 1844). Bu belgede, o güne kadar *Asakir-i Mansure*,
Asakir-i Muntazama ve *Asakir-i Nizamiye* olarak bilinen ordular *Asakir-i Nizamiye* adı altında bir-
leştirmeye karar verildiği belirtilmiştir. Gene de, bundan sonra da *Asakir-i Mansure*, *Asakir-i Mun-
tazama* ve *Asakir-i Muvazzafe* ifadeleri eşanlamlı sözcükler olarak kullanılmaktadır.
- 9 Bkz. Mustafa Hami: *Dekayik-i Harbiye*, s. 110-1. Yazarın biyografisi hk. bkz. Krise 1985, s. 161-2;
SO2, c. 2, s. 596. Kıyasla bölüm 4.4, s. 160. Ayrıca Kırım savaşında *başbozukların* yanlış davranış-
ları hk. bkz. TV 504, 9 Ş 1270, s. 1.
- 10 *Hülâset el-Kelâm fi Redd el-Avam*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz (Berlin Dev-
let Kütüphanesi), Ms. Or. Oct. 3632, vk. 8a (*muallem asker*); vk. 8b (*nizam ve intizamlu asker ocak-
ları*); vk. 9a (*nizamlu asker, askerin başı bağıldı*); vk. 9b (*küffarin muallem askeri*); vk. 11a (*nizamlu
asker, nizamsız asker*); 11b (*talimsiz asker*).
- 11 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, aslında sadrazamın devlet dairesi arşivinden oluşturulmuştur. Tür-
kiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla beraber, bu arşive *Başbakanlık Arşivi* adı verildi. Sonraları baş-
ka devlet dairelerinin arşivleri de eklendi ve böylece günümüzde Türkiye'nin devlet arşivi oldu.
- 12 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* 1992, s. 391-393'te *Hatt-ı Hümayun Tasnifi* ile ilgili ve s. 317-
337'de *İradeler Tasnifi* ile ilgili açıklamalar bulunmaktadır. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları*

- 1995, s. 140-143'te *Hatt-ı Hümayun Tasnifi* ile ilgili, s. 149-161'de *İradele Tasnifi* ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kütükoğlu 1994, s. 172-192, *Hatt-ı Hümayun* hakkında burada kullanılan anlamda s. 178-180, *İrade* hakkında s. 183-192.
- 13 Arşiv reformu hakkında bkz. bölüm 4.1.2, s. 114.
- 14 Levy, Avigdor: *The Military Policy of Sultan Mahmud II*. 1808-1839. Cambridge, Mass. 1968. (Yayınlanmamış doktora tezi.)
- 15 *Mühimme-i Asakir* hakkında bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi* 1995, s. 204-206. *Bab-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri* hk. bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Katalogları Rehberi* 1995, s. 37-49. Kayıtlarda sadece Babiâli tarafından gönderilen yazışmalar mevcuttur ve bunlar çoğunlukla sadrazam buyruklarının kopyalarından ibarettir.
- 16 *Kanunname-i Asakir Defterleri* hk. bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi* 1995, s. 75-76. Avrupa'da aynı dönemde çıkan bazı nizamnamelerde de aynı karakter saptanmaktadır. Örneğin: *Capitulation pour un Régiment d'Infanterie du Canton du Berne au service de S.A.R. le Prince Souverain des Provinces-Unies des Pays-Bas*. Bern 1814.
- 17 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262. Metin bir başlığı olmaksızın basıldığı halde dizinde *Kanunname-i Hümayun* adı altında kaydedilmiştir.
- 18 Herzog 2001, s. 67. Yazıcı 1983, s. 49-50, Koloğlu tarihsiz, s. 17-23.
- 19 Römer 2002, s. 54.
- 20 Daha akla yakın gelen bir olasılık, *Takvim-i Vekayi*'nin belgelerde kullanılan dili, kelimesi kelimesine kopya etmiş olmasıdır. Özenli ifade, resmi gazetesinin okurlarını hedef almasından değil, belgelerin asıl muhatabı olan kişilerden ileri gelmektedir. Örneğin fermanlar muhataplarına okunmaktaydı, bkz. bölüm 4.3.2, s. 140-142.
- 21 Yazıcı 1983, s. 162-3.
- 22 Bkz. Ahmet Cevdet hk. Neumann 1994, çeşitli yerlerde, ve Bowen: "Ahmad Djewdet Pasha", Elz, c. 1, s. 284-286. Ahmet Lütfi hk. bkz. Aktepe: "Lütfi Efendi, Ahmad", Elz, c. 5, s. 836-7. Mehmed Esad hk. bkz. Yılmaz'ın *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi* adlı yayınının giriş bölümünde, s. xxvii-xlvi, ve Aktepe: "Es'ad Efendi, Sahafılar-Sheykhi Zâde Seyyid Mehmed", Elz, c. 2, s. 714.
- 23 Bkz. bölüm 5.2, s. 229-230.
- 24 *Layihâ-i Akif Paşa*, Österreichische Nationalbibliothek (Avusturya Milli Kütüphanesi) H.O. 211; *Layihâ-i İzzet Efendi*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, (Berlin Devlet Kütüphanesi), Ms. Or. Oct. 3135.
- 25 Bkz. bölüm 3.2, s. 55 ve Mardin 1962, s. 108 ve 161-2.
- 26 Bkz. bölüm 2.2, s. 31-32. İbrahim Müteferrika hakkında bkz. Sabev 2007; biyografisi hk. 77-134.
- 27 Bu tarihin maliye tarihi mi, yoksa hicri tarih mi olduğu açıkça belli değildir.
- 28 Çok uğraşmadan beş nüsha bulmak mümkün olmuştur. Flemming 1968, s. 189; Flügel II, s. 320-1 (No. 1152); Flügel III, s. 265-6 (No. 1833); Aksan 1993, s. 68, not 70'te, Kahire'de ve İstanbul'da bulunan başka nüshalardan da bahsedilmektedir. Ayrıca Aksan 1993, s. 56-62.
- 29 Bu özellikle *cizye* kavramında çok belirgindir, bkz. bölüm 5.4.1.
- 30 İbrahim el-Halebi'nin *Multakâ l-Abhur* adlı yapıtı 1826-1856 arasında Bulak ve İstanbul'da beş kez ve 19. yüzyılın sonuna kadar da sekiz kez basıldı. Brockelmann 1937-1943, Supplement II, s. 642. *Mevkufat*, 1838 ile 1856 yılları arasında dört kez, yüzyılın sonuna kadar da tekrar altı kez yayınlan-

dı, Özege 1975, c. 3, s. 1261. *Mevkufat*'ın en erken baskısı 1838'de Bulak'ta yapıldı. Üç sene sonra aynı yerde yeniden yayınlandı. Görüşüme göre bu, birinci baskının satılıp tükendiğine delalet etmektedir. İkinci kaynaklarda, İslam dünyasına kitap baskısının geç girmesi, basılmış kitapların dağıtımındaki tereddütlere ve ilk matbaaların ekonomik bakımdan düşük başarı göstermesine atfedilir. Bu konuda bkz. Berger 2002, s. 26. Buna mukabil Neumann 2003, s. 265, basılan eserlerin Osmanlı matbaacıları tarafından piyasanın talebine göre seçildiği fikrindedir. Bu konu ile ilgili ayrıca yeni çıkan kitap, Sabev 2007, tavsiye ederim.

İKİNCİ BÖLÜM

- 1 Bkz. Faroqhi 2000, s. 21-25'te yeni genel bakış düzenlemeleri, Imber 2002, s. 257-267, Murphey 1999, s. 35-49. Imber 2002, s. 257'de sipahiler ve yeniçeriler açıkça en önemli savaşçı birlikleri (*most significant bodies of fighting men*) olarak nitelendirildikleri halde, gayet ayrıntılı olarak başka birliklerden de söz edilir. Murphey 1999, s. 35-6'da bu tarzdaki genel bir değerlendirmeden kaçınılmaktadır, ama açıklamalar sipahi ve yeniçeri birlikleri üzerinde yoğunlaşmakta, nizami olmayan (*irregular*) birliklere ise sadece değinilmektedir. Murphey, bu tutumunun, söz konusu kuruluşları öncelikle merkezi devlet yönetiminin maliye hesapları açısından incelemiş olmasından ileri geldiğini açıkça belirtir.
- 2 Tımar sistemi hk. bkz. Barkan: "Tımar", İA, c. 12/1, s. 286-333; Beldiceanu 1980, muhtelif yerlerde; Murphey 1999, s. 36-43; İnalçık: "Tımar", El2, c. 10, s. 502-507. Ayrıca Faroqhi 2000, s. 21-2'de kısa bir özet bulunmaktadır.
- 3 Finkel 1988, s. 27-8.
- 4 Kafadar 1995, s. 139.
- 5 Mücteba İlgürel: "Yeniçeriler", İA, c. 13, s. 385-395; Menage 1965, çeşitli yerlerde; Imber 2002, s. 136-7.
- 6 Menage 1995, s. 139.
- 7 Imber 2002, s. 134; Wittek 1955, çeşitli yerlerde; Menage 1956, çeşitli yerlerde.
- 8 Son *devşirme* uygulaması hakkındaki belge 1705 tarihine aittir, Menage 1965, s. 212.
- 9 Aksan 1998b, s. 26-7; Aksan 1999a, s. 129.
- 10 Abou-El-Haj 1991, s. 28-33. Mustafa Âli de aynı görüşleri ileri sürmüştür. Bkz. Fleischer 1986, s. 154-156 ve 255-256; Abou-El-Haj 1999, s. 27-8.
- 11 Aksan 1998b, s. 26.
- 12 Shaw 1971, s. 101, İbrahim Efendi'nin ve Yusuf Paşa'nın layihaları.
- 13 Levy 1968, s. 323-344.
- 14 BOA, İ. Mes. Müh. 224, 5 CA 1260. Ayrıca bkz. *Netayic el-Vukuat* 1327, c.4, s. 110-111.
- 15 *Netayic el-Vukuat* 1327, c. 4, s. 111.
- 16 Claye 1997, çeşitli yerlerde, Arnavutluk hakkında; BOA, İ. MVL 10543, 18 Ş 1269, Şam, Sayda, Adana, Mar'aş ve Urfa yöreleri ile ilgili daha önceki zamana ait bir belge.
- 17 Osmanlı ordusuna yönelik harcamalar hakkında bkz. İnalçık 1994, s. 88-93, ve Murphy 1999, s. 36-53.
- 18 Fodor 2000, çeşitli yerlerde; Kunt 1982, çeşitli yerlerde.

- 19 Fodor 2000, s. 239-248. Bosna'da da 18. yüzyılda *milis* birliklerinin motivasyonu için sosyal düzeylerinin yükselmesi önem taşımaktaydı. Bkz. Hichcock 1997, s. XX-XXI.
- 20 Imber 2002, s. 260-265. *Akıncı* sözcüğü zaten "sürekli saldırılarda bulunan" anlamına gelmektedir ve dolayısıyla "talan eden, soyan" demektir.
- 21 İnalçık 1994, s. 22.
- 22 İnalçık 1994, s. 88-93; Imber 2002, s. 259-60. Ayrıca bkz. Anhegger: "Martolos", İA, c. 7, s. 341-344, ve Uzunçarşılı: "Azab", İA, c. 2, s. 81-83.
- 23 *Hane*, hem "ev, aile" manasında hem de "tekâlifin tevziinde tutulan esas, (mikyasa) yerine kullanılır bir tabir" (Pakalın 2004, I, 727).
- 24 İnalçık 1994, s. 34-41, özellikle s. 36 ve s. 89'daki cetveller. Gökbilgin 1957, s. 255-342. Halaçoğlu: "Evlad-ı Fatihan", DİA, c. 11, s. 524-5.
- 25 Aksan 1999a, s. 114-116.
- 26 Aksan 1999b, s. 21-22, Aksan 1999a, s. 114-116.
- 27 Aksan 1999a, s. 122.
- 28 İnalçık 1980, s. 285. Bkz. Majer 1984, s. 107; Aksan 1999a, s. 115.
- 29 Aksan 1999a, s. 122; Cezar 1986, s. 53-60.
- 30 Murphey 1999, s. 177. Örneğin Murphey, 1693 yılında Larissa'da (Tessalya), veba salgını ve eşkıya soygunları yüzünden çok zor bir durumda kalan halka, % 18 oranında vergi indirimi uyguladığını belgelemektedir.
- 31 Murphey 1999, s. 175-179.
- 32 Barkey 1994, s. 236.
- 33 Barkey 1994, s. 233.
- 34 Aksan 1999a, s. 118.
- 35 Aksan 1999a, s. 123 d.
- 36 Aksan 1998b, s. 33-35.
- 37 Aksan 1998b, s. 34-36, Aksan 1999a, s. 129, Aksan 1999b, s. 23-4.
- 38 *Nefir* sözcüğünün Arapça anlamına dair bkz. Lane, c. 8, s. 2825: *A people hastening to war, or to some other undertaking (...)* or *a people going to execute an affair: or a people going with one to fight (...)*. Kamus-ı Türkî, s. 1467: *nefir-i amm* - *düşmanla harp için umum halktan teşkil olunan asker*. Sertoğlu 1968, s. 237, *nefir-i amm* olarak adlandırılan asker celpelerinin sadece silahlı çarpışmalar değil başka görevler için de gerçekleştirildiğini belirtir. Kıyaslama için bkz. İnalçık 1980, s. 305.
- 39 *Multakâ l-İbhur* 1268, s. 105-6, *Aziziye* 1315, s. 341, *Mevkufat* 1256, s. 341, *Durar al-Hukkam fî Şarh Gurar al-Ahkâm*, s. 351-2.
- 40 Bazı yazarlar, savunma amacıyla yapılan *cihada* katılmakla yükümlü olanları daha ayrıntılı belirtmişlerdir. *Durar al-Hukkam fî Şarh Gurar al-Ahkâm*, c. 1, s. 351-2'de, *düşmana* (ya da *düşmanın saldırdığı bölgeye*) yakın olanların savaşa katılmakla yükümlü oldukları belirtilmektedir (*man yakruba mina l-adâv*). Aş-Şurunbulâli tarafından *Durar al-Hukkam fî Şarh Gurar al-Ahkâm*, c. 1, s. 351-2 ile ilgili olarak yapılan açıklamaya göre, bu durumu öğrenen herkes (*man sami'a zâlika l-haber*) aynı yükümlülüğü taşır. Molla Hüsrev (ölümü 885/1480) hk. bkz. Brockelmann 1937-1943, G II, s. 226-227, El2, c. 5, s. 32, eş-Şurunbulâli (ölümü 1069/1658) hk. bkz. Brockelmann 1937-1943, G II, s. 313.

- 41 Bildiğim kadarıyla, bu terimin geçtiği en eski belgeye Kaduhan adıyla bilinen Fahraddin al-Hasan b. Mansur al-Uzcandî al-Fargâni'de (ölümü: 592/1196) rastlanır. *Al-Fatâvâ al-Hâniya*'nın metni *al-Fatâvâ al-Âlamgiriya al-marufa bil-Fatâvâ al-Hindiya*'nın derkenarı olarak basılmıştır, bkz. *al-Fatâvâ al-Âlamgiriya al-marufa bil-Fatâvâ al-Hindiya* / *Al-Fatâvâ al-Hâniya*, c. 3, s. 559. Ayrıca bkz. *el-Fatâvâ al-Âlamgiriya al-marufa bil-Fatâvâ al-Hindiya*, c. 2, s. 188. Kaduhan'ın kişiliği hakkında bkz. Brockelmann 1937-1943, G I, s. 376; ve El2, c. 4, s. 377. Sayın Colin Imber'e, beni Kaduhan'a yönlendirdiği için minnettarım.
- 42 *Durar al-Hukkam fi Şarh Gurar al-Ahkâm*, c. 1, s. 351-2. Aynı sayfadaki Abu İhlas Hasan aş-Şurunbululâ'nin *hâşiyesine* de bkz. Ayrıca bkz. Şeyhzâde Abdurrahman b. Muhammad b. Sulayman (ölümü 1667): *Mağma al-Anhur fi Şarh Multakâ l-Abhur* 1273, s. 395. Yazar ve yapıtı hk. bkz. Brockelmann 1937-1943, Supplement II, s. 643. Ayrıca Ibn Âbiddin'in (1784-1836, başkalarına göre 1784-1842): *Radd al-Muhtar ala d-Durr al-Muhtar*, c. 3, s. 240. Yazar ve eseri hk. bkz. Brockelmann 1937-1943, Supplement II, s. 428 ve 773.
- 43 *Multakâ l-Abhur* 1268, s. 105-6; *Mevkufat* 1256, s. 341.
- 44 Finkel 1988, s. 37, dipnot 56'da, 1597 yılına ait bir belgeden bahsetmekteyse de, bu düzenleme ile ilgili ayrıntılı bilgi vermemektedir.
- 45 İnalçık 1980, s. 299-311. Ayrıca Orhunlu 1987, s. 1-11. En önemli iki kaynakları: *Silâhdar Tarihi*, c. 2, s. 271, 354-376 ve 402-415, ayrıca *Tarih-i Raşid*, c. 1, s. 506.
- 46 İnalçık 1980, s. 305.
- 47 İnalçık 1980, s. 300-301.
- 48 İnalçık 1980, s. 303.
- 49 Murphey 1999, s. 190.
- 50 Murphey 1999, s. 190. Murphey tarafından kanıt olarak sözü edilen makale, Irwin T. Sanders: "Balkan Rural Societies and War", Kiraly ve Rothenberg, 1979, s. 151-162'de, *nefir-i amm* birliklerinden söz edilmemektedir.
- 51 Burada başlangıç tarihi olarak bildirilen 1824 yılı, benim üzerinde çalıştığım konu ile ilgili belgelerin başlangıç tarihidir. Büyük bir olasılıkla söz konusu argümanlar daha önceki tarihlere ait belgelerde de mevcuttur.
- 52 BOA, Müh. Asakir 24, s. 309-10, Evasit CA 1239 (13-22 Ocak 1824), Vidin ve Niğbolu'dan adam başına ayda 35 kuruştan 4000 asker yerine yapılan ödeme; Müh. Asakir 25, s. 8-9, Evahir R 1240 (23 Kasım-2 Aralık 1824), Kayseriye'den 150 asker yerine yapılan ödeme (asker başına ayda 45 kuruştan olmak üzere). Buyruğun benzerlerinin gönderildiği yerler: Bozok (150 asker karşılığı ödeme), Ankara (100 asker karşılığı), Kengün (100 asker karşılığı), Konya (100 asker karşılığı). Müh. Asakir 25, s. 24, Evail CA 1240 (22-31 Aralık 1824), Çirmen eyaletinden 4000 asker karşılığı ödeme istenmektedir. Müh. Asakir 25, s. 50, Evail Ş 1240 (21-30 Mart 1825), Kütahya sancağından 500 süvari askeri yerine altı aylık bir zaman için 125.000 kuruş ödenmesi istenmektedir. Müh. Asakir 25, s. 142-143, Evasit Ş 1241 (21-30 Mart 1826), Çirmen 2667 asker karşılığı altı ay için 560.000 kuruş ödemek zorundadır. Müh. Asakir 25, s. 208, Evail B 1242 (29 Ocak-7 Şubat 1827), Sivas'tan, Mora'daki Mısır birliklerine yapılacak harcamalar için 195.075 kuruş ödenmesi talep edilmektedir.
- 53 Cezar 1986, s. 75 ve s. 135, genel olarak talep edilen özel vergilerin yasal hale getirilmesi için konan çeşitli *bedel* ödemeleri hk. Cezar 1986, s. 119-120. Levy 1968, s. 331, II. Mahmud döneminde

cebeli bedeliyesinin cebeli ve ay başına 42 kuruştan cebeli ve ay başına 120 kuruşa çıkarılması hk. Besbelli enflasyon nedeniyle paralı askerler 42 kuruş karşılığında hizmete razı olmuyorlardı. Levy, kaynak olarak BOA, Kanunname-i Askeri Defteri 2, vk. 97a, 11 Ş 1243 (16 Şubat 1829) ve BOA, Kanunname-i Askeri Defteri 2, vk. 98a, 3 Ş 1244 (8 Şubat 1829) göstermektedir.

- 54 Aksan 1998, s. 29-30.
- 55 İnalçık 1980, s. 283, Fleischer 1986, s. 154-159 ve 255-6, Abou-El-Haj 1991, s. 19-40, Aksan 1993, s. 53-55.
- 56 Osmanlıca metni: *Koçî Bey Risalesi*, İstanbul 1303. Almanca çevirisi Bernauer 1861'de bulunur. Ayrıca bkz. Aksan 1993, s. 54-5, Abou-El-Haj, s. 20-1 ve 32-35.
- 57 Abou-El-Haj 1991, s. 50, Fodor 2000, s. 239-248.
- 58 Abou-El-Haj 1991, s. 22-28.
- 59 Aksan 1993, s. 56, Aksan 1995, s. 186-188, Şen 1995, s. 154, *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem*, vk. 22b-23a. İbrahim Müteferrika hakkında yeni bir araştırma olarak bkz. Sabev 2007.
- 60 *Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem*, vk. 29a. Karşılaştırınız: Şen 1995, s. 164, Aksan 1993, s. 56. Benzeri: *Vak'a Nüvis Es'ad Efendi Tarihi* 2000, s. 586 ve 594.
- 61 Aksan 1995, s. 187; ŞEN 1995, s. 164-5.
- 62 Mardin 1962, s. 137-8.
- 63 *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi* 1970, s. 43-45 ve 50; *Tarih-i Raşid* 1282, c. 5, s. 345-347 ve *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnamesi* 1993, s. 100-112 ve 116.
- 64 *Vak'anüvis Es'ad Efendi Tarihi*, s. 586-606, Unat 1941, çeşitli yerlerde, Mardin 1962, s. 137-8, Aktepe: "İbrahim Pasha, Nevşehirli", Elz, c. 3, s. 1002.
- 65 Patrona Halil isyanı hakkında bkz. Necdet Sakaoğlu: "Patrona Halil Ayaklanması", DBİA, c. 6, s. 231-234. Patrona Halil'in levenden yeniçeriye yükselmesi hk. bkz. aynı kaynak, s. 232. Aksan 1999b, s. 23-4.
- 66 Bkz. s. 34 ve s. 48. Ayrıca Ahmed Resmi Efendi hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Aksan 1995a, s. 184-205.
- 67 Levy 1968, s. 231-234; Beydilli 1995, s. 85-92.
- 68 Benedikt 1959, s. 114; Uzunçarşılı 1943-1944 (1988), c. 2, s. 117-120; Mardin 1962, s. 143-4; Levy 1968, s. 12; Mantran 1989, s. 278.
- 69 Levy 1968, s. 19-20; Mantran 1989, s. 423; Beydilli 1995, s. 85-92.
- 70 Shaw 1971, s. 98-109.
- 71 Shaw 1971, s. 98.
- 72 İbrahim Efendinin ve Yusuf Paşanın layihaları, bkz. Shaw 1971, s. 101.
- 73 Sekban birlikleri hk. bkz. Pakalın 2004, III, 147-9.
- 74 Benim açıklamalarımın büyük bir kısmı, Staatsbibliothek Berlin Preussischer Kulturbesitz (Berlin Devlet Kütüphanesi) Ms. or. oct. 3632 numaralı el yazmasına dayanmaktadır, bkz. Fleming 1968, s. 189. *Hülasat el-Kelâm fi Redd el-Avâm* 1332, kısmen bu el yazmasından oldukça farklıdır. Ayrıca bkz. *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, haz. Abdullah Uç, İstanbul 1975. Bu eserin başka el yazması nüshaları Aksan 1993, s. 68, not 70.
- 75 *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 7, s. 289-90. *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Evvel*, İstanbul 1288, c. 8, s. 6. Ahmed Cevdet, yazının çıkış tarihini 1218 (yani Nisan 1803-1804) olarak bildirmektedir.

- 76 *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 7, s. 289. *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Evvel*, İstanbul 1288, c. 8, s. 6. Yazılış tarihi hk. bkz. ayrıca *Hülâset el- Kelâm fî Redd el-Avam* 1332, s. 47; Staatsbibliothek Berlin (Berlin Devlet Kütüphanesi), Ms. or. oct. 3632, vk. 24b.
- 77 *Fusul-i Hall-ü Akd ve Usul Harc-u Nakd* hk. bkz. Babinger 1927, s. 132.
- 78 *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 7, s. 289-90. *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Evvel*, İstanbul 1288, c. 8, s. 6.
- 79 Devamlı hazır durumda olan (*muavazza*) ordu hk. bkz. *Hülâset el- Kelâm fî Redd el-Avam*, Staatsbibliothek Berlin (Berlin Devlet Kütüphanesi) Ms. or. oct. 3632, vk. 6a-7a, 23b-25b.
- 80 *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam* 1332, s. 24; Staatsbibliothek Berlin (Berlin Devlet Kütüphanesi), Ms. or. oct. 3632, vk. 12a.
- 81 *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam*, s. 37, Staatsbibliothek Berlin (Berlin Devlet Kütüphanesi) Ms. or. oct. 3632, vk. 16a-b ve 19a. Müteferrika'nın yazısından da vk. 9b-10a'da söz edilmektedir. Müteferrika'da konu ile ilgili bölümler için bkz. *Usul el-Hikem fî Nizam el-Ümem*, vk. 22b-23a ve 41a-41b, bkz. Şen 1995, s. 154 ve 181.
- 82 *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam*, Staatsbibliothek Berlin (Berlin Devlet Kütüphanesi) Ms. or. oct. 3632, vk. 10a.
- 83 Heinzelmann 2000, s. 600-1, bkz. *Tarih-i Şanizade*, c. 1, s. 101.
- 84 Vk. 21a-22b'de 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşından söz edilmektedir.
- 85 *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam*, Staatsbibliothek Berlin (Berlin Devlet Kütüphanesi) Ms. or. Oct. 3632, vk. 22b. *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam* 1332, s. 44. *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, s. 83: *Moskovdan bir dül almağa çıkmışlar*.
- 86 Yeniçerilerin komutanı.
- 87 Uçman, yeni Türkçeye yaptığı çeviride "Şam işi" deyimini "işler hep karışmış" şeklinde aktarmıştır, bkz. *Koca Sinan Paşa Risalesi*, s. 158.
- 88 Bu deyim "kafası çalışmıyor" anlamında kullanılmış olmalı.
- 89 Yazar burada –başka yerlerde de olduğu gibi– yeniçeriler arasında kullanılan argo ifadeleri aktarmıştır.
- 90 *Millet* kavramı hk. ayrıntılar için bkz. s. 57-59 ve s. 104-107.
- 91 Transkripsiyon –eğer başka bir kayıt bulunmuyorsa– *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam*, Staatsbibliothek Berlin (Berlin Devlet Kütüphanesi) Ms. Oct. 3632, vk. 22b-24a, el yazmasından yapılmıştır. *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam* 1332, s. 44-46, *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, s. 83-85, buna denktir.
- 92 Aksan 1998, s. 34-36.
- 93 Bu anlatım biçimi 17. ve 18. yüzyılda kullanılan dile uygundur. Bkz. Meninski 1680, c. 1, s. 1158.
- 94 *Hülâset el-Kelâm fî Redd el-Avam*, Staatsbibliothek Berlin, Ms. or. oct. 3632, vk. 8b-9b'de bu kavramların sık kullanılmış olması, durumu belirginleştirmektedir.
- 95 *Millet* kavramı hk. bkz. bölüm 4.1.2, s. 104-107.
- 96 Levy 1968, s. 27-44, Shaw 1971, s. 378-395, Mantran 1989, s. 431-433.
- 97 Shaw 1971, s. 396-407, Alemdar Mustafa Paşa hk. bkz. SO2, c. 4, s. 1188.
- 98 Shaw 1971, s. 397, Levy 1968, s. 48-53.
- 99 *Sekban* (sözcük anlamı köpek balıcısı) bir yeniçeri ocağına verilen addır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pakalın, c. 3. 145-147.
- 100 Levy 1968, s. 45-86.

101 Levy 1968, s. 170-1'de *eşkinici* projesinin, isyan edeceklerini hesaba kattığı yeniçerileri ortadan kaldırmak için vesile yaratmak isteyen II. Mahmud'un *aktığı* olup olmadığı sorusu irdelenmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 1 "Hayriye" sıfatı hem "sağlıklı" hem de "hayırlı" anlamına gelir. Bkz. *Kamus-ı Türkî*, s. 594, "hayriye" ve s. 255, "iyilik"; Davison 1963, s. 26'da, "auspicious event" (uğurlu, hayırlı olay); Matuz 1985, s. 219'da "heilsamer Vorfall" (sağaltıcı olay), Mantran 1989, s. 443'te, "l'événement heureux" (mutlu olay), Zürcher 1993, s. 42'de "beneficient event" (iyilik getiren olay) olarak çevrilmiştir.
- 2 Fermanın metni aynen şu yapıtlarda kayıtlıdır: *Üss-i Zafer*, s. 111-117; *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Evvel*, c. 12, s. 311-315, *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 12, s. 267-271 ve BOA, Müh. Asakir 26, s. 5-6, 11 ZA 1241 (17 Haziran 1826) tarihli yazı, İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Galata, Üsküdar ve Eyüp) kadılarına. Ayrıca bkz. Levy 1968, s. 158.
- 3 *Üss-i Zafer*, s. 111. Mehmed Esad hakkındaki biyografilerin en aktüel ve ayrıntılı olanı Yılmaz'ın *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi* adlı eserinin önsözünde bulunur, s. xxxvii-xlvi. Ayrıca bkz. Aktepe: "Es'ad Efendi. Sahhaflar-Sheykhî Zâde Seyyid Mehmed", Elz, c. 2, s. 714, ve "Es'ad Efendi", İA, c. 4, s. 363-365, ve SO2, c. 2, s. 493-4.
- 4 "Velinimet" sözcüğü genel olarak padişah bağlamında kullanılır. Buradaki kullanım biçimi, devletin hanedanı temsil ettiğine işaret etmektedir.
- 5 BOA, Müh. Asakir 26, s. 5: *Bu halde bizler dahi gayret-i İslâmiye'yi ele alub dinimiz uğrunda düşmanlarımızın hakkından gelecek suretle çaresini bulmak farz derecesine varmış*(tır).
- 6 Osmanlıların Ruslara ve Habsburglulara karşı açtıkları savaştan söz edilmektedir (1787-1792).
- 7 *Üss-i Zafer*, s. 14'te belirtildiğine göre, bu meclis 18 L 1241 (25 Mayıs 1826) Perşembe günü toplanmıştır.
- 8 "Eşkinici" sözcüğü esasında "filen sefere katılan" anlamına gelir. Bkz. Sertoğlu 1986, s. 104.
- 9 BOA, Müh. Asakir 26, s. 5, 11 ZA 1241 (17 Haziran 1826) ve *Üss-i Zafer*, s. 111-113.
- 10 Her üç fetvanın metinleri BOA, Müh. Asakir 26, s. 283'te mevcuttur. Cezanın ölüm (katl) olacağı belirtilmiştir.
- 11 Dönemin yazarları da bundan söz ederler. Bkz. *Gülzar-ı Fütûhât*, s. 10, Beyhan, bu eser için yazdığı önsözde, s. XXVI.
- 12 BOA, Müh. Asakir 26, s. 5: *Ve Devlet-i Âliyenin talim-i şer'i için ellerine verdiği eslihayı bimuhaba Devlet-i Âliye-i Muhammediye aleyhine i'mal ederek huruc ale s-sultan fazîhasına ictisar ve isyan etmiş olduklarına mebni (...).*
- 13 BOA, Müh. Asakir 26, s. 5, *Üss-i Zafer*, s. 114.
- 14 *Sancak-ı şerîf* hk. bkz. Gökbilgin: "Sancak-ı şerîf", İA, c. 10, s. 189-191, ve Sakaoğlu: "Sancak-ı şerîf", DBİA, c. 6, s. 449-450.
- 15 Hüseyin Paşa hk. Bkz. SO2, c. 3, s. 717-718. *Serasker konumu* hk. bkz. Şirin 2002, çeşitli yerlerde.
- 16 *Kamus-ı Türkî* 1317, s. 1304: *Muhammedî: (...) 1) zat-ı pâk-i cenab-ı nebevî'ye mensup ve mutaallık: din-i Muhammedî, şeriat-ı Muhammediye; 2) din-i İslâm'da bulunan, din-i İslâm'a mahsus: ümem-i Muhammediye, ezan-i Muhammedî.*
- 17 "Ülema" ile "ümme't" in aynı sıraya konması hk. bkz. Bernard: "Idjmâ", Elz, c. 3 s. 1023-1025.

- 18 Metinde "din ve mezhepten hariç" ifadesinin kullanılmasından ötürü bu izlenim edinilmektedir.
- 19 Örneğin Mustafa Nuri, Mehmed Esad'ın olayları abarttığından söz etmektedir, *Netayic el-Vukuat* 1327, c. 2, s. 103 ve *Netayic ül-Vukuat* 1992, c. 1, s. 309. Bkz. Yılmaz, *Vak'anüvis Esad Efendi tarihî*'ne ait önsöz, s. LVI.
- 20 Heyd 1961, s. 83, Shaw 1971, s. 72-75, ve çeşitli yerlerde. Seyitdanlıoğlu 1999, s. 16-17. Genç Osmanlılarda *usul-i meşveret* hk. bkz. Mardin 1962, s. 134.
- 21 Bkz. Heyd 1961 ve Levy 1971.
- 22 Levy 1971, s. 19-20, ve 25-6.
- 23 Levy 1971, s. 19-20, ve 25-6.
- 24 Üss-i Zafer, s. 187-8. Ayrıca bkz. Heyd 1961, s. 71; Levy 1971, s. 20.
- 25 Örneğin bkz. Necdet Sakaoğlu: "Vak'a-i Hayriye", DBİA, c. 7, s. 357-359, ayrıca Levy 1968 ve Levy 1971. Heyd 1961, s. 74-77, Mehmed Esad'ı, ideolojik yazar olarak daha etraflı incelemiştir.
- 26 Üss-i Zafer, s. 259; Evahir L 1243.
- 27 Metnin daha ilerdeki bir bölümünden bu anlam çıkarılmaktadır. Bkz. Üss-i Zafer, s. 47: *Ve harbin üçüncü sebebi ilâ-yi kelimetullah kasdıyla ikamet olunan harb ve kıtaldır ki, lisan-ı şer-i şerifde gaza-ü cihad ile marufdur. İlâ-yi kelimetullahın cihadın amacı olması hk. bkz. Macma al-Anhur fî Şarh Multagâ l-Abhur* 1273, s. 395.
- 28 Bosworth ve Faroqi: "Ra'iyya", Elz, c. 8, s. 403-406; Bosworth: "Nasihat al-Mulûk", Elz, c. 7, s. 984-988; Lewis 1988, s. 61-70.
- 29 *Siyâsetnâme* 1999, haz. Köymen, s. 8-11 (Farsça metni) ve s. 6-8 (Türkçe çevirisi).
- 30 Bkz. s. 50.
- 31 Üss-i Zafer, s. 9-15.
- 32 Üss-i Zafer, s. 9.
- 33 Üss-i Zafer kitabında Mehmed Esad bu toplantının tarihini bir ay geç, yani 21 ZA 1241 Pazar günü olarak bildirmektedir. Bu da 27 Haziran 1826 Salı günü ya da 26 Haziran 1826 Pazartesi gününe tekabül eder ki bu da vak'a-yı hayriyeden 12 gün sonradır. 21 ZA 1241 günün gerçekleşen pazar günü olmamasından Mehmed Esad'ın Üss-i Zafer'de bildirdiği tarihin güvenilir olmadığını öğrenmekteyiz; Mehmed Esad ve Ahmet Cevdet'in tarih kitaplarında belirtilen tarih daha akla yakın gelmektedir: Pazar 12 L 1241 (28 Mayıs 1826 Pazar). Bkz. *Vak'anüvis Esad Efendi Tarihi*, s. 574-5, ve *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 12, s. 147-8.
- 34 Üss-i Zafer, s. 15-40.
- 35 Eşkinici layihasının metni, Üss-i Zafer, s. 22-32; fetvaların metni, s. 38-9; şeyhülislamın hüccet-i şer'isi, s. 36-40'ta kayıtlıdır. Fetvalar, BOA, Müh. Asakir 26, s. 283'teki kopyalara uygundur.
- 36 Üss-i Zafer, s. 17-21.
- 37 Bkz. s. 41-42.
- 38 Üss-i Zafer, s. 32-3. Padişahın şeriata uygun olan bir emrine karşı kayanların öldürülmelerini meşrulaştıran üçüncü fetva, Mehmed Esad tarafından diğer ikisi gibi tamamiyle aktarılmamış, sadece içeriği açıklanmıştır; bkz. Üss-i Zafer, s. 32-3. Fetvanın tam metni için bkz. BOA, Müh. Asakir 26, s. 283.
- 39 Üss-i Zafer, s. 23-4.
- 40 Bkz. örneğin BOA, HH. 43475, 3 L 1243 (18 Nisan 1828), H.H. 43475.A-MKT.

- 41 *Multakâ l-Abhur* 1268, s. 105-6. Yazar ve eser hakkında bkz. HAS 1988.
- 42 Mehmed Mevkufatî eserini 1640'ta yazmıştır. Mevkufatî, lakabını en önemli eseri olan *Mevkufat* diye adlandırdığı *Multakâ* çevirisinden ötürü almıştır. Bkz. Schacht: "al-Halabi", El2, c. 3, s. 90.
- 43 *Mevkufat* 1256, c. 1, s. 369, *Mevkufat* 1312, c. 1, s. 340.
- 44 Brockelmann 1937-1943, Supplement II, s. 643; 1241 ile 1329 arasında İstanbul'da sekiz kez, Kahire'de 1298'de bir kez basılmıştır.
- 45 *Maṣnaʿ al-Anhur fî Şarh Multakâ l-Abhur* 1258, s. 305, *Maṣnaʿ al-Anhur fî Şarh Multakâ l-Abhur* 1273, s. 395; *Al-cihâdu fî l-lugati bazı mâ fî l-wus'î minâ l-kavli wa-l-fî'li wa-fî ş-şar'ati kitâlu l-kuffîri va-nah-vahû min darbihim va-nahbi amvâlihim va-hadmi ma'âbidihim va-kasri asnâmihim va-gayrihim*.
- 46 Bu açıklama fıkoh kitaplarında yaygın olmakla beraber tek tanınmış açıklama değildir. Zira peygamberden menkul ünlü bir hadise göre silahlı savaş sırasında *cihad-ı asgar*, (küçük *cihat*) sayılmaktadır. *Cihad-ı ekber* (büyük *cihat*) ise, insanın kendi nefesine karşı verdiği savaştır. 19. yüzyılda Şam'da yaşamış olan İbn Âbidin bu farkı belirtir, *Radd al-Muhtâr 'ala d-Durr al-Muhtâr*, c. 3, s. 237. Ancak burada incelenen tartışmada bu konu önem taşımamaktadır.
- 47 Bu ayrımı Alâ'addin Abû Bakr al-Kâsânî (ölümü 1189) de yapmaktadır, bkz. Kruse 1979, s. 44.
- 48 *Multakâ l-Abhur* 1268, s. 105-6, *Maṣnaʿ al-Anhur fî Şarh Multakâ l-Abhur* 1273, s. 395, *Mevkufat* 1256, s. 341, *Mevkufat* 1312, s. 241, *Aziziye* 1315, s. 305.
- 49 *Multakâ l-Abhur* 1268, s. 106, *Mevkufat* 1256, s. 342, *Mevkufat* 1312, s. 341.
- 50 Sınıflandırma konusunda yapılan İbn Haldun'dan alıntı ile ilgili bkz. s. 48.
- 51 Çev. Seyyid Ebu'l-Alâ Mevdudi-Muhammed Han Kayani.
- 52 Sure 9, *at-Tavba*, ayet 36. Mehmed Esad bu konuya toplam 22 sayfa ayırmıştır, *Üss-i Zafer*, s. 41-63.
- 53 *Eşkinici Lâyihası* hk. bkz. *Üss-i Zafer*, s. 22. *Şeyhülislamın mütalaası* hk. bkz. *Üss-i Zafer*, s. 36. Mehmed Esad'ın kendi ispatlaması, s. 41 - 63.
- 54 Heyd 1961, s. 74.
- 55 *Tercüme-i Siyer el-Halebt*, s. 77-8. Eserin aslının yazarı olan Halepli Hacı İbrahim Efendi, Kahire'de Azhar'da ve İstanbul'da Süleymaniye'de öğretmenlik yapmış ve 1190/1776'da ölmüştür; bkz. SO2, c. 3, s. 756. Asım Ahmed Efendi (ölümü 1235/1817) hk. bkz. SO2, c. 1, s. 326. Aynı yorum *Mevkufat* 1256, c. 1, s. 341, ve *Mevkufat* 1312, c. 1, s. 340-ı'de bulunmaktadır.
- 56 *Üss-i Zafer*, s. 47-50. Bkz. *Muqaddima*, c. 2, s. 65-79, *The Muqaddimah*, c. 2, s. 73-89.
- 57 *Üss-i Zafer*, s. 49, *Muqaddima*, c. 2, s. 70, *The Muqaddimah*, c. 2, s. 79.
- 58 *Üss-i Zafer*, s. 48, *Muqaddima*, c. 2, s. 66, *The Muqaddimah*, c. 2, s. 75. Burada sözü edilen, Sure 61, *As-Saff*, Ayet 4'tür. (Çeviri: Paret 1979, s. 393. Kur'an'ın Almanca çevirisinden Türkçeye aktarılmıştır.) (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır/Sabri Yılmaz çevirisi: "Şüphesiz ki Allah, kendi yolunda birbirleri ile kenetlenmiş bir bina gibi bağlanarak çarpışanları sever.")
- 59 *Üss-i Zafer*, s. 50-1 ve 54-62. Arada bir kesinti yapılarak İbn Haldun'a göre "savaş bahtı" konusu irdelenir. Bu da *Usul el-Hikem fî Nizam el-Ümem*, vk. 8a-15b'deki görüşe uygundur. Bkz. Şen 1995, s. 133-144.
- 60 *Üss-i Zafer*, s. 54-5, *Usul el-Hikem fî Nizam el-Ümem*, vk. 29a. Bkz. Şen 1995, s. 138-9. Buna benzer kanıtlar *Üss-i Zafer*, s. 143'te de tekrarlanır.
- 61 *Üss-i Zafer*, s. 58-60. Bkz. Şen 1995, s. 140-144.
- 62 *Üss-i Zafer*, s. 67-130.

- 63 Üss-i Zafer, s. 67. Bkz. Heinzelmann 2000, s. 666-7.
- 64 Üss-i Zafer, s. 130-160.
- 65 Üss-i Zafer, s. 132, *Hulâset el-Kelâm fî Redd el-Avam* 1332, s. 24; *Hulâset el-Kelâm fî red el-Avam*, Ms. or. oct. 3632, vk. 12a.
- 66 Üss-i Zafer, s. 138-9.
- 67 Üss-i Zafer, s. 169-178.
- 68 Bkz. Wensinck, c. 6, s. 164.
- 69 Hamdan: "al-Munâwî, 'Abd ar-Ra'ûf b. Tâdjî al-Ârifin b. 'Ali b. Zayn al-Âbidin b. Yahyâ b. Muhammad," Elz, c. 7, s. 565.
- 70 Macdaddin İbn al-Asir hk. bkz. Rosenthal: "İbn al-Athîr", Elz, c. 3, s. 723-4.
- 71 Üss-i Zafer, s. 172. Mehmed Esad somut olarak İbn al-Asîr'in *Câmi' al-Uşul* adlı eserine atıf yapmaktadır.
- 72 Üss-i Zafer, s. 174.
- 73 Üss-i Zafer, s. 173-174. Al-Alkamî hk. bkz. Uğur: "Alkamî", DİA, c. 2, s. 468-469. Mehmed Esad, Celâleddin es-Suyûtî'nin de *müceddit* (yenileyici) olma iddiasında bulunduğu söz etmemektedir. Bkz. Van Donzel: "Mudjaddid", Elz, c. 7, s. 290.
- 74 Mehmed Esad, olayları hangi takvime göre bildirirse bildirsin, tarihler hatalıdır. Fatımî el-Hakim hicri 400. Timurlenk ise hicri 800 yılında hüküm sürmüştür.
- 75 Üss-i Zafer, s. 174-176.
- 76 Üss-i Zafer, s. 177.
- 77 Üss-i Zafer, s. 199-223.
- 78 Üss-i Zafer, s. 223-258.
- 79 Üss-i Zafer, s. 178.
- 80 *Hulâset el-Kelâm fî Redd el-Avam* 1332, s. 42, *Hulâset el-Kelâm fî Redd el-Avam*, Ms. or. oct. 3632, vk. 21b. Bkz. Şen 1995, s. 189. Bkz. *Gülzâr-ı Fütûhât*'in önsözü, s. XXV. Ahmed Cevdet hk. bkz. Neumann 1992, s. 57-8, ve 155. 19. yüzyıl Osmanlı literatüründe Büyük Petro'nun genel olarak değerlendirilmesi hk. bkz. Ormaylı 1987, çeşitli yerlerde.
- 81 *Gülzâr-ı Fütûhât*, s. 41.
- 82 Beyhan, *Gülzâr-ı Fütûhât*'in önsözü, s. XVII.
- 83 Anderson 1966, s. 66.
- 84 Abdullah: "İzzet Molla", İA, c. 5, s. 1264-1267; *Üss-i Zafer*'in önsözü, s. 1-3, Mehmed İzzet tarafından yazılmıştır. (Ayrı sayfa numaralaması.)
- 85 Beylikçi: padişahın yazışmalarının yürütüldüğü kalem odasının başkanı.
- 86 *Layihâ-ı Akîf Paşa*, Österreichische Nationalbibliothek (Avusturya Milli Kütüphanesi), H.O. 221. Akîf Mehmed Paşa 1826/27'den 1832'ye kadar *beylikçi*, yani padişahın kalem odasının başkanı idi. Bkz. SO2, c.1, s. 227-8.
- 87 Mehmed İzzet'in, Akîf'in ve Pertev'in metinleri *Tarih-i Lâtfî*, c. 1, s. 391-409, *Tarih-i Ata*, c. 3, s. 255-275'te ve Sungu 1941, s. 166-183'te bulunmaktadır.
- 88 Pertev, 1827'den 1828/29'a kadar (1244) *reisülkütâb* konumundaydı, bkz. SO2, c. 4, s. 1332-3.
- 89 *Tarih-i Ata*, c. 3, s. 255 ve 267'de Mehmed İzzet'in layihası için 7 RA 1244 (17 Eylül 1828) tarihi bildiriliyor. Akîf ve Pertev'in yanıtı içinse 19 RA 1244 (29 Eylül 1828) tarihi bildiriliyor. Atullah

- Ahmed, Akif ve Pertev'in yanıtına kendi kalemıyla 26 M 1281 (1 Temmuz 1864) tarihinde bir *red-diye* eklemiştir. Ataulлах'ın metni dışında, diğer metinler için bildirilen tarihler, 1828 sonbaharındaki savaş olayları göz önünde bulundurulursa, kanımca biraz geçtir. Bkz. Anderson 1966, s. 67-70. Sungu 1941, s. 162'de bu meclis toplantısının tarihi 6 ZA 1243 (20 Mayıs 1828) olarak bildiriyor. Mehmed İzzet'in, layihasını dört ay sonra yazmış olması bence akla yakın görünmüyor. Abdullah: "İzzet Molla", İA, c. 5, s. 1264-1267'deki tarihler de birbirini tutmuyor.
- 90 Sungu 1941, s. 162-165. Sungu tarafından yayınlanan Hatt-ı Hümayundan anlaşıldığı üzere, padişahın seraskerle, onun vekiliyle ve reisülküttaba yaptığı bir müzakereden sonra idam hükmüne karar verilmiştir. Usulüne uygun bir duruşma olmamış, padişahın yetkisine dayanılarak siyasi bir karar verilmiştir; bkz. s. 96 *müsadere* ile ilgili açıklamalar.
- 91 Bkz. Mardin 1962, s. 108, not 5, ve s. 161-2. Mardin açıklamalarını Gibb: *A History of Ottoman Poetry*, London 1900-1909, c. 4, s. 311'e dayandırmaktadır. Gibb, Namık Kemal'in Mehmed İzzet'i bir şair olarak değil, bir vatansever olarak kabul ettiğini belirtmektedir.
- 92 SO2, c. 2, s. 539, ve Mardin 1962, s. 108 ve 161-2.
- 93 Mardin 1962, s. 172, ayrıca bkz. Mardin 1962, s. 161-2 ve 171-2. Benzeri: Levy 1968, s. 414.
- 94 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 393, ve *Layihâ-i İzzet Efendi*, Staatsbibliothek zu Berlin (Berlin Devlet Kütüphanesi) Ms. or. oct. 3135, vk. 7a.
- 95 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 393.
- 96 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 393 d. *Multakâ l-Abhur* ve *Mevkufat'a* göre, barış karşılığında gayrimüslimlerin para ve mal ödemelerini kabul etmek caizse de, Müslümanların böyle bir ödemede bulunmaları caiz değildir. Sadece ölüm ve tümüyle imha edilmek (*helâk*) tehlikesi söz konusuysa, Müslümanlar için de barışı "satın almak" caiz sayılır. Bkz. *Multakâ l-Abhur* 1268, s. 106, *Mevkufat* 1256, c. 1, s. 343, *Mevkufat* 1312, c. 1, s. 342-3. Müslüman olmayanlarla barış anlaşması yapma imkânı ve bu konuda peygamberin örnek olması hk. bkz. Thomas 1972, s. 70-72.
- 97 Anderson 1966, s. 65, Mantran 1989, s. 445-6.
- 98 Mardin 1962, s. 172; *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 395: *Sual varid olur ki bizim devletimiz akıl devleti değildir şer' devletidir. Cevap verilür ki gah şer' devleti gah akıl devleti olmak tenakuzdur.*
- 99 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 395.
- 100 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 395-6.
- 101 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 403: *Bu teklifin kabuluna ne cevaz-ı aklî ve ne de mesağ-ı şer'î (dir).*
- 102 İrredantizm: Değişik ülkelerin topraklarında yaşayan bir halkın birleşme istemesi.
- 103 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 405.
- 104 Akif Paşa, irredantizmi tartışırken "Rum milleti" ya da "Yunan milleti" ibaresini kullanmayıp hep "Moralılar" ya da "cezire ahalisi" yazar. *Millet* kavramıysa niteliksiz kullanır, *Tarih-i Lütüfi*, s. 404-5. *Millet* kavramı hakkında bkz. bölüm 4.1.2, s. 104-107.
- 105 *Kamus-i Türkî*, s. 295: *Ba's: (...) 2) Hakk taalanın halkı din-i hakka davete bir nebiyi memur buyurması.*
- 106 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 394.
- 107 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 406.
- 108 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 406.
- 109 *Tarih-i Lütüfi*, c. 1, s. 408. Akif Paşa "gazve-i Ahzab" savaşının ayrıntılarına da girerek, her şeyden

evvel Kureyşlilerin daha önce Hudaibiye'de peygambere ve sahabesine Mekke'ye hacca gitmelerine karşı çıktıklarını vurgular. "Gazve-i Ahzab" savaşı hk. bkz. *Kamus el-A'lâm*, c. 3, s. 2061. Mustafa Naîma (ölümü 1716) Hudaibiye barışını daha farklı yorumlamıştır; kıyaslayınız Thomas 1972, s. 70-72.

- 110 *Tarih-i Lütfi*, c. 1, s. 406.
- 111 BOA, Müh. Asakir 25, s. 278, Evahir C 1243 (9-17 Ocak 1828)
- 112 BOA, Müh. Asakir 25, s. 278.
- 113 *Cihadın* hangi koşullarda kişisel yükümlülük sayıldığı sorusu için bkz. bölüm 3.1.2, s. 47.
- 114 BOA, Müh. Asakir 25, s. 278, Evahir C 1243 (9-17 Ocak 1828). Kırım'ın doğusunda bulunan bir kale olan Anapa hk. bkz. Minorsky: "Anapa", *El2*, c. 1, s. 481'de ve *Kamus el-A'lâm*, c. 1, s. 87.
- 115 BOA, Müh. Asakir 25, s. 303-305, Evasit B 1243 (28 Ocak-6 Şubat 1828).
- 116 Levy 1968, s. 415-6.
- 117 Bkz. s. 50.
- 118 BOA, Mühimme-i Mektume 9, s. 47-8, No. 183, Evail Z 1247 (2-11 Mayıs 1832).
- 119 TV 25, 4 Z 1247 (5 Mayıs 1832), s. 1-2.
- 120 Bkz. Koloğlu 1989, s. 66-124.
- 121 Kutluoğlu 1998, s. 78. Özellikle bkz. BOA, H.H. 19883, 5 RA 1248 (2 Ağustos 1832). Bu yazının tıpkıbasımı Kutluoğlu 1998, s. 213, No. 6a'da mevcuttur. Ajan faaliyeti şu şekilde anlatılmaktadır: *Ve Abbas Paşa dedikleri habis, Üsküdar'dan gelmiş olduğu ve bir taraftan etraf ve eknafa kâğıdılar neşriyle aşayir ve kabaili tahrik ve ifsada çalıştı*(n). İmza, büyük bir olasılıkla, Anadolu ordusunun kumandanı Ağa Hüseyin Paşaya aittir. Sözü edilen Abbas Paşanın kim olduğu tam olarak saptanamamıştır.
- 122 Ok. PRO, FO 195-176, vk. 82b: Blunt'tan Ponsonby'ya, 16 Eylül 1840 tarihli mektup: Başpiskopos karşı hiciv yazılan şehirdeki kiliselerin ve başka yerlerin duvarlarına asıldı. Başpiskopos, reayanın sorunlarıyla yeterince ilgilenmemekle suçlandı. BOA, H.H. 42606-B, 1244 (1828), tıpkıbasımı Gülsoy 1993, s. 109, transkripsiyon, s. 107-8: Rus Generali Wittgenstein'in Bulgaristan'daki (Müslüman) halka dağıttığı propaganda beyannamesi/el ilanı. BOA, Ayniyat 438, s. 49-50: *yaftalar* üzerine yazılan yazılarla Şam valisi rüşvetçilikle suçlanmaktadır.
- 123 Blunt, 1840 yılı Şubat ayında Mehmed Ali'nin ajanı olduğu tahmin edilen bir kişinin Selanik'e geldiğinden ve onun Osmanlı valisi tarafından sorguya çekildiğinden söz etmektedir. Söz konusu kişi Ali adında bir Arnavut olup, Blunt'ın bildirdiğine göre Arnavutluk'ta Mehmed Ali'ye taraftar sağlamak için propaganda yapmakla görevlendirilmiştir; bkz. PRO, FO 195-176, vk. 12a, 5 Şubat 1840.
- 124 "Lamid" adıyla anılan yerin neresi olduğu saptanamamıştır. Bu yüzden hangi olaydan söz edildiği de anlaşılamamaktadır.
- 125 PRO, FO 195-176, vk. 72a-b, Saloniki, 30 Temmuz 1840, Charles Blunt to Viscount Ponsonby, Ambassador Extraordinary at Constantinople: *I have the Honour to report to Your Lordship a circumstance which has created some surprise here. On the 28th inst., on opening the Mosque called Allaja Jammisie, was discovered pasted to the wall a paper, supposed from its contents, to have been placed there, by some agent of Mehemet Ali, the sense of this document was "That all good Mussulmen were to hold themselves ready to take arms in support of the faith" it had reference also to the revolt of the Druses who, it stated "had been justly punished", it also mentioned the Troops sent by the Sultan to Lamid from which*

measure "no good could result". – I sent to obtain, if possible, a copy of this placard to forward it to your Excellency, but it had disappeared.

- 126 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 16-25, Gurre Z 1241 (7 Haziran 1826). Bu kanunname İstanbul'daki Asakir-i Mansure ile ilgilidir. S. 28-35 (ya da eski numaralandırmaya göre s. 15-22)'de Rumeli'de askere alınacak birliklerle ilgili kanunname kayıttır; Evahir Z 1241 (27 Temmuz-4 Ağustos 1826). Bu kanunname metninin başka kopyaları hk. bkz. Levy 1971, s. 23, not 23. Ayrıca kanunnamenin kısaltılmış metni *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Evvel*, c. 12, s. 316-322, ve *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 12, s. 271-277'de bulunmaktadır.
- 127 Bu saptama Zürcher 1999, s. 80'de kayıttır.
- 128 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 19 (ya da eski numaralandırmaya göre s. 6) ve s. 30 (ya da eski numaralandırmaya göre s. 17).
- 129 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 20 (ya da eski sayfa numaralandırmasına göre s. 7).
- 130 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 18 (ya da eski sayfa numaralandırmasına göre s. 5). Daha ayrıntılı bir genel bakış için bkz. Levy 1968, s. 212.
- 131 Daha sonra çıkan kanunnamede bu ek yoktur, bkz. BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 29 (ya da eski numaralandırmaya göre s. 16). *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Evvel*, c. 12, s. 316, ya da *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 12, s. 271'de yeni askere alınanlar için yaş sınırı 40 olarak belirlenmiştir.
- 132 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 20 (ya da eski numaralandırmaya göre s. 7): (...) *meşhul ül-hal mühtedi ve fûrumaye kabilinden olmamak üzere* (...); BOA, Kanunname-i Askeri defterleri 1, s. 29 (eski numaralandırmaya göre s. 16) : (...) *aslı ve nesli malum ve sinnleri on beşden nihayet otuz yaşına kadar genç ve tûvana ve bekâr yiğitlerden olarak zenhar fûrumaye ve mühtedi ve mechul ül-hal ve ihtiyar ve amelmande makuleleri tahrir ve idhal olunmasına* (...) *dikkat ve ihtimam* (...). Bkz. *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 12, s. 271: (...) *mechul ül-ahval ve mühtedi ve fûrumaye olmayıp* (...).
- 133 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 17 (eski numaralandırmaya göre s. 4). Bkz. Levy 1971, s. 24-5.
- 134 Özege 1971-1979, c. 4, s. 1470, bu eserin 19. yüzyıldaki yayınlarını bildirmektedir. 1803 yılındaki en eski yayından Beydilli 1995, s. 255'te de söz edilmektedir. Yazarı Takıyyüddin Mehmed Birgevi (ölümü 1573) hk. bkz. Yüksel: "Birgivi", DİA, c. 6, s. 191-194, ve *Kamus el-A'lam*, c. 2, s. 1284-5.
- 135 Levy 1968, s. 251'de buna işaret edilmektedir.
- 136 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 39-49 (yeni numaralandırma), Evasit R 1242 (12-21 Kasım 1826). BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri 9002, s. 43-46, ve Kanunname-i Askeri Defterleri 6, bk. 142-149b.
- 137 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 41 (yeni numaralama).
- 138 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 41 (yeni numaralama).
- 139 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 41 (yeni numaralama): *Tatar ve Kazak askeri kendi taahhüdleri vechiyle toplan kendilerinden istenilip alınarak* (...).
- 140 Bu paranın bir at satın almaya yeterli olup olmadığını günümüzde saptamak olanaksızdır.
- 141 Bkz. bölüm 3.4.1, s. 80 ve 3.4.2 çeşitli yerlerde.
- 142 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 46-7.
- 143 Levy 1968, s. 259
- 144 Levy, 1968, s. 260, *Tarih-i Lutfi*, c. 1, s. 306.
- 145 Bkz. bölüm 5.1, s. 210.

- 146 Levy 1968, s. 262; BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 58-65 (yeni numaralandırma), 4 B 1242 (1 Şubat 1827).
- 147 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 59.
- 148 Levy 1968, s. 264-266.
- 149 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1, s. 64 (yeni numaralama). Büyük bir olasılıkla yıllık masraflar, atın bedeli dahil olarak bildirilmiştir.
- 150 Levy 1968, s. 178-9, 367-8, açıklamalarını şu kaynaklara dayandırmaktadır: V. Fontanier: *Voyages en Orient Entrepris par Ordre du Gouvernement Français de l'Année 1821 à l'Année 1829*. 2 cilt. Paris 1829, c. 1, s. 300, ve Archives de la Guerre (Paris) belgeleri. Ayrıca kıyasla Levy 1971, s. 28-9.
- 151 Levy 1968, s. 367.
- 152 Levy 1968, s. 367; BOA, Müh. Asakir 26, s. 19, 21 M 1242 (25 Ağustos 1826) tarihli belgeye gönderme yapmaktadır.
- 153 Aksan 1998, s. 33-35. Fakat bu kişilerin motivasyonu güçlü olmadığından, kısa zamanda kaçaklar yüzünden bu sayı önemli oranda azaldı.
- 154 BOA, Müh. Asakir 25, s. 54, Evail S 1242 (4-13 Eylül 1826), Karaman valisine, Akşehir ve Aksaray mutasarrıfı Seyyid Ali Paşaya. Ali Paşa hk. bkz. SO2, c. 1, s. 294.
- 155 BOA, Müh. Asakir 25, s. 54; bu kaydın tarihi 25 RA 1242'dir (27 Ekim 1826).
- 156 Bkz. örneğin bölüm 4.5.1, s. 179.
- 157 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri 1 s. 20 (eski numaralandırmaya göre s. 33), 21 M 1242 (25 Ağustos 1826). Ayrıca bkz. Levy 1968, s. 212.
- 158 Levy 1968, s. 212. *Eşkinici* maaşı hk. bkz. Levy 1968, s. 133-4.
- 159 *Layih-i İzzet Efendi*, vk. 20a. Mehmed İzzet, askeri birlikleri Avrupa'daki eğitim yöntemleriyle milis birliklerine benzer bir organizasyon haline getirmek isteyen ilk ve tek kişi değildi. III. Selim döneminde Koca Yusuf Paşa da buna benzer bir öneride bulunmuştu. Bkz. Shaw 1971, s. 106-7, ve Haberler 1984, s. 16.
- 160 Levy 1968, s. 405'te Osmanlı-Rus savaşının başında bile Osmanlıların çözülemeyecek kadar karmaşık lojistik sorunlarla karşılaştığı belirtilmiştir.
- 161 Bkz. Gülhane Hattındaki bu konuyla ilgili bölümler, bölüm 4.1.2., s. 105.
- 162 *Tarih-i Lütfi*, c. 7, s. 74. Çadircı 1985, s. 61'de anlatılan benzer durum, muhtemelen bu bölüme dayanmaktadır.
- 163 Bkz. bölüm 4.4, s. 161.
- 164 Bu metinden Levy 1968, s. 595'te de söz edilmektedir.
- 165 Bu sözler, Moltke'nin bir ailede 5-6 yetişkin erkek bulunduğunu varsaydığını gösteriyor. Böylece üç aileden bir asker çıkıyor.
- 166 Moltke: *Briefe über die Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 297-300. (Çeviri: Hayrullah Örs: *Feldmareşal Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, 3. Basım, s. 240-241, Garzan Dağında ordugâh, 15 Haziran 1838).
- 167 Reformlar bir yıldan biraz daha uzun bir süre sonra Gülhane Hattında yeniden ele alınmıştır; bkz. bölüm 4.1.2.
- 168 Bkz. bölüm 3.4.2, s. 86-89 ve bölüm 4.5.2, s. 192

- 169 BOA, Müh. Asakir 25, s. 30, Evasit Ca 1240 (1-10 Ocak 1825), İskenderiye (Skodër/İşkodra), Ohri ve Elbasan sancaklarının mutasarrıfı Mustafa Paşaya. Her üç sancaktan 5.000 kişinin askere alınması gerekiyordu. Bkz. Majer 1984a, s. 110. Silahlanma konusunda bkz. Aksan 1998b, s. 31.
- 170 Bkz. örneğin BOA, Müh. Asakir 26, s. 54, Evail S 1242 (4-13 Eylül 1826), Karaman valisine; Müh. Asakir 26, s. 81-87, Evail C 1242 (31 Aralık 1826'dan 9 Ocak 1827'ye kadar), Erzurum'daki asker alımları hakkında kanunname; Müh. Asakir 26, s. 262, Evasit S 1244 (23 Ağustos-1 Eylül 1828) Kütahya mütesellimine ve Kütahya ile Denizli'nin (Has) kazalarının kadılarına ve naiblerine.
- 171 BOA, Müh. Asakir 26, s. 54, Evail S 1242 (4-13 Eylül 1826) ve s. 81-87, Evail C 1242 (31 Aralık 1826-9 Ocak 1827), 15-30 yaş, Müh. Asakir 26, s. 105, Evasit L 1242 (8-17 Mayıs 1827), 15-25 yaş.
- 172 BOA, Müh. Asakir 26, s. 81-87, Evail C 1242 (31 Aralık 1826-9 Ocak 1827), kanunname; veya BOA, Müh. Asakir 26, s. 105, Evasit L 1242 (8-17 Mayıs), Doyran naibine.
- 173 BOA, Müh. Asakir 26, s. 262, Evasit S 1244 (23 Ağustos-1 Eylül 1828) Kütahya mütesellimine.
- 174 Bkz. bölüm 3.2, s. 54.
- 175 *Tarih-i Lutfi*, c. 3, s. 142. Ayrıca bkz. Karpat 1985, s. 18 ve Ursinus 1996, s. 143.
- 176 Ursinus 1996, s. 143.
- 177 Karpat 1985, s. 19. Bkz. BOA, H.H. 19217, 1246 (1830).
- 178 Bu verilerin düzenli olarak güncelleştirilmesinin tasarlandığı kesindir. Nüfus verilerinin güncelleştirilmesinde köy ya da mahalle muhtarının çok önemli bir işlevi vardı; örneğin bkz. Çadırcı 1070, s. 412-414, ve Ursinus 1996, s. 145-151. Buna rağmen, 1831 yılında nüfus sayımı yapılan yörelerde 1843'te yeniden sayım yapıldı. Besbelli Osmanlı merkezi yönetimi eski verilerin zaman aşamasına uğradığı görüşündeydi. Bkz. bölüm 4.1.3, s. 112.
- 179 BOA, İ. Mes. Müh. 206'da, 1830/1831 yılındaki nüfus sayımı hakkında kabataslak bir genel bakış sunulmaktadır. 1843 yılında askere alma bölgelerinin belirlenmesi daha 1830'larda saptanan veya tahmin edilen nüfus sayısına dayandırılmaktadır. Fakat kısa sürede, bölgelerin buna dayanarak ayrılmasında çok sorun çıkmıştır; bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 338, 14 L 1264 (13 Eylül 1848) ve bölüm 4.5.3.
- 180 BOA, Müh. Asakir 29, s. 84-86, Evasit M 1248 (10-19 Haziran 1832); Müh. Asakir 30, s. 8-9, Evasit B 1250 (13-22 Kasım 1834); s. 16-21, Evahir L 1250 (20-28 Şubat 1835). Ayrıca bkz. Levy 1968, s. 595.
- 181 BOA, Müh. Asakir 29, s. 84, Evasit M 1248 (10 Haziran 1832). Ayrıca bkz. s. 62
- 182 Bkz. bölüm 4.1.2, s. 105.
- 183 BOA, Müh. Asakir 29, s. 84, Evasit M 1248 (10 Haziran 1832).
- 184 Levy 1968, s. 323 ve s. 537.
- 185 Levy 1968, s. 537: *One of the most important aspects of the reorganisation which followed the Russia war was the attempt to bring all existing military units into a greater degree of uniformity by abolishing or limiting their special status. This was applied to all military branches.*
- 186 Levy 1968, s. 323.
- 187 Bkz. Levy 1968, s. 323-344. *Timarlı* hk. bkz. BOA, Müh. Asakir 29, s. 4-5, Evahir L 1246 (4-12 Nisan 1831). 1826'dan önceki *Evlad-ı Fatihan* hk. bkz. BOA, Müh. Asakir 25, s. 36-37, Evail C 1240 (21-30 Ocak 1825); 1826'dan sonraki dönem için bkz. BOA, H.H. 18096, 1248 (1832). Ayrıca bkz. Yusuf Halaçoğlu: "Evlad-ı Fatihan", DİA, c. 11, s. 524-5.

- 188 BOA, Müh. Asakir 29, s. 4-5, Evahir L 1246 (4-12 Nisan 1831).
- 189 Mütesellimin görevi hk. bkz. Sertoğlu 1986, s. 235.
- 190 BOA, Müh. Asakir 29, s. 70, Evasit L 1247 (14-23 Mart 1832), Sivas mütesellimine.
- 191 Halil Mehmed Rifat Paşa hk. bkz. SO2, c. 2, s. 580-1. Halil Mehmed Rifat Paşa, Kasım 1836'dan Şubat 1838'e kadar seraskerlikte bulunmuştur.
- 192 BOA, Kepeci 6799, Evail ZA 1252 (7-16 Şubat 1837), bir cilt içinde sayfa numarası olmayan birçok defter. Bkz. Levy 1968, s. 598-9.
- 193 Bkz. Burroughs 1994, s. 164-5. Büyük Britanya'da konuşlandırılmış olan birliklerde ölüm oranı 1815 ile 1839 arası dönemde yılda % 1-2 kadardı. Fakat kolonilerde durum farklıydı. İstatistiklerin en başında Altn Sahili gelmektedir. Burada 1825 ile 1836 arasında ölüm oranı yılda % 66'dır. Her iki halde de bu oranlar barış dönemine aittir.
- 194 Kütükoğlu 1982, s. 128; TV 87, 29 RA 1250, s. 1, ve *Tarih-i Lutfi*, c. 4, s. 140-1, 156, 160.
- 195 TV 80, 15 ZA 1249 (26 Mart 1834), s. 3-4.
- 196 Bu ismin anlamı hk. bkz. s. 82.
- 197 TV 80, s. 3: (...) *ve alel-husus bil-cümle ümmet-i Muhammediye vatan ve ıyal ve evlad ve malini muhafazatan ber mukteza-yı diyanet esbab-ı lâzime-i müdafaa ve cihadiyye ve her asrın hükmünce hareket-i mütekebbileye maharet ve liyakatin istihsali* (...).
- 198 TV 87, 29 RA 1250, s. 1. Ayrıca bkz. *Tarih-i Lutfi*, c. 4, s. 160, ve Kütükoğlu 1982, s. 128.
- 199 *Meşveretin* meşrulaştırma fonksiyonu hk. Bkz. s. 43. Ayrıca Shaw 1971, s. 72-75, Seyitdanhoğlu 1999, s. 18.
- 200 *Takvim-i Vekayi* 87, 29 RA 1250, s. 1-3. Fermanın bir kopyası için bkz. BOA, Müh. Asakir 44, s. 1-2, Evahir RA 1250 (28 Temmuz-6 Ağustos 1834) Karaman valisi Ali Paşaya. Başka kopyalar için bkz. Kütükoğlu 1982, s. 128.
- 201 Bkz. dipnot 197'deki metin parçasına.
- 202 *Nefir-i amm* kavramı ve kuruluşu hk. bkz. s. 28-30.
- 203 *Tarih-i Lutfi*, c. 4, s. 144.
- 204 Çadırcı 1970-1974, s. 66, ve Kütükoğlu 1982, özellikle s. 127-8. "Kaza askerleri" teriminin yerine (*Tavim-i Vekayi* 80, 15 ZA 1249, s. 3) Kütükoğlu 1982, s. 127'de şöyle yazmaktadır: "(...) *kazalar-dan genç-yaşlı aranmaksızın geliş güzel asker* (...)".
- 205 Çadırcı 1970-1974, s. 66'da *Takvim-i Vekayi*'nin bu konuyla ilgili sayısına (No. 87) gönderme yapmaktadır, Kütükoğlu 1982, s. 127, dipnot 10.
- 206 Kütükoğlu 1982, s. 127, ve Çadırcı 1970-1974, s. 66 ve bunlara dayanarak Haberer 1984, s. 18.
- 207 Bkz. s. 66.
- 208 Levy 1968, s. 367.
- 209 Bu konu hakkında bkz. bölüm 4.2, s. 116.
- 210 Bu konuda bkz. Kütükoğlu 1982, s. 129-131.
- 211 Redif birlikleri ve *kur'a* usulü hk. bkz. örneğin Çadırcı 1970-1974, s. 67. *Kur'a* usulü ancak 1843'te resmen kabul edildi ve ilk kez 1846'da uygulandı; bkz. bölüm 4. 5, s. 177.
- 212 BOA, Müh. Asakir 44, s. 1-2. Fermana maden ocaklarının bulunduğu bölgelerde ve dini vakıflara ait arazide, padişahın özel mülkü olan yerlerde yaşayanların ayrıcalıklı haklarından söz edilmektedir. (...) *maadin ve hass ve evkaf ve muaf ve gayr-i muaf cümlesii seyyan tutularak* (...).

- 213 BOA, Kanunname-i Askeri Defterleri, 1, s. 19 (orijinal numaralandırma), *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Evvel*, c. 12, 1301, s. 320-1, *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 12, 1309, s. 275.
- 214 BOA, Müh. Asakir 44, s. 1-2: (...) *ancak bu misilli zabitan daima umur-u askeriye ile iştigal ederek sair memleket umuruna ve voyvodalık misilli maslahata karışma(malı)*.
- 215 *Kamus-ı Türkî*, s. 551'de verilen bilgiye göre ruz-ı Hızır (miladi) 23 Nisana denk gelen Hristiyanların St. Georg gününe rastlar. O gün "yeşillik günü" olarak aynı zamanda yeşil mevsimin başlangıcı sayılmaktadır. Aynı şekilde Redhouse 1890, s. 852'de şu açıklama bulunmaktadır: *St. Georg's day, the 23rd of April O.S., celebrated as the beginning of summer*. Steuerwald 1972, s. 781'de, ruz-ı Hızırın yaz mevsiminin başladığı gün olduğu ve geleneğe göre 6 Mayıs'ta kutlandığı açıklaması bulunur. Tarihler arasındaki fark, 20. yüzyılda Jülyen ile Gregoryen takvimleri arasındaki 13 günlük farktan ileri gelmektedir. 19. yüzyılda bu fark henüz 12 gün olduğundan, Gregoryen takvimi-ne göre ruz-ı Hızır 5 Mayıs'a denk gelmekteydi.
- 216 BOA, Müh. Asakir 44, s. 1-2; metinde somut olarak subayların rütbesi *miralay, kaymakam veya alay emini* olarak belirlenmektedir.
- 217 Hüsrev Mehmed Paşa hk. bkz. SO2, c. 2, 682-3.
- 218 BOA, Müh. Asakir 44, s. 1-2: (...) *eyyam-ı hazarda asıl muvazzaf Asakir-i Mansure misilli şuraya bu-
raya münavebe teklifi ve işlerinden asıl Mansure nizamına asker ahzı tecviz olunma(dı)*.
- 219 Haberer 1984, s. 101'de, halkın Redif birliklerine girmeye nispeten daha kolay razı olduklarından söz edilmektedir. Bkz. s. 85.
- 220 Bkz. bölüm 3.4.2.
- 221 Bkz. bölüm 4. 2, s. 114.
- 222 TV 133, 25 R 1252 (27 Temmuz 1836), s. 1; Kütükoğlu 1982, s. 139-140, Çadırcı 1970-1974, s. 69, ve Haberer 1984, s. 42. *Tarih-i Lütfi*, c. 5, s. 74 ve Zürcher 1999, s. 81'de de, 1836'da Redif birliklerinde bir reform yapıldığından söz edilmektedir.
- 223 "Tabur" sözcüğü aynı zamanda bir savaş formasyonunun adıdır (*carre*, yani kare biçiminde sıralanıp dört yana doğru savunma olanağının sağlanması). Bkz. *Kamus-ı Türkî*, s. 857: Buradaki "tabur talimi" terimiyle büyük bir olasılıkla askeri manevra ve eğitim kastedilmektedir.
- 224 Genel olarak askerlerin günlük tayınları, 300 dirhem (takriben 930 gr) etmek (*nan-ı aziz*) ve katkı (*katık baha*) için de 40 paradan ibaretti. Bkz. örneğin Müh. Asakir 45, s. 176, Evail R 1259 (1-10 Mayıs 1843), Bolu müşirine.
- 225 Redif birlikleri için inşa edilecek kışlalar hk. bkz. BOA, Müh. Asakir 45 (*Mühimme-i Asakir-i Redife*), s. 12, Evahir S 1253 (26 Mayıs 1837-4 Haziran 1837). Burada Konya eyaletinin Redif birliklerinin müşiri (Feldmareşal) el-Hacc Ali Paşaya, İçel sancağındaki Mut kentinde bir laşla yaptırmasına dair talimat verilmektedir.
- 226 BOA, Müh. Asakir 45, s. 94, Evail S 1254 (20-29 Ekim 1838), Trabzon valisi Osman Paşaya.
- 227 Deniz kuvvetlerindeki Redif sisteminden Gencer 1985, Kütükoğlu 1982, Çadırcı 1970-1974 veya Zürcher söz etmemektedirler.
- 228 Morreau 1999, s. 130.
- 229 Parry ve Yapp 1975, s. 346, Kütükoğlu 1982, s. 127 ve çeşitli yerlerde: "Yedek ordusu", Zürcher 1999, s. 80'de ise *reserve army or militia* (yedek ordu veya milis) denmektedir.
- 230 Meninski, 1680, s. 2303: *Qui vel quod pone vel post sequitur, consecutivus*. Lane 1867, c. 3, s. 1068'de

Arapçadaki klasik anlamı şöyle verilmektedir: *One who rides behind another, on the back of the (same) beast.* ([Aynı] hayvanın üstüne, birinin arkasına binen kişi.)

- 231 *Kamus-ı Türki*, s. 661: *Sonradan, arkadan gelen.* Madde 2'de özgün askeri anlamı verilmektedir.
- 232 Bkz. s. 86.
- 233 Çeşitli Avrupa ülkelerinin milis sistemleri için bkz. Amersfoort 1994, s. 184-189. Führer 1994, s. 196-7. Beckett 1994, s. 365-398.
- 234 En son Zürcher 1999, s. 80. Prusya "Landwehr" ordusunun Osmanlı Redif ordusu için örnek alınıp alınmadığının incelenmesi: Haberer, s. 59-61.
- 235 Haberer 1984 s. 59-61'de bu kaynaklar hakkında ayrıntılı bir değerlendirme vardır.
- 236 *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 24-5, 24 Aralık 1835: *Der Seraskier führte die Unterhaltung durch das Medium eines Dragomans mit vieler Jovialität und Ungebundenheit. Er richtete auch einige Fragen an mich über das preußische Landwehrsysteem, welche zeigten, daß er sich zuvor mit diesem Gegenstande beschäftigt hatte, und rühmte sehr die Vortrefflichkeit unserer Militäreinrichtungen.* (Çeviri: Hayrullah Örs, *Feldmareşal Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, s. 36. Çeviride, yukarıda alıntılanan mektubun tarihi 24 Kasım 1835 olarak verilmiştir. Ç. n.)
- 237 Kütükoğlu 1982, s. 139-141; Haberer 1984, s. 60-1.
- 238 *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 467-8, 1 Ocak ve 9 Şubat 1836. (*Türkiye'deki durumlar ve olaylar üzerine mektuplar*, Hayrullah Örs'ün çevirisinde s. 36-39 ve s. 43-48. Ç. n.)
- 239 Haberer 1984, s. 69-70. Kütükoğlu 1982, s. 140'da Moltke'nin layihası ile tarihi belli olmayan imzasız bir layiha arasında bağlantı olduğu düşüncesindedirler. Bu belgenin iki kopyası Topkapı Sarayı arşivinde (E 3101/2) ve Süleymaniye Kütüphanesinde (Hüsrev Paşa No. 813/4) muhafaza edilmektedir; bkz. DBIA, c. 4, s. 110. Bu makalede layihanın içeriği hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Söz konusu layiha Redif organizasyonundaki birliklerin gücü ve "ne şekilde toplanacakları" (büyük bir olasılıkla *münavebe*), eğitimleri ve savaş durumunda seferber edilmeleri konusundadır. Maalesef belgeyi bizzat görme olanağı bulamadım.
- 240 Prusya'daki "Preussische Landwehr" ordusu hk. bkz. örneğin Haberer 1984, s. 62-70, veya Stübig 1994, s. 46-7.
- 241 Haberer 1984, s. 68-9.
- 242 Bkz. s. 81 ve *Takvim-i Vekayi* 133, 25 R 1252 (27 Temmuz 1836), s. 1.
- 243 *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 290-291 Karsann-Dagh, 4 Haziran 1838. (Çeviri: Hayrullah Örs, *Feldmareşal Moltke'nin Türkiye Mektupları*, s. 235; Garzan Dağı, 4 Haziran 1838.) *Der Widerstand der Kurden hat seine eigentliche Quelle in der Furcht vor der Aushebung zum lebenswierigen Dienst in der Linie; selbst die Rediff kann man nicht als Landwehr betrachten, sondern sie muß als eine Linientruppe charakterisiert werden, deren Mannschaft mit einem Drittel Gehalt auf unbestimmten Urlaub entlassen wird, oft ehe sie noch ausexerziert ist. Die Bezahlung der nicht eingerufenen Rediffs ist für den Staat ein Bedeutendes, für den Einzelnen unzulänglich und nur eine Prämie für Nichtsthun.*
- 244 *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 225-383 (19 Mart-29 Nisan 1838). (Çeviri: Hayrullah Örs, *Feldmareşal Moltke'nin Türkiye Mektupları*, s. 185-187'den s. 304-307'ye dek.
- 245 BOA, Mühimme-i Mektume 9, s. 47. No. 183, Evail Z 1247 (2-11 Mayıs 1832). Bkz. yukarıda, s. 59.
- 246 Kürt aşiretlerine karşı girilen seferlerden biri.

- 247 *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 369, Malatya, 23 Mart 1839. (Çeviri: Hayrullah Örs, *Fm. Moltke'nin Türkiye Mektupları*, s. 292). Nun herrscht aber unter unserem Militär eine ganz beispiellose Sterblichkeit; ich werde Tatsachen anführen: das 3. Garde-Infanterie-Regiment hat in den zwölf Monaten, welche ich hier zubringe, 1026 Tote gehabt, d. h. die Hälfte seiner Totalstärke; die Garde-Rediff-Brigade Maschar-Paschas hat in vier Monaten 800 Mann eingebüßt, das würde auf zwölf Monate 2400 Mann oder die Hälfte der gesamten Mannschaft betragen; die Brigade, welche die wenigsten Verluste gehabt, ist die Kurd Mehmet-Paschas; inklusive der Todten und Verwundeten während unseres kleinen Feldzugs im Karsann-Dagh²⁴⁸ hat sie 200 Mann eingebüßt; alle übrigen Regimenter aber haben durch Krankheit sehr bedeutend verloren, und ich bleibe gewiß noch hinter der Wahrheit zurück, wenn ich behaupte, daß wir im Verlauf eines Friedensjahres ein Drittel unseres Korps begraben haben. Moltke başka bir yerde ise Kürt aşiretlerine karşı düzenlenen seferden "savaş" diye söz etmektedir. Bkz. *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 290, Karsann Dagh, 4 Haziran 1838. (Çeviri: Hayrullah Örs, *Fm. Moltke'nin Türkiye Mektupları*, s. 231-237.)
- 249 Ölüm oranı hk. s. 73.
- 250 Bkz. s. 80.
- 251 *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 325, (Malatya yakınında Asbuzu) 23. 09.1838. Moltke bu mektupta Maraş'ta 180 Redifaskerinin firar ettiğinden söz etmektedir. (Çeviride s. 261)
- 252 BOA, I . MVL 176, 11 L 1256 (6 Aralık 1840): Saruhan ve Menteşe'deki Redif askerleri İstanbul'a gelme emri alınca hepsi birden firar ettiler. Kışladan toplu halde çıktıkları için, bu olay aslında bir isyan olarak değerlendirilmelidir. BOA, I. DH 3614, 7 S 1259 (9 Mart 1843): Memleketlerinden (Harput ve Maadin-i Hümayun) sefere gönderildikleri yere (Musul ve İmadiye) giderken yolda 200'ü aşkın Redif askeri ve subayları firar etti.
- 253 *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 270-1: 1838 yılı Mayıs ayında iki muvazzaf Pi-yade alayından 6 tabur sefere çıkarıldı; 1838 Haziranında İnce Bayrakdarzade Mehmed'in kolordusuna Diyarbekir müşirinin birlikleri de katıldı. Bu birleşmeyi Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 286'da şu şekilde anlatmaktadır: (...) *es brach auch der Kommandierende selbst von Diyarbekir mit dem 19. Infanterie-Regiment, zwei Kavallerie-Regimentern der Garde (nach Abzug des Kommandos, welches wir bei uns hatten), einigen hundert Sipahis, mehreren hundert Irregulären und drei Geschützen, überhaupt 3000 Mann, auf.* (Çeviri: (...) "Diyarbekir'den de kumandan bizzat, 19. Pi-yade Alayı, iki Hassa süvari alayı (bizde bulunan müfrezenin ayrılışından sonra geri kalanlar) birkaç yüz sipahi, yüzlerce nizami olmayan asker, üç top ve toplam 3.000 kişi ile yola çıktı."
- 254 BOA, I DH 3614, 7 S 1259 (9 Mart 1843): Musul valisi Mehmed Paşanın 7 N 1258 (12 Kasım 1842) tarihli yazısı. İnce Bayrakdarzade Mehmed Paşa hakkında bkz. Marufoğlu 1998, s. 49, ve SO2, c. 3, s. 1004 (burada yanlışlık sonucu Mehmed Efendi diye anılmaktadır). Mehmed Paşa daha önce Kilis mütesellimi, Rakka mutasarrıfı, Halep, Basra ve Şehrizar valisi olarak görev yapmıştı. 1836 ilkbaharında (ZA 1251) Musul valisi oldu ve orada 1844 yılı başında öldü.
- 255 İmadiye kuşatması hk. bkz. Marufoğlu 1998, s. 37. Yer hk. bkz. Birken 1976, s. 217, *Kitab Mu'cam al-Buldan*, c. 3, s. 717, *Kamus-ül-A'lâm*, c. 5, s. 3206.
- 256 Marufoğlu 1998, s. 67'de 1840'larda Osmanlı ile İran arasında Irak sınırı yüzünden anlaşmazlık çıktığından söz edilmektedir.

- 257 BOA, İ. DH 3614, Musul valisi Mehmed Paşanın 7 N 1258 (12 Kasım 1842) tarihli mektubu: *Asakir-i Redife alayları bu ana değin memuriyette iş görme(dii)* ifadesi, söz konusu birliklerin henüz bir sefere katılmadıkları anlamına gelmektedir. "İş görmemek" ifadesi aynı zamanda "deneyimsiz olmak", hatta "beceriksiz olmak" anlamına da gelir; bkz. Meninski 1680, s. 595: *iş görmüş, kardide: Der viel Geschafft verrichtet hat/der Sachen erfahrener* (Çok iş başarmış olan, deneyimli). Daha sonraki cümlede firar hakkında söylenenler, Mehmed Paşanın durumu aktarış biçiminin olumsuzluğunu göstermektedir.
- 258 BOA, İ. DH 3614, Musul valisi Mehmed Paşanın 7 N 1258 (12 Kasım 1842) tarihli mektubu.
- 259 Mehmed Necip Paşa 1842 yılı Nisan-Mayıs aylarından itibaren Bağdat valiliğine atanmıştı. Bkz. SO2, c. 4, s. 1246.
- 260 BOA, İ. DH 3614, tarihsiz DŞA *mazbatası*. 7 S 1259 (9 Mart 1843) tarihli arz tezkiresine dayanarak bu belgenin 1843 baharına ait olduğu anlaşılmaktadır.
- 261 Bkz. bölüm 4.2.
- 262 Arnavutluk'ta Redif birliklerinin görevlendirilmesi ve nizami olmayan birliklerin fonksiyonu hk. ayrıntılı bilgi için bkz. bölüm 4.4.
- 263 Gökçe 1997, s. 82-3.
- 264 Gökçe 1997, s. 82-86.
- 265 BOA, İ. DH 3614, 7 S 1259 (9 Mart 1843) tarihli arz tezkiresi ve *irade*.
- 266 İ. Mes. Müh. 203, 6 R 1259 (6 Mayıs 1843); bkz. bölüm 4.2.
- 267 Bu listede Harputlu ve Maadin-i Hümayunlu Redif askerleri kayıtlı değildir. Demek ki listeye sadece Nizamiye'ye yerleştirilecek birlikler alınmıştır.
- 268 BOA, İ. Mes. Müh. 199, 25 C 1258 (3 Ağustos 1842) tarihli belgede Manastır'da (Makedonya) konuşlandırılmış olan Redif birliklerinin memleketlerine dönmek üzere terhislerinden söz edilmektedir. Oysa gelecek yıl onlara yeniden gereksinim duyulması muhtemeldir. Bunun büyük harcamalara yol açacağı ve askerlerin bulundukları yabancı yerlere zaman içinde alıştıkları düşünülerek, kışı Manastır, Sofya veya Selanik'te geçirmelerine karar verilmiştir. Bu kaynak, askerlerin memleketlerinin neresi olduğunu bildirmemektedir. Büyük bir olasılıkla bu yerler Selanik ya da Sofya'dan oldukça uzaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- 1 Topkapı Sarayı yakınında bulunan bu bina günümüzde mevcut değildir. Bkz. Tanman: "Gülhane Kasrı," DBIA, c. 3, s. 438 d.
- 2 *Tarih-i Lütfi*, c. 6, s. 59-65.
- 3 *Tarih-i Lütfi*, c. 6, s. 59.
- 4 *Belleten* 28, 1964, s. 581-601.
- 5 Karal 1964, s. 582.
- 6 Karal 1964, s. 589.
- 7 Karal 1964, s. 599 ve çeşitli yerlerde, teokrasi konusunda: s. 583-585.
- 8 Karal 1964, s. 598-599. Karal, Gülhane fermanını Fransız İnsan Hakları Beyannamesi ile karşılaştırmaktadır, fakat sonradan Alman anayasalarına (bazı küçük Alman devletlerinin anayasalarına), Avusturya'nın (Habsburg devleti) ve İspanya'nın anayasalarına daha çok benzediğini itiraf eder.

- 9 Karal 1964, s. 600.
- 10 Karal 1964, s. 599. Gerçekten fermanda bu nokta belirtilmektedir. Ayrıca yemin töreninin sarayın *Hırka-i Şerif* dairesinde yapıldığı açıklanmaktadır. Bkz. *Tarih-i Lütfi*, c. 6, s. 63-4. Karal'ın kaydettiği gibi, padişahın halk huzurunda yemin ettiğine dair bir delil bulunmamaktadır.
- 11 Tanör 1996, s. 66.
- 12 Kaynar 1954, s. 181-2. Burada alıntı yapılan ferman 15 N 1255 (22 Kasım 1839) tarihinde *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır. Karal 1964, s. 598'de bu cümle kısaltılmıştır: *Vezirden çobana kadar herkesin kanun önünde eşit olduğu ifade edilmiştir*. Oysa cümlelerin değiştirilmeden alındığı belirtilmiştir.
- 13 Tanör 1996, s. 61, Bozkurt 1996a, s. 41, ve Kaynar 1954, s. 100.
- 14 Aynı açıklamaya Berkes 1964, s. 92'de de rastlanmaktadır.
- 15 Kaynar 1954, s. 49, not 23, ve s. 100'de tarihi belirtilmemiş olan *Peşam-ı Sabah* günlük gazetesinde çıkan "On üçüncü asr-ı hicride Osmanlı icalı" başlıklı bir makaleden alıntı yapılmıştır. Kaynar'a göre yazarları Mehmed Galib ve Ali Ruza'dır. *Peşam-ı Sabah* gazetesi sadece 1920'li yıllarda çıkarıldığından, bu alıntının tarihi muhtemelen o yıllara isabet etmektedir.
- 16 Belleten 28, 1964, s. 603-622'de: "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu".
- 17 İnalçık 1964, s. 616 ve 618.
- 18 İnalçık 1964, s. 617. Ayrıca bkz. Somel 2001, s. 2-3, Oğuzoğlu 2000, s. 79-80.
- 19 Bkz. giriş bölümü, s. 13. *Kitab es-Siyâse fî Tadbîr er-Riyâse el-ma'rûf bi-Sirr el-Esrar* 1954, s. 125-127, *The Muqaddimah* 1958, c. 1, s. 81-2, *Muqaddima* 1858, c. 1 s. 64-5, *Ahlâk-ı Alâî*, c. 3, s. 49.
- 20 Bkz. giriş bölümünde, s. 13. Gülhane fermanı metninde bu konuyla ilgili bölüm için bkz. *Tarih-i Lütfi*, c. 6, s. 62.
- 21 İnalçık 1964, s. 618-9. Karal'ın makalesinde olduğu gibi, İnalçık'ta da Gülhane fermanının asıl metninden bir tek alıntı bile bulunmamaktadır.
- 22 Kitap ilk kez İstanbul'da 1983'te yayınlanmıştır. Alıntılar İstanbul 1995 tarihli 3. baskıdan yapılmıştır. Bu eser Osmanlı tarihine genel bakış olarak tasarlandığından, birkaç istisna dışında kanıt niteliğinde belge içermemektedir.
- 23 Ortaylı 1995 (1983), s. 86.
- 24 Ortaylı 1995 (1983), s. 88.
- 25 Ortaylı 1995 (1983), s. 88.
- 26 Ortaylı 1995 (1983), s. 81.
- 27 *Die Welt des Islams* 34 (1994), s. 173-203.
- 28 Abu-Manneh 1994, s. 180, ayrıca bu konu hk bkz. Mardin 1962, s. 158.
- 29 Abu-Manneh 1994, s. 181'deki ifadeler, Abdurrahman Şeref: *Tarih-i Devlet-i Âliye*, c. 2, İstanbul 1315, s. 317 ve *Netayic ül-Vukuat*, c. 4, s. 94'e dayandırılmaktadır. Buna dair bkz. Baysun 1979, s. 673, ve Kaynar 1954, s. III.
- 30 Mardin 1962, s. 157.
- 31 Bkz. Baysun 1979, s. 672-3, Üss-i Zafer, s. 126-7, Şeyhülislam Feyzullah Efendinin düzenlediği bir fetvaya göre, görev süresi boyunca haksız yollarla servet edinen bir memurun mal varlığının müsadere edilmesi meşrudur. Abu-Manneh 1994, s. 181, ve Findley 1980, s. 145-6, 1840 yılına ait -Abdülmecid dönemindeki- Ceza Kanunnamesinde müsadereyle ilgili düzenlemeye daha çok ilgi göstermişlerdir. Bu metin Kaynar 1954, s. 294-301'de bulunmaktadır.

- 32 Mardin 1962, s. 161, ve Findley 1980, s. 103.
- 33 Abu-Manneh, 1994, s. 182-189.
- 34 Abu-Manneh 1994, s. 188. Bu ifadenin Babıâli için de geçerli olduğu iddiası, sadece Pertev Paşa'nın Nakşibendi-Müceddidî tarikatının müridi olmasına dayandırılmaktadır.
- 35 Abu-Manneh 1994, s. 191-194. Söz konusu belge, Topkapı Sarayı Arşivi No. 3084/2'de olup, bir transkripsiyonu Kaynar 1954, s. 171-173'te bulunmaktadır.
- 36 Abu-Manneh 1994, s. 194.
- 37 Kaynar 1954, s. 172. Abu-Manneh'in sandığı gibi adı bildirilmeyen bir kişinin layihası okunmamıştır. Öyle olsaydı *müzekkere* sözcüğünün kullanılmamış olması gerekirdi. *Müzekkere* sözcüğü, resmi bir merci tarafından hazırlanan bir tutanağın okunduğunu ve padişahın emriyle üzerinde tartışıldığını belirtmektedir.
- 38 Kaynar 1954, s. 171.
- 39 Abu-Manneh 1994, s. 194-198'de *Koçi Bey Risalesi* ve el-Gazali'nin *Nasihât el-Müluk* adlı eserlerine gönderme yapılmaktadır.
- 40 Abu-Manneh 1994, s. 196.
- 41 Abu-Manneh 1994, s. 198-201.
- 42 Abu-Manneh 1994, s. 198, ve Kaynar 1954, s. 173.
- 43 Abu-Manneh 1994, s. 201. Bu bağlamda ayrıca şuna işaret etmek gerekir ki, Müslüman tebaanın 1856 tarihli Islahat fermanına şiddetle karşı çıkmasının –ve Suriye'deki isyanların– en önemli nedenlerinden biri, fermanın birçok maddelerinin şeriata aykırı olduğu suçlamasıdır, bkz. bölüm 5-4, s. 254-255.
- 44 Mardin 1962, s. 169-195, Kuran 1981, çeşitli yerlerde, ve Zürcher: "Sâdık Rif'at Pasha," El2, c. 8, s. 726.
- 45 Faydalandığım kitap, Freiburg (i. Br.) Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü kütüphanesinde bulunmaktadır. İçinde basım yeri ve yayınlanma tarihi hakkında bilgi verilmemektedir. Mardin 1962, s. 424, bu kitabın 1290'da İstanbul'da yayınlandığı, Seyitdanlıoğlu 1999, s. 160, İstanbul'da 1290-1293 yıllarında yayınlandığı açıklanmaktadır. Kimin bastırdığı hakkında verilen bilgiler birbirinden farklıdır.
- 46 Mardin 1962, s. 175.
- 47 Zürcher: "Sâdık Rif'at Pasha," El2, c. 8, s. 726: *The ideas put forward in the memorandum resembled the provisions of the Anglo-Ottoman trade treaty of Balta Limanı of 1838 and of the famous Gülkhane edict which issued in the Tanzimat reforms in 1839.* Zürcher'in görüşlerini dayandığı kaynak "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale"dir. *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 2, s. 1-12.
- 48 Zürcher: "Sâdık Rif'at Pasha," El2, c. 8, s. 726, risalenin 1837 yılında yazıldığı belirtiliyor.
- 49 Kuran 1981.
- 50 KURAN 1981, s. 1449-50. Bu tez Tanpınar 1956, s. 92 ile bağlantılıdır.
- 51 "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 2, s. 4. Bkz. Kuran 1981, s. 1450.
- 52 "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 2, s. 4.

- 53 Darülsisâm hk. bkz. yukarda, s. 47.
- 54 Bkz. yukarda, s. 96 Abu-Manneh 1994, s. 181'de, II. Mahmud'un, Gülhane fermanındakine benzer güvenceleri ilan etmeyi reddettiği ileri sürülmektedir. Kaynar 1954, s. 111'de de aynı bilgi verilmektedir.
- 55 Kuran 1981, s. 1451, ve "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 2, s. 6-7, (askerlik hizmeti hk.) ve s. 9 (vergilen-dirme sistemi hk.).
- 56 Kuran 1981, s. 1452.
- 57 Mardin 1962, s. 188'de de şu saptamaya rastlanır: (*T*) *here were also strongly idealistic aspects of his projects of reform.*
- 58 "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 2, s. 2-3.
- 59 Sadık Rif'at muhtemelen Viyana Kongresini ima etmektedir.
- 60 Burada Sadık Rif'at'ın hitabeti hakkında geniş bir inceleme yapmaya olanak yoktur. Göze çarpan husus, savaşı iki tarafın göreceği zararların ayrıntılı biçimde açıklanmasından sonra, bundan çıkarılan sonucun nispeten zayıf olmasıdır: *Hâsılı netayic-i reddiyesi melhuz olan muharebeyi bilâ mucib kat'en ihtiyar etmemektedirler* (Kıscası, istenmeyen kötü sonuçlarını irdelediğimiz savaşa sebpsiz yere kesinlikle girişmemektedirler). Burada *sebpsiz* sözcüğüyle getirilen sınırlama gene çeşitli yorumlar için geniş bir zemin hazırlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda savaşı son çare (*ultima ratio*) olarak görme fikri yeni bir şey değildir. Bkz. örneğin Aksan 1995, s. 199, Ahmed Resmi hk.
- 61 "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 2, s. 5-6: *Eğerçi her bir mevadd itikadat-ı âliye-i İslâmiye üzere yed-i meşiyet-i hazret-i ilâhiye'de ve bu cihetle tedbir-i abdin takdire medhali olamayacağı dahi lehü l-hamd cümlemiz indinde rûb-i bedahatte olduğu misilli umûr-i cûz'iyede abd-i za'ifin vesile-i teklif olan medar-i tedbiri dahi kabil-i inkâr olamayacağı cihetle umûr-i idare-i dünyeviyeye lâzım olan akl-i ma'as hükümünce ekser mesalih-i vakıalarında mukteza-yı akla tatbiken tedabir-i na'fia i' maline dikkat ederler.*
- 62 Bkz. örneğin Gardet: "al-Kadâ wa 'l-Kadar," *Elz*, c. 4, s. 365-367.
- 63 *Asakir-i Nizamiye*'de kolağası olan Süleyman Efendinin yazdığı ve 1283'te (1866) İstanbul'da basılan *Akkirmanî'den Müntahab İrade-i Cûz'iyeye Risalesi* başlıklı kısa risalede, s. 21-39'da bu kavram açıkça betimlenmektedir. Yazar hakkında bilgi edinemedim. Akkirmanî Mehmed Efendi (ölümü 1174/1760) hk. bkz. Yıldız: "Akkirmanî," *DİA*, c. 2, s. 270; el-Mâturidî hk. Rudolph 1997, s. 336-343. Mardin 1962, s. 172-3, Sadık Rif'at'tan bir-iki kuşak önce *umûr-ı cûz'iyeye* kavramının politik tartışmada belli bir rol oynadığına işaret edilmektedir.
- 64 Mardin 1962 s. 188'de de Sadık Rif'at'ın *umûr-ı cûz'iyeye* terimi, *area of free choice* diye aktarılmıştır.
- 65 Kuran 1981, s. 1449.
- 66 "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 2, s. 8. Sadık Rif'at'ın ön sansür sistemini tercih ettiği anlaşılıyor.
- 67 Kuran 1981, s. 1452-3'teki ifadelerini, "İdare-i Hükûmetin bazı Kavaid-i Esasîyesini Mutazammın Rif'at Paşa Merhumun Kaleme Aldığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 11, s. 43'teki yazıya dayandırmaktadır. Sözü edilen yazının tarihini saptamak, "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Se-

faretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale"den daha zordur. Fakat buna benzer bir ifade orada da bulunmaktadır, "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c.2, s. 5. Mardin 1962, s. 186'da da metnin bu konudaki bölümleri üzerinde durulmaktadır.

- 68 "İdare-i Hükûmetin bazı Kavaid-i Esasîyesini Mutazammın Rif'at Paşa Merhumun Kalemeye Aldığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 11, s. 50-1.
- 69 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Lewis 1988, s. 91-116, "The Limits of Obedience" bölümü.
- 70 "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale," *Müntahabat-ı Âsâr*, c. 2 s. 6-7. Alıntı yapılan bölümü, subayların seçimi ve eğitimi hakkında bir bölüm izlemektedir.
- 71 Bu kaynaklara toplu bakış için başvurulacak eser: Kaynar 1954, s. 164-190.
- 72 Gülhane fermanının metni *Tarih-i Lütîfî*, c. 6, s. 61-64'te bulunmaktadır. Latin harfleriyle yazılmış bir transkripsiyonu Özyavuz 1997, s. 350-354'te, Almanca çevirisi Kraelitz-Greifenhorst 1919, s. 15-19, İngilizce çevirisi Hurewitz 1975, s. 269-271'de bulunmaktadır.
- 73 Aksan 1993, s. 54-56.
- 74 Kraelitz-Greifenhorst 1919, s. 16.
- 75 Ursinus 1993, muhtelif yerlerde. *Millet* sözcüğünün "yönetim bakımından bağımsızlık haklarına sahip gayrimüslimler" anlamında kullanılması, Tanzimat reformları döneminden önceki zaman için tartışmasız olarak kabul edilemez, bkz. Braude 1982, s. 69-88. Fakat 19. yüzyılda bu anlamda kullanıldığına dair yeterince kanıt bulunmaktadır. *Millet* kavramının 20. yüzyıldaki anlamı hk. bkz. Henderich 2003.
- 76 Bkz. Aksan 1993, muhtelif yerlerde.
- 77 Bkz. s. 106.
- 78 *Tarih-i Lütîfî*, c. 6, s. 62.
- 79 *Tarih-i Lütîfî*, c. 6, s. 62-63. Çevirimde büyük ölçüde Kraelitz-Greifenhorst 1919, s. 17'deki metni esas aldım.
- 80 Kraelitz-Greifenhorst 1919, s. 17. Avrupa'da da *patrie* veya *Vaterland* gibi kavramlar evrim geçirmişti. Bu konuda bkz. Hobsbawm 1992, s. 87-92.
- 81 Lewis 1964, s. 75, Lewis 1988, s. 40, Lewis 1992, s. 170 d. Heinzelmann 2002, s. 43.
- 82 Lewis 1961, s. 329.
- 83 Lewis 1961, s. 328-9, Lewis 1965, s. 76. Alexandre Handjeri: *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Türk* (...). Moskof 1841, c. 3, s. 52-3, Ahmed Refik (Altınay). (Haz.): "Moralî Ali Efendi'nin Sefareti," *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* (1329), s. 1459: (...) evvelâ askeri taifesinden mecruh ve mütekkait olanların ikametlerine mahsus olan bir bimarhane'ye varıp cumhur uğrunda ve vatan gayretinde bez-i vücut edenlerin hizmetlerini tahsin ve fima ba'd gayret ve dikkat eylemelerini tahrir eyledikten sonra (...).
- 84 Akif Paşa hk. bkz. s. 57-58.
- 85 *Ma'rûzât*, s. 114. Metnin bu kısmı bölüm 5. 2, s. 214'te ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.
- 86 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262, s. 3.
- 87 Gülsoy 2000, s. 35: *Fakat fermanı yer alan "muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farza-i zimmetidir" şeklindeki cümle, aslında yalnız Müslümanları değil, Osmanlı topraklarında yaşayan herkesi kapsamaktaydı.*

- 88 Bkz. *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 374-5, 5 Nisan 1839 tarihli mektup. (Çeviri: Hayrullah Örs: *Fm. Mekte'nin Türkiye Mektupları*, s. 295-296). Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. bölüm 5.2, s. 218. Hafız Paşa'nın kişiliği hk. bkz. SO2, c. 2, s. 557-558.
- 89 Bkz. BOA, I. DH. 16662. Bu belge bölüm 5.1 ve 5.2'de ayrıntılı olarak irdelenecektir.
- 90 Zürcher 1999, s. 86, bir ayrıcalık oluşturmaktadır.
- 91 Bkz. bölüm 4.3.3, s. 151-152 İstanbul'da yaşayanlar, -1302 (1886) tarihinde çıkarılan askere alma kanunnamesine kadar- hiç sözkonusu edilmeksizin askerlik görevinden muaf tutulanlar için bir örnek oluşturlar. Buna karşın medrese öğrencileri (*talebe-i ulûm*) başından beri resmen askerlikten muaftırlar.
- 92 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1272, s. 49. Ordu mensupları tarafından sivillere karşı işlenen suçlar bağlamında başka yerlerde de *ahali ve reaya* ifadelerine rastlanmaktadır. Örneğin BOA, Müh. Asakir 33, s. 81, Evasit S 1263 (29 Ocak-7 Şubat 1847). (Konusu, Karası sancağında Sındır-ğı'da, vaktiyle olan düzensizlikler yüzünden yeniden yapılan nüfus sayımıdır.) Sultan Abdülaziz dönemine ait ilginç bir belge *Dekayik-i Harbiyedir*. S. C-3. Burada "ahali-i İslâmiye ve reaya-yı Osmaniye" ifadesine rastlanıyor.
- 93 *Reaya* kavramı hk. bkz. Suraiya Faroqi: "Ra'iyya. 2. In the Ottoman Empire," *Eİ2*, c. 8, s. 404-5.
- 94 Bunun dışında toplanacak asker sayısının, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine adaletli olarak paylaştırılacağı bildirilmektedir. Buradaki ifadede bireylerden söz edilmemektedir.
- 95 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262, s. 3. Bkz. bölüm 4.3.3, s. 143.
- 96 Bu son cümle *Tarih-i Lâfî*, c. 6, s. 63'te bulunmamaktadır.
- 97 *Müsodere* hk. bkz. s. 96.
- 98 *Tarih-i Lâfî*, c. 6, s. 63; Kraelitz-Greifenhorst 1919, s. 18.
- 99 Bkz. bölüm 4.1.1, s. 99-101.
- 100 *Tebaa* kavramı bunun dışında fermanda iki yerde daha geçmektedir. Bkz. s. 103-105. Fakat metindeki her iki bölüm burada tartışılmakta olan bölüme kıyasla sorun oluşturmamaktadır.
- 101 Bkz. bölüm 5.1, s. 211 ve bölüm 5.2, s. 224. *Tebaa* sözcüğünün "uyruk" (tabi olan) anlamında Tanzimat döneminden itibaren kullanıldığı sanılmamalıdır. Bu anlamda daha önceleri kullanıldığına dair deliller vardır. 18. yüzyıla ait bazı delillere Mehmed Esad'da rastlamaktayız. Bkz. *Vak'anüvis Esad Efendi Tarihi*, s. 229, 232, 242, 244 ve 308-310. Mehmed Esad *tebaa* sözcüğünü bazen geleksel anlamında, yani "bir adama tabi olup arkası sıra giderler" (*Kamus-i Türkî*, s. 370 ve 446) yerine kullanmaktadır. Bkz. örneğin *Vak'anüvis Esad Efendi Tarihi*, s. 139.
- 102 Başta Karal olmak üzere, Türkçe ikincil kaynaklardan daha önce, s. 92'de söz edilmişti. Ayrı sap-tamaya varan diğer yazarlar: Lewis, 1961, s. 105, Matuz 1985, s. 225, Mantran 1989, s. 457. Zürcher 1993, s. 53, Steinbach 1996, s. 42, Gülsoy 2000, s. 57, Quataert 2000, s. 65. Zürcher, şöyle bir mülâhazada bulunmaktadır: (...) *this was formulated somewhat ambiguously in the document*.
- 103 Lewis 1961, s. 105: *It was this last that represented the most radical breach with ancient Islamic tradi-tion, and was most shocking to Muslim principles and good taste*.
- 104 Bkz. s. 254-255.
- 105 Bkz. s. 106-107.
- 106 Bkz. s. 104-105.
- 107 Bkz. s. 95, ya da Ortaylı 1995 (1983), s. 88.

- 108 Bkz. s. 98 veya Abu-Manneh 1994, s. 198-201.
- 109 *Tarih-i Lütfi*, c. 6, s. 64.
- 110 Quataert 2000, s. 64-5.
- 111 TV 191, 17 ZA 1255 (22 Ocak 1840), s. 2, ve TV 192, 26 ZA 1255 (31 Ocak 1840), s. 3-4.
- 112 Bkz. bölüm 5. 4, s. 232.
- 113 Çadircı 1970, s. 409-416, Ursinus 1996, s. 142-148, yönetimin işlerliği hakkında. Hütteroth 1982, s. 228, Hütteroth ve Höhfeld 2002, s. 152d.'deki haritalara bkz.
- 114 BOA, İ. Mes. Müh. 214, 3 ZA 1259 (25 Kasım 1843). 1830'lu yıllarda nüfus sayımının yapıldığı bölgelerde yeniden sayım yapılması kararı belki de ancak bu tarihte verilmiştir.
- 115 BOA, İ. Mes. Müh. 245, 11 B 1261 (16 Temmuz 1845).
- 116 Bkz. bölüm 4.4, s. 160.
- 117 Bkz. s. 133-134.
- 118 BOA, İ. Mes. Müh. 221, 2 RA 1260 (22 Mart 1844). Her yaştan Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfus kaydediliyordu. Ayrıca kayıtlarda yaş (*sınnı*), görünüm (*eşkal*), unvan/lakap (*şöhret*) ve meslek (*san'at veyâ ticaret*) de belirtiliyordu.
- 119 Bkz. son sayfadaki harita.
- 120 BOA, İ. Mes. Müh. 254, 7 RA 1261 (16 Mart 1845). Bu bağlantı her durum için geçerli değildir. Bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 197 (Anadolu'daki göçebeler); BOA, İ. Mes. Müh. 198 ve 199 (Arnavutluk).
- 121 Findley 1980, s. 151-220, Ortaylı 1995 (1983), s. 77-107, Quataert 2000, s. 64. Ayrıca bkz. Mardin 1962, s. 162.
- 122 Findley 1980, s. 141 ve 174-5, Seyitdanlioğlu 1999, s. 35-39, ayrıca s. 18.
- 123 *Tarih-i Lütfi*, c. 5, s. 70, Zürcher 1999, s. 81.
- 124 Seyitdanlioğlu 1999, s. 18'de görüleceği üzere, MVL'nin görevinin "daimen akd-ı encümen-i meşveret" olduğu açıkça belirtilmektedir. Dar-ı Şura-yı Askeride danışmanlık fikri zaten isimde belirtilmiştir, zira *şura* kelimesi *meşveret* gibi aynı Arapça kökten türetilmiştir.
- 125 Findley 1980, s. 153-220, ve Ortaylı 1995 (1983), s. 77-107.
- 126 Findley 1980, s. 170.
- 127 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi 1992, s. 317; Kütlükoğlu 1994, s. 183-192.
- 128 Findley 1980, s. 171, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi 1992, s. 26, Faroqhi, 1999, s. 49-51.
- 129 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi 1992, s. 335. İ. Mes. Müh. Katalogu 1265 (1849) yılında oluşturulmuştur.
- 130 Gülhane fermanında DŞA'nın (veya vergi reformuyla ilgili olarak MVL'nin) kurulacağına dair ifadeler bulunmaktadır (Özyavuz 1997, s. 353, *Tarih-i Lütfi*, c. 6, s. 63). Gülsoy 2000, s. 38'de sözü edilen -Evail N 1259 tarihli- fermanın daha önce bunun sözü geçmektedir. (Transkripsiyonu Kaynar 1954, s. 182'de.)
- 131 BOA, İ. Mes. Müh. 192, 2 R 1257, *arz tezkiresi*, *seraskerlik tezkiresi* ve daha sonra sözünü edeceğimiz layihayı içermektedir. Layihada tarih yoktur, fakat 9 Mayıs 1841 (17 RA 1257) tarihinde her iki yazar arasındaki bir konuşmayı konu edindiğine göre, bu tarihten kısa bir süre sonra kaleme alınmış olmalıdır.
- 132 Serasker Mustafa Nuri Paşa hk. bkz. SO2, c. 4, s. 1274-5, ve Şirin 2002, s. 71 ve 78. Hassa ordusu Müşiri Rıza Hasan Paşa hk. bkz. SO2, c. 5, s. 1389-90.

- 133 Aslında 21 Aralık 1840 (26 L 1256) tarihli bir *irade*de, Nizamiye birliklerindeki boşlukları Redif askerleriyle doldurma fikri bir yan cümlede ifade edilmişti. Ama burada esas konu askere ödenecek maaş meselesiydi. Bkz. BOA, I. DH 1340, 26 L 1256. Bu konuda Mayıs 1841 tarihine kadar olan zaman dilimine ait başka belgeler bulamadım.
- 134 Acemi asker anlamında Osmanlıcada *nefer-i müstecidd* (yeni asker) terimine yalnız burada rastlanır. Çağdaş Arapçada *cundî mustacidd* ya da *askarî mustacidd* terimleri bu anlamda kullanılır. Bkz. Wehr 1985, s. 168.
- 135 Bkz. s. 79 ve BOA, Müh. Asakir 44, s. 1 satır 19; TV 87, 29 RA 1250, s. 2, sütun 1: *İçlerinden asıl Mansure nizamına asker ahzı tecvîz olunmamak*.
- 136 BOA, I. Mes. Müh. 192, bu bağlamda arz tezkiresi.
- 137 Sârim İbrahim Efendi 1263'te (1847) paşa unvanı almıştır. Bkz. SO2, c. 5, s. 1482-3, ve c. 6, s. 1784.
- 138 BOA, I. Mes. Müh. 196, Gurre R 1258 (12 Mayıs 1842), *arz teskiresini* ve Sârim Efendi tarafından sunulan layihanın kısaltılmış bir nüshasını içermektedir.
- 139 BOA, I. Mes. Müh. 196, Sârim Efendinin layihası: (...) *beher hal ledelicab istihdam için masrafsız bir nev'asker tertibine muhtaç olacağına mebni Asakir-i Redife'yi bozup dağıtmak hüsn-i tedbir olamayacağı zahir ve aşikârdır*.
- 140 BOA, I. Mes. Müh. 197, 28 CA 58 (7 Temmuz 1842); bu belgede arz tezkiresi, seraskerin layihası ve ekli olarak seraskerin sadrazama yazdığı bir mektup bulunmaktadır.
- 141 BOA, I. Mes. Müh. 198, 11 C 1258 (20 Temmuz 1842).
- 142 Arnavutluk'taki asker celbi hk. Bkz. bölüm 4.4, s. 160.
- 143 BOA, I. Mes. Müh. 203, 6 R 1259 (6 Mayıs 1843). İçeriği *arz tezkiresi*, fermanın bir örneği, seraskerlikte sınırlı bir zaman için kurulan komisyonun *mazbatas*ı ve askeri birliklerin nakli hakkında dört *defter*.
- 144 (Kur'a Kanunname-i Hümayunu) 1262, madde 13, s. 9-10.
- 145 Bkz. Çizelge 7.1, s. 269.
- 146 BOA, I. Mes. Müh. 203, fermanın örneği.
- 147 PRO, FO 195-179, vk. 604a, 23 Mayıs 1843, Blunt'tan Stratford'a.
- 148 "Hairalie" (muhtemelen Hayreddin) adındaki kişinin kim olduğu saptanamamıştır.
- 149 PRO, FO 195-176, vk. 604b. (...) *it has been reported to me by my interpreter, that the Firman brought by Hairalie Pasha is for the withdrawing of all Radiff Asker from Salonica to Constantinople. The town will in consequence be left with only about Five Hundred Artillerymen. It is true however, that in the event of any emergency, the Pasha could in a very few days call into the town from 15 to 18,000 Fattikhane or irregulars. After having made the necessary arrangements for the departure of the Radiff from Salonica to Constantinople, Hairalie Pasha will proceed to Monastere and Ioannina to hasten the departure of the Radiff from those Towns all of which will proceed to Constantinople. I am not able to acquaint Your Excellency what will be the Total of the Troups.*
- 150 *Evlâd-ı Fatihan* hk. bkz. Gökbilgin 1957, s. 255-342, Halaçoğlu: "Evlâd-ı Fatihan," DİA, c. II, s. 524-5.
- 151 Bkz. bölüm 3.3.2, s. 72-73.
- 152 Bu konu hk. bkz. örneğin BOA, H.H. 18096, 1248 (1832/1833).
- 153 BOA, H.H. 18096. Bu savı güçlendirebilmek için daha ayrıntılı inceleme yapılması gerekir.

- 154 PRO, FO 195-176, vk. 613a-b: Blunt'tan Canning'e, 2 Haziran 1843: *I reported Your Excellency in my despatch of the 23rd of May last, that orders have been received from the Porte directing the immediate muster of all the radif asker in that districts and that these troops were to be sent to Constantinople. This order from the Porte has not been well received by these troops and I am informed that more than one Hundred have allready deserted, it is even asserted that there has been a dispute in the barracks, and that two of the troops men were killed. His Excellency the Pasha tells me that this report is not correct and there has neither been any dispute nor desertion, but I put more confidence in the source of my informations than what the Pasha states.*
- 155 PRO, FO 195-176, vk. 617a: Blunt'tan Canning'e, 10 Haziran 1843. Sir, *I have the honour to report to Your Excellency that the "Yeni Dunya" American steamer under the Turkish flag arrived at this Port yesterday, and sailed again this morning after having taken on board 900 of the 17,000 radif asker to be sent to Constantinople. The Wives and Mothers of this troops who were present when they embarked, were loud in their execration against the Pasha and the authorities, saying that the Turks had now become worse than infidels for depriving them of their Husbands & children. The recruits arrive quickly from the Interior, but many of them are a miserable set of men & a greater portion mere boys.*
- 156 "The Turks" burada belki de farklı olarak karakterize edilen bir grup adlandırmasıdır. Bu ifadeyle etnik, toplumsal, hatta 1840'larda milli bir aidiyet dahi anlatılmak istenmiş olabilir.
- 157 Nizamiye birlikleri için Arnavutların askere alınmaları hk. bkz. bölüm 4.4.
- 158 PRO, FO 195-240, vk. 98a-b: Blunt'tan Canning'e, 7 Haziran 1844: *If any Albanian killed a Nizam it was tantamount to killing a Gaour! If any Albanian either aided or affected the destruction of a Christian Church he thereby became a Hajje.*
- 159 PRO, FO 195-176, vk. 628a: Blunt'tan Canning'e, 20 Haziran 1843, ve vk. 634a, 1 Temmuz 1843, Blunt'tan Canning'e.
- 160 TV 254, 15 Ca 1259 (16 Haziran 1843), s. 1-2.
- 161 TV 258, Pazartesi 24 Ş 1259 (Pazartesi 18 Eylül 1843), s. 2: (...) Asakir-i Nizamiye-i devlet-i Âliye'nin merteye-i kâfiyye-i isali niyet-i na'fiasından dolayı neferat-ı cedide isticlâbı ehem ve elzem görünüb Asakir-i Redife-i Hazret-i Şahane dahi hüsn-i sadakat ve kemal-i mutavaat ve gayretleri iktizasınca şimdye kadar icab eylediği takdirde münavebelerine gelerek merkez-i memuriyetlerinde bulunmuş ve bu kere dahi li-eclî l-münavebe ekseri Dersaadet ve Edirne canibine celb birle icra-yı talim-ü taallümleriyle iştilal olunub doğrusu tahsil-i finun-ı askeriyye güzel çalışmakta bulundukları bil-müşahede saye-i inayetvaye-i hazret-i mülükâne'de muvazzaf olarak Asakir-i Muntazama-ı padişahane silkine ithal ve ilhak olunmalarına kesb-i istidat ve liyakat eylemiş olduklarından işlerinden icab edenlerinin Asakir-i Muntazama ve Muvazzafa-ı Hazret-i Şehriyane silk-i imtiyazına ithal kılınması (buyrulmuştur).
- 162 BOA, İ. Mes. Müh. 207, seraskerin tarihsiz tezkiresi.
- 163 BOA, İ. Mes. Müh. 207, seraskerin tarihsiz tezkiresi. (...) "heman siz muvazzaf oldunuz beş sene muvazzaf olarak istihdam olacaksınız" diye kendilerine ilân ve ifham olunub emniyet hasıl olamayacağı halde "her nekadar Dersaadet ve mehall-i sairede nizamat-ı askeriye icra olunmuş ise de burası müstesna mahall olduğundan sizler dahi müstesna tutulub Redif olarak istihdam olacaksınız" yollu teminat-ı lâzime icra olunmak üzere şikkayn vechile iki kıt'a ferman-ı âli ısdar ve memur-ı muma ileyhe teslimen müşir-i müşarün ileyh hazretlerine izbar olunub husus-ı mezbure dair şikkayndan kangasının ic-

rası ol-tarafın ahval-i hazırasına nazaran ilân olunması lâzım gelür ise hemân ol vechile ilân ve icra-sıyla her halde mevcut olan Asakir-i Redife'nin temin-i kulubu çaresi istihsal olunması (...).

- 164 BOA, İ. Mes. Müh. 207, seraskerin tarihsiz tezkiresi.
- 165 Bkz. bölüm 3.4.2, s. 89-90.
- 166 Moreau 1999, s. 130, ve Haberer 1984, s. 98-104.
- 167 BOA, Müh. Asakir 32, s. 30-1, Evail N 1259 (25 Eylül-4 Ekim 1843) Şam valisi Ali Ruza Paşaya hitaben.
- 168 BOA, Müh. Asakir 32, s. 79, Evasit S 1260 (2-11 Mart 1844) Vidin valisi (müşir) Hüseyin Paşaya hitaben.
- 169 "Ruz-i Hızır" hk. bkz. s. 302, dipnot 215.
- 170 BOA, Müh. Asakir 32, s. 84-5, Evail RA 1260 (21-30 Mart 1844) Bosna valisi (müşir) Mehmed Kâmil Paşaya hitaben.
- 171 BOA, Müh. Asakir 32, s. 85: (...) beş sene ifa-yı hizmet ettikten sonra hukuk-ı istibdalîyelerinin icrası mukarrer olduğu dahi güzelce tebşir ve beyan birle (...).
- 172 BOA, Müh. Asakir 32, s. 85, Evasit RA 1260 (31 Mart-9 Nisan 1844) Ali Beyin atanmasına dair belge.
- 173 Bkz. s. 119.
- 174 BOA, Müh. Asakir 32, s. 91, Evasit (S) 1260 (2-11 Mart 1844) tarihli Musul valisine hitaben yazılmış belge. Bu tarihte Maden-i Hümayun kökenli ve Musul'da görev yapan 1150 Redif askeri Arabistan'daki muvazzafa ordusuna dahil edilecek fakat Musul'da kalmaya devam edecektir. BOA, Müh. Asakir 32, s. 88-89, Evahir RA 1260 (10-19 Nisan 1844) Diyarbekir valisi (müşir) İsmail Paşaya hitap eden belgede başka bildirimler dışında Maden-i Hümayun kökenli olup o sırada memleketlerinde bulunan 1.305 Redif askerinin Şam'a gönderilmesi ve Arabistan ordusuna dahil edilmesi yazılıdır. BOA, Müh. Asakir 32, s. 133, Evasit S 1260 (26 Ağustos-2 Eylül 1844) tarihli Mar'aş mutasarrıfı Yusuf Paşaya hitaben yazılı belgede, başka konuların dışında Arabistan ordusu için istenen Mar'aş kökenli 2196 Redif askerinden sadece 1.000 askerin gidecekleri yere vardıkları ve bunlardan 400 askerin yaşlı ve hasta olduğu bildirilmektedir. Bu 400 askerin yerine Mar'aş eyaletindeki göçebe kabilelerden asker toplanması istenmektedir, zira yerli halkın daha fazla asker vermeye gücü yetmeyecektir.
- 175 BOA, İ. MVL 1118, Selh S 1260 (13 Eylül 1844).
- 176 Burada sözü edilen Göynük kazası, Batı Anadolu'da Bolu sancağındaki değil, Mar'aş eyaletinde bulunan bir kazadır.
- 177 BOA, İ. MVL 1118, Selh S 1260 (13 Eylül 1844) tarihli arz tezkiresi ve irade.
- 178 BOA, Müh. Asakir 32, s. 133, Evasit S 1260 (26 Ağustos-4 Eylül 1844) tarihli Mar'aş Mutasarrıfı Yusuf Paşaya v. d. hitaben yazı.
- 179 BOA, İ. MVL 1118, arz tezkiresi ve yazan saptanamayan imzasız bir belge.
- 180 BOA, Müh. Asakir 32, s. 133, Evasit S 1260 (26 Ağustos-4 Eylül 1844) tarihli Mar'aş mutasarrıfı Yusuf Paşaya v.b. hitaben yazı.
- 181 BOA, Müh. Asakir 32, s. 133, Evasit S. 1260 (26 Ağustos-4 Eylül 1844) tarihli Mar'aş mutasarrıfı Yusuf Paşaya vb. hitaben gönderilmiş yazı.
- 182 Bkz. bölüm 3.3.2, s. 70.

- 183 BOA, Müh. Asakir 32, s. 104-105, Evail RA 1260 (21-30 Mart 1844) tarihinde Ankara mutasarrıfı İsmet Paşa ve başkalarına hitaben yazılan tezkire: Kengir'dan 357 ve Çorum'dan 396 askerin Sivas'a gönderilmesi emredilmiştir. O tarihte henüz hepsi memleketlerinde bulunmaktadır. Aynı sayfada benzer içerikli fermanlar bulunmaktadır: Bozok'tan 464, Kastamonu'dan 186, Viranşehir'den 619, Amasya ve Sivas'tan 1717 ve Maden-i Hümayun'dan 1382 asker talep edilmektedir.
- 184 BOA, Müh. Asakir 32, s. 134, Evail N 1260 (14-23 Eylül 1844) tarihli Diyarbakir valisi İsmail Paşa ve başkalarına hitaben kaleme alınmış yazı. Bu fermanda yerlerine varan 98 kişi ve daha sonra sözü edilecek olan Viranşehir meclisi mazbatası hakkında bilgi verilmektedir.
- 185 BOA, Müh. Asakir 32, s. 134.
- 186 Göçebe topluluklardan muvazzaf orduya asker toplama planları hk. daha geniş bilgi için bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 197, 28 CA 1258 (7 Temmuz 1842). 1842 yılında Maden-i Hümayun sancağının bu konuda ne derece uğraşmak zorunda kaldığını saptamak zordur. Aynı dönemde Arnavut eyaletlerindeki asker toplama girişimlerinin amacı da, o güne kadar değerlendirilmeyen "insan kaynakları"nı devreye sokmaktır. Bkz. bölüm 4.4.
- 187 Ra'ûf Mehmed Emin Paşa 1842 Eylülünden 1846 Eylülüne kadar sadrazam konumundaydı. Bkz. SO2, c. 4, s. 361-2.
- 188 BOA, İ. Mes. Müh. 201, 6 M 1259 (6 Şubat 1843). Sadece *arz tezkiresi ve irade* muhafaza edilmiştir.
- 189 BOA, İ. Mes. Müh. 201 : (...) ve *dahil-i silk-i nizam olan neferat-ı askeriye vatanlarından çıktıkları anda bir dahi avdet ümidlerinden me'vus oldukları* (...).
- 190 BOA, İ. Mes. Müh. 206, 28 C 1259 (26 Haziran 1843).
- 191 BOA, İ. Mes. Müh. 196, Gurre R 1258 (12 Mayıs 1842). Bu layihanın amacı hizmet süresini on yıla indirmek değildir. Sârim Efendi bu konunun daha önce bütün ayrıntılarıyla tartışılmış olduğunu sanmaktadır.
- 192 Komisyonun 1842 Temmuzundaki üyeleri hk. bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 200, 29 Ca 1258 (8 Temmuz 1842). BOA, İ. Mes. Müh. 206'daki mazbatanın altındaki mühürlerden Haziran 1843'teki komisyon üyelerini saptamak mümkündür.
- 193 SO2, c. 5, s. 1382'de, 15 Z 1258 (17 Ocak 1843) tarihinde Mansure müşiri olduğu bildirilmektedir. Aslında bu unvan 29 Ca 1258 (8 Temmuz 1842) tarihinde kendisine verilmiştir. Bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 200.
- 194 SO2, c. 4, s. 1221-2.
- 195 SO2, c. 5, s. 1574.
- 196 SO2, c. 1, s. 311.
- 197 "Diğer adalar" ifadesinden neyin kastedildiği kesin olarak bilinmemektedir. Karpat 1985, s. 114, açıkladığına göre, en yakın ihtimal Ege adalarıdır. Bunlarda 1831 yılında nüfus sayımı yapılmıştır.
- 198 Karpat 1985, s. 8-11.
- 199 Nüfus sayımında standart konması hk. bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 221, 2 RA 1260 (22 Mart 1844). Bu standartları koruma çabaları sırasında karşılaşılan sorunlar hk. bkz. bölüm 4.5.1, s. 177.
- 200 Bkz. Karpat 1985, s. 21. Söz konusu olan Rumeli, Silistre, Anadolu, Sivas, Karaman Adana, Trabzon, Kars, Çıldır vilayetlerindeki ve Ege adalarındaki (erkek) nüfustur. 1830 nüfus sayımında elde edilen veriler hk. bkz. Akbayan: "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu," TCTA, c. 5, s.

1239. Arada çok değilse bile bazı farklar vardır: Müslüman nüfus 2.501.425, toplam nüfus 3.753.642. Her iki yazar da aynı nüfus sayımının verilerinden faydalanmışlardır, sadece tarihler biraz farklıdır. Karpas 1985, s. 21, not 18.
- 201 Karpas 1985, s. 114-116.
- 202 Karpas 1985, s. 116. 1840'lı yılların sayıları Osmanlı kaynaklarından değil, Avrupalı yazarların bildirimlerinden alınmıştır.
- 203 BOA, I. Mes. Müh. 316, içinde sadrazamın 28 RA 1264 (4 Mart 1848) tarihli belgesi bulunmaktadır.
- 204 BOA, I. Mes. Müh. 206, "erkek" ve "Müslüman" nüfusun söz konusu olduğu, metindeki anlatımdan anlaşılmaktadır.
- 205 TV 258, Pazartesi 24 Ş 1259 (Pazartesi 18 Eylül 1843), s. 2.
- 206 BOA, I. Mes. Müh. 206, tarihsiz pusula. Daha kesin sınırlandırmalar ve nüfus sayılarıyla ilgili bilgi için bkz. Çizelge, 7.2, s. 275 ve son sayfadaki harita.
- 207 Tahminler yapılırken toplamın yuvarlak bir sayı olmasına dikkat edilmiş, 750.000 sayısında karar kılınmıştır. Gerçek tahmindeki küsuratlı sayıların nedeni budur.
- 208 BOA, I. Mes. Müh. 206 : (...) *suret-i ahzında muvazene-i adl-i hakkaniyetin bulunması mücerred kur'a-i şeri'ye usulunun icrasına menut (...).*
- 209 *Tarih-i Lütfi*, c. 7, s. 75: (...) *işbu Nizam askerine müteallik kavaid ve usulün mukallid aleyh olan Avrupa düvel-i muntazamasında asker ahzı kur'a usulüyle cari olduğundan (...).*
- 210 Kur'a çekerek bir karara varmakla kur'a ile kaderi sorgulamak arasındaki fark hk. bkz. Fahd: "Kur'a", El2, c. 5 s. 398-9.
- 211 BOA, I. Mes. Müh. 200, 29 CA 1258 (8 Temmuz 1842) iki Meclis-i muvakkat üyesinin de adını vermektedir. Daha sonra şeyhülislâm olan Arif Hikmet Ahmed Bey aynı zamanda MVL üyesiydi. Blz. SO2, c. 3, s. 311.
- 212 Bkz. bölüm 4.3.2, s. 137.
- 213 Krumeich 1994, s. 137. Bazı paralel gelişmeler özellikle *replacement* (*bedel-i şahs*) ve *exonération* (*bedel-i nakdî*) konusunda görülmektedir, Krumeich 1994, s. 138-141. Zürcher 1999, s. 81, II. Mahmud'un yönetiminde olduğu dönemin sonuna doğru, Mısır'da bir örnek teşkil etmiş olabileceği görülmektedir. Fakat bu ihtimal düşüktür, çünkü ana noktalar, yani hizmet süresinin sınırlandırılması ve adil seçim yöntemi meselesi Mısır'da bir rol oynamamaktadır; bkz. Fahmy 1999, çeşitli yerlerde.
- 214 Çavuşa kadar olan askeri rütbelere için kullanılan *küçük zabıt* (astsubay) teriminin tersine, *büyük zabıt* sabit bir kavram değildir. Bu sebeple bu sözcükle –*ümeralar* dışında– yüksek rütbeli subayların kastedildiğini sanıyorum. *Kamus-ı Türkî*, s. 851'de *zabıt* kavramının mülazim-i saniden (teğmen) binbaşıya kadar olan ordu mensupları anlamına geldiği belirtilmektedir. Daha yüksek rütbelilere (miralay, kaymakam, vs.) *ümera* denir. Ne var ki bu sözlük söz konusu metinden yaklaşık 50 yıl sonra basılmıştır.
- 215 *Zabıt* sözcüğü hem *subay* anlamında hem de sivil devlet memuru anlamında kullanılabilir.
- 216 BOA, I. Mes. Müh. 206 : (...) *ol kaza ahalisinin askerliğe (!) alınması meşrut olan sinnlerinde bulunan yani yirmiden yirmi beş yaşına kadar olanların (...).*
- 217 BOA, I. Mes. Müh. 206, 28 C 1259 (26 Haziran 1843) tarihli *arz tezkiresi*.
- 218 Bu tarihin *malî* yıla mı yoksa *hicrî* yıla mı tekabül ettiği önemli değildir, zira her ikisi de hesaplama sonucu Mart 1845 tarihine denk gelmektedir.

- 219 TV 285, Pazartesi 24 Ş 1259 (Pazartesi 18 Eylül 1843) s. 2-3.
- 220 *Düstur-i Askerî*, s. 3-6; BOA, Müh. Asakir 32, s. 22-23, Evail Ş. 1259 (26 Ağustos-4 Eylül 1843), Asakir-i Hassa müşiri Rıza Paşaya hitaben.
- 221 Burada adı geçen kişilerin söz konusu üç ordunun komutanlıklarına getirilmeleri, daha sonra incelenecek olan TV 258, s. 2-3'teki makalede açıklanmaktadır. Atanmalar hk. bkz. *Tarih-i Lûtfî*, c. 7, s. 77. İstanbul ordusu müşiri Mehmed Reşid Paşa -1836 yılında vefat eden eski sadrazam Mehmed Reşid Paşa değil- hk. bilgi için bkz. SO2, c. 5, s. 1381. Rumeli ordusu müşiri, TV 258, s. 2'de açıklandığı üzere daha önce DŞA başkanıydı. Kendisi muhtemelen İstanbul'daki Nuruosmaniye Camii vaizlerinden Hacı Reşid Paşanın oğludur. bkz. SO2, c. 5, s. 1386.
- 222 Muhammed peygamberin dini, yani İslamiyet kastedilmektedir.
- 223 Bu ifade, "hükümdarı, aynı zamanda peygamberin halifesi olan Osmanlı devleti" anlamına gelmektedir.
- 224 Alıntılar o kadar kısadır ki, Kur'andaki ayetlerle kesin olarak özdeşleştirilmesi mümkün değildir. Elimdeki metinde -yanlış olarak "ista'id" (استعِد) olarak geçen- "ista'id bi-llah" (استعِد بالله) ifadesinin bulunduğu yerler: sure 7, *al-A'râf*, ayet 200; sure 16, *an-Nahl*, ayet 98, sure 40, *al-Mu'min* (*Gâfir*), ayet 56; sure 41, *Fussilat*, ayet 36. Bir ayetin parçası olan "wa-ğâhidü fi sabili llâh" sure 5, *al-Mâ'ida*, ayet 35 ve sure 9, *at-Tavba*, ayet 41. "ğâhadü" şeklinde sesleştirilmiş (harekeleşmiş) olarak da sure 2, *al-Bakara*, ayet 218; Sure 9, *at-Tavba*, ayet 20. Bkz. Abd El-Baki 1364, s. 183 ve 494.
- 225 BOA, Müh. Asakir 32, s. 22, *Düstur-i Askerî*, s. 4'te basılıdır.
- 226 BOA, Müh. Asakir 31, s. 152, Evasit CA 1257 (1-10 Temmuz 1841), Mihalic'ın (günümüzde Bursa yakınındaki Karacabey) görevli olan İbrahim Beyin miralaylığa atanması: *İlâ-yı kelimetüllah el-ulya ve ihya-yı sünen-i seniye-i hazret-i seyyid el-vera*. Müh. Asakir 31, s. 187, Evail C 1258 (10-19 Temmuz 1842), Hüdavendigâr'daki göçerlerden (*aşayirden*) asker toplama fermanı: *İlâ-yı liva-i din-i mûbin ve ihya-yı sünen-i seniye-i seyyid el-mürselin*. Müh. Asakir 31, s. 6, Evahir ZA 1254 (5-14 Şubat 1839), Hüdavendigâr sancağından asker toplanmasına dair: *İbka-yı namus-ı din ü millet ve hıfz-ı hirasat-i mülk ü memleket niyet-i hayriyesile tertib ve tensikına muvaffak olduğum Asakir-i Hassa ve Mansure-i Şahane*.
- 227 TV 258, 24 Ş 1259 Pazartesi günü (18 Eylül 1843 Pazartesi günü), s. 2-4.
- 228 BOA, Müh. Asakir 32, s. 23-4, Evail Ş 1259 (26 Ağustos-4 Eylül 1843). Fermana herhangi bir ilandan söz edilmediğine göre, bu nottaki aidiyet tamlamasının "başka bir metnin ilan emri" olarak değil "ilan edilecek emirler" olarak yorumlanması uygun olur. İyelik eki olmaksızın "İlân-ı evamir-i âliye" (Yüce emirlerin ilanı) şeklinde okunması daha uygun olurdu.
- 229 BOA, Müh. Asakir 32, s. 23-4, Evail Ş. 1259 (26 Ağustos-4 Eylül 1843).
- 230 TV 258, s. 2.
- 231 Şehir surları dışında Edirne istikametinde bulunan Davud Paşa kışlası hk. bkz. DBIA, c. 3, s. 11-2: "Davutpaşa Kışlası."
- 232 Fermanın yazılış tarihi şaban ayının ilk on günü içindedir (Evail Ş 1259). Tören 11 Ş 1259 tarihinde gerçekleşmiştir.
- 233 Ayasofya şeyhi makamının prestiji hk. bkz. Sakaoğlu: "Ayasofya Kürsü Şeyhi," DBIA, c. 1, s. 459. Yusuf Efendinin himliğini saptamak mümkün olmamıştır.
- 234 Yunus Efendi adıyla muhtemelen Funduk'daki Halvetî-Sünbülî tekkesinin şeyhi Yunus Hümi Efendi kastedilmektedir. Bkz. SO2, c. 5, s. 1684, ve Tanman: "Keşfi Cafer Tekkesi," DBIA, c. 4, s. 549-50.

- 235 Bu konuşmanın metni burada açıklanmış olan makaleyi müteakiben TV 258, s. 3-4'te basılıdır. Yarım sütun boyunca reformun en önemli konuları çok kolay anlaşılabilir bir dille özetlenmiştir.
- 236 Bkz. s. 119.
- 237 Bkz. s. 131.
- 238 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262. Kanunnamenin bir başlığı yoktur, sadece fihristinin üzerinde *Fihrist-i Kanunname-i Hümayun* yazılıdır. Bu yüzden metnini bulup çıkarmak çok zordur. Bana bir kopyasını veren Jun Akiba'ya (Tokyo) teşekkür borçluyum. Zürcher 1999, s. 82'de, yanlışlıkla bu kanunnamenin 1848'de çıkarıldığı bildirilmektedir. Kanunname hk. bkz. Çadircı 1985, çeşitli yerlerde.
- 239 1272 (1855/1856 m.) yılında çıkan kanunnamenin ikinci baskısı 1846 yılına ait metnin aynıdır, sadece s. 44-50'de kur'a görevlilerine hitaben, maddelere ayrılmamış talimat eklenmiştir. 5 Z 1286 (8 Mart 1870) tarihinde kanunnamenin baştan sona yeniden gözden geçirilmiş bir nüshası basılmıştır.
- 240 *Kur'a Kanunname-i Hümayunu* 1286, s. 2, madde 1, ve *Düstur-i Askeri*, s. 16.
- 241 *Kur'a Kanunname-i Hümayunu* 1262, s. 3, madde 1.
- 242 Padişahın örf hukuku hk. bkz. Gerber 1999, s. 105-115, Krawietz 2002, s. 291-313, ve İnalçık: "Örf. Urf," *IA*, c. 9, s. 480-1. Ayrıca bkz. bölüm 5.1, s. 206.
- 243 Gayrimüslimlerin askere alınması bağlamında verilen başka bir örnekte görüldüğü üzere, bu muhtemeldir. Bkz. bölüm 5.1.
- 244 "Rif'at Paşa Merhumun Viyana'da İbtidadaki Sefaretinde Avrupa'nın Ahvalına Dair Yazdığı Risale," *Müntahabat-ı Âsar*, c. 2, s. 6.
- 245 *Bülüğ* hk. bkz. N.N.: "Bâliğ," *El2*, c. 1, s. 993; *Mülakat-ı Abhur* 1268, s. 192-3, (*Kütâb al-hacr*); *Mevku fat* 1276, c. 2, s. 187-8. Gencin reşit olma, yani bülüğ çağı, ilk sperma boşalmasından itibaren başlar. Hanefî mezhebine göre ise, erkek bülüğ çağına en geç 15 yaşında girer. Ancak bu konuda Hanefî mezhebinin görüşü Ebu Hanife'nin kendi görüşünden farklıdır. Ebu Hanife'ye göre bir genç erkek en geç 18 yaşında, bir genç kız ise en geç 17 yaşında reşit (*bülüğ* ermiş) sayılmaktadır. Genelde rüşde erme (bülüğ) yaşı için konulan en üst sınır konusunda bakış açıları farklı olduğundan, kesin şekilde belirlenmemiştir.
- 246 Bkz. TV 383, 2 § 1264 (4 Temmuz 1848), s. 1-2: 19-21 Haziran 1848 tarihleri arasında (17-19 B 1264) başşehirin birçok kışlasında eski askerlerin terhis edilip yerine yenilerinin getirilmesi töreni (*istibdal*) yapılmıştır. 11 § 1259 (5 Eylül 1843, Çarşamba) tarihinde muvazzaf orduya yerleştirilen Redif askerlerine 5 yıllık hizmet süresinin şaban ayının ortasında (temmuz ortasında) sona ereceği ve o tarihe kadar görevlerinin başında olmaları gerektiği bildirilmiştir.
- 247 Bkz. bölüm 4.5.1, s. 179.
- 248 Bu konuyla ilgili açıklama madde 11, s. 8'de verilmektedir. Kur'adan sonra firar edenlerin cezalandırılmasından söz edilirken, kur'a çekiminden kaçanlar, bunlardan ayrı tutulmaktadır : (...) işbu kur'a istihkakından mahrumiyet anlar hakkında ceza-yı kâfi olacağından (...).
- 249 *Kur'a Kanunname-i Hümayunu* 1262, s. 34, madde 49.
- 250 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262, s. 34, madde 49.
- 251 Sultan Abdülaziz dönemine ait (1861-1876) bir belge bunu açıkça göstermektedir. Abdülaziz'in tuğrasını taşıyan *Asakir-i Berriye-i Şahane Ceza Kanunname-i Hümayunu* (kara kuvvetlerine

- ait askeri ceza kanunnamesi) ilk altı maddesi bu ceza kanunnamesinin kimler için geçerli olduğuyla ilgilidir. Bu bağlamda askerlik görevinin ne zaman tamamlanmış sayılacağı ve dolayısıyla kişinin ne zaman askeri hukuk dışına çıkacağının belirlenmesi üzerinde titizlikle durulmaktadır. Aynı zamanda hizmet dışında üniforma giyen Redif askerlerinin ve emekliye ayrıldıktan sonra da üniforma giymeye devam eden subayların hangi hukuka tâbi oldukları konusu üzerinde de durulmaktadır. Bu arada askerlik görevinin başlangıcı saptanmamakta ve yemin olayından hiç söz edilmemektedir. Bkz. *Asakir-i Berriye-i Şahane Ceza Kanunname-i Hümayunu*, tarihsiz, s. 2-3, madde 1-4. II. Meşrutiyet döneminde yemin töreni hakkında Gülsoy 2000, s. 185-8.
- 252 Ayrıca teorik bir kanıt da akla gelebilir. *Kur'a* çekilişinden hemen sonra askerlerin yemin ettirilmesiyle, *kur'a* sonucunun değişmezliği, kesinliği vurgulanmaktadır: *Kur'a* çekildikten sonra artık sonuç iptal edilemez ve yinelenemez. (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262, s. 33, madde 48.
- 253 Sikora 1998, s. 119.
- 254 Askerlik görevinin vatan hizmeti olarak algılanması, Alman devletlerinde 18. yüzyılın ikinci yarısında gelişmiştir. Bkz. Bröckling 1997, s. 89-128.
- 255 Arapça sözcük için bkz. Lane 1865, c. 1/2, s. 470, ve daha eski Osmanlıca için bkz. Meninski 1680, c. 1, s. 1662-3.
- 256 Bkz. bölüm 5.2, s. 225, BOA, İ. Mes. Müh. 316, 7 R 1264 (13 Mart 1848) hk. 1841 (1257 yılına ait başka bir kanıt: Kaynar 1954, s. 408. Hükümdara ordusunu çeşitli uluslardan (yani çeşitli "ecnas"tan [cinslerden]) oluşturması ve böylece birbirleriyle rekabetlerinden faydalanılması önerisine Nizamü l-Mülk'ün *Siyâsat-nâme* adlı yapıtında rastlanmaktadır, bkz. *Siyâsat-nâme* 1999, haz. Köymen, Farsça metni s. 108, Türkçe metni s. 72.
- 257 Bkz. bölüm 3.2.
- 258 Buradaki açıklamalarda sınav konusu olacak ders müfredatına ait eserlerin adları da anılmaktadır (madde 42, s. 27). Bunlar Arapça dilbilgisi hakkında kitaplardır. İlk iki sene Birgevi'nin *İzhar'ı* (Elz, c. 1, s. 1235), sonra İbn al-Hâcib'in *Kâfiyya'sı* (Brockelmann 1937-1943, G I, 303), Molla Camii'nin *Kâfiyye Şerhi* (Brockelmann 1937-1943, G I, s. 304); ve Alaeddin Fenari'nin *Kâfiyye Şerhi*. *Kâfiyye* ve Molla Camii hk. bkz. Uzunçarşılı 1965 (1988), s. 30. İbn al-Hâcib hk. bkz. Elz, c. 3, s. 781. Fenari hk. bkz. *Kamus el-A'lâm*, c. 5, s. 3437.
- 259 Timur 1998, s. 85, Faroqhi 2000, s. 45-48, ve yukarıdaki alıntı, s. 137-138.
- 260 Örneğin Koçi Beg, bkz. bölüm 2.2, s. 30.
- 261 Burada alt yaş sınırının saptanmasında Hanefi hukukuna göre bülüğ çağının esas alınmış olması mümkündür. Bkz. Dipnot 245, s. 318. Fakat bu açıkça belirtilmemiştir.
- 262 Bkz. (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262, madde 47, s. 30, ve (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1272, s. 46. 1855/56'daki ek, kanunname olarak değil *talimatname* diye adlandırılmış olup aslında yasa niteliğini taşımaz.
- 263 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1272, s. 48. Hekim muayenesi sırasında çıkan sorunlar hk. bkz. Krawietz 1991, s. 278-9.
- 264 Fahmy 1997, s. 148-151 (Frengi hastalığının yaygınlığı hk.), s. 214-218 ve s. 222-226 (bu bağlamda yapılan tıbbi muayeneler hk.).
- 265 Fahmy 1997, s. 101-2 ve s. 260-263 ve Fahmy 1999, s. 68-70.

- 266 Bkz. BOA, Ayniyat 436, s. 66, 5 L 1271 (21 Haziran 1855), BOA, İ. MVL 14927, 23 RA 1271 (14 Aralık 1854) ve BOA, Ayniyat 438, s. 85, 19 R 1272 (29 Aralık 1855). Burada savaşta olan Redif askerleri söz konusudur. Bunlar barış dönemlerinde Nizamiye askerlerine gösterilen müsamahadan yoksundular. Fakat Redif askerleri savaş esnasında memleketlerine gönderilemediklerinden, geçimlerini sağlayacak kimseleri olmayan ailelere (*muinsiz aileler*) 10 kuruş aylık ödenirdi.
- 267 *Muinsiz ailelere* 1. Dünya Savaşı sırasında ödenen geçim parası hakkında yapılmış bir araştırma mevcuttur, bkz. VAN OS 1999.
- 268 Bundan sonra İstanbul kenti söz konusu olduğunda, buna Bilâd-ı Selâse de dahil sayılacaktır.
- 269 BOA, İ. DH. 3605, 3 S 1259'da, 1258 yılının şaban, ramazan ve sevvâl aylarında İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'nin nüfusu hakkında bilgi veren ayrıntılı istatistikler bulunmaktadır.
- 270 Burada bildirdiğim tarih, faydalandığım esas kaynak olan BOA, İ. Mes. Müh. 222'de bildirilen tarihtir: 15 S 1260 (6 Mart 1844).
- 271 BOA, İ. Mes. Müh. 292, 19 C 1263 (4 Haziran 1847).
- 272 *Asakir-i Nizamiye-i Şahânenin Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayun* 1302 (maliye), s. 2-3, madde 1: *Dersaadet ve bilâd-ı selâse ahalisinin ötedenberi mazhar oldukları muafiyet-i askeriye kemâkân baki kalmak üzere Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin bil-cümle ahali-i Müslime'si şahsen hizmet-i mefruz-ı askeriye ile mükellefdirler. Kabail-i Çerakise ve saire muhacirlerinden muafiyet-i muvakkata-ı askeriye müddeti münkaziye olanlar işbu kanunname-i Hümayun mucibince yerli nüfus-i kadime gibi hizmet-i mukaddesi askeriye ile mükellef olacaklardır.*
- 273 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262, s. 16-7, madde 28.
- 274 *Kur'a Kanunname-i Hümayunu* 1286, s. 57-58, madde 70; *Düstur-i Askerî*, s. 50-1.
- 275 Bu durum şu sözlerden anlaşılmaktadır: *Bedel verecek kimesne vereceği bedeli her kaç kuruşa irza eder ise ol meblağı bağ ve bağçe ve tarla ve hane ve çift levazımât misilli şeylerini furiht olmaksızın tedarik ve itaya muktedir olduğu halde bedel vermesine müsoade* (edilir). (Bedel verecek kimse kaç kuruşa anlaşılmışsa, bu parayı bağ, bahçe, tarla, ev ve tarım gereçlerini satmak zorunda olmaksızın ödeyebilecekse, bedel olarak vermesine izin verilir.) (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262, s. 17, madde 28.
- 276 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262, s. 16-7, madde 28.
- 277 1870 yılından itibaren her fert tek tek DŞA tarafından kabul görmek zorundaydı.
- 278 Bkz. Toledano 1982, s. 64-67.
- 279 Toledano 1982, s. 168-191. 1846 yılındaki ifade şeklinin Britanya etkisinin işareti olması mümkündür. Britanya siyaseti, 1840'lı yılların başından itibaren Osmanlı devletindeki köle ticaretini engellemeyi hedef edinmiştir. Britanya daha çok Afrikalı kölelerin alınıp satılması ile ilgileniyor-du, çünkü beyaz köle ticareti Rusya'nın etki alanına giriyordu. Osmanlı'nın bu konuda Britanya'ya karşı ilk ödünleri 1846 yılı Kur'a Kanunnamesinin basılmasından sonradır.
- 280 BOA, İ. Mes. Müh. 291, 2 CA 1263 (18 Nisan 1847), arz tezkiresi.
- 281 *Kur'a Kanunname-i Hümayunu* 1286, s. 60-1, madde 77, ve *Düstur-i Askerî*, s. 52.
- 282 (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1272, s. 47.
- 283 BOA, Ayniyat 780, s. 38, Gurre ZA 1272 (3 Ağustos 1856) tarihli belgede, gayrimüslimlerin askerlik görevi yerine ödeyecekleri *iane-i askeriye*nin hesaplanmasında, Müslüman bir asker adayının bedel olacak kişiye ödeyeceği miktar esas alınır. Bu miktarın 8.000 kuruşa (80 altın lira) kadar olabileceği hesaplanmaktadır.

- 284 Kur'a Kanunname-i Hümayunu 1286, madde 70, s. 58, ve *Düstur-i Askeri*, s. 50-1.
- 285 (Kur'a Kanunname-i Hümayunu) 1262, madde 12, s. 8-9.
- 286 Kur'a Kanunname-i Hümayunu 1286, madde 74, s. 59; ve *Düstur-i Askeri*, s. 51-2.
- 287 Asakir-i Nizamiye-i Şahnenin Sure-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayunu 1302, s. 51.
- 288 Buna benzer bir gelişme Fransa'da görülür; 1848'den itibaren, askerlik yapacak kişinin, yerini tutacak bir başkasını tayin etmektense (*replacement*) bir miktar para ödeyerek özgürlüğünü satın alması (*exonération*) usulünün getirilmesi tartışma konusu olmuştur. Bkz. Krumeich 1994, s. 138-141.
- 289 (Kur'a Kanunname-i Hümayunu) 1262, madde 32-64, s. 19-44.
- 290 Bu yöntem 1870 Kur'a Kanunnamesinde de değiştirilmemiştir; bkz. Zürcher 1999, s. 83.
- 291 (Kur'a Kanunname-i Hümayunu) 1272, s. 44.
- 292 llerde göstereceğim gibi bu iki bölgede bir yıl sonra kur'a yöntemi bir çeşit pilot proje olarak uygulanmıştır; bkz. bölüm 4.5.1, s. 177.
- 293 BOA, Müh. Asakir 32, s. 135-6, Evasit N 1260 (24 Eylül-3 Ekim 1844) Aydın müşiri Yakup Paşaya v.d. hitaben; s. 138, Evasit L 1260 (24 Ekim-2 Kasım 1844), Ankara mutasarrıfı İsmet Paşaya hitaben; s. 142, Evail ZA 1260 (12-21 Kasım 1844) Konya müşiri Ali Aşkar Paşaya hitaben; s. 146, Evahir ZA 1260 (2-11 Aralık 1844) Hüdavendigâr müşiri Mehmed Salih Paşaya hitaben. 1845 Ocak ve Şubat aylarında sayım memurlarının adedi yeniden artırıldı, bkz. BOA, Müh. Asakir 32, s. 149, Evasit M 1261 (20-30 Ocak 1845) Hüdavendigâr müşiri Mehmed Salih Paşaya hitaben; 1845 Ocak ve Şubat aylarında memurların sayısı daha da artırıldı, bkz. BOA, Müh. Asakir 32, s. 149, Evasit M 1261 (20-30 Ocak 1845), Hüdavendigâr müşiri Mehmed Salih Paşaya; s. 149, birer kopya Ankara mutasarrıfı Vasıf Paşaya, Evasit M 1261 (31 Ocak-9 Şubat 1845); Filibe kaymakamı Abdülahad'a, Evahir M 1261 (10-19 Şubat 1845); İzmir muhassılı Raşid Bey'e, Evahir M 1261 (30 Ocak-8 Şubat 1845). En son belgelerde bile kur'a tarihi olarak o yılın mart ayı verilmektedir.
- 294 Askeri devre değişimi törenleri 6 RA 1260 (25 Mart 1844) Pazartesi günü ve 21 RA 1261 (29 Mart 1845) Cumartesi günü düzenlenmiştir; bkz. TV 268, s. 1, 16 R 1260 (5 Mayıs 1844) ve TV 285, 5 R 1261 (13 Nisan 1845), s. 1.
- 295 Bkz. dipnot 293'te adı geçen belgeler.
- 296 *Tarih-i Lütî*, c. 7, s. 79, ve BOA, İ. Mes. Müh. 222, 15 S 1260 (6 Mart 1844). Ahmed Lütî, beyanına göre Edirnekapı Camiinde (muhtemelen Mihrimah Camiinde) görevliydi.
- 297 Buna dair bilginin ve tarihin (1260 yılının Ramazan ayında bir cuma günü) öğrenildiği kaynak –eğer başka bir açıklama yapılmamışsa–: BOA, İ. Mes. Müh. 222. *Tarih-i Lütî*, c. 7, s. 79'da bu olaydan (21 Ocak 1844'te son bulan) 1259 yılı askeri reformları bağlamında söz edilmektedir. Lütî fi daha kısa bilgi vermektedir.
- 298 BOA, İ. Mes. Müh. 222'de "yoklama günü" öncesindeki perşembe günü ve "yoklama günü akşamı" kentin tüm mahallelerinde dağıtılacak ilki ilanının taslakları bulunmaktadır. Birincisinde şöyle denmektedir: (...) *bir guna ticaret ve sanatla meşgul olmayan başı boşların dahi kezalik esnafta beraberce bil-muayene yoklanub mikdarları bilenercek başkaca yedlerine tezkireleri ita olunması* (buyrulmuştur).
- 299 *Tarih-i Lütî*, c. 7, s. 79'da, bunların "adalara" götürüldüklerinden söz edilmektedir ki, bununla herhalde (Avrupalıların) "Prens Adaları" diye adlandırdıkları adalar (Kınalı, Burgaz, Heybeli, Büyükkada) kastedilmektedir. Aksi halde söz konusu adaların ismen belirtilmesi gerekirdi. Süleyman Paşanın İ. Mes. Müh. 222, 15 S 1260 tarihli yazısında kesin olarak söz konusu kişilerin Heybeli

Adaya veya Selimiye kışlasına götürülecekleri yazılıdır: (...) *heman sandal ve flikelere konularak vapurlara bil-irkep Hağbeli Adaya ve Selimiye kışlasına sevk ve tesrib olunması* (buyrulmuştur).

- 300 BOA, İ. Mes. Müh. 222: bkz. dipnot 298'de sözü edilen ilanların ikincisi.
- 301 *Tarih-i Lütfi*, c. 7, s. 79: *Öyle naghah alman kesanın birazı adalarda duçar-ı zıya olduğu mäsümü olmuştu.*
- 302 *Ahmed Lütfi* 3 ZA 1281 (20 Mart 1865) tarihinde vak'anüvisliğe atanmıştır. Bkz. Babinger 1927, s. 385. *Tarih-i Lütfi*'nin 7. cildi ise 1306 (1888/1889) yılında basıldı. Böylece bu konudaki sözlerinin yaklaşık hangi zamana isabet ettiği hakkında bir fikir edinmek mümkün olmaktadır.
- 303 *Tarih-i Lütfi*, c. 7, s. 79: *Zat-ı maslahatın bu derece şiddet ihtiyarına ve i'zam edilmesine değeri olmadığı erbab-ı tecrube nezdinde mal'üm ise de ba'z-ı mütalâat-ı vahime ve efkâr-ı vahiye bu harekete icbar eylemiştir.*
- 304 *Tarih-i Lütfi*, c. 7, s. 89.
- 305 Bu konu için bkz. Majer 1984a, s. 105-109.
- 306 BOA, Ayniyat 405, s. 41-2, 25 S 1263 (12 Şubat 1847).
- 307 BOA, İ. Mes. Müh. 198, 11 C 1258 (20 Temmuz 1842) tarihli kayıtlarda bundan sonra açıklanacak olan belgeler mevcuttur.
- 308 "Elviye-i selâse" ifadesiyle hangi bölgelerin kastedildiği kesin olarak saptanamamaktadır. Debre mütesellimi Ali Hakkı'ya göre, Toskaların yerleştikleri Toskalık bölgesi Yanya, Avlonya ve Delvine sancaklarından oluşmaktadır; bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 198. Birken 1976, s. 53'te verilen bilgiye göre, Valona (Vlorë) en geç 1846 tarihine kadar Yanya'ya bağlıydı ve bu tarihte eyalet oldu. BOA, H.H. 37941'de (1245) Sultan II. Mahmud'un kendi el yazısıyla yazılı bir not, "Elviye-i selâse"nin Rumeli eyaletine dahil edilmesini öngörmektedir. *Netayic ül-Vukuat* 1980, s. 107'de belirtildiğine göre "Elviye-i selâse" Yanya, Tırhala ve Selanik'ten oluşmaktaydı. Kanımca "Toskalık" ve "Elviye-i selâse" sözcükleri eşanlamlı kullanılmaktadır.
- 309 Elviye-i selâse (Yanya, Tırhala ve Selanik) müşiri Osman Nuri Paşanın 15 CA 1258 (24 Haziran 1842) tarihli ve Rumeli müşiri Yakub Paşanın 21 CA 1258 (30 Temmuz 1842) tarihli görüş bildirimleri, merkezi yönetimden gelen bir soruya cevap olarak hazırlanmıştır; BOA, İ. Mes. Müh. 198. Bu soru metninin bir kopyası mevcut değildir. Osman Nuri Paşa hk. bkz. SO2, c. 4, s. 1298. Söz konusu kişi 1840'tan 1844 yılına kadar Yanya valisiydi. Yakub Paşa (Kara Osmanzade) hk. bkz. SO2, c. 5, s. 1680.
- 310 BOA, İ. Mes. Müh. 198, Nafiz Efendinin arz tezkiresine göre hazırlanan tarih konmamış beş madde-lik bir metin. MVL üyesi olup kimliği saptanamayan Nafiz Efendi hk. bkz. Seyitdanlıoğlu 1999, s. 204.
- 311 Metinde "vak'a-yı hayriye" yerine "vak'a-ı hasene" ifadesi kullanılmıştır.
- 312 İ. DH 1638, 7 M 1257 (1 Mart 1841) tarihli yazı Halep'te bulunan Arnavut kökenli başıbozukların uygunsuz davranışlarından söz etmektedir. *Tarih-i Lütfi*, c. 7, s. 10 ve 81, 1841 yılında Niş kentinde çıkan kargaşa (Niş vak'ası) sırasında, Arnavut kökenli başıbozukların Bulgar halkına karşı saldırgan davranışlarından söz eder. Nizami olmayan birlikler sadece gerek duyulduğu zaman görevlendirildiklerine göre, burada sözü edilen birliklerin 1826 yılından önce askere alındıkları ve 15 yıl boyunca hizmet yapmakta oldukları ihtimali akla yakın gelmemektedir.
- 313 Bkz. *Tarih-i Lütfi*, c. 1, s. 259-263. Mehmed Reşid Paşanın 1827/1828 yılında Arnavutluk'tan asker toplama teşebbüsünden 1842 tartışması sırasında da söz edilmiştir, bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 198.
- 314 BOA, İ. Mes. Müh. 198, Osman Nuri Paşanın 15 CA 1258 (24 Haziran 1842) tarihli yazısı.

- 315 Elbette ki bunun tam tersi de mümkündür. Yakub Paşa bu belgeyi, yazarına zarar vermek amacıyla sunmuş olabilir. Ama öte yandan, Ali Hakkı'nın kardeşini başbozuk birliğinin kumandanlığına atama önerisi, Yakub Paşanın bu aileye karşı iyi niyetli olduğunun bir göstergesidir.
- 316 Tarih-i Lütfi, c. 1, s. 259-263, Mehmed Reşid Paşa (Gürcü) hk. bkz. SO2, c. 5, s. 1381.
- 317 BOA, İ. Mes. Müh. 198, Ali Hakkı'nın 19 CA 1258 tarihli layihası: (...) her ne kadar sabaveti ve şimdilik hizmet-i seniye de istihdama adem-i liyakatı derkâr ise de mücerred muma ileyh hakkında zuhur gelecek ihsan-ı şahaneyi her kes müşahede ederek âşık olmak kaziyesine mebni Asakir-i Muntazama binbaşlarına mahsus bir kış'a nişanı nur-e'şab inayet ve ihsan buyrul(du)."
- 318 BOA, İ. Mes. Müh. 198, 11 C 1258 (20 Temmuz 1842) tarihli arz tezkiresi.
- 319 BOA, Mühimme-i Mektume 9, s. 152, No. 573, Evail M 1261 (10-19 Ocak 1845).
- 320 BOA, İ. Mes. Müh. 198, 11 C 1258 (20 Temmuz 1842) tarihli arz tezkiresi ve Nafiz Efendinin tarihsiz layihası.
- 321 Tarih-i Lütfi, c. 7, s. 89.
- 322 PRO, FO 195-176, vk. 644a.
- 323 Bkz. s. 163, veya BOA, Ayniyat 405, s. 41-2: 25 S 1263 (12 Şubat 1847).
- 324 PRO, FO 195-240, vk. 199a, Blunt'tan Stratford Canning'e hitaben 1 Ekim 1844 tarihli yazı: These Albanians, a very fine body of men, are part of the Rediff who were enrolled prior to the disturbances.
- 325 PRO, FO 195-176, vk. 644a, Blunt'ın Stratford Canning'e yazdığı 15 Temmuz 1843 tarihli mektup.
- 326 Mustafa Nuri Paşa hk. bkz. SO2, c. 4, s. 1274-5.
- 327 PRO, FO 195-176, vk. 650a, Blunt'tan Stratford Canning'e 21 Temmuz 1843 tarihli mektup: I had the Honour to report to Your Excellency on the 15th inst. That advices had been received of disturbances at Uscub, I am happy in now being able to state, that tranquillity has been restored in that Town. It would appear that Mustapha Norie Pasha, the Roumelle Vallesie, sent a Confidential person to Uscub, to assure the Albanians, that Mehemed Pasha had exceeded his instructions, and that the Porte did not require that troops should be raised for the Nizam from amongst them – this assurance, I am told, satisfied the Albanians. In my humble opinion, and Your Excellency will I hope pardon my venturing to express it, too much cannot be said in favour of the step taken by the Roumelle Vallesie, for had he attempted force, there is no saying what would have been the results, for there cannot be a shadow of a doubt, of the whole of Albania resorting to arms had Mustapha Pasha resorted to coercive measures.
- 328 Blunt'ın sözünü ettiği "Hairadım Pasha" büyük bir olasılıkla Hayreddin Mehmed Paşa adındaki kişidir, bkz. SO2, c. 2, s. 662. Hayreddin herhalde bu dönemde ferik (general) rütbesindeydi. Hayreddin'in Vidin valiliğine atanması konusunda bkz. BOA, Mühimme-i Mektume 9, s. 152, No. 574.
- 329 Orijinal metinde bulunan Hairadım ismi büyük bir ihtimalle yanlışlıkla Hayreddin yerine kullanılmıştır.
- 330 PRO, FO 195-176, vk. 658a, Blunt'tan Stratford Canning'e 1 Ağustos 1843 tarihli mektup: When Hairadim Pasha arrived at Uscub he called some of the Albanian Chiefs and told them that the Port required that every Albanian family in that district should send two men for the Nizam, the Chiefs replied that it was impossible to comply this demand but they in the same time promised to provide one man out of every two families for the irregulars, this was refused on the part of Hairadim Pasha, when a warm dispute arose between the Pasha and the Chiefs, which was taken up by the Albanians and about 30 re-

gular Troops on duty at the castle were killed and the two Pashas Mehemed and Hairadim, were confined to the castle; subsequently to the outbreak these two Pashas were allowed to leave the Castle and were conducted by the Albanians to a village a few hours distant from Uscup.

331 Ursinu 1996, s. 139, Ursinus 1994, s. 25-47.

332 PRO, FO 195-240, vk. 91a. Blunt'tan Stratford Canning'e 10 Mayıs 1844 tarihli mektup. Mirditler hk. bkz. *Kâmûs ul-a'lâm*, c. 6, s. 4509.

333 PRO, FO 195-240, vk. 205a. Blunt'tan Stratford Canning'e 23 Ekim 1844 tarihli mektup: *From the best information, which I have been able to obtain, it would appear, that upon the Seraskier of Roumelie having received the report of Akiff Pasha's being forceable shut up in the Castle of Dibra he sent a body of irregular Albanians (Tosks) to effect his deliberation, the Tosks however were defeated, upon which a larger body of Geggas from Kalkandili were ordered to advance, and these latter, from the enmity between them and the Dibrals fought most bravely and the loss was heavy on both sides. The regular Troops were then advanced and the Town destroyed, and those of the inhabitants who escaped the slaughter took to the mountains. The Geggas in their attack upon Dibra were assisted by a numerous body of men from their villages, for the most part builders and masons, men who yearly quit their villages in the vicinity of Dibra, to work their craft in the different Towns in Turkey, this year they were prohibited leaving their homes and were forced to take arms against the Porte, but when they saw the advance of the Geggas, they immediately took part with them against the inhabitants of Dibra. I have not yet heard what has been the number of killed and wounded, but am assured that it is considerable and that the destruction of Dibra and the total defeat of the inhabitants is one of the most important achievements of the Seraskier in Albania, and one too, which will tend greatly towards the termination of the disturbances in that part of Turkey.*

334 PRO, FO 195-240, vk. 199a. Blunt'tan Stratford Canning'e 1 Ekim 1844 tarihli mektup. Burada somut olarak Üsküp'teki Hristiyan halktan söz edilmektedir.

335 Bu durumun çok açık olarak belirtildiği kaynaklar: BOA, İ. MVL 3206, 7 L 1264 (6 Eylül 1848) tarihli Anadolu ordusu Müşiri Mehmed Reşid Paşanın mektubu: (...) başıbozuk denilen asker elviye ve kazalarda başı boş ve serseri gezip iş ve güç sahibi olmayan bir takım kesandan tertip ve tedarik olunacağı bir işe ve harb-u darba yaramayacağından (...). Sultan Abdülaziz'in yönetimde olduğu dönemde basılan: *Dekayik-i Harbiye*, s. 110-11. Aynı olgu Reid 2000, s. 105-174, 246, 262-275, 436-438'de de işlenmiştir. Özellikle bkz. Avrupalı gözlemcilerin haberlerinden yapılan alıntılar. Ayrıca başıbozukların *reaya* denilen gayrimüslim ahalie tecavüzleri konusunda açılan davalar ve araştırma komisyonları hk. bkz. BOA, Ayniyat 435, MVL Defterleri, s. 174, 13 B 1271 (1 Nisan 1855) (Selanik ile ilgili); ve Ayniyat 436, s. 6, 20 B 1271 (8 Nisan 1855) (Tırhala ile ilgili). Ayrıca bkz. TV 504, 9 Ş 1270, s. 1: Başıbozuk askerlerinin Kırım savaşı sırasında sivil halka tecavüzleri hk.

336 *Tarih-i Lütfi*, c. 7, s. 10 ve 81; BOA, Ayniyat 436, s. 6, 20 B 1271 (8 Nisan 1855). Tırhala. Bu konuya dair örneklerin büyük bir kısmı için bkz. Reid 2000, indekste "Irregular soldiers" ve "Albania, Albanians".

337 Bkz. s. 163, ve BOA, Ayniyat 405, s. 41 d. 25 S 1263 (12 Şubat 1847).

338 BOA, Mühimme-i Mektume 9, s. 149, No. 564. Evail L 1260 (14-23 Ekim 1844). No. 565'te Kigaların bölgesinden toplanacak yeni askerlerin kesin sayısı bildirilmektedir.

339 BOA, İ. MVL 1345, 12 Za 1261 (12 Kasım 1845): Burada bahsedilen 2800 kişinin, Toskalardan istenen asker sayısının üçte biri olduğu belirtiliyor. Bunun kabaca bir tahmin olduğu fikrinden ha-

- rekette, aslında 7-8.000 asker toplanmasının istendiği kanısındayım. BOA, Mühimme-i Mektume 9, s. 149, No. 565'te Kigaların bölgesi için tam ve ayrıntılı bilgi verilmektedir.
- 340 Görice'deki asker toplama müzakereleri hk. geniş bilgi için bkz. BOA I. MVL 1345, 12 Za 1261 (12 Kasım 1845).
- 341 Söz konusu Mehmed Reşid s. 165'te sözü edilen ve 1836 yılında ölen Sadrazam Mehmed Reşid değildir.
- 342 BOA, I. MVL 1345, Mehmed Reşid'in 15 N 1261 (17 Eylül 1845) tarihli mektubu. Arnautluk'ta bulunan Görice (günümüzde: Korçe) hk. bkz. Birken 1976, s. 71. Müşir Mehmed Reşid Paşa (Silâhdar Ali Paşanın kölesi) hk. bkz. SO2, c. 5, s. 1381. 1836 yılında vefat eden eski Rumeli Valisi ve Sadrazam Mehmed Reşid hk. bilgi aynı sayfada bulunmaktadır. Mehmed Reşid ve Rumeli'de yapılan 1830/1831 sayımı hk. tamamlayıcı bilgi için bkz. Ursinus 1982, s. 174.
- 343 BOA, Mühimme-i Mektume Defteri 9, s. 153, No. 575, Evail S 1261 (9-18 Şubat 1845).
- 344 Bkz. Ursinus 1982, s. 33, ve Karpat 1985, s. 109 d. Bu sonuncusunda geniş sayısal malzeme bulunmaktadır ve Karal 1943'te de aynı kaynaktan yararlanılmıştır. Yanya, Avlonya ve Delvine'nin nüfus bilgisi bulunmamaktadır.
- 345 BOA, I. MVL 1345, Mehmed Reşid Paşanın 15 N 1261 (17 Eylül 1845) tarihli mektubu: (...) *elviye-i merkume kazalarında kain ehl-i İslam haneleri mikdar ve kemiyeti rüesa-yı muma üleyhümden ledessual (...).*
- 346 BOA, I. MVL 1345, Mehmed Reşid'in 15 N 1261 tarihli mektubu: (...) *mukteza-yı ma'delet-ü merhamet-i seniye üzere neferat-ı merkume bir hanede üç ve beş ve daha ziyade zükür olan hanelerden alınacağı (...).*
- 347 Bunun bir yanlış anlama olup olmadığını saptamak zordur. Dört aileden (haneden) bir asker alınacak yerde dört yetişkin erkekten birini askere almak gibi yüksek bir sayı bana tamamen gerçek dışı görünüyor. Zaten bu durum, Mehmed Reşid Paşanın, aslında alınan askerlerin üç katının toplanması gerektiği, yani on haneden bir asker değil, on haneden üç asker alınmasının kararlaştırıldığı ifadesiyle de çelişmektedir.
- 348 BOA, I. MVL 1345. Mektupta Rumeli Ordu-yı Hümayunu müşiri Mehmed Reşid ve Rumeli Ordu-yı Hümayunu eski müşiri Mehmed Hüsrev'in mühürleri vardır.
- 349 BOA, I. MVL 1345: (...) *bilcümle ahali kavi küfelaya rabt ve idhal (...).* Kefalet konusu hk. bkz. Saydam 1997, çeşitli yerlerde.
- 350 BOA, Mühimme-i Mektume Defterleri 9, s. 150, No. 566, 1260 (1844) sonunda Rumeli Ordu-yı Hümayunu müşirine hitap eden yazıdan anlaşıldığına göre, bu tarihte imparatorluğun diğer bölgelerindeki kan davası konusundaki uygulamaların Arnautların bölgelerine de teşmil edilmesi kararlaştırılmıştı. Öldürülenin ailesinin isteği üzerine, suçlanan kimse "memleket meclisi meşveretinde" şeriat usulüne göre yargılanacaktır ve eğer suçlu bulunursa dosyası İstanbul'daki şeyhülislam gönderilecektir. Daha sonra padişah da yargıyı onaylarsa, öldürülenin yakınları kısası yerine getirebilecekler, yani hüküm giyeni öldürebileceklerdir. Kan davası hk. bkz. Sabine Thalia Klocker'in etnoloji üzerine yaptığı çalışma (doktora tezi): *There should be one grave opposite the other. Blutrachepraxis bei den Beduinen in Nordarabien*. Hamburg 1996, s. 86, 88 ve 95.
- 351 BOA, I. MVL 1345, MVL'nin 5 ZA 1261 (5 Kasım 1845) tarihli *mazbatası*.
- 352 *Kamus-ı Türkî*, s. 448-9'da verilen açıklamaya göre "tevahhuş" sözcüğü, Arapçadaki anlamında değil, "vahşet hissetme; yalnızlıktan korkma; vahşi hayvanlar gibi ürkmek; bir şeye alışmayıp emni-

yetsizlikle bakma" anlamında kullanılmaktadır. Ama bence Arapçadaki asıl anlamı olan "yabanileşme, kabalaşma, hayvan gibi davranma" daha uygundur. Arapçadaki anlamı için bkz. Lane 1893, bölüm I, c. 8, s. 2929.

- 353 BOA, İ. MVL 1345, MVL mazbatası: (...) bazı rivayete göre ahali-i merkume elhaletü hazihi silâh taşı-mamağa başlamış olub maamafiş bu def'a buna dair iş'arı olmaması cihetiyle bu maddenin dahi yani ahali-i merkumenin ahz-ü nez'-i silâhları nevehile icra olmakta olduğunun müşir-i müşarün ileyhdn isti'lamıyla gelecek cevaba göre iktizasının tekrar mütalaa ve tezekkür olunması (...).
- 354 Jandarma veya polis teşkilatının kurulması günümüze kadar ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Bu konuya dair bazı bağlantı noktaları için bkz. Scheben 1991, s. 190-1. Scheben, bir zabtiye teşkilatının kurulması hakkında 1845 (1261) yılına ait bir projeden söz etmektedir.
- 355 BOA, İ. MVL 1345, 12 Za 1261 (12 Kasım 1845) tarihli arz tezkiresi.
- 356 BOA, Müh. Asakir 34, s. 16-7, Rumeli mutasarrıfı Arif Paşaya hitaben Evahir Z 1264 (18-27 Kasım 1848) tarihli yazı.
- 357 BOA, İ. DH. 8408, 7 Z 1263 (16 Kasım 1847), Rumeli mutasarrıfı Mehmed Ziya'nın 3 ZA 1263 (13 Ekim 1847) tarihli mektubu.
- 358 Tırhala sancağının başkenti, Mostras 1873 (19952), s. 183.
- 359 PRO, FO 195-293, vk. 113a, Blunt'tan Stratford Canning'e 31 Mart 1847 tarihli mektup: *Sir, I reported in my last despatch to Your Excellency, dated the 24th Instant, that it was generally asserted at Salonica that 12, 000 Turkish Troops had been ordered to march from the different stations in Albania for Larissa and other places near the Greek Frontiers, it would now appear that these assertions were made in consequence of the lists having been opened for the Basshbijoucks or Irregular Troops, and also in consequence of the enlistment of the Rediff Askeer which is commencing in these districts.* Bunun dışında Blunt, 1846 Haziranında Yakova (günümüzde Dakovo, Bosna) dolaylarında ve Ergiri Kasrı (günümüzde Gijorolastra, Arnavutluk) çıkan huzursuzluklardan da söz etmiştir; bkz. PRO, FO 195-293, vk. 143b, Blunt'tan Lord Cowley'e 2 Haziran 1847 tarihli mektup.
- 360 BOA, Müh. Asakir 33, s. 14, Balıkesir kaymakamı Hüseyin İhsan'a hitaben Evahir R 1262 (18-27 Nisan 1846) tarihli yazı. Bu işlemlerde gerçekten de kur'a usulüne göre yapılan ilk asker alımlarının söz konusu olduğu, Hassa ordusunun 13 ZA 1263 (23 Ekim 1847) tarihli mazbatasından anlaşılmaktadır. BOA, İ. Mes. Müh. 309, 17 M 1264 (25 Aralık 1847).
- 361 Asker toplama bölgelerinin taksimatı için bkz. Çizelge no. 7.2, s. 275 ve son sayfadaki harita.
- 362 Kur'a uygulamasının Edirne, Bolu, Mağnisa, Aydın ve Hüdavendigâr'da gerçekleştirildiğine dair raporlar için bkz. BOA, İ. DH. 6558, 27 L 1262 (18 Ekim 1846).
- 363 BOA, İ. DH. 6672, 29 ZA 1262 (18 Kasım 1864). Verdiğim bilgi katalog kaydına dayanmaktadır. Asıl belgeyi görmem mümkün olmadı.
- 364 BOA, Müh. Asakir 33, s. 81, Evasit S 1263 (29 Ocak-7 Şubat 1847), Karası muhassılı Abbas Paşa ve Bursa'daki Asakiri Hassanın 2. Redif alayı kaymakamı el-Hacc Ahmed Beye hitaben. Karası sancağında Hüdavendigâr eyaletinde bulunan Sındırgı, Balıkesir'in 60 km güneyindedir.
- 365 BOA, İ. Mes. Müh. 309, 17 M 1264 (25 Aralık 1847): Daha efektif bir Redif organizasyonu kurma konusundaki düşünceler bağlamında Hassa ordusunun 13 ZA 1263 (23 Ekim 1847) tarihli mazbatasında yapılan açıklamada, 1260 yılında bazı erkeklerin doğum tarihi yerine yaşlarının kaydedildiğinden söz edilmektedir. 1262 yılında bu artık geçerli değildi çünkü askere alınan kişiler yaş

- haddini aşmış bulunuyorlardı. 1848 yılına ait başka bir örnek: BOA, Müh. Asakir 34, s. 27, Evail S 1265 (27 Aralık 1848-5 Ocak 1849) Trabzon valisine hitaben: Gümüşhane'deki sayım memuru 25 yaşındaki erkekleri 30 veya 35 yaşında ve belki de 30 yaşında olanları (otuz denilenleri) 15-20 yaşında olarak kaydetmiştir.
- 366 Asker toplama işlemlerinin başlaması ve asker toplama görevlilerinin atanması hk. bkz. BOA, Ayniyat 405, s. 41-2, 25 S 1263 (12 Şubat 1847) Rumeli ordusu müşirine hitaben. Rumeli mu-tasarıfı Mehmed Ziya Paşaya hitaben asker toplama fermanı için bkz. BOA, Müh. Asakir 33, s. 85, Evahir S 1263 (8-17 Şubat 1847). Tek tek kazalara gönderilen yazılar s. 85-97'de bulun-maktadır.
- 367 BOA, Ayniyat 405, s. 41-2, 25 S 1263 (12 Şubat 1847) Rumeli drdusu müşirine hitaben. BOA, Ay-niyat 404, s. 148-9, 13 S 1263 (31 Ocak 1847) tarihli belgeye göre seraskere hitaben yazılan yazıda kota biraz daha yüksekti: 35 *erbab-ı esnanda* 2 asker, mutlak sayı olarak da 5.650 kişi.
- 368 BOA, Müh. Asakir 33, s. 102-3, Evail R 1263 (17-26 Şubat 1847) Hüdavendigâr müşiri Mustafa Nu-ri'ye hitaben. s. 103-114'te bu yazının diğer suretleri bulunmaktadır. BOA, Müh. Asakir, s. 117, Eva-il R 1263 (17-26 Şubat 1847) Bolu kaymakamı Tahir'e, s. 118-128 ve diğer suretleri.
- 369 BOA, İ. DH. 7812, 13 B 1263 (27 Haziran 1847) tarihli arz tezkiresi ve irade.
- 370 BOA, İ. DH. 7812, 13 B 1263 (27 Haziran 1847), tarihi olmayan talimatname.
- 371 Tutanakların (*mazbata*) bulunduğu dosyalar: BOA, İ. DH. 8408, 7 Z 1263 (16 Kısım 1847); İ. DH. 8442, 29 Z 1263 (8 Aralık 1847); İ. DH. 8552, 24 M 1264 (1 Aralık 1848); İ. DH. 8801, 20 RA 1264 (25 Şubat 1848); İ. DH. 9138, 8 CA 1264 (12 Nisan 1848).
- 372 Tutanakların bazıları kaza meclisi tarafından bazıları da kadı tarafından düzenlenmiştir.
- 373 Bursa'nın 50 km doğusunda.
- 374 Bolu'nun 100 km batısında.
- 375 Kütahya'nın 140 km güneybatısında.
- 376 BOA, İ. DH. 8408, 7 Z 1263 (16 Kasım 1847), 27 N 1263 (8 Eylül 1847) tarihli İnegöl meclisi maz-batası, 7 N 1263 (19 Ağustos 1847) tarihli Göynük meclisi mazbatası, 21 N 1263 (2 Eylül 1847) ta-rihli Simav meclisi mazbatası.
- 377 BOA, İ. DH. 9138, 8 CA 1264 (12 Nisan 1848), Milas meclisinin 21 RA 1264 (26 Şubat 1848) ta-rihli mazbatası. Milas, Muğla'nın batısında Ege sahili yakınlarındadır.
- 378 BOA, İ. DH. 9138, Milas meclisi mazbatası: (...) *isti'sal olundukta cebren vermiş olduklarını; bilâ ga-razın def'atıyla kiraren ve miraren ifade ve beyan edip ve mehall-i sairelerinden dahi marûze'ikr tahkik olundukda sabık naib-i mümaileyh Ali Rıza Efendiyle memuru yüzbaşı Mustafa Ağa birlikte olarak ha-fice almış olduklarını kœân-ı merkumânlar ikrar edip ve her vecihle garaz ve nefsanîyetten asi ve bert ola-rak naib-i mummaileyh ile memur-ı merkumun bu misilli akçe almış olduğu tebcyyûn (ettirler).*
- 379 Örneğin kur'a çekiminde hile yapılarak söz konusu kişilerin mutlaka "çekilmesini" sağlamak gi-bi bir tehditte bulunulması mümkündür.
- 380 Ökçün, Boratav ve Pamuk şu bilgiyi vermektedir: "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913)," TCTA, c. 3, s. 754. 1839-1854 yılları arasında bir işçinin ortalama olarak gündeliği yaklaşık 6 kuruştur.
- 381 BOA, İ. DH. 8552, 24 M 64 (1 Ocak 1848), Yenişehir Fener kadısının 25 ZA 1263 (4 Kasım 1847) tarihli ılamı. Yenişehir Fener (günümüzde Larissa, Yunanistan) bir sancak başşehriydi, Mostras 1873 [19952], s. 183.

- 382 Bkz. s. 163 ve BOA, Ayniyat 405, s. 41-2, 25 S 1263 (12 Şubat 1847).
- 383 BOA, İ. DH. 8408, 7 Z 1263 (16 Kasım 1847). Manastır mutasarrıfı Mehmed Rıza'nın 4 ZA 1263 (12 Şubat 1847) tarihli mektubu.
- 384 BOA, Ayniyat 405, s. 41-2, 25 S 1263 (12 Şubat 1847).
- 385 BOA, İ. DH. 8408, 7 Z 63 (16 Kasım 1847) Üsküp mutasarrıfının (mührü okunaksız) 29 L 1263 (10 Ekim 1847) tarihli mektubu; Üsküp kadısı Ahmed Atullah'ın 27 L 1263 (8 Ekim 1847) tarihli ilamı; Müfettiş Şakir Paşanın 5 ZA 1263 (15 Ekim 1847) tarihli tezkiresi.
- 386 Söz konusu kazalar Kumanova, İvranya, Eğridere, Koçana ve Kratova'dır.
- 387 BOA, İ. DH. 8408, 7 Z 1263 (16 Kasım 1847), Niş kadısı Osman Nuri'nin 21 L 1263 (2 Ekim 1847) tarihli ilamı.
- 388 BOA, İ. DH. 8408, 7 Z 1263 (16 Kasım 1847), Şakir Paşanın 5 ZA 1263 (15 Ekim 1847) tarihli mektubu. Kurşunlu, Kengiri sancağındaki aynı isimli yer olmayıp, Niş'in batısında ve Leskofça'nın kuzeybatısında bulunan yerdir. Bkz. *Kamus el-A'lâm*, c. 5, s. 3723. Ürgüp de, Niğde sancağındaki yer değildir, Niş yakınındaki bir beldedir. Bkz. *Mostras* 1873 (1995), s. 34.
- 389 BOA, İ. DH. 8442, 29 Z 1263 (8 Aralık 1847) tarihli arz tezkiresi.
- 390 PRO, FO 195-293, vk. 143a, Blunt'tan Lord Cowley'e 2 Haziran 1847 tarihli mektup: *I have the Honour to report to your Excellency that the Conscription for the Nizam commenced in this Town on Friday last, and I am happy in being able to state that no kind of opposition has been shown to it; all the Turks appear at the place appointed at the first call and the whole affair is conducted in a manner which does much credit to Mustafa Bey the Miralie who has been sent here for the purpose and who has proved himself to be warmly opposed to the old system of Bribery for exemption. The Turks from the villages come in very quietly without one single individual refusing to appear. One man in 18 is taken from the age of 20 to 25.*
- 391 BOA, Ayniyat 405, s. 16, 18 S 1263 (5 Şubat 1847) tarihinde Kastamonu valisine vereskerere gönderilen yazı.
- 392 BOA, İ. Mes. Müh. 334, 3 ZA 1264 (1 Ekim 1848). Örneğin böyle bir olaydan BOA, Ayniyat 407, s. 88, 21 Ş 1263 (4 Ağustos 1847) tarihli yazıda söz edilmektedir. Arabinistan ordusu askerlerinden biri, Dimitri adındaki bir zımmı tarafından sağlanan sahte tezkereyle ordudan ayrılmaya teşebbüs etmiştir.
- 393 Büyük bir olasılıkla tezkereler için önceden basılmış kağıtların (formların) kullanılması söz konusudur. Arapça harflerle baskı henüz büyük oranda devletin tekelinde olduğundan, basılı belgelerin sahtesi kolaylıkla yapılamazdı. Bu konuda bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 222, 15 S 1260 (6 Mart 1844) ve s. 162'de *esnaf tezkireleri* usulü getirildiğinde, bu belgelerin sahtelerinin düzenlenmesini önlemek için alınan önlemler.
- 394 BOA, Ayniyat 408, s. 62, 24 Z 1263 (3 Aralık 1847), Akdağ Maadin-i Hümayunu müdürine himben.
- 395 1846 yılı Kur'a Kanunnamesi, madde 12. Bkz. bölüm 4.3.3., s. 148.
- 396 BOA, İ. Mes. Müh. 327, 7 Ş 1264 (9 Temmuz 1848) ; Gurre B 1264 (3 Haziran 1848) tarihli DŞA mazbatası.
- 397 BOA, İ. Mes. Müh. 327: (...) *vürud etmekte olan neferat-ı cedidenin içlerinde dahi bir nefer vücuh evlâd-ı zuhur etmemesi tahkikat-ı vakıanın mukarin-i şihhatıdır.*
- 398 BOA, İ. Mes. Müh. 327, DŞA mazbatası, Gurre B 1264 (3 Haziran 1848): (...) *beher sene lüzumu olan neferat-ı cedide dahi kemal-i hakkaniyet ve adalet üzere alınmak ve bu babda bay ve geda ve âlâ ve edna siyyan tutulub kimsenin kimseye diyeceği kalmamak için ahz-ı asker maddesinde kur'a-ı meş-*

rua usûl-i mehasin-şumulünün icrası zımnında müstakill kanunname-i hümayun dahi tedvin buyrulmuş (...). Bu konuda (*Kur'a Kanunname-i Hümayunu*) 1262, s. 3, madde 1'deki metnin ifade biçimine bkz. Kanunname metnindeki bu bölüm için bkz. s. 144.

- 399 BOA, İ. Mes. Müh. 327: (...) *tensikat-ı askeriyenin ise ruhu ve üss-i esası; ahz-ı neferat hususunda kaide-i memduha-ı adl-u hakkaniyete riayet kaziyesi*(dir).
- 400 BOA, İ. Mes. Müh. 327, 7 Ş 1264 (9 Temmuz 1848) tarihli arz tezkiresi.
- 401 BOA, Ayniyat 411, s. 66-69; Şeyhülislama ve evkaf nazırına hitaben 22 Ş 1264 (24 Temmuz 1848) tarihli yazı. Benzer içerikte bir yazı 1855 tarihinde şeyhülislama yeniden gönderilmiştir. BOA, Ayniyat 435, s. 159, 7 Recep 1271 (26 Mart 1855). Bu yazıda Bursa ve Edirne'deki müderrisliklere 26 yaşından küçük kişilerin atanmaması tembih edilmektedir.
- 402 BOA, Ayniyat 435, s. 159, 7 Receb 1271 (26 Mart 1855).
- 403 Bkz. bölüm 4-3.3, s. 154.
- 404 BOA, İ. Mes. Müh. 292, 10 C 1263 (26 Mayıs 1847).
- 405 BOA, İ. Mes. Müh. 292, 10 C 1263 (26 Mayıs 1847), bu dosyanın bütün belgelerinde konudan söz edilmektedir.
- 406 BOA, İ. Mes. Müh. 292, 10 C 1263 (26 Mayıs 1847), DŞA'nın 24 R 1263 (11 Nisan 1847) tarihli mazbatası.
- 407 BOA, İ. Mes. Müh. 292, 10 C 63 (26 Mayıs 1847), Serasker Mehmed Said Paşanın 7 R 1263 (23 Nisan 1847) tarihli mektubu; Sadrazam Mustafa Reşid Paşanın 7 CA 1263 (23 Nisan 1847) tarihli *der kenar* yanıtı. Buna seraskerin *gene der kenar* 25 CA 1263 (11 Mayıs 1847) tarihli cevap yazısı ve sayfanın arkasındaki devamı.
- 408 BOA, İ. Mes. Müh. 292, 10 C 63 (26 Mayıs 1847), 10 C 1263 (26 Mayıs 1847) tarihli arz tezkiresi.
- 409 BOA, İ. Mes. Müh. 333, 28 L 1264 (27 Eylül 1848).
- 410 Said Mehmed Çelebi (Hemdem) hk. bkz. TDEA, c. 4, s. 206.
- 411 BOA, İ. Mes. Müh. 333, 28 L 1264 (27 Eylül 1848). Sözü edilen 13 C 1264 (17 Mayıs 1848) tarihli ve benzer içerikli iki mektup burada muhafaza edilmektedir. Seraskerin 28 Ş 1264 (30 Temmuz 1848) tarihli cevap yazısında, ekteki mektupların Said Mehmed Dede tarafından sadrazamın ve seraskerin adresine gönderildiği belirtilmektedir.
- 412 Said Mehmed Dedenin mektubunda aynen şu ifade yazılıdır: "sülâle-i tahire-i hazret-i müşarün ileyh Efendimizden". Daha sonra bu ifadeyi kısaltılarak "sülâle-i tahireden" ifadesi kullanılmıştır ki *Kamus-ı Türkî*, s. 831'de Muhammed peygamberin soyundan gelenlerin böyle adlandırıldıkları yazılıdır. Oysa mektuplarda peygamberin adı hiç geçmediğine göre "müşarün ileyh" ile peygamber kastedilmiş olamaz. Başlangıçtan beri Mevlana Celâleddin Rumî'den söz edildiği muhtemeldir.
- 413 Söz konusu kişi, (...) *Konya kaleminde Asakir-i Nizamiye'nin tekaüdleri, maaşları ve timarlü zabtiye yoklamacısı kitabeti hizmetinde*(dir).
- 414 Said Mehmet Dede mektubunda "başında dünbelleri bulunmuş" demektir. Resmi yazışmada da hep "başında illeti" sözleri geçmektedir. Bu ifadeler çok kesin olmamakla beraber, metinde anlatılanlar bağlamında yaptığım yoruma göre, organik bir hastalık ya da yaralanma kastedilmemiştir.
- 415 29 Nisan 1848'den 11 Ağustos 1848'e kadar İbrahim Sârim Paşa sadrazamdı; bkz. SO2, c. 5, s. 1482, ve *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi* 1995, s. 315.
- 416 Rıza Hasan Paşa hk. bkz. SO2, c. 5 s. 1389-90.

- 417 BOA, İ. Mes. Müh. 333, 28 L 1264 (27 Eylül 1848), sadrazamın 4 Recep 1264 (6 Haziran 1848) tarihli mektubu, Rıza Paşanın *der kenar* 28 Şaban 1264 (30 Temmuz 1848) tarihli cevabı.
- 418 BOA, İ. Mes. Müh. 333, 28 L 1264 (27 Eylül 1848), sadrazamın 4 Recep 1264 (6 Haziran 1848) tarihli mektubu, Rıza Paşanın 28 Şaban 1264 (30 Temmuz 1848) tarihli *der kenar* cevap yazısı.
- 419 BOA, İ. Mes. Müh. 333, 28 L 1264 (27 Eylül 1848) MVL'nin 9 N 1264 (9 Ağustos 1848) tarihli mazbatası.
- 420 BOA, İ. Mes. Müh. 333. MVL'nin mazbatasındaki ifade biçimi oldukça müphemdir, zira *çelebi* unvanı çeşitli anlamlara gelmektedir. Örneğin bkz. *Kamus-ı Türkî*, s. 514-5. 27 L 1264 (26 Eylül 1848) tarihli arz tezkiresinde açıkça Celâleddin Rumi'nin soyundan gelenlerden *hanedan-ı hazret-i Mevlana'dan bulunan çelebiyan* diye söz edilmektedir.
- 421 Kudretullah Efendi hk. bkz. DBIA, c. 5, s. 423.
- 422 Sakaoğlu: "Kılıç alayları," DBIA, c. 4, s. 556. Abdülmecid'in Nakşibendi tarikatına bağlılığı hk. bkz. s. 96-97. Mevlevî tarikatı hk. bkz. Işın: "Galata Mevlevihanesi," DBIA, c. 3, s. 363. *Nakibüleşraf* Muhammed peygamberin soyundan gelenleri temsil eden bir çeşit şeref payesidir; bkz. Uzunçarşılı 1965 (1988), s. 161-172.
- 423 BOA, İ. MVL. 14140, 7 Ş 1271 (25 Nisan 1855). Dosyadaki birinci belge DŞA'nin 8 B 1271 (27 Mart 1855) tarihli mazbatasıdır.
- 424 BOA, İ. DH. 21745, 5 Ra 1272 (15 Kasım 1855).
- 425 Örneğin Kırım savaşı sırasında Kars'ta firar eden Osmanlı ordusuna mensup 24 kişiye karşı açılan davaya ait belgelere göre, bu kişilerin suçu saptanmışsa da, hiçbirine idam cezası verilmemiştir; bkz. BOA, İ. DH. 23964, 10 R 1273 (8 Aralık 1856).
- 426 Kütahya'nın 100 km güneyinde.
- 427 BOA, Ayniyat 406, s. 84, 10 CA 1263 (26 Nisan 1847), Maliye Nezaretine.
- 428 Trabzon'un 30 km batısında bulunan bir belde.
- 429 TV 395, 4 M 1265 (30 Kasım 1848), s. 2.
- 430 BOA, İ. DH 10484, 3 Ra 1265 (27 Ocak 1849); Serasker Rıza Paşanın 28 S 1265 (23 Ocak 1849) tarihli yazısı. Erzurum'da gönüllü yazılan diğer kişiler hakkında bilgi için bkz. BOA, İ. DH 10645, 3 R 1265 (26 Şubat 1849).
- 431 BOA, İ. DH 10484, 3 Ra 1265 (27 Ocak 1849); 3 Ra 1265 (17 Ocak 1849) tarihli *arz tezkiresi*: (...) *silk-i İlahî askerîde bulunmaktaki şeref ve kadrini her kesin tanımamasından neş'et edip* (...). Yaklaşık bir ay sonra Serasker Rıza Paşa da buna benzer bir ifade kullanmıştır. BOA, İ. DH 10645, 3 R 1265 (26 Şubat 1849). Serasker Rıza Paşanın 28 Ra 1265 (21 Şubat 1849) tarihli yazısı: (...) *li-İlahî İ-hamd şu kur'a hususunda şimdiye kadar görülen suhulet ve dâhil-i silk-i askeri olmağla halkın gösterdiği meyl-ü rağbet her tarafta askerliğin şeref-ü meziyeti bilinmesinden naşî(dir)*.
- 432 BOA, İ. Mes. Müh. 331, 15 Ş 1264 (17 Temmuz 1848) tarihli DŞA mazbatası. Hesaplanan yüzdelere şu değerlere dayanmaktadır: 1848 (1264) yılında Hassa ordusunun bölgesinde 9.500 asker toplanmıştır (BOA, İ. Mes. Müh. 318); 1847 (1263) yılında Rumeli ordusunun bölgesinde 5.250 asker toplanmıştır (BOA, Ayniyat 405, s. 41-2). Kırım savaşı sona eren askerlerin sayısı bölge başına 8.000-9.000 kişiydi, bkz. BOA, İ. DH 24383 ve İ. DH. 23386 ve Çizelge 7.3, s. 278
- 433 BOA, İ. Mes. Müh. 326, 24 B 1264 (26 Haziran 1848); DŞA'nin 20 B 1264 (22 Haziran 1848) tarihli mazbatası.

- 434 BOA, İ. Mes. Müh. 326, 24 B 1264 (26 Haziran 1848), defter: *Bimennihi taala işbu altmışdört senesi Anadolu Ordu-yı Hümayunu dairesinden kur'a-ı meşrua ile alınacak neferat-ı cedidenin kazalara taksimini mübeyyin cedvelidir.*
- 435 Tokat'ın 60 km kuzeydoğusunda bulunur.
- 436 Malatya sancağının kazası.
- 437 *Kamus ül-A'lâm*, c. 6, s. 4333: Hasan Çelebi, 19. yüzyıl sonunda Malatya'nın batısında bulunan Akçadağ kazasının bir nahiyesidir.
- 438 Majer 1984b, s. 48'deki indekse göre, Sağman 17. yüzyılda Diyarbekir eyaletine aittir. *Kamus ül-A'lâm*'da bu yerin adı bulunamamıştır.
- 439 Harput'un kuzeydoğusunda (günümüzde Elazığ).
- 440 Buhtan hk. bkz. *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı* 1313-1314, s. 217. Buhtan, Bedirhan'ın yönetimi altındaki beyliğin merkezlerinden biriydi, bkz. Gökçe 1997, s. 77-8. Günümüzde Türkiye'nin Suriye hududunda bulunan Cizre, Dicle nehri kıyısında olup Mardin'in doğusundadır. Günümüzde Irak'ın kuzeyinde bulunan Zaho, Cizre'nin takriben 40 km güneydoğusundadır. Hacı Behram'ın yeri saptanamamıştır. Gökçe 1997, s. 81'de Hacı Bayram adında bir kazadan söz edilmektedir.
- 441 BOA, İ. Mes. Müh. 326. Ekte olan defterlerin birinde Musul eyaletinden 201 yeni asker toplandığından, ikincisinde ise Musul'un merkez kazasından 201 yeni asker toplandığından söz edilmektedir. Bu sayı Harput kazasına ayrılan kotanın (238 yeni asker) biraz altında, Malatya kazasına ayrılan kotanın (136 yeni asker) ya da Diyarbekir kazasına ayrılan kotanın (94 yeni asker) oldukça üstündedir. Bu ölçüye göre toplanan askerler, bir şehre ait kazaya isabet eden sayıya uygun sayılır.
- 442 Sayım sonucunun yüzde oranına dönüştürülmesi, Doğu Anadolu bölgesindeki 20-25 yaş arası erkek nüfusunun aşağı yukarı aynı nicelik düzeyinde olduğu tahminine dayanmaktadır. Aslında *erbab-ı esman* denilen askerlik çağındaki nüfus hakkında sadece tahminler mevcuttur. Gerçekte sayılanlar 49-314 kişi olmakla beraber, burada toplam 80.000 kişi bulunduğu tahmin edilmektedir; bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 326, 24 B 1264 (28 Haziran 1848) tarihli cetvel.
- 443 BOA, Müh. Asakir 34, s. 2, Evahir Receb 1264 (23 Haziran-2 Temmuz 1848), Harput valisi Mustafa Sabri Paşaya hitaben.
- 444 Yönetim bölgelerinin adları BOA, İ. Mes. Müh. 326'da ve Müh. Asakir 34'te farklı bildirilmektedir. Örneğin Maadin-i Hümayun/Harput ve Diyarbekir/Kürdistan. Muhtemelen o sıralarda yönetim bölgeleri konusunda bazı değişiklikler yapılmaktaydı.
- 445 BOA, Müh. Asakir 34, s. 10 Evasit ZA 1264 (9-18 Ekim 1848), Erzurum valisi Harudî Paşaya hitaben.
- 446 BOA, Müh. Asakir 34, s. 12-3, Evasit Z 1264 (8-17 Kasım 1848), Kürdistan valisi Mehmed Esad Paşaya. Yeni seneye girerken Mardin'de de kur'a usulünün uygulanması talimatı verilmiştir. Mardin için kota 83 kişi olarak saptanmıştır, bkz. BOA, Müh. Asakir 34, s. 27-8, Evail S 1265 (27 Aralık 1848-4 Ocak 1849), Cizre kaymakamı el-Hacc Server Paşaya hitaben.
- 447 BOA, Müh. Asakir 34, s. 13, Evahir Z 1264 (18-27 Kasım 1848), Kürdistan valisi Mehmed Esad Paşa ve Irak ile Hicaz ordusu Feriki İzzet Paşaya hitaben.
- 448 TV 367, 15 RA 1264 (20 Şubat 1848), s. 1, ve BOA, Ayniyat 406, s. 41, 16 R 1263 (22 Mart 1848), uyarınca Irak ve Hicaz ordusu kurulacaktır. Bu ordunun gerçekte hangi tarihten itibaren var olduğu ve ne zaman asker toplama bölgesi tayin edildiği saptanamamıştır.

- 449 Bkz. Majer 1984a, s. 110.
- 450 Sayıların küsuratsız oluşu bunu göstermektedir.
- 451 Cizre hk. bkz. *Kamus el-A'lâm*, c. 3, s. 1802: 35.000 nüfus, çoğunluğu Müslüman. Midyat hk. bkz. *Kamus el-A'lâm*, c. 6, s. 4244: 45.874 nüfus, yansı Müslüman. Diyarbekir hk. bkz. *Kamus el-A'lâm*, c. 3, s. 2202: 35.000 nüfus, 20.000 Müslüman.
- 452 BOA, İ. Mes. Müh. 326, 24 B 1264 (26 Haziran 1848), dosyasında bulunan defter.
- 453 Gökçe 1997, s. 103-4.
- 454 Gökçe 1997, s. 86.
- 455 BOA, İ. Mes. Müh. 254, 7 Ra 1261 (16 Mart 1845). Bkz. s. 113.
- 456 Bu durum BOA, Ayniyat 404, s. 22-24, 10 M 1263 (29 Aralık 1846) tarihinde Arabistan ordusu müşiri Namık Mehmed Paşaya hitaben yazılan mektupta saptanmaktadır.
- 457 Namık Mehmed Paşa, Aralık 1843'ten Haziran 1849'a kadar Arabistan ordusunun müşiriydi; bkz. SO2, c. 4, s. 1227.
- 458 BOA, Ayniyat 404, s. 22-24, 10 M 1263 (29 Aralık 1846) Arabistan ordusu müşiri Namık Mehmed Paşaya hitaben.
- 459 Eldeki belgeler, Arabistan ordusunun kontenjanına dair sayı bildirmemektedir.
- 460 BOA, İ. Mes. Müh. 298, 13 N 1263 (25 Ağustos 1847) tarihli MVL mazbatası, 19 N 1263 (31 Ağustos 1847) tarihli arz tezkiresi ve 21 N 1263 (2 Eylül 1847) tarihli iradesi.
- 461 BOA, İ. Mes. Müh. 331, 23 N 1264 (23 Ağustos 1848), Arabistan ordusu müşiri Namık Mehmed Paşanın 7 CA 1264 (11 Nisan 1848) tarihli mektubu.
- 462 1267 yılı, 6 Kasım 1850'den 26 Ekim 1851'e kadar sürmüştür.
- 463 1261 yılı, 10 Ocaktan 30 Aralık 1845'e kadar sürmüştür.
- 464 Bu sayı aslında belki daha yüksekti, zira 1261 (1845) yılında yapılan sayışı belirsiz takviye hesaba katılmamıştır.
- 465 Osmanlı belgelerinde tarihler hicri takvime (ay takvimine) göre dir. Askere alma ve terhis (istibdal) işlemleri ise hep maliye takvimine (güneş takvimine) göre hesaplanmıştır. Takvimlerdeki bu değişiklik zaman zaman yanlış anlamalara neden olmuştur.
- 466 BOA, İ. Mes. Müh. 331, 15 Ş 1264 (17 Temmuz 1848) tarihli DŞA mazbatası.
- 467 BOA, İ. Mes. Müh. 331, DŞA mazbatası: (...) ve birde tahrir-i nüfusun iki seneye kadar arkası alınması memul idüğünü müşir-i mumailiyye hazretleri her ne kadar iş'ar etmişler ise de pek de kuvvetli yazmayıp şu gidiş ve yazışa nazaran iki sene değil üç senede bile tahrir-i nüfus maddesinin hitama reside olması memul olmayıp bilfarz iki senede arkası alınacak olsa bile rehin-i ilm-i ali-yi sipehsalâ-rileri buyrulduğu üzere bu misilli umur-ı hayriye ve mutenada zamanın pek çok kadri(dır).
- 468 BOA, İ. Mes. Müh. 331, 17 N 1264 (15 Ağustos 1848) tarihli MVL mazbatası.
- 469 Anlaşılan, II. Mahmud döneminde Arap eyaletlerinde Asakir-i Mansure ya da Asakir-i Nizamiye asker toplamaktan vazgeçmişti, Levy 1968, s. 368-370.
- 470 BOA, İ. Mes. Müh. 306, 24 CA 1264 (28 Nisan 1848), Trablusgarp valisi Mehmed Ragıp Paşanın 9 CA 1263 (25 Nisan 1847) tarihli mektubu. Mehmed Ragıp Paşa hk. bkz. SO2, c. 4, s. 1341.
- 471 BOA, İ. Mes. Müh. 307, 28 RA 1263 (4 Mart 1848), Ferik Abdülkerim Nadir Paşanın 3 Receb 1263 (17 Haziran 1847) tarihli mektubu. Abdülkerim Nadir Pş. hk. bkz. SO2, c. 1 s. 124-5.
- 472 BOA, İ. Mes. Müh. 307, 28 RA 1263 (4 Mart 1848).

- 473 BOA, Mes. Müh. 307, 28 RA 1263 (4 Mart 1848); DŞA'nın 22 B 1263 (6 Temmuz 1847) tarihli mazbatası.
- 474 Kürek cezası: ağır hapis, çalışma mükellefiyeti.
- 475 Prangabendlik cezası: mahkûmların ayaklarına kalın zincir bağlanması.
- 476 DŞA'nın önerileri padişah tarafından onaylanmıştır. BOA, İ. Mes. Müh. 307, 28 Recep 1263 (12 Temmuz 1847) tarihli arz tezkiresi.
- 477 BOA, İ. Mes. Müh. 307, Trablusgarp valisi Mehmed Ragıp Paşanın 29 C 1263 (14 Haziran 1847) tarihli mektubu.
- 478 BOA, İ. Mes. Müh. 307, 28 RA 1263 (4 Mart 1848), DŞA'nın 22 B 1263 (6 Haziran 1847) tarihli mazbatası.
- 479 BOA, İ. Mes. Müh. 307, Trablusgarp valisi Mehmed Ragıp Paşanın 29 C 1263 (14 Haziran 1847) tarihli mektubu.
- 480 BOA, İ. Mes. Müh. 307, 28 RA 1263 (4 Mart 1848), 22 B 1263 (6 Temmuz 1847) tarihli DŞA mazbatası.
- 481 BOA, A. MKT. MVL 10-78, 13 ZA 1264 (11 Ekim 1848).
- 482 Bkz. bölüm 4.3.3, s. 148.
- 483 BOA, İ. Mes. Müh. 338, 14 L 1264 (13 Eylül 1848), bu layihada tarih kaydı yoktur, sadece (daha sonrakı bir tarihte yazılmış olması gereken) arz tezkiresindeki 13 Eylül 1848 kaydı, bu tarihten önce olması gerektiğini (*terminus ante quem*) belirtmektedir.
- 484 Böyle bir vak'a hk. bkz. BOA, Müh. Asakir 34, s. 34. Evahir R 1265 (16-24 Mart 1849), Trabzon valisine hitaben. Tire kazasında Santa nahiyesinden 6 yeni asker alınması gerekmektedir, asker celbi komisyonunun karşısına sadece üç kişi çıkmıştır. Oysa nüfus sayımı belgelerinde 30 erkek kayıtlıdır. Yerel meclis, diğerlerinin yolculuğa çıktıklarını bildirmiş ve sayım memuru bunları "kaçak" ("firari") olarak kayda geçirmiştir.
- 485 BOA, Müh. Asakir 34, s. 30, Evasit S 1265 (6-15 Ocak 1849) Halep valisi el-Hacc Kâmilî Paşaya. Adana, Mar'aş, Tarsus, Sayda, Kudüs, Şam valilerine ve görevli sayım memurlarına kopyaları gönderilmiştir.
- 486 BOA, Müh. Asakir 34, s. 169-172, Evahir B 1266 (2-11 Haziran 1850) Ayntab kaymakamı Şerîfe; Müh. Asakir 34, s. 172-182, Evahir B 1266 (2-11 Haziran 1850) Şam valisi Mehmed Said Paşaya hitaben.
- 487 BOA, İ. DH. 12620, 7 B 1266 (19 Mayıs 1850), Arabistan ordusunun asker toplama bölgesinin 1266 yılına ait defteri. Toplanan yeni asker sayıları Müh. Asakir 34, s. 169-182'de de kayıtlıdır.
- 488 Bkz. Çizelge 7.3, s. 278.
- 489 *Tarih-i Lûtfî*, c. 9, s. 42-3.
- 490 Masters 1990, çeşitli yerlerde.
- 491 Masters 1990, s. 17. Ayrıca bkz. Harel 1998, çeşitli yerlerde.
- 492 Marûnî kaynaklar hk. bkz. Masters 1990, s. 18, dipnot 4. Avrupa kaynakları hk. aynı eserde çeşitli yerlerde bilgi verilmektedir.
- 493 *Tarih-i Lûtfî*, c. 9, s. 42-3.
- 494 *Tarih-i Lûtfî*, c. 9, s. 43 ve s. 190. Lûtfî, ana metinde Halep olaylarının nedenlerini açıklamıyor. Fakat ek metinde, s. 190'daki dipnotta, Halep'teki olayların asker toplama girişimlerine karşı bir tepki olduğu açıkça belirtilmektedir.

- 495 BOA, İ. DH. 16115, 10 M 1269 (24 Ekim 1852), Arabistan ordusu müşiri Mehmed Paşanın 8 Z 1268 (3 Eylül 1852) tarihli mektubu. İ. DH. 16409, 25 RA 1269 (6 Ocak 1853), Arabistan ordusu müşiri Mehmed Paşanın 13 S 1269 (26 Kasım 1852) tarihli mektubu.
- 496 Beyrut'taki Britanya konsolosu Wood'un arabuluculuk girişiminde bulunduğu dair bir belge mevcuttur. Bkz. BOA, İ. DH. 16409, 25 RA 1269 (6 Ocak 1853), Arabistan ordusu müşiri Mehmed Paşanın 13 S 1269 (16 Kasım 1852) tarihli mektubu, 25 RA 1269 (6 Ocak 1853) tarihli arz tezkiresi. Bu belgeden, arabuluculuk girişimi sırasında öne sürülen kanıtlar hakkında bir bilgi edinilememektedir. Arz tezkiresinde, konsolosun davranışı uygunsuz bir müdahale olarak nitelendirilmekte ve kınanmaktadır.
- 497 Bkz. bölüm 4.4.
- 498 BOA, İ. DH. 23534, 8 S 1273 (10 Ekim 1856) tarihli arz tezkiresine Mehmed Rüşdi imzalı ve 22 M 1273 (22 Eylül 1856) tarihli bir mektup eklenmiştir. Arz tezkiresinde belirtildiğine göre, bu mektup serasker tarafından yazılmıştır. Bu bilgi SO2, c. 5, s. 1407, Rüşdi Mehmed Paşa (Mütercim) hakkında verilen bilgiye uygun olmakla beraber SO2, c. 6, s. 1770'teki verilere uymamaktadır.
- 499 SO2, c. 5, s. 1607, bu isimde ve rütbede birçok kişiden söz edilmektedir. Bunlardan ikisi haklarında yazılanlar, adı geçen kişiye uymakla beraber, kesin olarak hangisi olduğunu saptamak mümkün değildir.
- 500 BOA, İ. DH. 23534: (...) *mesele-i harbiyede uğur-i cenab-ı Padişahide runüma olan hidemat-ı hamiyet-kârları isae-i sabıkalarını imha etmiştir*).
- 501 BOA, İ. DH. 23534, 8 S 1273 (8 Ekim 1856) tarihli arz tezkiresi.
- 502 Bu bölümde ele alınan zaman dilimini 1863 yılına kadar uzattım, çünkü Mühimme-i Asakir Defterlerinin 36. cildinin sonuna kadar olan verileri değerlendirebildim.
- 503 BOA, Müh. Asakir 33, s. 14, Evahir R 1262 (18-27 Nisan 1846), Balıkesri kaymakamına; s. 102, Evail R 1263 (19-28 Mart 1847), Hüdavendigâr müşiri Mustafa Nuri'ye; s. 117, Evail R 1263 (19-28 Mart 1847) Bolu kaymakamına; s. 159, Evahir R 1264 (27 Mart-4 Nisan 1848), Bolu kaymakamına; s. 169, Evahir R 1264 (27 Mart-4 Nisan 1848), Kartal naibine.
- 504 BOA, Müh. Asakir 34, s. 40, Evail L 1265 (20-29 Ağustos 1849) Kartal naibine; s. 61, Evail L 1265 (20-29 Ağustos 1849) Edirne valisi İsmail Rahmi'ye; s. 116, Evahir Z 1265 (7-16 Kasım 1849), Çal naibine.
- 505 BOA, Müh. Asakir 34, s. 126, Evail B 1266 (13-22 Mayıs 1850), Edirne valisi Hayreddin Paşaya; s. 150, Evasit B 1266 (23 Mayıs-1 Haziran 1850), Kartal naibine; s. 247, Evahir B 1267 (22-31 Mayıs 1851) Edirne valisi Hafız Mehmed'e; s. 260, Evahir B 1267 (22-31 Mayıs 1851) Kartal naibine. Müh. Asakir 35, s. 17 Evahir L 1268 (8-16 Ağustos 1852), Kartal naibine; s. 42, Evail L 1268 (19-28 Haziran 1852) Edirne valisi Mehmed'e.
- 506 BOA, Müh. Asakir 33, s. 85, Evahir S 1263 (8-17 Şubat 1847), Rumeli mutasarrıfı Mehmed Ziya Paşaya; Müh. Asakir 34, s. 2, Evahir Recep 1264 (23 Haziran-2 Temmuz 1848), Harput Valisi Mustafa Sabri Paşaya; s. 10, Evasit ZA 1264 (9-18 Ekim 1848), Erzurum valisi Hamdi Paşaya; s. 12-13, Evasit Z 1264 (8-17 Kasım 1848) Kürdistan valisi Mehmed Esad Paşaya; s. 27-8, Evail S 1265 (27 Aralık 1848-5 Ocak 1849), Cizre kaymakamı el-Hacc Server Paşaya; s. 13, Evahir Z 1264 (18-27 Kasım 1848), Kürdistan valisi Mehmed Esad Paşaya.
- 507 Bkz. Çizelge 7.4, s. 280.

- 508 BOA, Müh. Asakir 34, s. 81-96, Evail L 1265 (20-29 Ağustos 1849), Harput valisi Yusuf Paşaya; s. 185-212, Evail Ş.1266 (12-21 Haziran 1850), Harput valisi Yusuf Paşaya; Müh. Asakir 35, s. 31-39, Evail ZA 1268 (17-26 Ağustos 1852), Harput valisi Mehmed Ragıp Paşaya.
- 509 BOA, Müh. Asakir 35, s. 130-134, Evasit RA 1272 (21-30 Kasım 1855), Selanik valisi Mustafa Nuri'ye; s. 135-137, Evasit RA 1272 (21-30 Kasım 1855), Harput valisi Arif'e.
- 510 BOA, Müh. Asakir 34, s. 218-9, Evasit S 1267 (16-25 Aralık 1850), Lazikiye kaymakamı el-Arab Emin Bey'e; s. 219-20, Evail S 1267 (6-15 Aralık 1850), Mar'aş ve Adana valisi Mustafa Paşaya.
- 511 BOA, Müh. Asakir 35, s. 4-5, Evail M 1268 (27 Ekim-5 Kasım 1851), Ayntab kaymakamı Şerif'e; s. 5-7, Evasit M 1268 (6-15 Kasım 1851), Şam valisine.
- 512 BOA, Müh. Asakir 35, s. 12-3, Evasit L 1268 (29 Temmuz-7 Ağustos 1852), Arabistan ordusu müşiri Mehmed Paşaya.
- 513 BOA, Müh. Asakir 36, s. 104-108, Evasit M 1278 (19-28 Temmuz 1861), Şam valisi Mehmed Emin'e.
- 514 BOA, Müh. Asakir 35, s. 72-83, Evasit Ş 1269 (20-29 Mayıs 1853), Edirne valisi Mehmed Paşaya; s. 86-98, Evasit Ş 1269 (20-29 Mayıs 1853) Kartal naibine.
- 515 BOA, Müh. Asakir 35, s. 98-103, Evahir Ş 1270 (19-28 Mayıs 1854), Kastamonu valisi Hamdi Paşaya; s. 103-108, Evahir Ş 1270 (19-28 Mayıs 1854), Harput valisi Ömer Paşaya.
- 516 Hicri takvime göre iki yıl sonra. 1271 hicri yılında asker toplama fermanı çıkarılmamıştır.
- 517 BOA, Müh. Asakir 35, s. 123-128, Evasit M 1272 (23 Eylül-2 Ekim 1855) Hüdavendigâr valisi Mehmed Namık'a; s. 128-130, Evail RA 1272 (11-20 Kasım 1855), Edirne valisi Rüstem'e; s. 130-134, Evasit RA 1272 (21-30 Kasım 1855), Selanik valisi Mustafa Nuri'ye; s. 135-137, Evasit RA 1272 (21-30 Kasım 1855) Harput valisi Arif'e.
- 518 BOA, Müh. Asakir 36, s. 5-9, Evahir M 1273 (21-30 Eylül 1856), Hüdavendigâr valisi Mehmed Namık'a, s. 9-15, Evahir M 1273 (21-30 Eylül 1856), Edirne valisi Abdurrahman Sami'ye.
- 519 BOA, Müh. Asakir 36, s. 55-58, Evail Z 1274 (13-22 Temmuz 1858), Edirne valisi Mustafa'ya.
- 520 BOA, Müh. Asakir 36, s. 39, 24 C 1274 (9 Şubat 1858), Arabistan ordusu müşiri Ahmed'e.
- 521 BOA, Müh. Asakir 36, s. 104-108, Evasit M 1278 (19-28 Temmuz 1861), Şam valisi Mehmed Emin'e; s. 110-115, Evail S 1278 (8-17 Ağustos 1861), Hüdavendigâr mutasarrıfı Nureddin Paşaya; s. 115-119, Evail S 1278 (8-17 Ağustos 1861), Edirne Valisi Süleyman Refet'e; s. 119-122, Evail S 1278 (8-17 Ağustos 1861), Harput mutasarrıfı Veysi'ye; s. 123-125, Evail S 1278 (8-17 Ağustos 1861) Rumeli ordusu müşiri Abdi'ye. 1279 ve 1280 yıllarında bu eşgüdümlü düzen (koordinasyon) dik-kati çelmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

- 1 Kesriye (Kastoria) bu dönemde Rumeli eyaletinde bulunan bir sancağın başkentiydi. Bkz. Birken 1976, s. 56. Günümüzde bu şehir kuzey Yunanistan'da bulunmaktadır.
- 2 BOA, İ. DH. 16662, 13 CA 1269 (22 Şubat 1853), Meclis-i Bahriyenin 9 RA 1269 (21 Aralık 1852) tarihli mazbatası.
- 3 BOA, İ. DH. 16662, tarih yazılmamış cetveller. Bkz. Çizelge 7.5, s. 281.
- 4 Panzac 1999, s. 53-4. Buradaki veriler BOA, İ. DH. 16662 kayıtlarıyla örtüşmektedir ve muhtemelen Gencer 1985, s. 235-246, kanalıyla bu belgeye dayanmaktadır; kaynakça belirtilmemiştir. Rum

- ve Ermeni patriklerine gönderilen asker alma fermanlarına ait 18. yüzyılın son senelerine kadar belgeler mevcuttur. Bkz. Gülsoy 2000, s. 25-6. Panzac 1999, s. 52'ye göre 1770 yılındaki Yunan isyanı, Osmanlı donanmasında Rumların silahlı görevlere getirilmemesine neden olmuştur.
- 5 Gencer 1985, s. 235, ve Gülsoy 2000, s. 29-30.
- 6 Donanma için ayrılan asker toplama bölgeleri hk. bkz. Çizelge 7.2, s. 275.
- 7 Gencer 1985, s. 235, ve Gülsoy 2000, s. 29-30.
- 8 Bu yazıda imza bulunmamaktadır. Tarihine göre Derviş Mehmed Paşa veya Seyyid Ali Paşa söz konusu olabilir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi 1995, s. 315. Derviş Mehmed Paşa hk. bkz. SO2, c. 2, s. 416-7; Seyyid Ali Paşa hk. SO2, c. 1, s. 294.
- 9 BOA, H.H. 37944, 1235 (1819-1820). Bu belgeye sonradan kurşunkalemle 1235 hicri tarihi yazılmıştır.
- 10 Kefî (çoğul: küfela) konusu hk. bkz. s. 173 ve Saydam 1997, s. 73-76.
- 11 BOA, H.H. 37944: (...) ol-taraf sevahili ahalisinden bahri olanlar ufak tefek kayıklar ile leb-i derya-da geşt-ü gûzar ile me'lûf ve bazı cesimce iskelelerin ticarî yedlerinde olan sefinelerin mellahları dahi yine Rum milletinden ve bazı Türk uşağının bahrîlerinden olub (...).
- 12 BOA, H.H. 37 944.
- 13 Vak'anüvis Esad Efendi Tarihi, s. 349-50. Aynı konudan çok kısaltılmış olarak *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 12, s. 106'da da söz edilmiştir.
- 14 İoan Sandu Sturdza Temmuz 1822'den Nisan 1828'e kadar Boğdan voyvodasıydı. Sturdza'nın bu konuma gelişi hk. bkz. Jorga 1908-1913, c. 5, s. 280.
- 15 Mehmed Selim Paşa hk. bkz. SO2, c. 5, s. 1490. Mehmed Selim Paşa 1819'dan beri Silistre valisiydi. Daha sonra Mora isyanının bastırılmasıyla görevlendirildi. 1824-1828 yıllarında, yani Vak'a-yı hayriye zamanında sadrazamlıkta bulundu.
- 16 BOA, H.H. 37877.D, 21 R 1238 (25 Aralık 1823) İoan Sturdza tarafından imzalanmış ve mühürlenmiştir.
- 17 Boğdan'daki olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jorga 1908-1913, c. 5, s. 238-316. Ayrıca *Vak'anüvis Esad Efendi Tarihi*, s. 112-3; *Tarih-i Cevdet, Tertib-i Cedid*, c. 12, s. 44-5, ve *Tarih-i Cevdet, Tertib-i evvel*, c. 12, s. 50.
- 18 BOA, H.H. 37858, 3 CA 1238 (5 Ocak 1824), Mehmed Selim tarafından imzalanmış ve mühürlenmiştir.
- 19 BOA, H.H. 37858.
- 20 BOA, H.H. 37877.A, 25 CA 1238 (27 Ocak 1824), Mehmed Selim imzalı ve mühürlü belge. Anderson 1066, s. 54'te verilen bilgiye göre, 1821 isyanı sebebiyle, devletin topraklarında yerleşmiş tüm Rumlara silahlarını teslim etmeleri emri verilmiştir.
- 21 Anderson 1966, s. 52-54; Jorga 1908-1913, c. 5, s. 243-259.
- 22 Jorga 1908-1913, c. 5 s. 258-9.
- 23 Jorga 1908-1913, c. 5, s. 297.
- 24 Jorga 1908-1913, c. 5, s. 263 devamındaki sayfalarda. Rusya, bir yandan isyan hareketlerini durdurmak, öte yandan bu prensliklerde ve Balkanlar'da kendi çıkarlarını korumak arasında tercih yapmak zorundaydı.
- 25 Panzac 1999, s. 53-4. Gülsoy 2000, s. 29-30.

- 26 Bkz. s. 62-64, ve Levy 1968, s. 251.
- 27 BOA, Kanunname-i Askerî Defterleri 1, s. 39-49 (yeni sayfa numaraları), Evasit R 1242 (12-21 Kasım 1826), kopyaları BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri 9002, s. 43-46, ve Kanunname-i Askerî Defterleri 6, vk. 14a-19b.
- 28 BOA, Müh. Asakir 29, s. 68, Evasit N 1247 (13-22 Şubat 1832), Kayseriye naibi ve mütesellimine.
- 29 Bkz. bölüm 5.2, s. 214-218.
- 30 BOA, İ. DH. 16662, Medis-i Bahriyenin 9 RA 1269 tarihli mazbatası: (...) *hizmet-i askeriye, cenab-ı hakk daim ve te'vid buyursun zill-i zalil-i âlisinde müstazill ve mahmûl olduğumuz saltanat-ı seniye ve he'yet-i mecmu'a-i Devlet-i Âliye'ye hizmet olduğundan bunun ifası sunuf-ı tebaaya fariza-i zimmet olarak hiçbir milletin şu hizmetten istinkâf ve isti'faya salâhiyeti olamayacağı (... belirtmeliyiz).* MVL'nin 21 RA 1269 tarihli mazbatasında da bu sözlerle örtüşen bir kayıt bulunmaktadır. Aynı metnin içinde cizyenin ödenmesi, "zimmet-i ubudiyet" –tebaa olmaktan kaynaklanan bir yükümlülük– olarak nitelendirilmektedir. Cizye hk. bkz. bölüm, 5.4, s. 246.
- 31 BOA, İ. DH. 16662, Evahir S 1253 (27 Mayıs-4 Haziran 1837) tarihli ferman.
- 32 BOA, İ. DH. 16662.
- 33 Cizye konusu hk. bkz. s. 246.
- 34 Hizmet süresinin sınırlandırılması meselesi ilk defa 1839'da Gülhane fermanıyla ilan edilmiş ve ancak yaklaşık beş yıl sonra somut düzenlemeler haline getirilmiştir. Bkz. bölüm 4.3.
- 35 Gülsoy 2000, s. 29-30, BOA, İ. DH 16662, belgelerine dayanmaktadır.
- 36 Panzac 1999, s. 54; ve Gülsoy 2000, s. 39.
- 37 BOA, İ. DH. 16662.
- 38 Bkz. bölüm 3.3.2.
- 39 Bkz. bölüm 4.5.3, s. 198.
- 40 Gülsoy 2000, s. 29-30.
- 41 Levy 1968, s. 600'de bu tartışmadan daha önce söz edilmektedir. Hatt-ı Hümayun Tasnifine ait önemli belgelerin hiçbirine tarih düşülmediğinden, tartışmanın seyrini aslına uygun olarak yeniden kurgulamak zorlaşmaktadır. Belgelerin sonradan arka tarafına kurşunkalemle yazılmış 1838 tarihi, bence gerçeğe uygun görünmektedir. Bu tartışmalara katılan MVL'nin Mart 1838'de kurulmuş olması, iki belgenin üzerinde II. Mahmud'un kendi el yazısıyla mütalaasının bulunması ve bu padişahın ölüm tarihinin de 1839 yılının Eylül ayına isabet etmesi, söz konusu olayın tarihini belirlemek bakımından güvenilir verilerdir. MVL hk. bkz. Seyitdanlioğlu 1999, s. 36. II. Mahmud'un el yazısı için bkz. BOA, H.H. 48355 ve H.H. 48371.
- 42 BOA, H.H. 48371, telhis, ve H.H. 48383.C, DŞA mazbatası. İzzet Mehmed Paşa hk. bkz. SO2, c. 3, s. 849-50.
- 43 Bkz. bölüm 5.1, s. 210. Müh. Asakir 29, s. 68, Evasit N 1247 (13-22 Şubat 1832) Kayseriye naibi ve mütesellimine.
- 44 BOA, H.H. 48380.B, DŞA müftisi Mehmed Emin'in fetvası.
- 45 BOA, H.H. 48380.A, DŞA mazbatası. Belgeler içeriklerindeki bazı ipuçları değerlendirilerek sıraya konmuştur.
- 46 Bkz. bölüm 5.1, s. 206 ve 211.
- 47 BOA, H.H. 48380-B, DŞA müftisi Mehmed Emin'in fetvası.

- 48 Bkz. Wensinck ve Paret: "Kaynûkât", Elz, c. 4, s. 824, ve Watt: "Kurayza", Elz, c. 5, s. 436.
- 49 Bkz. Lammens ve Kamal: "Hunayn", Elz, c. 3, s. 578.
- 50 Bkz. Robinson: "Uhud", Elz, c. 10, s. 782-3.
- 51 Peygamberden aktarılan bu birinci hadis, altı külliyyatında (kütüb-i sitte) bu şekilde belgelenememektedir. İkinci hadis için bkz. Wensinck 1962, c. 4, s. 443. Abdullah bin Ubayy hk. bkz. Watt: "Abd Allâh b. Ubayy b. Salûl", Elz, c. 1, s. 53'de. Aslında Abdullah bin Ubayy önceden Müslüman olmuştu. Fakat –daha önceden olmasa bile Uhud muharebesinden beri– güvenilir bir kişi olduğundan kuşku duyulmaktaydı. Abdullah bin Ubayy, Uhud'da sayıca çok daha fazla olan Mekkeli-lere karşı peygamberle birlikte saldırıya geçmeyi reddetmişti.
- 52 BOA, H.H. 48380-B: *Fukahâ-yı ızamın taksim-i ganaimi tafsilde "wa- lâ yushimu liz-zimmi" ganaiminden zimmi için gazat-ı muvahhidin gibi hisse erilemez zira cihada ehil değildir "bal yârdahu lahum bi-hasbi mâ yârd l-imam" anları inaye ve kıtala tahriz ve tergi için padişahın re'y-i mikdârı şey anlara ita olunur.* Alıntının yazarı Mehmed Emin'e göre Muhammed b. al-Hasan aş-Şaybânî'dir. Aslında bu eser onun eline ancak Ahmed as-Sarahsî'nin Şarh as-Siyar al-Kabir adlı tefsiri veya 1826'da basılan, Ayntabî Mehmed Münib'in Tercüme-i Şerh es-Siyer el Kebir adlı Türkçe çevirisi şeklinde geçmiş olabilir.
- 53 BOA, H.H. 48380, seraskerin tezkiresi ve aynı sayfada sadrazamın cevabı.
- 54 BOA, H.H. 48355-A, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli mazbatası.
- 55 BOA, H.H. 48355-A, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli mazbatası.
- 56 BOA, H.H. 48355-A: *Memalik-i Mahrusada bulunan reayanın kesretine ve istenilecek reaya çok şey olmayacağına nazaran o makule müstalaat tedbir-i mezkûre hociz olamayıp fakat talep olunacak neferat bir millete hasır olunarak istenilse adem-i emniyet suretini işrab edeceğinden ve Yahud milleti dahi azlık ve ceban bir millet olduğundan, başka millet-i saire ile uyuşamayacaklarına mebnî Yahud'dan sarf-ı nazar ile lüzumu olan neferat her kaç nefere baliğ olur ise, Rum ve Ermeni ve Katolik milletlerinden olarak tertip olunması (uygun görülmüştür).*
- 57 Bkz. s. 211.
- 58 BOA, H.H. 48371, telhis ve H.H. 48371-A, Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli mazbatası.
- 59 BOA, H.H. 48355.
- 60 Levy 1969, s. 600.
- 61 Hafız Mehmed Paşa hk. bkz. SO2, c.2, s. 557-8.
- 62 *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 374-5, 5 Nisan 1839. Çeviri: Hayrullah Örs: *Feldmareşal Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi. 3. Basım 1999, s. 294-296. "Toros Ordusunun Toplanması." Ç.n.)
- 63 Cizye (ya da haraç) hk. bkz. bölüm 5.4, s. 246-247.
- 64 Bkz. bölüm 3.4, s. 84.
- 65 Bkz. Bröckling 1997, s. 95-108. 1761 yılında, halk filozofu Thomas Abbt'in Berlin'de *Vom Tode fürs Vaterland* (Vatan uğruna Ölmek) başlıklı yazısını yayınlamıştır. Almanların Napolyon'la savaşları sırasında ve hemen sonrasında, vatan savunmasının vatandaşların yükümlülüğü olduğu fikri daha somutlaşmaktadır. Ayrıca bkz. Stübig 1994, s. 39-53.
- 66 Bkz. giriş 2.2, s. 37.
- 67 Cizye hk. bkz. bölüm 5.4, s. 246-247.

- 68 1856 yılı Islahat fermanı bağlamında bkz. *Tezâkir*, c. 1, s. 68.
- 69 Bu kişi hk. bkz. SO2, c. 5, s. 1456-7.
- 70 *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, s. 523, 5 Nisan 1839. "Osmanlı'nın askerî gücünü üçe katlayabilecek bir çare vardır: Reayanın silahlandırılması. Eğer Babîlî, iyi bir yönetimle Hristiyan tebaanın ~~çalışmalarını~~ kendi ~~çalışmalarıyla~~ birleştirseydi (ve adil davranmış olmak için demeliyiz ki bunu yapmayı başarsaydı) bu çıkar yol onun kurtuluşu olurdu. Nisip muharebesinden önce bu çare teklif edildi ve belki de çok dikkatli davranılarak kısmen uygulanabildi. Bugünkü duruma bakıldığında, iyileştirmek için kullanılan ilacın, hastalıktan daha kötü olduğunu itiraf etmek gerekir."
- 71 Hafız Paşanın getirildiği memuriyetler hakkında bkz. SO2, c. 2, s. 557-8.
- 72 BOA, İ. Mes. Müh. 365, 8 ZA 1263 tarihli arz tezkiresi, 9 ZA 1263 tarihli irade.
- 73 Ne yazık ki bu layihanın orijinali dosyada mevcut değildir. BOA, İ. Mes. Müh. 365, 8 ZA 1263 tarihli arz tezkiresi ve Mes. Müh. 316, Gurre RA 1264 tarihli DŞA mazbatasına dayanarak layihanın içeriği kurgulanabilmektedir. Halil Mehmed Rifat Paşa 20 Temmuz 1847'den Mart 1848'e kadar kaptan-ı derya konumunda bulunmuştur; bkz. SO2, c. 2, 580-1.
- 74 Bkz. bölüm 5.3, s. 239.
- 75 Bu ifade sadece BOA, İ. Mes. Müh. 316, Gurre RA 1264 (6 Şubat 1848) tarihli DŞA mazbatasında bulunmaktadır. Mazbatada Halil Rifat Paşanın layihasına atıf yapılmaktadır. İ. Mes. Müh. 365'te bu konu hakkında fazla ayrıntı bulunmamaktadır.
- 76 Bkz. bölüm 5.3, s. 239.
- 77 İ. Mes. Müh. 365, arz tezkiresi: Mustafa Reşid'in arz tezkiresinde ileri sürdüğü kanıtları ve Halil Rifat'ın kanıtlarını ayırt etmek zordur. Her ikisinin görüşleri DŞA'nın 6 Şubat 1848 tarihli tutanağında daha belirgin olarak ayırt edilebilmektedir. BOA, İ. Mes. Müh. 316, DŞA mazbatası, Gurre RA 1264.
- 78 Memleket sözcüğü çeşitli şekilde yorumlanabilir, örneğin "ülke" ve "kişinin doğup büyüdüğü yer" anlamına gelebilir. Fakat burada kastedilen anlam Osmanlı devletidir, çünkü daha önce başka bir memleketten söz edilmemiştir.
- 79 BOA, İ. Mes. Müh. 365, 8 ZA 1263 tarihli arz tezkiresi.
- 80 BOA, İ. Mes. Müh. 365, arz tezkiresi.
- 81 BOA, İ. Mes. Müh. 365, irade; BOA, İ. Mes. Müh. 316, sadrazamın 14 ZA 1263 tarihli tezkiresi.
- 82 BOA, İ. Mes. Müh. 316, Mehmed Said Paşanın 10 RA 1264 (15 Şubat 1848) tarihli derkenar cevabı.
- 83 BOA, İ. Mes. Müh. 316, DŞA mazbatası: (...) *ayın ve meşrepçe yekvücüt hükmünde bulunan bir kavim* (...).
- 84 Burada karakol kelimesinin jandarma olarak aktarılmasının nedeni, bu örnekteki askeri birliklerin polis görevi yapmalarıdır. Söz konusu belge, karakol ve zabtiye arasında bir ayrım yapılmadığı izlenimini uyandırıyor.
- 85 En azından Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Said Paşanın mülaahazalarını çok "sert" diye yorumlamaktadır; bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 316, arz tezkiresi.
- 86 BOA, İ. Mes. Müh. 316, 28 RA 1264 (4 Mart 1848) tarihli arz tezkiresi, 7 R 1264 (13 Mart 1848) tarihli irade.
- 87 Mustafa Reşid millet kavramını sadece klasik anlamında, yani "dini topluluk" olarak kullanmaktadır. "Ulus" (nation) ve "milliyet" (nationality) anlamı, cins ve cinsiyet sözcükleriyle ifade edil-

mektedir. Paşa, millet-i hâkimenin karşısı olarak “tebaa-ı lseviye” ifadesini kullanmakta ve bu topluluğu sınıf-ı mahkûm (egemenlik altındaki sınıf) diye nitelemektedir.

- 88 BOA, İ. Mes. Müh. 316, arz tezkiresi: (...) Zira Avusturya devleti, zir-i hükümetinde bulunan İtalya ve Çeh ve Macar memleketleri ahalisinden cins-i vahit olarak alaylar yapmış olduğundan başka İngilterelilerin cins-i vahitten olarak Ekosya alayları ve Hindistan’da bulunan yerli askerleri ve Fransalıların istilâ eyledikleri Cezayir’de zabitanı dahi tâ kaymakam derecesine kadar içlerinden olmak üzere ehl-i İslâmdan Sipahi namı ile alaylar tertip ve teşkil ve kendi memleketlerinin muhafazasını yine kendilerine tevdi’ eylemiş olduğu umur-ı malûmeden (dir).
- 89 BOA, İ. Mes. Müh. 316, arz tezkiresi.
- 90 “İptida tanassur etmedikçe” ifadesini başka –şeriatı uygun – bir biçimde okuyup anlamaya ve yorumlamaya çalışmak sonuç vermemiştir.
- 91 İngiliz arkeolog Layard 1849 yılında Yezidilerin askere alındıklarına dair bilgi vermektedir. Waterfield 1963, s. 198: *Yezidi notables, who had come to ask Layard’s help because Yezidis had been included with the Moslems as conscripts for the army, which meant that certain rites and observances of their faith were violated. Stratford Canning brought their case to the notice of the Port and an imperial order was issued which gave them some protection.* Büyük bir olasılıkla Charles Dickens’in çıkardığı *Household Words* haftalık dergisinin 2 Eylül 1854 tarihli, 232 numaralı sayısı, s. 57-6’de yayınlanan “Devil Worshippers” (“Şeytana tapanlar”) başlıklı bildirilerin kaynağı da Layard’dır. (Beni bu metinlere yönlendiren Prof. Dr. M. Ursinus’a [Heidelberg] teşekkür borçluyum.)
- 92 BOA, İ. Mes. Müh. 316, 28 RA 1264 (4 Mart 1848) tarihli arz tezkiresi, 7 R 1264 (13 Mart 1848) tarihli irade.
- 93 BOA, İ. Mes. Müh. 316, 9 R 1264 (15 Mart 1848) tarihli sadrazam tezkiresi, 13 R 1264 (19 Mart 1848) tarihli serasker tezkiresi derkenar.
- 94 BOA, İ. Mes. Müh. 316, kaptan-ı deryanın 5 C 1265 (9 Nisan 1848) tarihli tezkiresi. (Hemşinli) Mehmed Ali Paşa hk. bkz. SO2, c. 3, s. 956-7.
- 95 BOA, İ. MVL 3096, 14 B 1264 (6 Haziran 1848).
- 96 Bkz. bölüm 4.1, s. 105-106
- 97 Ma’rûzât, s. 114. Bu konuda bkz. Gülsoy 2000, s. 101. Gülsoy burada sadece vatan kavramının problematiğini irdelemiş, Ahmed Cevdet’in ideolojik düşüncelerinden söz etmemiştir.
- 98 Ben yayıncı Halaçoğlu’nun transkripsiyonunu uygun buldum. Askerin ırk-ı hamiyeti ifadesinde ırk kelimesini “soy” anlamında değil “kök” anlamında aktardım.
- 99 Gaza sözcüğünün karşılığı için bkz. *Kamus-ı Türkî*, s. 966: Gaza: din uğruna olunan harp ve kazanılan galibiyet; düşmanan-ı dine galib gelme.
- 100 Yani Fransız devriminden itibaren; bkz. *Tarih-i Cevdet*, c. 6 (1294 baskısı), s. 93-4.
- 101 Ma’rûzât, s. 114. Yusuf Halaçoğlu’nun transkripsiyonu.
- 102 Kozan, Adana eyaletinde bulunan bir sancaktır ve ahalisinin büyük bir kısmı Ermenidir. (19 yüzyıl sonundaki sayılar için bkz. *Kamus el-A’lâm*, c. 5, s. 3733-4.)
- 103 Bkz. Neumann 1994, s. 23-26.
- 104 Bkz. bölüm 4.3.3, s. 149 ve 4.5.3., s. 198.
- 105 SO2, c. 6, s. 1770.
- 106 BOA, İ. MVL 1270, 21 B 1261 (26 Temmuz 1845). Bkz. s. 233.

- 107 BOA, İ. MVL 1270, 21 B 1261 (26 Temmuz 1845).
- 108 Askere alınan Hristiyanlar, Müslüman askerlerden çok daha küçük yaşlardaydılar. Metinde onlardan "çocuklar" diye söz edilmektedir. Başka bir belgeden anlaşıldığına göre (1852 yılına ait BOA, İ. DH. 16662 dosyasında bulunan bir pusula), celp edilen Hristiyan askerler 14-20 yaş arasındaydılar.
- 109 BOA, İ. MVL 1270, Erzurum kocabaşlarından ([Hristiyan topluluklardaki] muhtarlar) olan Kivork ve Matus'un mektubu. Tarih kaydı yoktur.
- 110 BOA, İ. MVL 1270, arz tezkiresi ve irade. Müzakerenin sona erdiği tarih, belgenin arka tarafında kayıtlıdır: 21 B 1261 (26 Temmuz 1845).
- 111 Bu durum kesinlikle millet sisteminin güçlendirilmesi olarak da yorumlanabilir. Braude 1982, s. 69-74'te millet sisteminin eski ve klasik dönemde de bulunduğu şüpheli olduğu açıklanmaktadır. Osmanlı devletinde gayrimüslim toplulukların özerk yönetime sahip kuruluşlarının varlığı ancak 18.yüzyıldan itibaren kanıtlanabilir, bkz. Ursinus 1989, çeşitli yerlerde, Ursinus 1993, çeşitli yerlerde. Millet sistemi ifadesi ise modern bilimsel araştırmaların oluşturduğu bir kavramdır. Millet teriminin açıklanması konusunda bkz. Hendrich 2003, s. 35-61.
- 112 Bkz. s. 235-236.
- 113 Bkz. bölüm 4.1, s. 112.
- 114 BOA, İ. MVL 1270, 21 B 1261 (26 Temmuz 1845) tarihli arz tezkiresi.
- 115 PRO, FO 195-293, vk. 151b-152a: Blunt'tan Cowley'e, 23 Haziran 1847: *The levy of the 150 Christians from these districts has been entrusted entirely to the Bishops and the Greek Communities, but I must say, that these latter have done their best to surpass the Turks in cruelty towards the persons whom they have chosen to fill up the number, it is at the same time true, that many of the young men of this place taken, are of the most infamous characters, and a certain degree of rigour towards them is necessary, still one can hardly credit that it were necessary for all those from the villages to be tied together as criminals and driven into the Town like cattle! Such I can assure your Excellency was the case last week!* BOA, İ. DH. 16662'ye göre Selanik'te 147 Hristiyan asker celp edilmişti.
- 116 Tarih-i Lütfi, c. 7, s. 74. Bkz. bölüm 3.3, s. 67.
- 117 Bkz. bölüm 5.1, s. 206.
- 118 BOA, İ. DH. 16662, 1 M 1269 (15 Ekim 1852) tarihli Hürpışta mazbatası; 5 M 1269 (19 Ekim 1852) tarihli Kolonya mazbatası; 17 M 1269 (31 Ekim 1852) tarihli Naslıç mazbatası. 1852 yılında her üç kaza Kesriye sancağına bağlıydı. Günümüzde bunlar Argos Orestikon (Yunanistan), Erseka (Arnavutluk) ve Neapolis (Yunanistan) adındaki yerlerdir.
- 119 BOA, İ. DH. 16662'de sürekli bu karara atuf yapılmaktadır, özellikle Meclis-i Bahriyenin 9 RA 1269 (21 Aralık 1852) tarihli mazbatasında bundan söz edilmektedir.
- 120 BOA, İ. DH. 16662, Hürpışta mazbatası, Kolonya mazbatası, Naslıç mazbatası.
- 121 BOA, İ. DH. 16662, Meclis-i Bahriye mazbatası.
- 122 Günümüzde Arnavutluk'ta bulunan Korçë.
- 123 BOA, İ. DH. 16662, asker celbi komisyonunun 21 M 1269 (4 Kasım 1852) tarihli ve Miralay Ethem, Eyalet Meclisi üyesi Mehmed Halid ve Manastır metropoliti Papaz İstoyçe imzalarını taşıyan tutanak (mazbata).
- 124 BOA, İ. DH. 16662, 11 S 1269 (24 Kasım 1852) tarihli arz-ı hal ve 20 S 1269 (3 Aralık 1852) tarihli arz-ı hal. Dilekçenin altında "kazaha-yı merkume ahali-i reaya-yı fakir-i fukara kulları" yazısı var-

- dır. Metinde söz edilen "çocuklar" 14-20 yaş arasındadır: 7 "çocuk" 14 yaşında, 6 "çocuk" 15 yaşında, 2 "çocuk" 16 yaşında, 5 "çocuk" 17 yaşında, 3 "çocuk" 18 yaşında, 2 "çocuk" 19 yaşında ve 9 "çocuk" 20 yaşındadır, bkz. İ. DH. 16662, ekteki pusula.
- 125 BOA, İ. DH. 16662, Meclis-i Bahriye mazbatası: (...) bazı muteberan-ı millet ve sair söz sahipleri-nin evlatlarına kur'a isabet ederek bu hususa henüz alışmadıkları cihetle vermemek (istemekte-dirler)."
- 126 BOA, İ. DH. 16662, MVL'nin Mahmud Paşadan Kesriye olayı hakkındaki görüşünü bildirmesi ri-cası, 23 S 1269 (6 Aralık 1852), ve Mahmud Paşanın 10 RA 1269 (22 Aralık 1852) tarihli derkenar cevabı. Mahmud Paşa, Ekim 1852'den Aralık 1853'e kadar kaptan-ı derya konumundaydı, Bkz. SO2, c. 3, s. 924.
- 127 BOA, İ. DH. 16662, Ömer Lütfi Paşanın 24 M 1269 (7 Kasım 1852) tarihli yazısı. Ömer Lütfi Pa-şa Haziran 1849 tarihinden itibaren Rumeli ordusu müşiri (orgeneral) konumundaydı. Bkz. SO2, c. 4, s. 1322-3.
- 128 Bu durum birkaç yıl sonra değişti; bkz. bölüm 5.4.1.
- 129 Ne Meclis-i Bahriye ne de MVL böyle bir ilişkinin varlığını belirtmektedir. Patriklerin bakış açısı hakkındaki belgeler çok az bilgi vermektedir. Rumeli kaymakamı ile Manastır metropoliti arasın-da geçen bir konuşma sırasında, kolektif askerlik bedeli vergisi konusu, kim olduğu belirtilmeyen bir kişi tarafından gündeme getirilmiştir. BOA, İ. DH. 16662, MVL mazbatası: Amele taburunda ve marangoz ve iplikhanede istihdam olundukları halde vergi-yi reayaya bil-ilave başkaca istihsal kılınmak üzere yerlerine münasip miktar bedel alınması (gerekir).
- 130 Bkz. bölüm 5.1, s. 206.
- 131 BOA, İ. DH. 16662, 10 RA 1269 (22 Aralık 1852) tarihli Meclis-i Bahriye mazbatası ve kaptan-ı derya Mahmud Paşanın mektubu.
- 132 Bkz. bölüm 5.2., s. 223. Halil Mehmed Rif'at Paşa 20 Temmuz 1847'den 22 Mart 1848'e kadar kaptan-ı derya konumundaydı. 1834 yılında Sultan II. Mahmud'un kızlarından biri olan Sâliha Sultan ile evlenmişti. Bkz. SO2, c. 2, s. 580-581.
- 133 Söz konusu yortu, Meryem'in göğre çıkışını kutlama yortusu (15 Ağustos) olabilir.
- 134 BOA, İ. Mes. Müh. 363, Halil Rif'at Paşanın 19 N 1263 (31 Ağustos 1847) tarihli layihası. Bu metnin transkripsiyonu Gülsoy 2000, s. 188-190'da da bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Gülsoy 2000, s. 42-46.
- 135 BOA, İ. Mes. Müh. 363, Halil Rif'at Paşanın layihası. Ayrıca bkz. Gülsoy 2000, s. 44. Selanik'te-ki Britanya konsolosu Charles Blunt da bu olaydan söz etmektedir. PRO, FO 195-293, vk. 197b, Blunt'tan Cowley'e, 15 Eylül 1847: *When the Greek Arch Bishop of Salonica paid his visit for the Be-irram to the Capudan Pasha on Saturday last His Highness requested that two Greek priests should be sent round to the ships of the Squadron to perform divine service for the Christian sailors on board. The Capudan Pasha at the same time told the Bishop that he had written to Constantinople to request that priests might be appointed to the fleet for the benefit of Christian sailors!*
- 136 BOA, İ. Mes. Müh. 363, Halil Rif'at Paşanın layihası. Bkz. Gülsoy 2000, s. 44.
- 137 BOA, İ. Mes. Müh. 363, 4 L 1263 (15 Eylül 1847) tarihli arz tezkiresi, 7 L 1263 (18 Eylül 1847) ta-rihli irade. Bkz. Gülsoy 2000, s. 45.
- 138 Bu metin biçim bakımından bir fetva değildir.
- 139 Bu ifadeyle Hristiyan ayini kastedilmektedir.

- 140 BOA, İ. Mes. Müh. 364, şeyhülislamın 23 İ. 1263 (4 Ekim 1847) tarihli tezkiresi. Bu metnin transkripsiyonu Gülsoy 2000, s. 191'de bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Gülsoy 2000, s. 45, ve kilise inşası veya İslami olmayan ibadet yerlerinin inşası hk. genel bilgi için bkz. Cahen: "Dhimma," El2, c. 2, s. 227-231; Troupeau: "Kanisa," El2, c. 4, s. 545-6. Ayrıca bkz. *Multakâ l-Abhur* 1268, s. III, ve *Aziye* 1315, s. 316.
- 141 Kaptan-ı derya yerinde bulunmadığı zaman kendisine vekalet eden kişi.
- 142 PRO, FO 195-293, 199a-202a, Blunt'tan Crowley'e, 22 Eylül 1847 tarihli mektup: *My Lord, I had the honour to report to your Lordship, in my last despatch, dated the 15th Instant that the Capudan Pasha had directed the Arch Bishop of Salonica to send Priests on board the vessels of the Turkish fleet in this Port, to perform Divine Service to the Christian Sailors! I have now the opportunity to acquainting your Lordship with a further evidence of tolerance of the part of His Highness Halil Pasha. Before his departure from Salonica the Capudan Pasha ordered the Petrona Bey to send for the Arch Bishop of Salonica and to tell him, that his Tent, (which was pitched with others at Behchira in sight of the Fleet) was at his service, to be converted into a temporary chapel for the Christian Sailors, where they might be also both confessed and receive the Sacrament.*
- On Saturday the 18th Instant the Arch Deacon with two priests went on board the Flag Ship, and were shortly after sent in a boat with Tables and Chairs, belonging to the ship, together with extra hands to place the Capudan Pasha's tent as the Deacon might direct. I was on the spot when the Deacon landed and cannot but express my admiration at the willing and cheerful manner, in which both the Turkish Officers and Sailors worked to convert the tent in a temporary Chapel!*
- On Sunday the 19th Instant at daylight, about 250 of the Christian Sailors together with the Captains and other officers of the ships to which they belonged, were landed, and about half an hour after sun rise, the Arch Bishop of Salonica put on his robes and commenced the service; the most strict order was observed throughout, although there were crowds of Turkish petty Officers and Sailors, no single observation was made casting the least reflection upon the Christian service. I remained in the Tent with the Flag Captain of the Petrona Bey, till the service was over, and was afterwards in the Petron's Tent when the Arch Bishop entered after the service was concluded, when I heard him complimented by all the officers present for the very appropriate discourse he had delivered on the occasion.*
- The same service was performed on Monday the 20th Instant, it being one of the Festivals of the Oriental Church.*
- Without wishing to appear to proffer my humble opinion to your Lordship, as to the good policy of the Capudan-Pasha by this act of tolerance, still I will venture the expression of a hope, that it will make a very salutary impression upon the fanatical authorities of Salonica, who invariably treat the Arch Bishop with marked disrespect, much I must however say, is owing to his own conduct, for had he spirit enough to uphold the dignity of his situation as head of the Oriental Church in this Pashalik, the Bays would dare, I will say, to insult him.*
- 143 PRO, FO 195-293, çeşitli yerlerde.
- 144 BOA, İ. Mes. Müh. 366: Lord Palmerston'un 13 Eylül 1847 tarihli mektubunun Osmanlıca çevirisi.
- 145 SO2, c. 2, s. 581.
- 146 Bkz. BOA, İ. Mes. Müh. 365, 8 ZA 1263 (18 Ekim 1847) tarihli arz tezkiresi. Metnin transkripsiyonu: Gülsoy 2000, s. 208.

- 147 Bkz. bölüm 5.2, s. 214.
- 148 "İdare-i Hükümetin Bazı Kavaid-i Esasiesini Mutazammın Rifat Paşa Merhumun Kaleme aldığı Risale," *Müntahabat-ı Âsar*, c. II, s. 47-8.
- 149 "İdare-i Hükümetin Bazı Kavaid-i Esasiesini Mutazammın Rifat Paşa Merhumun Kaleme Aldığı Risale," *Müntahabat-ı Âsar*, c. II, s. 47: İdare-i Mülk-ü tebaa iki suretin biriyle hâsıl ve müyesser olur. Biri tebaayı hoşnut etmek ve diğeri halkı ihafe ederek taht-ı cebirde tutmak usulüdür.
- 150 Bkz. bölüm 4.1, s. 98.
- 151 Naili Mustafa Paşa hk. bkz. SO2, c. 4, s. 1224.
- 152 BOA, I. HR. 5001, 2 M 1270 (5 Ekim 1853) tarihli arz tezkiresi. Bu belgeden *Tarih-i Lutfi*, c. 9 s. 87'de de söz edilmektedir. Fakat ifade biçimi çok açık değildir. Olayın geçtiği diplomatik ortamın koşulları hk. bkz. Anderson 1966, s. 127-8.
- 153 Kırım savaşından önceki arılaşmazlık hk. bkz. Anderson 1966, s. 114-128.
- 154 Gülsoy 2000, s. 55'te mesele böyle değerlendirilmektedir.
- 155 TV 523, 26 Ş 1271 (14 Mayıs 1855), s. 1-2. Aynı konu hk. bkz. Gülsoy 2000, s. 58. Metnin transkripsiyonu için bkz. Gülsoy 2000, s. 191-194.
- 156 TV 523, s. 1: (...) vatan-ı umuminin hizmet-i muhafazası cümlelerin müteretteb zimmeti olmağla (...).
- 157 "Silâhşorlukla ülfeti" ifadesi, kahramanlık ve savaş becerisine sahip olmak anlamına da gelebilir.
- 158 Bkz. bölüm 5.2, s. 226.
- 159 TV 523, s. 1. Aşağıdaki ifade biçiminden bu anlam çıkarılmaktadır: *Ber vech-i muharrer saltanat-ı seniyenin hizmet-i celile-i askeriyesi kaffe-i tebaa-ı şahanenin vazai-fî müterettibelerinden olduğu halde ehl-i İslâmdan olmayan sunuf-ı tebaa-ı şahane bu hizmette bulunmayıp anlardan umum vergiden baş-ka cizye namıyla bir vergi-yi mahsus alınır idi bundan sonra sunuf-ı merkume dahi devlet-i Âliyenin tayin edeceği miktarda olarak hisse-i askeriye vereceklerdir.*
- 160 Bkz. bölüm 4.1, s. 112, ya da TV 191, 17 ZA 1255 (22 Ocak 1840), s. 2, ve TV 192, 26 ZA 1255 (31 Ocak 1840), s. 3-4.
- 161 Bkz. bölüm 5, s. 238.
- 162 Gülsoy 2000, s. 13-4. İlkincil kaynakçada askerlik hizmeti yerine yapılan ödeme için cizye veya harağ adlandırmasına çok rastlanmaktadır. Örneğin bkz. Davison 1963, s. 53, ve orada adı geçen kaynakça.
- 163 Gülsoy 2000, s. 13'te Abu Yusuf'un (ölüm 182/798) *Kitab el-Harac* adlı eserine atıf yapılmaktadır. Türkçe çevirisi: Ali Özbek, İstanbul 1973, s. 200-206. Arapça baskısı, Bulak 1302, s. 73, ve İngilizce çevirisi Ben Shemesh 1969, c. 3, s. 87, ile uyumlu olduğu varsayılmaktadır. Yazar hakkında bilgi için bkz. El2, c.1, s. 164.
- 164 Kudâma b. Ca'far: *Kitâb al-Harâc va-Sinâ'at al-kitâba*, s. 180-181:
- وكتب عمر بن الخطاب إلى أمراء الأجناد ألا يقتلوا إلا من قتلهم ولا يقتلوا النساء ولا الصبيان ثم أمرهم بعد ذلك ألا يضربوا الجزية إلا على من جرت عليه المواسي ⑤ وعن النبي صلى الله عليه وآله في غير وجه من الحديث أنه نهى عن قتل الذرية من النساء والصبيان لدل جميع ذلك على أن الجزية إنما أوجبت على من كان القتل عليه واجبا لكف بها عن قتله
- 165 Ben Shemesh 1969 c. 3, s. 87.

- 166 Ben Shemesh 1969, c. 3, s. 20-21'de "to punish, to compensate" anlamına gelen "czy" yerine "cz'" (ja) kökünden söz edilmesi yanlıdır.
- 167 *Mulakâ l- Abhur* 1268, s. 111-2. Ayrıca bkz. Aziziye 1315, s. 315-6.
- 168 Suret 9, "et-Tevbe," ayet 29.
- 169 *Mevkufat* 1256, c. 1, s. 352.
- 170 DİA, c. 8, s. 42-45, özellikle bkz. s. 42. Ayrıca cizyenin teorisi hk. bkz. Kruse 1979, s. 116-129.
- 171 Örneğin zimmiler bir düşman saldırısı sırasında evlerini, arazilerini terk etmek zorunda kaldıklarında, zararlarının telafisi (tazminat; zarar özentisi; karşılık) için kendilerinden cizye alınmazdı; bkz. İnalçık: "Dijizya. Ottoman," El2, c. 2, s. 565.
- Kırım savaşıdan sonra da buna benzer savaş tazminatı ödenmiştir. Kars ve Silistre şehirleri ahalisi (Müslümanlar ve gayrimüslimler) Kırım savaşıdan sonra çok zarara uğramış olduklarından üç yıl boyunca vergiden muaf tutuldular ve buralardan asker celbi yapılmadı; BOA, l. DH. 21729, 2 RA 1272.
- 172 TV 523, 26 Ş 1271 (14 Mayıs 1855), s. 2: (...) sair sunuf-ı tebaa-ı şahanenin hizmet-i devlet ü vatan-da bulunmak i'tibar ve şanından hissemend olmaları (...).
- 173 TV 523, s. 2. Vatan kelimesindeki çoğul takısı ilk bakışta şaşırtıcı olabilir. Fakat "padişahlarına" sözcüğüyle kıyaslanınca bu çoğul takısının isimle ilgili olmayıp, iyelik eki (3. çoğul şahıs) olduğu anlaşılır. Yani burada münferit kişilerin ayrı ayrı vatanlarına hizmet etmelerinden söz edilmemektedir. Zamir takısının, sayılmakta olan öğelerin birincisinde ve üçüncüsünde bulunmasının çeşitli nedenleri olabilir. Bir yandan bu sıralama içinde padişahın üstün kişiliği vurgulanmış, öte yandan "devlet" ve "vatan" kavramları arasında daha sıkı bir bağlantı kurulmuştur.
- 174 Örneğin bkz. TV 534, 26 RA 1272 (6 Aralık 1855), s. 1: (...) *devlet ve vatanları uğruna feda-yı can edenleri dahi hiçbir vakit unutmıyub* (...) ifadesiyle bazı kişilere nişan verilmesi hakkında bir haber; TV 541, 26 Ş 1272 (2 Mayıs 1856), s. 1: (...) *umum tebaanın devlet ve vatanlarına sadakat ve muhabbetleri* (...) ifadesiyle Kırım savaşının bitmesi ve barış antlaşmasının yapılması hakkında haber.
- 175 Din ü devlet ve mülk ü millet ifadelerinin geleneksel kullanılışları hk. bkz. Aksan 1993, çeşitli yerlerde ve bölüm 4.1.2, s. 104
- 176 *Tezâkir*, c. 1, s. 67.
- 177 Bkz. TV 523, s. 1: Devletin yüksek görevlileri için kullanılan ifade: *erkân-ı mülk ü millet*; ve TV 527, 21 Ş 1271 (7 Temmuz 1855), s. 1: Savaşta ağır yaralanan bir subayın onurlandırılması vesilesiyle (...) *devlet ve milletin muzafferiyetini canına takdim eyledikten başka* (...) ifadesi.
- 178 Bkz. s. 229.
- 179 Bkz. Gülsoy 2000, s. 59, dipnot 1. Gülsoy'dan farklı olarak, görüşüme göre cizyenin iane-i askeriye olarak meşrulaştırılmasından önce, cizyeyi askerlikten muafiyetin bedeli şeklinde adlandırmak gerekiyordu; bkz. s. 246-247.
- 180 Meclis-i Tanzimat hk. bkz. Akyıldız 1993, s. 250-258, ve Findley 1980, s. 175. Findley'e göre MVL ile Meclis-i Tanzimatın görevleri arasındaki fark lojik olmaktan çok politiktir. Her iki kuruluşun görevleri arasında çok kesin bir sınır çekilmemiştir. Gene de Meclis-i Tanzimatın görevlerindeki ağırlık noktasının yasama yetkisi olduğu bellidir.
- 181 BOA, BEO, Vilâyet Gelen Giden Kayıt Defterleri, No. 672: Meclis-i Âli-yi Tanzimata takdim olunan tahrirat defteri, No. 1.

- 182 BOA, BEO, Vilâyet Gelen Giden Kayıt Defterleri, No. 672: Meclis-i Âli-yi Tanzimata takdim olunan tahrirat defteri, No. 1, s. 1.
- 183 BOA, BEO, Vilâyet Gelen Giden Kayıt Defterleri, No. 672: Meclis-i Âli-yi Tanzimata takdim olunan tahrirat defteri, No. 1, s. 2.
- 184 Gülsoy 2000, s. 60, Niş kentinden reayanın sınırı geçerek Sırbistan'a kaçtığına dair deliller vardır.
- 185 BOA, BEO, Vilâyet Gelen Giden Kayıt Defterleri, No. 672: Meclis-i Âli-yi Tanzimata takdim olunan tahrirat defteri, No. 1, s. 2.
- 186 Bu kayıtlardan önceki yazışmayı hesaba katarsak, listede kayıtlı yazışma ve Takvim-i Vekayi'deki makale çok kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Bu bakımdan aralarında bağlantı olması muhtemeldir.
- 187 Gülsoy 2000, s. 60'lık bilgi, BOA, A. MKT. UM. 199/90 ve Engelhardt: Türkiye ve Tanzimat, (Engelhardt [1882-1884]'ün Türkçe çevirisi), İstanbul 1328, s. 114'teki kayıtlara dayanmaktadır.
- 188 1856 tarihli Islahat fermanının metni: BOA, İ. Mahsus 245; *Takvim-i Vekayi* 539, 25 C 1272, s. 1-2; Düstur, İstanbul 1289, c. 1, s. 7-14. Ayrıca PRO, FO 1173, No. 213, 21 Şubat 1856, ek (Osmanlıca ve Fransızca metni); Kraelitz-Grteifenhorst 1919, s. 19-28 (Almanca çevirisi), Özyavuz 1997, s. 341-349 (Latin harfleriyle transkripsiyonu).
- 189 *Tezâkir*, c. 1, s. 67.
- 190 Kraelitz-Grteifenhorst'un sıralamasına göre 24 bölümlerden 12'si; bkz. Kraelitz-Grteifenhorst 1919, s. 19-30.
- 191 *Tezâkir*, c. 1, s. 67. Söz konusu kişiler Büyük Britanya elçisi Lord Stradford, Fransa elçisi Thouvenel ve Avusturya-Macaristan Elçisi Prokesch'tir; bkz. Davidson 1963, s. 53.
- 192 PRO, FO 424-9 (Confidential Print. For the use of the Foreign Office, April 1, 1856), s. 157-8, 30 Ocak 1856, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl Clarendon'a.
- 193 Antoine Edouard Thouvenel, Fransa'nın İstanbul'daki elçisi; bkz. Davidson 1963, s. 53.
- 194 Alexandre Florian, Comte de Walewski, Fransız devlet adamı, bkz. Anderson 1966, s. 435.
- 195 Burada kastedilen, Stratford de Redcliffe'in kısa süre önce Bab-ı Âli'ye gönderdiği, dini hakikat hakkında çok sert protesto notasıydı, PRO, FO 424-9, s. 154-5. Burada diklâmi çeken husus, elçinin Britanya egemenliği altındaki Müslümanları –en azından söz olarak– bir çeşit rehine olarak kullanmasıdır; *Hitherto the British Government has treated with similar liberality the millions of Musulman population brought under its rule in India, and it would deeply lament the necessity of adopting a less generous policy towards them.*
- 196 PRO, FO 424-9, s. 158: *Aucun sujet de Sa Majesté le sultan, a quelque culte qu'il appartienne, ne sera ni insulté ni molesté, encore moins persécuté ou puni a raison de ses opinions religieuses.* (Padişahın tebaasından hiçbirini, hangi dinden olursa olsun bundan böyle dini görüşlerinden ötürü hakaret görmeyecek, suçlanmayacak ve cezalandırılmayacaktır.)
- 197 PRO, FO 424-9, s. 158. *Vu que tout les cultes sont et seront librement pratiqués dans les Etats Ottomans, aucun sujet de Sa Majesté le Sultan ne sera gêné dans l'exercice de la religion qu'il professe, et ne sera en aucune manière inquiété a cet égard. Personne ne pourra être contraint a changer de religion.* (Osmanlı devletlerinde bütün ibadetler serbestçe uygulanmakta ve ilerde de uygulanacak olduğundan dolayı gelecekte de Sultanın tebaasından olan herkes kendi dinini uygulaması sırasında hiçbir şekilde rahatsız edilmeyecek ve bu bakımdan endişe duymayacak ve hiçbir kişi din değiştirmeye zorlanmayacaktır.)

198 PRO, FO 424-9, s. 157-8, Lord Stratford de Redcliffe'den Earl Clarendon'a 30 Ocak 1856 tarihli mektup: *Another long meeting of the Turkish Ministers and the three Representatives took place yesterday at Her Majesty's Embassy, and I am happy to say with every prospect of a successful issue. Another reference to the Council was found to the necessary on two points of the question of privileges and reforms, namely, those of religion and land.*

The Porte, as its Minister allege, is resolved that there shall be no more religious persecution in Turkey –no further effusion of blood in execution of judgement on account of religious opinions; but it is thought impossible for the Sultan either to abrogate the Mussulman law, or to make any public declaration sincerely willing to meet our wishes to the utmost of their power, but they entreat our forbearance, and urge that time and the progress of opinion will not fail to consummate the work of humanity. Observing that my Christian colleagues were not prepared to go the whole length with me and apprised by M. Thouvenel of his last unfavourable instruction from Count Walewski, I found myself under the necessity of either modifying my demand or delaying indefinitely the completion of the fourth point. I preferred the former course, as being the least inconvenient, and likely in the end to be attended with the smallest sacrifice. I therefore accepted the Porte's version of the clause relating to religious liberty, slightly amended, with the reserve of obtaining a separate answer to my official note on that subject which should incorporate the version previously adopted and amended by the three Representatives. Both these are enclosed herewith for your Lordship's information, the former marked A, the latter B.

With respect to the possession of land by foreigners, the Porte is unwilling to make so great a concession without some security against the interference of foreign protection in virtue of the Capitulations. Objections on this ground could only be made with friendly assurances and earnest exhortations. The Sultan's Ministers were reminded that on the question of land, as on that of religion, the establishment of a cordial sympathy between Turkey and Christendom was the main object of view, and that they would best consult their Sovereign's glory and the welfare of the Empire by declaring the principle at once with becoming frankness, and living such guards and securities as might be required for a friendly and honourable arrangement hereafter between the respective Powers.

Our conference broke up at a late hour with a mutual understanding that the Grand Vizier and Fuat Pasha would support the propositions, as modified, in discussion with their colleagues, and that a final decision should be taken and declared with the least practicable delay.

199 Davison 1963, s. 53.

200 PRO FO 424-9, s. 133-4, 151, 154-5 ve 166.

201 PRO, FO 424-9, s. 182-184, Brigadier (tuğgeneral) Mansfield'in Lord Stratford de Redcliffe'e yazdığı mektup, Pera, 2 Mart 1856.

202 PRO, FO 424-9, s. 183: *In time, the prejudices and differences which have hitherto been at the bottom of the hostility between them will be removed, according to all probability. This change is already largely in course in places where there is much development of commerce, and if we carefully consider the social result of the numerous projects, commercial and agricultural, which await but the termination to be carried into execution, we cannot but expect to see the same change in the remotest districts.*

Turkish Ministers with whom I have come into contact dwell complacently on the evidence given of this change in the places which have been more particularly affected by the presence of the European army. Such I take to be the aim of Your Excellency's policy, which has been so steadily pursued during a long

career, and has been, as far as legislation can ensure it, finally crowned with success in the late sweeping hattı-sheriff.

- 203 Davison 1963, s. 58, ve Gülsoy 2000, s. 62.
- 204 Layihanın metni *Tezâkir*, c. 1, s. 76-82'de bulunmaktadır. Bu konuda ayrıca bkz. Davison 1963, s. 55, ve Ortaylı 1995, s. 100.
- 205 Ortaylı 1995, s. 100.
- 206 2 Mayıs 1855-1 Kasım 1856 ikinci kez sadrazam olan Âli Mehmed Emin Paşa hk. bkz. SO2, c. 1, s. 269-270; 4 Mayıs 1855-1 Kasım 1856 Hariciye nazırı olan Fuad Mehmed Paşa hk. bkz. SO2, c. 2, s. 539-540. Bir yandan Âli Paşa ve Fuad Paşa arasında, öte yandan Mustafa Reşid Paşa ile rekabet hk. ayrıca bkz. Davison 1963, s. 81-84.
- 207 *Tezâkir*, c. 1, s. 78-79.
- 208 *Tezâkir*, c. 1, s. 79. Mustafa Reşid'in millet-i hâkime konusundaki görüşleri hk. bkz., bölüm 5.2, s. 226.
- 209 *Tezâkir*, c. 1, s. 79-80.
- 210 Bkz. bölüm 3.1., s. 43 ve bölüm 3.4., s. 74.
- 211 *Tezâkir*, c. 1, s. 80.
- 212 Bu kuruluş ve geleneği hk. bkz. Robinson: "Madjlis," Elz, c. 5, s. 1031-1082, ve Lewis: "Mashwara," Elz, c. 6, s. 724-725. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılda meşveret hk. bkz. Mardin 1962, s. 81, 134, 308-9, 376; ve Badry 1998, çeşitli yerlerde.
- 213 *Tezâkir*, c. 1, s. 80.
- 214 *Tezâkir*, c. 1, s. 71: Fakat itirazım Fermanın umuma değil bâzı mevaddınadır ve itiraz etmeğe da hi hakkım var.
- 215 *Tezâkir*, c. 1, s. 74.
- 216 Mustafa Reşid Paşanın layihasının orijinalini elde etmek mümkün olmadıysa da, Ahmed Cevdet'in eserinde, bu layihanın "suretini" aktardığı belirtilmektedir, *Tezâkir*, c. 1, s. 76. Bu belgenin büyük ölçüde otantik olduğu kanısındayım. Ahmet Cevdet, kelimesi kelimesine aktardığı kaynaklarda bazen kısaltmalar yapmıştır, örneğin Asakir-i Mansure kanunnamesinde olduğu gibi (bkz. dipnot 126, s. 298. Ama belgelerde tahrifat yaptığına dair delillere rastlamadım. Ayrıca Mustafa Reşid Paşanın kaleme aldığı diğer belgelerle bu layiha karşılaştırıldığında, gerek dil bakımından gerekse kanıtlama açısından çelişkilere rastlanmamaktadır.
- 217 *Tezâkir*, c. 1, s. 67-76. Söz konusu 10 numaralı tezkirede tarih kaydı yoktur, fakat bundan sonraki 11 numaralı tezkirede 12 Haziran 1294 (24 Haziran 1878) tarihi yazılıdır. Ahmet Cevdet'in bildirisinde hamisi olan Mustafa Reşid'in açıklamalarının etkisi fark edilmektedir.
- 218 Davison 1963, s. 52-61, Ortaylı 1995, s. 100-103, Bozkurt 1996b, s. 48-51. Askerlik yükümlülüğü meselesi Gülsoy 2000, 62-66'da incelenmiştir.
- 219 Meclis-i Âli-yi Tanzimat belgelerinin incelenememesi hk. bkz. dipnot 180, s. 346.
- 220 Davison 1963, s. 58-9; ve Ortaylı 1995, s. 102-106.
- 221 Belgeler genelde küçük torbalar içinde saklanırdı.
- 222 Bundan böyle her vesileyle İzmit metropolitenin bu sözleri tekrarlanmıştır, bkz. Davison 1963, s. 59, ve Ortaylı 1995, s. 103. Bu ifadede Engelhardt 1882, c. 1, s. 142'de de söz edilmiştir. Ortaylı'nın bu ifadeyi Fener Rum patriğine mal etmesi büyük bir olasılıkla yanlıdır, bkz. Davison 1963, s. 59, dipnot 24.

- 223 Davison 1963, s. 94, Gülsoy 2000, s. 63, Zürcher 1999, s. 88.
- 224 Bkz. s. 249
- 225 Buyruktu, sadrazamın emrini içeren belge.
- 226 BOA, Ayniyat 780, s. 38, Gurre ZA 1272 (4 Temmuz 1856).
- 227 BOA, Ayniyat 780, s. 38: Muhafaza-ı bilâd ve asayiş-i ibada mahsus olan hizmet-i askeriye, Mema-lik-i Mahruse-i Hazret-i Şahane'de bulunan kâffe-i sunuf-i tebaa-i Devlet-i Âliye'nin vazife-i umu-miyeleri olarak mukaddema ilân olunmuş[tur].
- 228 Zürcher 1999, s. 88: In reality there was very little enthusiasm for the idea on either side. (Gerçekte bu fikir her iki taraftan da pek coşkuyla karşılanmamıştı.)
- 229 Bkz. s. 245, *Takvim-i Vekayî*'de çıkan makale.
- 230 Bkz. örneğin *Multaqâ l-Abhur* 1268, s. III.
- 231 Gülsoy 2000, s. 63, ve Davison 1963, s. 94.
- 232 BOA, l. MMA 347, Meclis-i Tanzimatın 3 CA 1273 (30 Aralık 1856) tarihli mazbatası. Bu mazbata Meclis-i Tanzimat başkanı Mehmed Paşa ve diğer üyeler tarafından imzalanmıştır. Kıbrıslı Mehmed Paşa hk. bkz. SO2, c. 4, s. 1037-8. Meclis-i Mahsus veya Meclis-i Mahsus-ı Vükela, vezirlerin (bakanlar) oluşturduğu toplantıdır ve buna daha önceleri Meclis-i Hass-ı Vükela denirdi; bkz. Seyitdanlıoğlu 1999, s. 5-6, ve Akyıldız 1993, s. 179-185.
- 233 Bir daha 12.500 kişi için bedel tahsil edildiği anlamına gelmektedir. Bu konuda bkz. BOA, Ayniyat 780, s. 160, 20 C 1273 (12 Şubat 1857).
- 234 BOA, l. MMA 347, 19 Ca 1273 (15 Ocak 1857) tarihli arz tezkiresi.
- 235 BOA, l. MMA 347, arz tezkiresi: (...) *Hristiyanlarda asker istihdamı kararı dahi yalnız lafzda kalmamak için bunlardan bu sene neferat alınması dahi icab-ı maslahattan[dır].*
- 236 Ortaylı 1995, s. 100. Biyografik veriler için bkz. SO2, c. 5, s. 1384-5.
- 237 Kişiliği hk. bkz. SO2, c. 3, s. 956-7.
- 238 Damat Mehmed Ali Paşanın arz tezkiresinin aslı mevcut değildir, fakat sadrazamın arz tezkiresiy-le belgelenmiştir, BOA, l. MMA 347, 19 CA 1273.
- 239 Bu çatışma Kırım savaşının başlamasıyla birlikte ortaya çıkmış ve daha sonra devam etmiştir; bkz. *Tezâkir*, c. 1, s. 24-27.
- 240 BOA, l. MMA. 347, arz tezkiresi.
- 241 BOA, l. MMA, 347, 20 CA 1273 (16 Ocak 1857) tarihli irade.
- 242 Bu konu hk. bkz. en son Gülsoy 2000, s. 97-127.
- 243 Kur'a Kanunname-i Hümayunu 1286, s. 2, fasıl 1, madde 1.
- 244 Asakir-i Nizamiye-i Şahane'nin Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayun 1302 (maliye), s. 2-3, fasıl 1, madde 1.
- 245 Bu duruma örnek olarak, sadrazam mevkiinde bulunan kişilerin kısa aralıklarla değişmelerini gösterebiliriz, bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi 1995, s. 315-6.
- 246 Mustafa Reşid Paşa 23 Kasım 1854-2 Mayıs 1855 tarihleri arasında sadrazam mevkiindeydi. Damat Mehmed Ali Paşa ise, 2 Mayıs 1855-1 Kasım 1856 arasında sadrazamlık yaptı. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi 1995, s. 316.
- 247 *Tezâkir*, c. 1, s. 75. Mustafa Reşid, vatan ve millete muzır (zararlı) olacak şeyler veya vatan ve millete menfa'atlı zannettiğim keyfiyattan söz etmektedir. Kanımca millet kavramı Mustafa Reşid

için hâlâ tamamen dini bir karakter taşımaktadır. Bunu millet-i hâkime kavramına verdiği değerden anlıyoruz.

248 Askerlik görevinin dayandığı temel olarak Müslüman ve gayrimüslim toplulukların eşitliği fikri hk. bkz. Davison 1963, s. 45 ve 55, ve Gülsoy 2000, s. 60-63.

249 *Tezâkir*, c. 1, s. 81, Mustafa Reşid Paşanın layihası.

250 Akarlı 1978, s. 31-2.

251 Zürcher 1999, s. 88.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

Bab-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (Ayniyat)
Bab-ı Âli Evrak Odası Vilâyet Gelen Giden Defterleri
Bab-ı Asafl, Sadaret Mektubi Kalemi, Umum Vilâyat. (A. MKT. UM)
Cevdet Tasnifi, Askerî (Cevdet Askerî)
Hatt-ı Hümayun (H.H.)
İrade-i Dahiliye (İ. DH)
İrade-i Hariciye (İ. HR)
İrade-i Mesail-i Mühimme (İ. Mes. Müh.)
İrade-i Meclis-i Mahsus (İ. MMA)
İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL)
Kanunname-i Askerî Defterleri
Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD)
Mühimme-i Asakir Defterleri (Mühimme-i Asakir)
Mühimme-i Mektume Defterleri (Mühimme-i Mektume)

Public Record Office, London (PRO)

Foreign Office Papers (FO)

SÜRELİ YAYINLAR

Takvim-i Vekayi 1-544 (1247-1272 h.)

KAYNAK ESERLER

Ahlâk-ı Alâf. Kınalızade Ali. 3 cilt. Bulak 1248.
Akkirmanî'den Muntahab İrade-i Cüz'îye Risalesi. Süleyman Efendi. İstanbul 1283.
Asakir-i Berriye-i Şahane Ceza Kanunname-i Hümayunu. İstanbul, t. y. (Kitabın önsözüne göre Sultan Abdülaziz [1861-1876] dönemine aittir.)
Asakir-i Nizamiye-i Şahnenin Suret-i Ahzını Mübeyyin Kanunname-i Hümayunu. İstanbul 1302.
Asakir-i Redife-i Hazret-i Şahane Zâbitanına i'ta olunan ta'limat. İstanbul 1266.
Aziziye. Kars sancağı mutasarrıfı saadetli Emin Fehim Paşa'nın «Aziziye» ismiyle tesmiye cylediği Kuduri-i Şerif tercümesi. Emin Fehim. İstanbul 1315.
Ahmed Cevdet bkz. *Tarih-i Cevdet*; *Tarih-i Cevdet. Tertib-i Cedid*; *Ma'rûzât und Tezâkir*.
Ahmed Lütfi bkz. *Tarih-i Lûtfi ve Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi a Osmanlı Adâlet Düzeni*.

- Bahriye Nizamnâmesi 1849. Haz. Sabahettin Öksüz. Ankara 1996.
- Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839.* Helmut von Moltke. (Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten Bd. 8.) 6. Baskı. Berlin 1893.
- Dekayik-i Harbiye.* Mustafa Hami. Y. y. t. y. (Kitabın önsözüne göre Sultan Abdülaziz [1861-1876] dönemine aittir.)
- Durar al-Hukkâm fî Şarh Gurar al-Ahkâm.* Munlâ Husrav (Muhammad b. Farâmûz b. Ali). 2 cilt. İstanbul 1299. Kitapta Abu l-Ihlâs Hasan b. 'Ammâr al-Vafâ'î aş-Şurunbulâlî'nin haşiyesi bulunmaktadır.
- Düstur.* 4 cilt. İstanbul 1289-1295.
- Düstur-i Askerî.* İstanbul 1287.
- al-Fatâvâ al-'Âlamgiriya al-ma'rûfa bil-Fatâvâ al-Hindiya.* Zaynaddin b. Gazzâl b. Zaynaddin al-Malibârî. 6 cilt. Bulak 1310. Haşiyede Fahraddin al-Hasan b. Mansûr al-Uzcandi al-Fargânî Kadîhan'ın *al-Fatâvâ al-Hâniya (Fatâvâ Kadîhan)* adlı eseri ve Hâfızaddin Muhammad b. Muhammad al-Bazzâzî al-Karrârî'nin *Fatâvâ al-Bazzâziya* adlı eseri bulunmaktadır. (Tıpkıbasımlar Diyarbakır 1973 ve Beyrut 1986 tarihlerinde yapılmıştır.)
- Gûlzar-ı Fütuhât. Bir Görgü Tanışının Kalemiyle Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırışı.* Şirvânî Fatih Efendi. Ed. Mehmet Ali Beyhan. İstanbul 2001.
- Hûlâset el-Kelâm fî Redd el-Avam.* Koca Sekbanbaşı. Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Ms. or. oct. 3632.
- Hûlâset el-Kelâm fî Redd el-Avam.* Koca Sekbanbaşı'nın *Idare-i Devlet Hakkında Yazdığı Lâyiha'dır.* Koca Sekbanbaşı. İstanbul (1332). (Bkz. Koca Sekbanbaşı Risalesi.)
- İbn Haldun bkz. *Muqaddima ve Muqaddimah.*
- Kamus el-A'lâm. Tarih ve Coğrafya Lügatını ve Tabir-i Asahla Kâffe-i Esma-i Hassayı Camidir.* Dictionaire Universel d'Histoire et de Géographie. Şemseddin Sami. 6 Cilt. İstanbul 1306-1316.
- Kamus-ı Türkî.* Şemseddin Sami. İstanbul 1317.
- Kanunname-i Hümayun* 1262 ve 1272, bkz. *Kur'a Kanunname-i Hümayunu.*
- Kitâb al-Harâc.* Abu Yusuf Ya'kûb b. İbrâhîm. Bulak 1302.
- Kitâb al-Harâc va-Sinâ'at al-kitâba.* Book on Taxation and Official Correspondence. Qudâma b. Ğa'fer. Ed. Fuat Sezgin. Frankfurt a. M. 1986. (Köprülü Kütüphanesi 1076 elyazmanın tıpkıbasımı.)
- Kitâb Mu'cam al-Buldân.* Sihâb ad-Din Abu 'Abdallâh Yâqût b. 'Abdallâh. (Ed. Ferdinand Wüstenfeld.) 6 cilt. Leipzig 1924.
- Kitâb as-Siyâsa fî tadbîr ar-Riysa al-Ma'rûf bi-Sirr al-Asrâr.* Yanlış ve uydurma olarak Aristoteles'e atfedilmiştir (Pseudo-Aristoteles). 'Abdarrahmân Badawî (Haz.): *Al-Usul al-Yunânîya lin-Nazarîyât as-Siyâsiya fî l-İslâm.* Kahire 1954, s. 65-171.
- Koca Sekbanbaşı Risalesi.* (*Hûlâset el-Kelâm fî Redd el-Avam.*) Koca Sekbanbaşı. Ed. Abdullah Uçman. (İstanbul 1975.)
- Koçi Bey Risalesi.* Nizam-ı Devlete Mûteallik Göricele Koçi Bey'in Rabi Sultan Murad Han Gazî'ye Takdim Eylediği Risaledir. Göricele Koçi Bey. İstanbul 1303.
- Kur'a Kanunname-i Hümayunu.* İstanbul 1262.
- Kur'a kanunname-i Hümayunu.* İstanbul 1272.
- Kur'a kanunname-i Hümayunu.* İstanbul 1286.
- Kur'a kanunname-i Hümayunu.* İstanbul 1288.

- Layihâ-i Akif Paşa.* Akif Paşa. Österreichische Nationalbibliothek. H. O. 211.
- Layihâ-i İzzet Efendi.* Keçecizade Mehmed İzzet. Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Ms. or. oct. 3135.
- Macma' al-Anhur fî Şarh Multakâ l-Abhur.* 'Abdurrahmân b. Muhammad b. Sulaymân, Şeyhzade. 2 cilt. İstanbul 1273.
- Ma'rûzât.* Ahmed Cevdet. Haz. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul 1980.
- Mehmed Es'ad, Sahhafıarşeyhizade bkz. Üss-i Zafer ve Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi.
- Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı.* Ali Cevad. İstanbul 1313-1314.
- Mevkufât.* (Mülteka Tercümesi Mevkufât.) Mehmed Mevkufâtî. 2 cilt. İstanbul 1312. (Bulak 1256 ve İstanbul 1276 baskıları da kullanıldı.)
- Multakâ l-Abhur.* İbrahim b. Muhammad b. İbrahim al-Halabi. İstanbul 1268.
- Muqaddima.* (Prolegomenes d'Ebn-Khaldoun.) (Abu Zayd 'Abdurrahmân b. Muhammad) b. Haldun, Wali ad-Din. Ed. M. Quatremère. 3 cilt. Paris 1858.
- Müntahabat-ı Âsâr.* Sadık Rif'at. 11 cilt. Y. y. t. y.
- The Muqaddimah. An Introduction to History.* (Abu Zayd 'Abdurrahmân b. Muhammad b. Haldun, Wali ad-Din) Ibn Khaldûn. 3 cilt. Çev. Franz Rosenthal. London 1958.
- Netayic el-vukûat.* Mustafa Nuri. 4 cilt. İkinci basım. İstanbul 1327.
- Netayic ül-vukuat.* Mustafa Nuri. Ed. Neşet Çağatay. 2 cilt. İstanbul 1992.
- Nizâm al-Mulk bkz. *Siyâsatnâme ve Buch der Staatskunst Siyâsatnâme.*
- Osmanlı Müellifleri.* Mehmed Tahir, Bursalı. 3 cilt. İstanbul 1333-1342.
- Radd al-Muhtar 'alâ d-Durr al-Muhtâr.* Muhammad Armin b. 'Umar b. 'Abdul'aziz Ibn 'Abidin. 5 cilt. Bulak 1272.
- Risale-i Ahlâk.* Sadık Rif'at. İstanbul 1278.
- Risale-i Menazim-i Askeriye.* Mehmed Hüsrev. İstanbul 1262.
- Sadık Rif'at bkz. *Müntahabat-ı Âsâr ve Risale-i Ahlâk.*
- Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye.* Mehmed Süreyya. 4 cilt. İstanbul 1308-(1315).
- Sicill-i Osmanî.* Mehmed Süreyya. 6 cilt. İstanbul 1996. (SO2 olarak geçer.)
- Silâhdar Tarihi.* Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa. Ed. Ahmed Refik (Altnay). 2 cilt. İstanbul 1928.
- Siyâsatnâme yâ Siyar al-Mulk.* Abu 'Ali Hasan b. 'Ali Nizâm al-Mulk. Tahrir 1310.
- Siyâset-nâme.* Nizâmü'l-Mülk (Abu 'Ali Hasan Tûsî). Ed. Mehmet Altay Köymen. Ankara 1999.
- Şarh Kitâb as-Siyar al-Kabîr li-Muhammad b. al-Hasan aş-Şaybânî.* Muhammad b. Ahmad as-Sarahsî. 3 cilt. Kahire 1957-60.
- Tarih-i Ata.* Tayyazade Ataula Ahmed. 5 cilt. İstanbul (1291)-1293.
- Tarih-i Cevdet.* Vekâyi-i Devlet-i Aliye. Ahmed Cevdet. 12 cilt. İstanbul 1271-1301. (Tarih-i Cevdet olarak geçer.)
- Tarih-i Cevdet. Tertib-i Cedid.* Ahmed Cevdet. 12 cilt. İstanbul 1309. (Tarih-i Cevdet. Tertib-i Cedid olarak geçer.)
- Tarih-i Lûtfî.* Ahmed Lütfî. 8 cilt. İstanbul 1290-1328.
- Tarih-i Raşid.* Mehmed Raşid. 5 cilt. İstanbul 1282.
- Tarih-i Şanizade.* Mehmed Ataulah, Şanizade. 4 cilt. İstanbul 1284-(1291).
- Tercüme-i Dürer el-Hukkâm fî Şerh Gurur el-Ahkâm.* Molla Hüsrev (Muhammad b. Feramuz). 2 cilt. İstanbul 1258.

- Tercüme-i Şerh es-Siyer el-Kebir.* Ayntabi Mehmed Münib. İstanbul 1241.
- Tercüme-i Siyer el-Halebi.* Ahmed Asım. Bulak 1248.
- Tezâkir.* (Ahmed) Cevdet Paşa. (Haz. Cavid Baysun.) 4 cilt. Ankara 1953-1967.
- The Muqaddimah* bkz. *Muqaddimah.*
- Usul el-Hikem fi Nizam el-Ümem.* İbrahim Müteferrika. İstanbul 1144.
- Üss-i Zafer.* Sahhaflarşeyhizade Mehmed Es'ad. İstanbul 1243.
- Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi.* Ahmed Lütfi. (Haz. M. Münir Aktepe.) Cilt 9, İstanbul 1984. Cilt 10-15, Ankara 1988-1993.
- Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi.* (Tarih-i Esad.) Sahhaflarşeyhizade Mehmed Es'ad. Haz. Ziya Yilmazer. İstanbul 2000.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâretnâmesi.* Haz. Beynün Akyavaş. Ankara 1993.
- Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi.* Haz. Şevket Rado. İstanbul 1970.

İNCELEMELER

- Abd al-Bâkî, Muhammed Fuad: *al-Mu'cam al-Mufahras li-Alfaz al-Kur'an al-Karim.* Kahire 1364.
- Abou-El-Haj, Rifa'at A.: *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire. Sixteenth to Eighteenth Centuries.* New York 1991.
- Abu-Manneh, Butrus: "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century." *Die Welt des Islams* 22 (1982), s. 1-36.
- Abu-Manneh, Butrus: "The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa." *International Journal of Middle East Studies* 22 (1990), s. 257-274.
- Abu-Manneh, Butrus: "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript." *Die Welt des Islams* 34 (1994), s. 173-203.
- Akbal, Fazla: "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus." *Belleten* 15 (1951), s. 618-628.
- Akbayar, Nuri: *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü.* İstanbul 2001.
- Aksan, Virginia: "Ottoman Political Writing, 1768-1808." *International Journal of Middle East Studies* 25(1993), s. 53-69.
- Aksan, Virginia: *An Ottoman Statesman in War and Peace. Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783.* Leiden 1995. (Aksan 1995a olarak geçer.)
- Aksan, Virginia: "Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768-1774." *War and Society* 13 (1995), s. 1-14. (Aksan 1995b olarak geçer.)
- Aksan, Virginia: "Mutiny and the Eighteenth Century Ottoman Army." *Turkish Studies Association Bulletin* 20 (1998), s. 116-125. (Aksan 1998a olarak geçer.)
- Aksan, Virginia: "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-1774 Russo-Ottoman War." *War in History* 5 (1998), s. 23-36. (Aksan 1998b olarak geçer.)
- Aksan, Virginia: "Locating the Ottomans Among Early Modern Empires." *Journal of Early Modern History* 2 (1999), s. 103-134. (Aksan 1999a olarak geçer.)
- Aksan, Virginia: "Ottoman Military Recruitment Strategies in the Late Eighteenth Century." Erik J. Zürcher (haz.): *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925.* London ve New York 1999, s. 21-39. (Aksan 1999b olarak geçer.)

- Aksan, Virginia: "Ottoman War and Warfare 1453-1812." Jeremy Black: *War in the Early Modern World*. London 1999, s. 147-175. (Aksan 1999c olarak geçer.)
- Aksan, Virginia H.: *Ottoman Wars 1700-1870. An Empire Besieged*. Harlow 2007.
- Akyıldız, Ali: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*. İstanbul 1993.
- Amersfoort, Herman: "Der Untergang der Berufsarmee. Die Wehrpflicht im Spannungsfeld von Verfassung und Landesverteidigung 1813-1829." Roland G. Foerster (ed.): *Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*. München 1994, s. 181-191.
- Anderson, M.S.: *The Eastern question 1774-1923. A Study in International Relations*. New York 1966.
- Babinger, Franz: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig 1927.
- Badry, Roswitha: *Die Zeitgenössische Diskussion um den islamischen Beratungsgedanken (sûrb) unter dem besonderen Aspekt ideengeschichtlicher Kontinuitäten und Diskontinuitäten*. Freiburger Islamstudien 19. Stuttgart 1998.
- Barkey, Karen: *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca ve London 1994.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın 5. Ankara 1992.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın 26. Ankara 1995.
- Beckett, Ian : "The Amateur Military Tradition." David Chandler ve Ian Beckett (ed.): *The Oxford History of the British Army*. Oxford 1994, s. 385-398.
- Beldiceanu, Nicoara: *Le timar dans l'État ottoman (début XVIe-début XVIIe siècle)*. Wiesbaden 1980.
- Benedikt, Heinrich: *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval, 1675-1747*. Graz ve Köln 1959.
- Ben Shemesh, A.: *Taxation in Islam*. 3 cilt. Leiden ve London 1958-1969.
- Berger, Lutz: "Zur Problematik der späten Einführung des Buchdrucks in der islamischen Welt." Ulrich Marzolph (ed.): *Das gedruckte Buch im Vorderen Orient*. (Beiträge zur Sprach- und Kulturgeschichte des Orients 34.) Dortmund 2002, s. 15-28.
- Berkes, Niyazi: *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal 1964. [Yeni basım New York 1998.]
- Bernauer, W. F. A.: "Kogabeg's Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Grossen. Nach Wiener und St. Petersburger Handschriften." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 15 (1861), s. 272-332.
- Beydilli, Kemal: *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi*. İstanbul 1995.
- Birken, Andreas: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr. 13.) Wiesbaden 1976.
- Bozkurt, Gülnihâl: *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara 1996. (Bozkurt 1996a olarak geçer.)
- Bozkurt, Gülnihâl: *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi. Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*. Ankara 1996. (Bozkurt 1996b olarak geçer.)
- Braude, Benjamin ve Bernard Lewis: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. 2 cilt. New York ve London 1982.
- Brockelmann, Carl: *Geschichte der arabischen Litteratur*. 2 cilt ve 3 Supplement ("ek cilt"). Leiden 1937-1943.

- Bröckling, Ulrich: *Disziplin. Soziologie und Geschichte militärischer Gehorsamsproduktion*. München 1997.
- Bröckling, Ulrich ve Michael Sikora (ed.): *Armeen und ihre Deserteure. Vernachlässigte Kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit*. Göttingen 1998.
- Brummett, Palmira: "Classifying Ottoman Mutiny. The Act and Vision of Rebellion." *Turkish Studies Association Bulletin* 20 (1998), s. 91-107.
- Burroughs, Peter: "An Unreformed Army? 1815-1868." Chandler, David ve Ian Beckett (ed.): *The Oxford History of the British Army*. Oxford 1994. s. 161-186.
- Cezar, Mustafa: *Osmanlı Tarihinde Levend*. İstanbul 1965.
- Cezar, Yavuz: *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi. XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih*. Y. y. 1986.
- Chandler, David ve Ian Beckett (ed.): *The Oxford History of the British Army*. Oxford 1994.
- Clayer, Nathalie: "Note sur la Survivance du Système des Timâr dans la Région de Shkodër au Début du XXe Siècle." *Turcica* 29 (1997), s. 423-431.
- Conermann, Stephan: "Expansionspolitik im Zeichen des Aufgeklärten Absolutismus? Katharina II. und die Krimtataren." Eckhard Hübner, Jan Kusber ve Peter Nitsche (ed.): *Russland zur Zeit Katharinas II. Absolutismus – Aufklärung – Pragmatismus*. (Beiträge zur Geschichte Osteuropas 26.) Köln v. s. 1998, s. 337-359.
- Çadırcı, Musa: "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme." *Belleten* 34 (1970), s. 409-420.
- Çadırcı, Musa: "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8-12 (1970-1974), s. 63-75.
- Çadırcı, Musa: "Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedid Ortasının Teşkili ve «Nizâm-ı Cedid Askeri Kanunnamesi»." *Belleten* 36 (1972), s. 1-13.
- Çadırcı, Musa: "Osmanlı İmparatorluğunda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi. 1846 Tarihli Askerlik Kanunu." *Askeri Tarih Bülteni* 10 (1985), s. 59-75.
- Çataltepe, Sipahi: 19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu. İstanbul 1997.
- Davison, Roderic: *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton 1963.
- Dumont, Paul: "La Période des Tanzimât (1839-1878)." Robert Mantran (ed.): *Histoire de l'Empire Ottoman*. Paris 1989, s. 459-522.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. (Ed. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı.) 8 cilt. İstanbul 1993-1995. (DBİA olarak geçer.)
- Engelhardt, Ed.: *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des réformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*. 2 cilt. Paris 1882-1884.
- Encyclopaedia of Islam*. New Edition. 11 cilt. Leiden 1960-2005. (Elz olarak geçer.)
- Fahmy, Khaled: "The Nation and its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt." Erik Jan Zürcher (ed.): *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*. London ve New York 1999, s. 59-77.
- Fahmy, Khaled: *All the Pasha's Men. Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt*. Cambridge 1997.
- Faroqi, Suraiya: *Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources*. Cambridge 1999.

- Faruqi, Suraiya: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. München 2000.
- Findley, Carter V.: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*. Princeton 1980.
- Findley, Carter V.: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*. Princeton 1989.
- Finkel, Caroline: *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*. Wien 1988.
- Fleischer, Cornell H.: "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and «Ibn Khaldunism» in Sixteenth Century Ottoman Letters." *Journal of Asian and African Studies* 18 (1983), s. 198-220.
- Fleischer, Cornell H.: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton 1986.
- Flemming, Barbara: *Türkische Handschriften I. (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland XIII, 1.)* Wiesbaden 1968.
- Flügel, Gustav: *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien. Cilt 1-3*. Wien 1865-1867.
- Fodor, Pál: "Making a Living on the Frontiers. Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army." Géza Dávid ve Pál Fodor (ed.): *Ottomans, Hungarians, and the Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Leiden 2000.
- Foerster, Roland G. (ed.): *Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*. München 1994.
- Forster, Regula: *Das Geheimnis der Geheimnisse. Die arabischen und deutschen Fassungen des pseudo-aristotelischen Sirr al-Asrar/Secretum Secretorum*. Wissensliteratur im Mittelalter 43. Wiesbaden 2006.
- Frevert, Ute (ed.): *Militär und Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart 1997.
- Fuhrer, Hans Rudolf: "Das Schweizer System. Friedenssicherung und Selbstverteidigung im 19. und 20. Jahrhundert." Roland G. Foerster (ed.): *Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*. München 1994. s. 193-206.
- Gencer, Ali İhsan: *Bahriye'de Yapılan İslahât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*. İstanbul 1985.
- Gerber, Haim: *Islamic Law and Culture, 1600-1840*. Leiden 1999.
- Gökbilgin, Tayyib: *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 748.) İstanbul 1957.
- Gökçe, Hasan: "Bedir Khan Bey, der Emir von Cezire – Einer der letzten autonomen Kurdenfürsten des 19. Jahrhunderts." Hans-Lukas Kieser (ed.): *Kurdistan und Europa. Einblicke in die kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Zürich 1997, s. 77-112.
- Götz, Manfred: *Türkische Handschriften II. (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland XIII, 2.)* Wiesbaden 1968.
- Götz, Manfred: *Türkische Handschriften IV. (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland XIII, 4.)* Wiesbaden 1979.
- Gülsoy, Ufuk: *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ*. (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 132, Seri III, Sayı A, 36.) İstanbul 1993.
- Gülsoy, Ufuk: *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul 2000.

- Haberer, Gisela: *Die Aufstellung von Rediftruppen in der frühen Tanzimatzeit (nach osmanischem Quellenmaterial)*. Yayınlanmamış master tezi, München 1984.
- Halaoğlu, Yusuf: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmperatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara 1997.
- Harel, Yaron: "Jewish-Christian Relations in Aleppo as Background for the Jewish Response to the Events of October 1850." *International Journal of Middle East Studies* 30 (1998), s. 77-96.
- Has, Şükrü Selim: "The Use of Multaqb'l-Abhur in the Ottoman Madrasas and in Legal Scholarship." *Osmanlı Araştırmaları* 7-8, 1988, s. 393-418.
- Heinzelmann, Tobias: "Die Auflösung der Janitscharentruppen und ihre historischen Zusammenhänge: Sahhaflarşeyhizade Mehmed Esad Efendis Üss-i Zafer." *Asiatische Studien* 54 (2000), s. 653-675.
- Heinzelmann, Tobias: "Die Konstruktion eines osmanischen Patriotismus und die Entwicklung des Begriffs vatan in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts." In: Hans-Lukas Kieser (Hg.): *Aspects of the political Language in Turkey (19th-20th centuries)*. Istanbul 2002, s. 41-51.
- Hendrich, Béatrice: *Milla – millet – Nation: Von der Religionsgemeinschaft zur Nation? Über die Veränderung eines Wortes und die Wandlung eines Staates*. Frankfurt a. M. u. a. 2003.
- Herzog, Christoph: "The Beginnings of the Press in Iraq: Zevra." Anja Pistor-Hatam (ed.): *Amtsblatt, vilayet gazetesi und unabhängiges Journal: Die Anfänge der Presse im Nahen Osten*. Heidelberger Studien zur Geschichte des Modernen Vorderen Orients 27. Frankfurt a. M. 2001, s. 55-63.
- Heyd, Uriel: "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III. and Mahmud II." *Scripta Hierosolymitana* IX (1961), s. 63-96.
- Hickok, Michael Robert: *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*. (The Ottoman Empire and its Heritage 13.) Leiden 1997.
- Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Zweite Auflage. Cambridge 1992.
- Hurewitz, Jacob Coleman: *The Middle East and North Africa in World Politics. A Documentary Record*. 2. Aufl. New Haven 1975-1979.
- Hübner, Eckhard, Jan Kusber ve Peter Nitsche (ed.): *Russland zur Zeit Katharinas II. Absolutismus – Aufklärung – Pragmatismus*. (Beiträge zur Geschichte Osteuropas 26.) Köln v. s. 1998.
- Hütteroth, Wolf-Dieter: *Türkei*. (Wissenschaftliche Länderkunden 21.) Darmstadt 1982.
- Hütteroth, Wolf-Dieter ve Volker Höfeld: *Türkei*. (Wissenschaftliche Länderkunden.) Darmstadt 2002.
- Imber, Colin: *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*. Basingstroke v. s. 2002.
- İnalçık, Halil: "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700." *Archivum Ottomanicum* VI (1980), s. 283-337.
- İnalçık, Halil: "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu." *Belleten* 28 (1964), s. 604-622.
- İnalçık, Halil: "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri." *Belleten* 28 (1964), s. 623-690.
- İnalçık, Halil: "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600." Halil İnalçık ve Donald Quataert (ed.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge 1994.
- İnalçık, Halil ve Donald Quataert (ed.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge 1994.
- İskit, Server: *Amme Efkârı ve İlk Gazetelerimiz*. İstanbul 1959.

- İslâm Ansiklopedisi*. Ed. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. 13 cilt. İstanbul 1941-1986. (İA olarak geçer.)
- Jennings, R.C.: "Firearms, Bandits, and Gun-Control: Some Evidence on Ottoman Policy Towards Firearms in the Possession of Reaya. From Judicial Records of Kayseri, 1600-1627." *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), s. 339-358.
- Jorga, Nicolae: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 5 cilt. Gotha 1908-1913. (Tıpkıbasım Wiesbaden 1990.)
- Kafadar, Cernel: *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*. Berkley v. s. 1995.
- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*. Ankara 1943.
- Karal, Enver Ziya: "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Bahın Etkisi." *Belleten* 28 (1964), s. 581-601.
- Karal, Enver Ziya: "Ragıp Efendi'nin ıslâhat lâyihası." *Tarih Vesikaları* 5 (1942), s. 356-368.
- Karal, Enver Ziya: "Nizâm-ı Cedid'e dair lâyhalar." *Tarih Vesikaları* 6 (1942), s. 414-425; 8 (1942), s. 104-111; 11 (1943), s. 342-351; 12 (1943), s. 424-432.
- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*. 5. cilt: Nizâm-ı cedid ve Tanzimat Devirleri. Ankara 1947.
- Karpat, H. Kemal: *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*. Madison 1985.
- Kaynar, Reşat: *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara 1954.
- Király, Béla K. ve Gunther E. Rothenberg: *War and Society in East Central Europe. Special Topics and Generalizations on the 18th and 19th Centuries*. (Brooklyn College Studies on Society in Change No. 10.) New York 1979.
- Koloğlu, Orhan: *İlk Gazete İlk Polemik. Vekayi-i Misriye'nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi Tartışması*. Ankara 1989.
- Koloğlu, Orhan: *Takvimi Vekayi. Türk Basınında 150 yıl, 1831-1981*. Ankara, t. y.
- Kraelitz-Greifendorst, Friedrich von: *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches*. (Osten und Orient. 4. Reihe, 1. Abteilung, 1. Heft.) Wien 1919.
- Krawietz, Birgit: *Die Hurma. Schariatrechtlicher Schutz vor Eingriffen in die körperliche Unversehrtheit nach arabischen Fatawas des 20. Jahrhunderts*. (Schriften zur Rechtstheorie 145.) Berlin 1991.
- Krawietz, Brigit: *Hierarchie der Rechtsquellen im tradierten sunnitischen Islam*. (Schriften zur Rechtstheorie 208) Berlin 2002.
- Kreiser, Klaus: "An Unpublished Ottoman Manuscript on the Yemen in 1849: Mustafa Hbmi's: Sevkü'l-asker'l-cedid der 'ahd-i Sultân Mecid." *Arabian Studies* VII (1985), s. 161-186.
- Kreiser, Klaus: *Istanbul*. Ein historisch-literarischer Stadtführer. München 2001.
- Krumeich, Gerd: "Zur Entwicklung der «nation armée» in Frankreich bis zum Ersten Weltkrieg." Roland G. Foerster (ed.): *Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*. München 1994, s. 133-145.
- Kruse, Hans: "Die Begründung der islamischen Völkerrechtslehre. Muhammad as-Saibni - 'Hugo Grotius der Moslimen'." *Saeculum* 5 (1954), s. 221-241.
- Kruse, Hans: *Islamische Völkerrechtslehre*. Bochum 1979.
- Krüger, Hilmar: *Fetwa und Siyar. Zur internationalrechtlichen Gutachtenpraxis der osmanischen Şeyh ül-İslâm vom 17. bis 19. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung des «Behcet ül-Fetâvâ»*. Wiesbaden 1978.
- Kunt, Metin İ.: "Transformation of Zimmi into Askeri." Braude, Benjamin ve Bernhard Lewis:

- Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society. c. 1. New York ve London 1982, s. 55-67.
- Kunt, Metin İ.: *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*. New York 1983.
- Kuran, Ercüment: "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa (1807-1857)." VIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara 11-15 Ekim 1976. Kongreye Sunulan Bildiriler. 2nci cilt. Ankara 1981, s. 1449-1453.
- Kutluoğlu, Muhammed H.: *The Egyptian Question (1831-1841)*. İstanbul 1998.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu. Redif-i Asâkir-i Mansûre." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 12 (1981-1982), s. 127-158.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul 1994.
- Lambert, Nicole ve Jörg Scheuerbrandt: *Das Militärdiplom. Quelle zur römischen Armee und zum Urkundenwesen*. Stuttgart 2002.
- Lane, Edward William: *An Arabic-English Lexicon (...)*. 8 cilt. Edinburgh 1863-1893.
- Levy, Avigdor: *The Military Policy of Sultan Mahmud II. 1808-1839*. Yayınlanmamış doktora tezi, Cambridge, Mass. 1968.
- Levy, Avigdor: "The Ottoman Ulema and the Military Reforms." *Asian and African Studies* 7 (1971), s. 13-39.
- Levy, Avigdor: "Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the 18th Century." *Middle East Journal* 18 (1982), s. 227-249.
- Lewis, Bernard: *The Emergence of Modern Turkey*. London v. s. 1961.
- Lewis, Bernard: *The Middle East and the West*. 2nci basım. Bloomington 1965.
- Lewis, Bernard: *Race and Color in Islam*. New York v. s. 1971.
- Lewis, Bernard: *The Political Language of Islam*. Chicago ve London 1988.
- Lewis, Bernard: "Watan." Jehuda Reinharz ve George L. Mosse (ed.): *The Impact of Western Nationalisms. Essays Dedicated to Walter Z. Laqueur on the Occasion of his 70th Birthday*. London 1992, s. 169-179.
- Lewis bkz. Braude ve Lewis.
- Majer, Hans Georg: "Albaner und Bosnier in der osmanischen Armee. Ein Faktor der Reichsintegration im 17. und 18. Jahrhundert." Klaus-Detlev Grothusen (ed.): *Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart. Beiträge des Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum V. Internationalen Südosteuropa-Kongreß der Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Belgrad, 11.-17. September 1984*. Göttingen 1984. (Majer 1984a olarak geçer.)
- Majer, Hans Georg (ed.): *Das osmanische «Registerbuch der Beschwerden» (Şikâyet Defteri) von 1675. Österreichische Nationalbibliothek Cod. Mixt. 683. Bd. 1. Einleitung, Reproduktion des Textes, Geographische Indices*. Wien 1984. (Majer 1984b olarak geçer.)
- Mantran, Robert: "Les Débuts de la Question d'Orient (1774-1839)." Robert Mantran (ed.): *Histoire de l'Empire Ottoman*. Paris 1989, s. 421-458.
- Mardin, Şerif: *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. Princeton 1962.
- Marufoğlu, Sinan: *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1831-1914*. İstanbul 1998.
- Marzolph, Ulrich (ed.): *Das gedruckte Buch im Vorderen Orient. (Beiträge zur Sprach- und Kulturgeschichte des Orients 34.)* Dortmund 2002.

- Masters, Bruce: "The 1850 Events in Aleppo: An Aftershock of Syria's Incorporation into the Capitalist World System." *International Journal of Middle East Studies* 22 (1990), s. 3-20.
- Matuz, Josef: *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*. Darmstadt 1985.
- Ménage, V. L.: "Devshirme." El2, cilt 2, Leiden 1965, s. 210-212.
- Ménage, V. L.: "Some Notes on the Devshirme." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 29 (1966), s. 64-78.
- Ménage, V. L.: "Sidelights on the Devshirme from Idris and Sa'duddin." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 18 (1956), s. 181-183.
- Meninski, Franciscus A Mesignien: *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae (...)* *Lexicon Turcico-Arabico-Persicum (...)*. 3 cilt. Wien 1680. (Tıpkıbasım, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 27, ed. Mehmed Ölmez, İstanbul 2000.)
- Moltke bkz. Kaynaklar.
- Moreau, Odile: "Bosnian Resistance against Conscription in the Nineteenth Century." Erik Jan Zürcher (ed.): *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*. London ve New York 1999, s. 129-137.
- Mostrar, C.: *Dictionnaire Geographique de l'Empire Ottoman*. St. Petersburg 1873. (Tıpkıbasım İstanbul 1995.)
- Motzki, Harald: *Dimma und égalité. Die nichtmuslimischen Minderheiten Ägyptens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und die Expedition Bonapartes (1798-1801)*. (Studien zum Minderheitenproblem im Islam 5.) Bonn 1979.
- Murphey, Rhoads: *Ottoman Warfare 1500-1700*. London 1999.
- Neumann, Christoph K.: *Das indirekte Argument. Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittelt der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşa Ta'rih*. Münster ve Hamburg 1994.
- Neumann, Christoph K.: "Das kurze 18. Jahrhundert." Klaus Kreiser ve Christoph K. Neumann: *Kleine Geschichte der Türkei*. Stuttgart 2003.
- Oğuzoğlu, Yusuf: *Osmanlı Devlet Anlayışı*. İstanbul 2000.
- Orhonlu, Cengiz: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*. İstanbul 1987.
- Ortaylı, İlber: *İmparatorluğun en Uzun Yüzyılı*. İstanbul 1995.
- Ortaylı, İlber: "Reforms of Petrine Russia and the Ottoman Mind." *Journal of Turkish Studies* XI (1987), s. 45-48.
- Öz, Tahsin: "Selim III., Mustafa IV. ve Mahmud II. zamanlarına ait birkaç vesika." *Tarih Vesikaları* 1 (1941), s. 20-29.
- Özege, M. Seyfettin: *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. 5 cilt. İstanbul 1971-1979.
- Özyavuz, Tuncer: *Osmanlı-Türk Anayasaları. Sözlüklü*. Y. y. 1997.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. 1946 tarihli ilk baskısının tıpkıbasısı İstanbul 2004.
- Panzac, Daniel: "The Manning of the Ottoman Navy in the Heyday of Sail (1660-1850)." Erik J. Zürcher (ed.): *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*. London ve New York 1999, s. 41-57.
- Papoulia, Basilike: *Ursprung und Wesen der «Knabenlese» im Osmanischen Reich*. (Südosteuropäische Arbeiten 59.) München 1963.

- Parry, Vernon J (ohn) ve Malcolm Edward Yapp (ed.): *War, technology and society in the Middle East*. London 1975.
- Peters, Rudolph: *Jihad in Mediaeval and Modern Islam. The Chapter on Jihad from Averroes' Legal Handbook 'Bid'ayat al-Mudjtahid' and the Treatise 'Koran and Fighting' by the Late Shaykh al-Azhar, Mahmud Shaltut*. (Religious Texts Translation Series No. 5.) Leiden 1977.
- Peters, Rudolph: *Islam and Colonialism. The Doctrine of Jihad in Modern History*. (Religion and Society 20.) Den Haag v. s. 1979.
- Quataert, Donald: *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge 2000.
- Rebhan, Helga: *Geschichte und Funktion einiger politischer Termini im Arabischen des 19. Jahrhunderts (1798-1882)*. Wiesbaden 1986.
- Redhouse, James W.: *A Turkish and English Lexicon. Showing in English the Significations of the Turkish Terms*. Istanbul 1890.
- Redhouse *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*. Istanbul 1968.
- Reid, James J.: *Crisis of the Ottoman Empire. Prelude to collapse 1839-1878*. Stuttgart 2000.
- Römer, Claudia: "Quelques Remarques sur la Langue Journalistique Ottomane d'avant 1876 selon des Textes Tirés des Journaux *Takvim-i Vekayi*, *Ceride-i Havadis*, *Ruzname-i Ceride-i Havadis* et *Tasvir-i Efkar*." Hans-Lukas Kieser (ed.): *Aspects of the political Language in Turkey (19th-20th centuries)*. Istanbul 2002, s. 53-60.
- Rudolph, Ulrich: *Al-Moturidi und die sunnitische Schule in Samarkand*. Leiden 1997.
- Sabeve, Orlin: *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746). Yeniden Değerlendirme*. (Yazarın kendisi Bulgarcadan çevirmiştir.) İstanbul 2007.
- Saydam, Abdullah: "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet Usûlü." *Tarih ve Toplum* 28 (1997), s. 68-76.
- Scheben, Thomas: *Verwaltungsreform der frühen Tanzimatzeit. Gesetze, Maßnahmen, Auswirkungen. Von der Verkündung des Ediktes von Gülhane bis zum Ausbruch des Krimkrieges 1853*. Frankfurt 1991.
- Schnitter, Helmut: "Die überlieferte Defensionspflicht. Vorformen der allgemeinen Wehrpflicht in Deutschland." Roland G. Foerster (ed.): *Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*. München 1994, s. 30-37.
- Sertoğlu, Midhat: *Osmanlı Tarih Lügati*. İstanbul 1986.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet: *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. 2nci basım. Ankara 1999.
- Shaw, Stanford: "The Origins of Ottoman Military Reform." *Journal of Modern History* 37 (1965), s. 291-306.
- Shaw, Stanford: *Between Old and New*. Cambridge, Mass. 1971.
- Shaw, Stanford ve Ezel Kural Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2 cilt. Cambridge 1977.
- Sikora, Michael: "Desertion und nationale Mobilmachung. Militärische Verweigerung 1792-1813." Ulrich Bröckling ve Michael Sikora (ed.): *Armeen und ihre Deserteure. Vernachlässigte Kapitel einer Militärgeschichte der Neuzeit*. Göttingen 1998, s. 112-140.
- Sohrweide, Hanna: *Türkische Handschriften III. (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland XIII, 3.)* Wiesbaden 1974.

- Somel, Selçuk Akşın: *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908. Islamization, Autocracy and Discipline*. Leiden 2001.
- Steinbach, Udo: *Die Türkei im 20. Jahrhundert. Schwieriger Partner Europas*. Bergisch Gladbach 1996.
- Steuerwald, Karl: *Türkisch-Deutsches Wörterbuch*. Wiesbaden 1972.
- Stübig, Heinz: "Die Wehrverfassung Preußens in der Reformzeit. Wehrpflicht im Spannungsfeld von Restauration und Revolution 1815-1860." Roland G. Foerster (ed.): *Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung*. München 1994, s. 39-53.
- Sungu, İhsan: "Mahmud II.'nin İzzet Molla ve Asâkir-i Mansûre hakkında bir hattı." *Tarih Vesikaları* 3 (1941), s. 162-183.
- Şen, Adil: *İbrahim Müteferrika ve Usûlû'l-Hikem fî Nizâmî'l-Ümem*. Ankara 1995.
- Şirin, Veli: *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik*. İstanbul 2002.
- Tanör, Bülent: *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. 3. cilt. İstanbul 1996.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi: *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. 2. cilt. İstanbul 1956.
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Ed. Murat Belge v. s. 6 cilt. İstanbul 1985. (TCTA olarak geçer.)
- Thomas, Lewis V.: *A Study of Naima*. Ed. Norman Itzkowitz. New York 1972.
- Timur, Taner: *Osmanlı Kimliği*. Ankara 1998.
- Toderini, Giambatista: *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılık*. Ed. Şevket Rado. İstanbul 1990.
- Toledano, Ehud R.: *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression*. Princeton 1982.
- Türkay, Cevdet: *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*. İstanbul 1979.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. 8 cilt. İstanbul 1977-1990. (TDEA olarak geçer.)
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ed. Bekir Topaloğlu v. s., şimdilik 32 cilt. İstanbul 1988-2006. (DİA olarak geçer.)
- Unat, Faik Reşit: "Ahmed III. devrine ait bir ıslâhat tahriri." *Tarih Vesikaları* 2 (1941), s. 107-121.
- Ursinus, Michael: *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat. Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II. (1808-1839)*. (Islamkundliche Untersuchungen 74.) Berlin 1982.
- Ursinus, Michael: "Zur Diskussion um «millet» im Osmanischen Reich." In: *Südost-Forschungen* 48 (1989), s. 195-207.
- Ursinus, Michael: "Millet." El2, cilt 7, Leiden 1993, s. 61-64.
- Ursinus, Michael: *Quellen zur Geschichte des Osmanischen Reiches und ihre Interpretation*. (Analecta Isiana 7.) İstanbul 1994.
- Ursinus, Michael: "Die osmanischen Balkanprovinzen 1830-1840: Steuerreform als Modernisierungsinstrument." *Südost-Forschungen* 55 (1996), s. 129-160.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Âzamın Tahriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu." *Belleten* 18 (1954), s. 223-230.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*. 2 cilt. Ankara 1943. (Yeni basım 1988.)
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Ankara 1948 (Yeni basım 1988.)

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*. Ankara 1965. (Yeni basım 1988.)
- van Os, Nicole A. N. M.: "Taking Care of Soldiers' Families: The Ottoman State and the Muinsiz aile maaşı." Erik J. Zürcher (ed.): *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*. London ve New York 1999, s. 95-110.
- Veinstein, Gilles: "L'empire dans sa grandeur." Robert Mantran (ed.): *Histoire de l'Empire Ottoman*. Paris 1989, s. 159-226.
- Waterfield, G.: *Layard of Ninive*. London 1963.
- Wehr, Hans: *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*. Arabisch-Deutsch. 5inci basım. Wiesbaden 1985.
- Wensinck, J. A. v. s.: *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*. 8 cilt. Leiden 1936-1988.
- Wittek, Paul: "Devshirme and Şharî'a." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17 (1955), s. 271-278.
- Yaman, Talât Mümtaz: "Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı üzerine Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen bir emirname." *Tarih Vesikaları* 6 (1942), s. 426-429.
- Yapp M(alcolm) E(dward): "The Modernization of Middle Eastern Armies in the Nineteenth Century: A Comparative Study." Parry ve Yapp (ed.): *War, technology and society in the Middle East*. London 1975, s. 330-366.
- Yazıcı, Nesimi: *Takvim-i Vekayi. Belgeler*. Ankara 1983.
- Zürcher, Erik Jan: *Turkey. A Modern History*. London ve New York 1993.
- Zürcher, Erik Jan (ed.): *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*. London ve New York 1999.
- Zürcher, Erik Jan: "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice." Erik J. Zürcher (ed.): *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925*. London ve New York 1999, s. 79-94.

DİZİN

Ab

Abbas Paşa 60
Abbasiler 50
Abdullah Paşa (Sayda Valisi) 207-208
Abdurrahman b. Muhammed b. Sulaymân 46-47
Abdurraûf al-Munâvi 50
Abdülhamid I 45
Abdülhamid II 20
Abdülkerim Nadir Paşa (Ferik) 197
Abdülmeccid (Sultan) 91, 94, 96-97, 99, 103, 113, 141, 187, 228, 240, 244
Abdülvahab Efendi (Şeyhzade) 59
Abou-el-Haj 31
Abu Yusuf 246
Abu-Manneh 96-99, 110, 112
Adana 117, 134, 199-200, 249
Afrika eyaletleri 133
Ağa Kapısı 41
Ahmed Asım 48
Ahmed Bey (Miralay) 177
Ahmed Cevdet 20-21, 33-34, 230, 248, 250, 256
Ahmed Cevdet Paşa 53, 107
Ahmed III 31-32
Ahmed Lütfi Efendi 20, 54, 67, 69, 70, 77, 91-92, 135, 161-162, 167, 234-235, 262
Ahmed Paşa (Hassa Ordusu Mirlivası) 179
Ahmed Paşa (Humbaracı) 32
Ahmed Reşid (Şeyhzade, Konya Naibi) 65
Ahzab Savaşı 58
Akdağ Madeni 184
Akif Mehmet Paşa 20, 54-55, 57-58, 61, 106
Akka 117, 207
Akkerman Anlaşması 56
Akse 28, 30, 32, 37, 65
Alğehir 90
al-Halabi bkz. İbrahim al-Halabi
Ali Çelebi 186-188
Ali Efendi (Paris Elçisi, Morali) 106
Ali Hakkı (Debre Mütesellimi) 164-166

Ali Paşa (Mirliva) 178
Âli Paşa 254, 256, 260-261
Ali Ruza Efendi (Kadı Naibi) 180
Amasya 125, 126, 130, 191, 206
Anadolu Ordu-yı Hümayun 134
Ankara 90, 119, 206
Arabistan 126, 219, 226; bölgeleri 125; eyaletleri 133; Ordu-yı Hümayunu 134; ordusu 128
Araplar 48, 207-208, 226
Arif Efendi (Müsteşar) 141
Arif Hikmet Ahmed Bey (Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de görevli) 132
Arif Hikmet Efendi (Şeyhülislam) 240, 250
Aristoteles 13, 95
Arnavut(lar) 121-122, 163-165-166, 168-169, 208, 226, 253
Arnavutluk 24, 116, 118, 162, 167, 170-173, 175-177, 181, 183, 201, 226, 265
arz tezkiresi 114, 128, 136, 199, 222
Asakir-i Hassa 79
Asakir-i Mansure 16-17, 24, 43, 59, 62, 64-66, 69, 72-73, 76, 78-81, 121, 145, 163, 210, 218, 262, 266
Asakir-i Muntazama 67
Asakir-i Muntazama-i Şahane 86-87
Asakir-i Nizamiye 16, 17, 73, 79, 119, 130, 142, 166, 198, 201, 233, 264-265
Asakir-i Redife 16-17, 102, 130
Asım Efendi (Şeyhülislam) 141
asker-i muallim 45
askeriye sınıfı 30-31
aşiretler 112, 128
aş-Şaybani 215
Ataullah (Şanizade) 34
atlı sipahi birlikleri 23
Avlonya 118, 163-165, 171-172
Avusturya 219, 226
Avusturya-Macaristan 151
ayanlar 38
Aydn 90, 166, 177
Azmi Paşa 178

Ba **Baalbek** 201
Babıâli 41, 52, 68, 89, 97, 114, 118, 121, 160, 163, 166, 168-170, 175, 178, 193, 219, 232, 238-240, 242, 251-252, 258
Bağdat 86-88, 132
Balkanlar 23, 25, 29, 210, 216, 228
balıca 215-218, 220, 266; **bölükleri** 210; **neferatı** 214
Barkey, Karen 27
Basra Körfezi 219
başlıbozuk 17, 164, 169-171, 181, 196, 237-238, 265; **birlikleri** 89, 118, 163, 165, 175
Bayezid aşireti 129, 130
bedel 156-157, 159, 237, 244-245
bedel-i nakdi 158
bedel-i şahsî 158
Bedirhan (Kürt Emiri) 89, 193, 194
Bektaşî tarikâtı 49
Bektaşiler 52
Belgrad 125
Berat 118, 164
Berberiler 48
beylikçi 54
beytülmal-i Müslimin 41
Bezm-i Âlem 96
bid'at 50
Bilâd-ı Selâse 155, 258
Bizanslılar 49
Blunt, Charles 22, 60, 120-122, 124, 167, 169, 170, 174-175, 182, 233-235, 240, 242
Boğdan 56, 133-134, 209-210, 266
Bolu 82, 90, 134, 177
Bonneval (Kont) bkz. Ahmed Paşa (Humbaracı)
Bosna 23, 59, 126-128, 132-134
Boşnaklar 253
Bozok 90, 130
böl ve yönet politikası 198, 229, 231, 267
Britanya elçisi 121
Britanya İmparatorluğu 226
Britanya ordusu 73
Buhtan 89, 191-193
Bulgar 257

Bursa 90
Büyük Britanya 22, 54, 101, 151, 242, 267
Canik 134, 211
Canning, Stratford 121-122, 167
cebeli 23; **bedeliyesi** 30
Cebel-i Dürüz 204
Celâleddin Rumi 186-188
Cengiz Han 51
Ceride-i Havadis 244
cerrehor 26
Cezar 30
Cezayir 208, 226
cins 150
Cizre 89, 191-193
cizye 21, 47, 112, 212, 217, 220-222, 233, 238, 246-249, 258, 260-261, 267
cizyegûzar 58
Clarendon, Earl 251
Çadırcı 77
Çarşamba 232
Çerkez(ler) 157, 259
Çıldır eyaletleri 192
Çirmen eyaleti 134
Çorum 90, 130
Çorum-Kayseriye hattı 177
daire-i adalet 13, 95; **kavramı** 97
Dar-ı Şura-yı Askerî (DŞA) 88, 113-114, 127, 178, 184-187, 189, 191-192, 195-199, 202, 214, 216, 224-226, 228, 236
Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli 217-218
darülharb 47
darülslâm 28, 47, 57, 59, 99, 227
Davut Paşa Kışlası 141
Debre 165, 166, 169-171, 174, 181
Delvine 118, 163-164, 171
Demazadet Ordu-yı Hümayun 134
Devlet-i Âliye 37
Devlet-i Âliye-i Muhammediye 41

Ca

Ça

Da

devşirme 23-24
devşirme usulü 33
din ü devlet 107
Divrik 206
Diyarbakır 191-193
DŞA bkz. Dar-ı Şura-yı Askeri
Dubais-Crancé, Edmond 14
Dürzi(ler) 60, 227-228

Ed Edhem Bey (Miralay) 235
Edime 90, 118-119, 142, 177
Eflak 56, 133-134; ahalisi 35; prenslikleri 209
Ege Adaları 249
ehl-i islâm 107
Elbasan 118, 165
elbise-i nizamiye 80
Elviye-i Selâse 163, 171-172
Ernevililer 50
Emin Bey (Alay Eminî) 179
Endülüs 51
en-nefir al-'âmm 28
Ermeni(ler) 20, 207, 210, 214, 216-217, 219-221,
226, 231-232, 243-244, 253, 257
Erzurum 125-126, 192-193, 206, 232
esame 24, 41
eşkinici birlikleri 43, 66
Eşkinici Layihası 45, 48
Eşkinici neferatı 41
Eşkiniciyan 38; birlikleri 45
evlad-ı fatihan 26, 72, 120-121, 263
Eyüp 155

Fa farz-ı ayn 14, 46, 47
farz-ı kifaye 14, 28, 47
Fatmi(ler) 51
Fatih Efendi (Şirvanlı) 53
Fellahlar 208
ferikler 141
fıkah 22, 28, 34, 46-47, 50, 100, 102
Finkel 23
fitne 48

Fodor 25
Fransa 14, 31, 54, 101, 106, 135, 151, 267
Fransız Devrimi 14
Fuad Mehmed Paşa 55
Fuad Paşa 21
Fuad Paşa (Dahiliye Nazırı) 254, 256
Fusul-i Hall ü Akd ve Usul-i Harc ü Nakd 33

Galata 187; hallo 155; Mevlevihanesi 188
el-Gazali 97
Gelibolu 82, 134; kilisesi 239
Genç Osmanlılar 55
Gerger (kaza) 191
Girit 132, 171, 193, 198, 201, 202
Görice 171-172, 235-237
Göynük 128-129, 179
Gülhane fermânı 13-15, 19, 71-72, 78, 91-99, 101-
104, 106-107, 109-114, 118, 131-132, 137-138,
175-176, 212, 217, 222, 229, 233, 250, 262-
263, 265-267
Gülhane Hatt-ı Hümayunu bkz. Gülhane fermânı
Gülsoy 107-108
Gülzâr-ı Fütûhât 53
Gümüşhane 191

Haberer 83-84
Habsburg hanedanı 25, 31-32
Hacı Bayram 191
el-Haccâc 51
Haçlı şövalyeleri 51
Hafız Paşa 107, 218-222
Hafık 206
el-Hâkim (Fatmi Halifesi) 51
Halep 117, 127, 194, 200-201, 203; hadisesi 202
Hâlid (Şeyh) 96
Hâliyye tarikâtı 96
Halil Rif'at Paşa (Serasker, Damat) 73-74, 223,
228, 231, 239, 240, 243, 267
Hamîd Paşa (Erzurum Valisi) 192
Hamid 90, 119
Handjéri 106

hane 26, 152-153, 169, 172-173
 Haneî âlimler 28
 Haneî mezhebi 46, 100
 harb-ı adil 48
 Harput 86-88, 192
 Hasan Çelebi (kaza) 191
 Hassa Ordu-yı Hümâyunu 134
 hatt-ı hümâyün 139, 141-142
 Hatt-ı Hümâyün 97; Tasnifi 17-18
 Hatt-ı Şerif 91-92
 Havran 201
 Hayreddin Paşa (Ferik) 168-169
 Hazine-i Celile 116
 Hazine-i Evrak 114
 hendesehane 32
 Herakleios 57
 Hersek 134
 Heybeli Ada 162
 Heyd 43
 Hicaz ordusu 192
 Hindistan 226
 Hurpuşa 235-237
 Hüdavendigâr 42, 177, 203, 211
 Hülasat el-Kelâm fi Redd el-Avam 17, 21, 33-34, 50, 53, 221
 Hüseyin Paşa (Hüdavendigâr Valisi) 42
 Hüsrev (Molla) 29
 Hüsrev Mehmed Paşa (serasker) 79, 83

Ir Irak 86, 255; ordusu 192
 Islahat fermanı 15, 96, 248, 250, 252, 254, 256, 259, 267

la iane-i askeriye 246, 248-249, 257-258-260
 İbn al-Hâcib 152
 İbn Haldûn 13, 48, 53
 İbrahim Ağa (Uşaklı Yüzbaşı) 190
 İbrahim al-Halabî 22, 29, 46-47, 247
 İbrahim Müteferrika 21, 31-32, 49
 İbrahim Paşa (Mehmed Ali Paşa'nın oğlu) 59
 İbrahim Paşa (Sadrazam, Nevşehirli) 32

icma 43
 ihbariye 148
 ilmiye 151-152, 185; sınıfı 30
 iltizam 91, 105, 112
 İmadiye 86-87, 89
 imdad-ı seferiye 26
 İnalçık, Halil 26, 29, 94-95
 İnegöl 179
 İpsilanti, Alexander 209
 İradeler Tasnifi 18, 114
 İran 86
 İskenderun 127
 İstanbul 17, 64, 70, 90, 134, 141, 157, 161, 165, 171, 176, 179, 186, 196, 217, 265; ahali 155, 185; Başbakanlık Arşivi 17, 114, 179, 220; or-
 dusu 160
 istibdal 144, 204
 İstoyce (Papaz) 235
 İşkodra 118
 ittifak-ı ârâ 42
 İzmit 90
 İzzet Mehmed Paşa (Ankara Valisi Müşir) 214
 İzzet Paşa (Ferik) 192

el-Kâdir-Billah 50
 Kafadar 23
 Kâfiye 152
 Kafesya 56, 59
 Kalkandelen 169, 182
 Kallimachi, Skarlat 209
 Kamus-i Türkî 82
 kanunname 19, 25, 62-64, 69, 70, 88, 154, 158, 187, 203, 262
 Kanunname-i Askeri Defterleri 19, 210
 kapıkulu ocakları 23-25
 Karahisar Şarkî 191
 Karal, Enver Ziya 92-95, 110
 Karaman (Konya) 65
 Karası 90
 Karlofça Anlaşması 28
 Karmatiler 51

KA

Karpat 71, 132-133
 Kars 192
 Kastamonu 82, 90, 130, 134
 Kaynar 94, 97
 Kayseri 119
 Kayseriye 90, 206, 211, 214
 kaza askerleri 75-76
 kaza zabiti 136, 146
 Kazaklar 62-64, 210, 266
 Kengün 90, 119, 130
 Kesriye 213, 235-238; olayı 239
 Kılıçlı aşiretleri 129
 Kurım 55; Savaşı 22, 154, 189, 203-205, 243-244, 260
 Kırşehir 90
 Kiga(lar) 164-165, 167, 169-171, 182; Arnavutları 173; kavmi 163
 Kitâb al-Harâc 246
 Koca Sekbanbaşı 33-35, 37
 Kocaeli 82
 Koçi Bey 24, 31, 97, 103
 Kolonya 235
 Konya 90, 119, 186
 Kozan 230-231
 Kudâma b. Ca'far 246
 Kudretullah Efendi (Şeyh) 188
 Kudûs 51, 90
 Kulekapı Dergâhu 187
 Kur'a Kanunname-i Hümayunu 259
 Kur'a Kanunnamesi 16, 19, 107, 137, 143, 148-149, 151, 153, 155-159, 166, 177, 179, 181, 186-188, 190, 198, 201, 263-266
 kur'a meclisi 146, 152-153, 158, 180-181, 183
 kur'a-ı şer'iye 140
 Kur'an 41, 43, 48-49, 51, 62, 103, 138, 247
 Kuran, Ercüment 98-99, 101
 Kurayza aşireti 215
 Kurşunlu 182
 Kürdistan 116
 Kürt aşiretleri 85-87, 118
 Kürtler 68, 84, 89, 219, 226

Kütahya 90
 Kütükoğlu 77, 83
 Landwehr ordusu 83-84
 Larissa 174
 Layiha(lar) 21, 24, 33, 46, 54-55, 57, 66, 75-77, 84, 114-117, 132, 134, 199, 223-224, 252-256
 Lazikiye 200, 203
 Leskofça 182
 levend 26-27, 29, 32; birlikleri 45, 129
 Levy 18, 43, 59, 64-66, 72, 77
 Lewis 106, 110
 Loi Jourdan 135
 loncalar 112
 Londra 54
 Ma'ruzat 20
 Maadin-i Hümayun 86-88, 191; Eyaletleri 128, 130-131
 Macma al-Anhur fi Şarh Multakâ l-Abhur 46
 mahiyeli asker 30
 Mahmud Paşa (İmalat Müdürü) 232
 Mahmud I 45
 Mahmud II 20, 32, 38-39, 43-44, 50-53, 55, 64, 71, 74, 91, 93-94, 96, 99, 113, 122, 207-211, 218, 262
 Manastır 120; metropoliti 237
 Manisa 177
 Mansfield (Tuğgeneral) 252-254
 Mansure birlikleri 77, 129
 Mar'aş 128-129, 134, 199-200, 203
 Mardin (kaza) 191
 Mardin, Şerif 55-56, 96, 98
 martaloz 25
 Marunî 200
 el-Mâturidi 100
 Mazgird 191
 Mecdeddin İbnülesir 50
 Meclis-i Âli-yi Tanzimat 249, 258-259; ait belgeler 19
 Meclis-i Hass-ı Vukelâ 118

La

Ma

meclis-i kur'a 136
 meclis-i meşveret 74-76, 255; **tunnağı** 79
 meclis-i muvakkat 132, 134-135
 Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 113, 127, 155, 163,
 165-166, 171, 173-174, 183, 188-189, 195-196,
 216, 232, 235, 237, 239
 Medine 51, 215
 Mehmed Ali Paşa (Damat) 228, 259, 266
 Mehmed Ali Paşa (Mısır Valisi) 54, 59-60, 69,
 84-85, 89, 93, 98, 112, 151, 212
 Mehmed Çelebi (Yirmisekiz) 31
 Mehmed Dede 186
 Mehmed Emin Efendi (Dar-ı Şura-yı Askeri Müf-
 tüsü) 214-215
 Mehmed Emin Raûf Paşa (Sadrazam) 141-142
 Mehmed Emin Şehri Hafız Efendi 96
 Mehmed Esad (Vak'anüvis) 20-21, 32, 39, 44-53,
 59, 262
 Mehmed Esad Paşa (Diyarbakır/Kürdistan Valisi)
 192, 208
 Mehmed Halid Bey (Eyalet Meclisi üyesi) 235
 Mehmed Hüsrev Paşa 173
 Mehmed İzzet Efendi (Keçecizade) 21, 55-58, 61,
 66, 77
 Mehmed Kudri (Ali Hakkı'nın oğlu) 165
 Mehmed Paşa (Arabistan Ordusu Müşiri) 201
 Mehmed Paşa (Kürt) 85
 Mehmed Paşa (Mirliya) 128-129
 Mehmed Paşa (Musul Valisi İnce Bayraktarzaade)
 86-87, 89
 Mehmed Paşa 167, 168,
 Mehmed Ragıp Paşa (Bahriye Meclisi Başkanı)
 206, 211
 Mehmed Ragıp Paşa (Vali) 196, 198
 Mehmed Rauf Paşa (Rif'at Paşa'nın oğlu) 98
 Mehmed Reşid Paşa (Darbhör, Müşir) 132
 Mehmed Reşid Paşa (Dersaadet Ordusu Müşiri)
 137, 139, 141
 Mehmed Reşid Paşa (Rumeli ordusu Müşiri) 171-
 175
 Mehmed Reşid Paşa (Sadrazam) 165

Mehmed Rıza (Manastır Valisi) 181
 Mehmed Rüşdi (Serasker) 202
 Mehmed Said Paşa (Serasker) 222, 225, 228-229,
 231
 Mehmed Selim Paşa (Silistre Valisi) 208-209
 Mehmed II 51
 Mehmet İzzet Efendi (Keçecizade) 20
 el-Me'mun 50
 meşveret 113, 139; meclisi 43; toplantısı 52
 meşveret-i umum toplantısı 45
 Mevkufat 22, 29, 47
 Mevlevi dergâhı 188
 Mevlevi tarikatı 186, 189
 Mezopotamya 85, 134
 Mısır 42, 154; valisi 85
 Midyat 193
 Milas meclisi 180
 Milis 25; kuvvetleri 63, 72, 89-90, 263; sistemi
 66; sözcüğü 83
 millet(ler) 104, 106, 111, 216, 232, 237-238, 243-
 244, 256
 millet-i hâkime 59, 226, 229, 255, 256, 260, 266
 millet-i mahkûme 256
 mirlivalar 141
 Mitbürger 104
 Moltke, Helmuth von 22, 67, 69, 83-87, 107, 218,
 220-222, 225
 Mora 54, 56-57, 236; göçmenleri 181
 Moskoflu 35
 Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye 34,
 42, 45, 61, 70
 Muhammed Peygamber 48, 51, 55, 57, 138, 215
 Muhammed'i ebedi devleti 152
 Muhammedi sıfatı 42
 mukabele bilmisil 34-35, 48, 138
 Mukaddima 48
 el-Muktedir-Billah 50
Multakı l-Abhur 22, 29, 46, 247
 Murad IV 31
 Murphey 27, 29
 Mustafa (Derviş) 186-188

Mustafa (Veliht, IV.) 33, 38
 Mustafa Ağa (Kur'a Meclisi Başkanı Yüzbaşı) 180
 Mustafa Âli 31, 33
 Mustafa Asım Efendi (Şeyhülislam) 96
 Mustafa bin Dağlıoğlu İsmail 183
 Mustafa Nuri Paşa (Rumeli Valisi) 167, 168
 Mustafa Nuri Paşa (Serasker) 114-115
 Mustafa Paşa (Alemdar) 38
 Mustafa Reşid Paşa (Sadrazam, Hariciye Nazırı)
 91-92, 96, 223-231, 240, 254-256, 259, 260-
 261, 266
 Mustafa Sabri Paşa (Harput Valisi) 192
 Musul 86-89, 191, 193, 249
 Muş 192, 192
 muvazzaf 17, 30, 74, 80, 82, 87-89, 102, 116-117,
 123, 125-126, 128-129, 131, 137-140, 142-143,
 147, 151, 154, 156-157, 162, 191, 196, 198,
 212-213, 265; ordu 263
 Mühimme-i Asakir Defterleri 18, 29, 65, 127-128,
 137, 139, 202, 204-205
 Mühimme-i Mektume Defteri 171
 Mühtedi(ler) 49, 52, 62-63, 70
 münavebe 63, 80-82, 84, 86, 90, 115-116, 120,
 124; talimi 121, 123
 Müntahabat-ı Âsâr 98
 mürted 59, 252
 müsadere 109
 müselleme 25
 el-Müstazir-Billah 50
 müteahhil 63
 Müteferrika 34, 52
 mütesellim 72
 MVL bkz. Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye

Nasliç 235-237
 Navarin Deniz Savaşı 72
 Navarin Körfezi 54
 nazır 139
 nefir-i amm 21, 28-30, 76-77
 Nesturi 193
 Netayic el-Vukuat 24
 Nevşehir 206
 Niğbolu 125, 127
 Niğde 90, 119
 Niksar 191
 Niş 118; kadısı 182
 nişan-ı âli 79
 Nizam-ı Cedid 33, 37-38, 45
 nizami 17, 175; askerler 216; birlikler 159; ordu
 155, 215, 263
 Nizamiye alayları 116
 Nizamiye askeri(leri) 84, 118, 123-124, 129, 131
 Nizamiye birlikleri 68, 77, 84-86, 89, 114-115,
 120, 163, 166, 170, 181, 198, 201, 248, 259
 Nizamiye ordusu 155-156, 161-162, 167-169, 177, 213
 Nizamiye subayları 119
 nizamname(ler) 19, 47, 94
 Nusayriler 227-228

Ohri 165
 Opar 236-237
 Ortaylı, İliber 95, III
 Osman Bey (Hassa Ordusu Topçu Miralay) 179
 Osman Gazi (Sultan) 51
 Osman Nuri Paşa 163-164, 166
 Osman Paşa (Vali, Yeğen) 29
 Osmanlı-Rus savaşı 26, 28, 30, 35, 64, 70, 262

Oh

Öd

Nafiz Abdurrahman Paşa (Meclis-i Valâ-yı Ah-
 kâm-ı Adliye Başkanı) 132
 Naili Mustafa Paşa (Sadrazam) 243
 Nakşibendi tarikatı 97
 Nakşibendi-Hâlidî tarikatı 96
 Namık Mehmed Paşa 128, 194-196
 Napolyon 148

Ödemiş 166
 Ömer b. Abdülaziz 50
 Ömer Lütfi Paşa (Rumeli Ordusu Müşiri) 236
 örf 145
 Palmerston (Lord) 242
 patrie 260
 Patrona Halil 32

Persler 48
Pertev Paşa 54-55, 96
Petro (Büyük) 52-53
pir 71
Premedi 172
Pristina 182
Prizren 182
Prusya 83-84, 148
Purut savaşı 26

Qu Quataert 112

Ra Rafizi azınlıklar 228
Rauf Mehmed Emin Paşa (Sadrazam) 131
reaya 25, 30-31, 67, 108, 209, 212, 220-221, 236-237, 249
Redcliffe, Stratford de (Lord) 251-253
Redif 68; alayı 219; askeri(leri) 81, 83, 114-115, 117, 119-122, 124-126, 129, 131, 138, 140, 142, 157, 162, 164; birlikleri 15, 63, 66, 78-81, 85-89, 116, 118, 123, 127, 139, 143, 152, 154-156, 161, 163, 166, 175, 218, 265; kanunnamesi 81; ordusu 84; organizasyonu 75, 82, 167; sistemi 77; taburu 90
Redif-i Asakir-i Mansure 74, 76
Redif-i Asakir-i Mansure-i Muhammediye 263
Reşid Paşa (Rumeli Ordusu Müşiri) 67, 137, 139, 141, 166
Rıza Paşa (Hassa Müşiri) 114-115, 132, 137, 139-143
Rıza Paşa (Serasker) 187, 190
risale 21
Risale-i Birgevi 62
Roma İmparatorluğu 14
Römer 19
Rum(lar) 58, 164, 207-209, 226, 240, 253, 265
Rumeli 26, 75, 78, 117-118, 126, 163, 171, 177, 180, 197-198, 200, 203; ordusu 160
Rumeli Ordu-yı Hümayunu 134
Rum-Katolik Hristiyanlar 200
Rum-Ortodoks 216-217, 234-236, 244, 257
Rus egemenliği 232

Rus savaşı 33, 93
Rus sınırı 219
Ruslar 209
Rusya 20, 29, 32, 54-59, 61, 72, 244, 250

Sadık Rifat 98-102, 110-111, 145
Sadık Rifat Paşa 243
Safeviler 49
sağır 71
sağman 191
Said Mehmet Dede (Postnişin) 186-187
Sâliha Sultan 74
salkım güllesi 34
sancak-ı şerif 42, 43
sanca birlikleri 29
Sârim Efendi (Hariciye Nazırı) 116-118, 132
Sayda 200, 207
sefaretnâme 32
sekban birlikleri 29, 33
Sekban-ı Cedid 38
Selanik 22, 60, 120-121, 167, 233, 241-242
Selim III 24, 33, 38, 43, 93, 262
Selimiye kışlası 162
sened-i ittîfak 38
serasker 42
Seyyid Ali Paşa (Karaman Valisi) 65
Sındırğa 177
Sırbistan 56, 133-134
Sırlar 106, 229
Sırr el-Esrar 13, 95
Siirt 67
Silistre 62-64, 210, 266
Simav 179
sinn-i vusta 71
sipahi(ler) 24-25, 86, 116-117, 226
Sitemli aşireti 129
Sivas 72, 125-126, 130, 191, 206
Siyer el-Halebi 48
as-Siyar al-Kabir 215
Sofya 249
Sturdza, Ioan Sandu (Moldavya Prensi) 208-209

Sa

Sufi tarikab 97, 188
 suhrahör 26
 surat al-adâla 13
 Suriye 51, 98, 117, 124-127, 134, 199-200, 227, 254
 es-Suyûti 51
 Süleyman I 51
 Sünni mezhebi 102, 152
 Sünni olmayan Müslümanlar 228
 Sünni-İslâm 97

Şa

şab-ı emred 71
 Şafii mezhebi 50
 Şakir Paşa 178, 181-182
 Şam 72, 90, 117, 194, 196, 200-201, 203
 Şamsaddin al-Alkami 51
 Şehrîzör 249
 Şekip Mehmed Efendi (Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı
 Adliye'de görevli) 132
 Şemseddin Sami 82
 Şii mezhebi 49
 Şûkri Paşa (Ferik) 202

Ta

tabur talimi 81
 Tahrir Defteri 171-172
 Takvîm-i Vekayi 19-20, 74-77, 82, 123, 134, 136-
 137, 139-142, 147, 190, 244-245, 247-249,
 260
 talebe-i ulûm 43, 152
 Talib Bey 164-166
 talimatname 81
 Tanör 94
 Tanzimat 92, 113, 176, 193, 196, 265; dönemi 98;
 ideolojisi 213
 Tanzimat-ı Hayriye 91
 Tarih-i Cevdet 21
 Tarih-i Lütîfi 20-21, 64, 69, 161
 Tarih-i Şanizade 34
 Tarsus 200
 Tatar askerleri 63
 Tatarlar 62, 210
 Teke sancağı 90

tertip 19
 tevekkül 58
 Tezâkir 20
 tımar 23, 30; gelirleri 263; sahipleri 25, 32
 tımarlı sipahi(ler) 23-24, 72
 Tırhala 249
 Timurlenk 51
 Tonya 190
 Toska(lar) 118, 163-164, 167, 169, 171, 175; Ar-
 navutları 173, 181
 Tott 32
 Trablus 132
 Trablusgarp 171, 196-199
 Trablus-ı Şam 117, 200
 Trabzon 59, 134, 211; valisi 82
 Trakya 113, 134
 Tunus 208
 Türkler 253
 Türkmen(ler) 121; aşiretleri 118
 ulema 139, 146
 ulûfeli süvari 30

Urfa 117
 Ursinus 104
 Usul el-Hikem fî Nizam el-Ümem 21, 31-32, 45,
 49, 52

Ünye 232
 Üsküdar 155, 162
 Üsküp 122, 166-168, 182; valisi 181
 Üss-i Zafer 20-21, 39, 44, 47, 49, 53, 262

Vahhabiler 51
 Vak'a-yı Hayriye 39, 44, 54, 70, 77, 96, 163
 Van 192, 206, 226, 249
 Varna 127
 vatan 14, 103-104, 106-107, 111, 141, 229, 231, 248,
 260, 266
 Venedikliler 51
 Versailles Sarayı 31
 Vidin 118, 119

Ur

Ün

Va

Viranşehir 82, 90, 130
Viyana 98-99; kuşatması 26
Volk 104

Ya

Yafa 207
Yahudi aşireti 215
Yahudi milleti 217
Yakub Paşa (Rumeli Valisi) 163-164
yalnızlı 179
Yanya 118, 120, 163-164, 171-172
Yeniçeri(ler) 24, 28, 32, 34-35, 38, 41-42, 45, 49-
50, 52-53, 70, 112; birlikleri 29; ocağı 15, 20,
39, 58, 61
Yunan devleti 56
Yunan ihtilali 93
Yunanistan 54, 70, 173, 207, 226, 265; Krallığı 181
Yunanlılar 48, 57, 106, 229
Yunus Efendi (Şeyh) 142
Yusuf Efendi (Ayasofya Şeyhi, Hacı) 142

Za

Zaho 191
Zarif Paşa 201
Zekeriya Bey (Sayın Memuru) 177
zımmı 47, 59
Zile 206
Zülfikâr aşireti 128-130
Zürcher 98



Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki reformları bağlamında en sık adı anılan belgelerden biri 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'dur ve bu belgede en çok üzerinde durulan konulardan biri de ordu teşkilâtıdır. Ordudaki reformların, yalnız Gülhane fermanında değil, genel olarak Osmanlı Devleti'nin reform politikasının gelişiminde de önemli bir yeri vardır. Bundan dolayı Osmanlı ordusundaki reformların ideolojik temellerinin analizi, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin düşünsel oluşumu hakkında önemli açıklamalar getirir. Bu araştırmanın amacı, Osmanlı Devleti'nde 1826-1856 yılları arasında askerlik görevinin genel bir yükümlülük haline getirilmesi konusundaki tartışmaları gözler önüne sermektir. Araştırmamın konusu, 1826 ile 1856 yılları arasındaki askerî reform tartışmalarına egemen olan üç büyük soru demetidir: 1) Yeniçerilerin lağvedilmesinin meşrulaştırılması ve sürekli hazır bulundurulmuş, belli esaslara uygun biçimde eğitilmiş (maaşlı) ordunun oluşturulması. 2) Teorik olarak gönüllü paralı askerlerden oluşan bir ordunun giderek zorunlu askerlik yükümlülüğünü yerine getiren erlerden oluşan bir ordu haline dönüştürülmesi. Bu gelişme sırasında atılan en önemli iki adımdan biri, başlangıçta yedek birlikler olarak tasarlanan Redif birliklerinin kurulması, diğeri de Müslüman tebaa arasından seçilecek erlerin *kur'a* usulü ile belirlenmesidir. 3) Osmanlı ordusunda Gayrimüslimlerin oynadığı rol... *Cihattan Vatan Savunmasına*, Osmanlı hükümetinde bulunan görevlilerin o

kadar önemli kararlara varan tartışmalarını inceleyip tartışanların ideolojik düşüncelerini ve devlet anlayışını çözümleyiyor. Kitap aynı zaman resmi fermanların ve kanunnamelerin dilini inceleyerek bu tür belgelerin, bazen geleneksel doğulu ahlakına veya dini temellere bazen yeni doğan milliyetçiliğe oturmuş olduğunu gösteriyor. **Tobias Heinzelmann** Freiburg ve Heidelberg'de İslam tarihi ve kültürü ve sanat tarihi dallarında öğrenim gördü. 1999'dan beri Zürih Üniversitesinde öğretim görevlisi. Elinizde bulunan yayından başka Kitap Yayınevi'nden çıkmış olan *Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914* adlı bir kitabı var.

TARİH VE COĞRAFYA Dizisi



KitapYAYINEVİ

ISBN 978-975-6051-95-5



9 789756 051955



30,-TL